

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu**

BABA MƏHƏRRƏMLİ

**TÜRK DİLLƏRİNDƏ
İSİM KÖKLƏRİNDƏ LEKSİK-
SEMANTİK İNKİŞAF
(müqayisəli-tarixi istiqamətdə)**

**THE LEXICAL-SEMANTIC DEVELOPMENT
OF NOUN ROOTS IN THE TURKIC
LANGUAGES**

**“Elm və təhsil”
Bakı - 2012**

**Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutunun Elmi Şurasının 28 oktyabr 2011- ci il tarixli qərarı
ilə (protokol №5) çap olunur**

Ön söz müəllifi:

Qəzənfər Kazımov

filologiya elmləri doktoru, professor

Elmi redaktor:

Həsən Quliyev

filologiya elmləri doktoru, professor

Rəyçilər:

Rüfət Rüstəmov

filologiya elmləri doktoru, professor

Nadir Məmmədli

filologiya elmləri doktoru, professor

**Baba Məhərrəmli. Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik
inkişaf. Bakı, “Elm və təhsil”, 2012, 408 səh.**

Monoqrafiyada türk dillərindəki isim kökləri müqayisəli şəkildə tədqiq olunur. Əsərdə zəngin faktlar əsasında türk dillərində işlənən isimlərdə baş verən məna diferensiasiyası prosesi şərh edilir. Diaxronik aspektdə yazılmış bu tədqiqatda məna dəyişmələrinin obyektiv və subyektiv səbəbləri müəyyənləşdirilir, ən qədim yazılı qaynaqlar əsasında isim köklərinin semantik inkişafı izlənilir, bəzi isimlərin arxetipləri bərpa olunur, etimologiyası araşdırılır, onların morfonoloji və fono-semantik inkişaf qanunauyğunluqları açıqlanır.

Kitabda Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq yüzə yaxın dilin materialından, analogi faktlarından istifadə olunmuş, isim köklərinin ətraflı müqayisəli – etimoloji analizi verilmişdir.

E-mail: baba_magerramli@mail.ru

4702000000

N098 – 2012

qrifli nəşr

©Baba Məhərrəmli, 2012



HƏYATIMDAKI UĞURLARA MADDİ VƏ MƏNƏVİ
DƏSTƏK VERƏN, TALEYİMİN ANLAMI, ÖMÜR
MAYAKIM, ƏBƏDİ MƏHƏBBƏTİM, EL AĞSAQQALI,
ATAM - BALACA MİRZƏHÜSEYN OĞLU
MƏHƏRRƏMOVUN ƏZİZ XATİRƏSİNƏ VƏ
MÜQƏDDƏS RUHUNA
İTHAF EDİRƏM.



ÖN SÖZ

TÜRK DİLLƏRİNDƏ LEKSİK – SEMANTİK DİFERENSİALLAŞMA TARİXİNƏ DAİR

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Baba Məhərrəmli türkologiya sahəsində ümid verən gənc və istedadlı alimlərdəndir. Bir sıra məqalələri və çapa hazırladığı “Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf” əsəri göstərir ki, uğurlu mühitdə uğurlu yaradıcılıq nailiyyətləri əldə edə bilər. Türkoloji ədəbiyyata yaxşı bələddir, səbr və təmkinlə işləməyi, müqayisələr aparmağı, ideyaların əsas xəttini tutmağı bacarır.

Bu əsər çox böyük zəhmətin nəticəsidir. Əsas cəhət budur ki, Baba Məhərrəmli tədqiqata cəlb etdiyi sözləri kifayət qədər dərinləndirən araşdırma bilmişdir, ona görə də tədqiqat işində müəllif ideyasına şübhə doğuran cəhətlər yoxdur. Baba Məhərrəmli isimlərin tarixi diferensiasiya prosesini, təbii ki, bütün türk dilləri üzrə izləməli olmuşdur. Məqsəd leksik-semantik, fonetik və qrammatik diferensiasiyası ilə orijinal dillər kimi formalaşmış və sabitləşmiş türk ədəbi dillərinin tarixən bir kateqoriya ilə – isimlərlə bağlı necə diferensiasiyalandığını üzə çıxarmaqdır.

Belə bir cəhətin müəyyənləşdirilməsi dillərin hər birinin müstəqil inkişaf yolunu aşkarlamağa imkan verir. Bunu bütün nitq hissələri, fonetik və qrammatik kateqoriyalar üzrə də davam etdirmək olar. Bu cür tədqiqat o tərəfə getdikcə türk dillərini bir ulu kökə nə qədər yaxınlaşdırarsa, bu tərəfə gəldikcə onların hər birinin necə

müstəqil inkişaf yolu keçdiyini müəyyənləşdirməyə kömək edə bilər. Həm də müəllif əsas xətti düzgün tuta bilmiş, türk dillərinin orijinal inkişaf yolunu üç istiqamətdə – isimlərin mənaca daralması, mənaca genişlənməsi və yeni mənə yaranması istiqamətlərində öyrənməyi əsas prinsiplər kimi götürmüş və sona qədər bu prinsiplərə əməl etmişdir.

Sözün mənasının daralması, genişlənməsi və sözdə yeni mənanın yaranması haqqında məktəb dərslərlərindən elmi əsərlərə qədər hər bir müvafiq kitabda danışılmışdır. Lakin türk dillərində isimlərin geniş dairədə semantik inkişafını və diferensiallaşmasını üzə çıxaran əsərlər azdır. Bu mövzu gənc alim üçün öyrədici bir mövzu olmaqla yanaşı, dünya dillərinin inkişaf yolunun dəqiq faktlarla, nəzəri şəkildə ümumiləşdirilməsi baxımından da dilçilik üçün maraqlıdır.

Baba Məhərrəmli hər üç bölmədə, başlıca olaraq, aşağıdakı isim qrupları üzrə tədqiqat aparmışdır: *bitki adlarını bildirən isimlər, yer-məkan bildirənlər, qohumluq bildirənlər, məişət, həyat tərzini bildirənlər, yaş-cins bildirənlər, heyvan adı bildirənlər, mücərrəd anlayış bildirənlər, təbiət hadisələrini bildirənlər, titul bildirənlər* və s. Cins məfhumu bildirən isimlərin növ məfhumu bildirən isimlərə çevrilməsi, ilkin mənanın itirilməsi və ya məhdudlaşması, yaxud ilkin mənanın tam saxlanması və əlavə mənaların yaranması, geniş mənə variantlarının itirilməsi kimi məsələlər müəllifi daha çox düşündürmüşdür.

Əsərin əsasını isimlərin tarixi diferensiasiya prosesində mənaca daralması, genişlənməsi və yeni mənaların yaranması – mənə keçidləri üzrə seçilmiş nümunələrin – isimlərin təhlili təşkil edir. Belə sözlər əksəriyyət etibarilə

insanın məişəti ilə zəruri şəkildə bağlı olan və buna görə də böyük tarixi yol keçmiş sözlərdən ibarətdir. Məna daralmasını müəllif *qardaş, aş, don, kişi, canavar, toy, qonaq, mənzil, otaq, sancaq, çit, cam, el, mahal, ər, gül, ot, ərik, yemiş, meşə, orman, oğul, oğlan, apa, davar, quş, ilxı, genişlənməni araba, qab, qapı, dərman, diyyün, dükan, sandıq, yastıq, masa, süfrə, tava, çörək, ağıl, dərə, yurd, məmləkət, cəbhə, ədalət, məslək, duman, yaz, atəş, qurşaq, ocaq, eşik*, semantik keçməni – dəyişməni *qoruq, kənd, koğuş, oba, ağa, bəy, dəvə, sığır, köşk, küpə, baba, dədə, tütün, şaftalı, qadın, uşaq* sözlərinin təhlili nümunələri üzərində qurmuşdur. Bu sözlərin çox az bir qismi (*canavar, mənzil, mahal, dərman, dükan, süfrə, məmləkət, cəbhə, ədalət, məslək* və s.) alınma sözlərdən ibarətdir. Əksər sözlər dilimizdə çox qədim dövrlərdən işlənməkdə olan, bir qismi isə hazırda da dünya dillərində fonetik dəyişmələrlə işlənən, ulu dildən gələn nostratik sözlərdir. Əsərdə təhlilə cəlb edilmiş bu və ya digər bir sözün müəllif araşdırmasını bura köçürmürük. Oxucu əsərlə tanış olduqda görəcəkdir ki, hər bir söz haqqında nə qədər rəngarəng fikirlər var və müəllif necə təmkinlə, zəhmətlə həmin fikirləri tədqiqata cəlb etmişdir.

Tədqiqat prosesində müəllif, təbii olaraq, bir sıra nəticələrə gəlmişdir. Mühüm nəticələrdən biri budur ki, türk dilləri tarixi inkişaf prosesində nə qədər diferensiallaşsa da, prototürk isim layını əsasən saxlamışdır. Bu, ayrı cür də ola bilməzdi. “Diferensiallaşma həm türk ədəbi dilləri, həm də dialekt və şivələrdə baş vermişdir”.

Məna dəyişmələri dildaxili və dilxarici amillərlə bağlı olmuşdur. Müəllif bu fikrini konkret şəkildə izah da

etmişdir: “Dildaxili səbəblər aşağıdakılardır: isimlərdə çoxmənalılığın, omonimliyin, məcaziliyin, sinonimliyin yaranması, sinkretik köklərin parçalanması, isimlərin fono-semantik, fonomorfoloji inkişafı, alınma sözlərin təsiri. Dilxarici səbəblərsə bunlardır: “elmi-texniki tərəqqi, sosial-iqtisadi inkişaf, milli dövlətlərin yaranması, müqayisə olunan dillər arasında inteqrasiyaların vaxtilə zəifləməsi, qeyri-türk dilləri ilə kontaktların yaranması”.

Müəllifin müşahidələrinə əsasən, semantik daralma Azərbaycan dilində daha çox müşahidə olunur. Prototürk dövründə sinkretik köklər üstünlük təşkil etmiş, həm ad bildirən, həm də fel kimi işlənən sözlər daha çox olmuşdur. Müəllifin fikrinə görə, sonrakı dövrlərdə belə sözlər fel kimi işləkliyini daha çox itirmişdir. Çox qədim olduqları üçün semantik diferensiallaşma türk mənşəli isimlərdə daha güclü olmuşdur. Semantik diferensiallaşma lüğət tərkibinin zənginləşməsində mühüm rol oynamışdır.

Baba Məhərrəmli türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin tarixini düzgün öyrənməyə çalışan vətənpərvər alimlərdəndir. Əsərinin “Nəticə” hissəsində yazır: “Türk dillərində diferensiallaşma türk dillərinin kök dildən parçalandığı dövrlərdən (yəni bizim eradan əvvəl) başlanmışdır. Təxminən XIII-XIV əsrlərdən sonra həmin proses güclənmiş, milli dil mərhələsində ən yüksək inkişaf nöqtəsinə çatmışdır. Nəticədə isə, milli türk ədəbi dilləri yaranmışdır”.

Düzgün başa düşülsə, bu sözlərlə razılaşmaq da olar. Lakin həmin sözlərdə mübahisəli məqamlar da vardır. Diferensiallaşma “milli dil mərhələsində ən yüksək inkişaf nöqtəsinə çatmışdır” sözlərini belə də anlamaq olar ki, tam

yüksək inkişaf nöqtəsinə çatmayana qədər türk dilləri müstəqil dillər deyildi və müstəqillik milli dillər dövrünə aiddir. O zaman fikir bir sıra başqa tədqiqatçıların dedikləri ilə uzlaşır. Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə, türk dilləri XVIII əsrə qədər hələ diferensiallaşmayıbmış. Bu cəhət daha çox Azərbaycan və türk (osmanlı) dillərinin müqayisəsi ilə bağlı ortaya çıxır.

Tarixçi, dilçi və ədəbiyyatşünas alimlərimizin böyük bir qismi Azərbaycan dili ilə türk (osmanlı) dilinin inkişaf yolunu fərqləndirə bilmir, bu dillərin Orta Asiyadan gələn Səlcuq oğuzlarının dili əsasında paralel şəkildə yarandığını güman edirlər. Bütün yanlışlıqlar da bunun üzərində qurulmuşdur. Azərbaycan dili səlcuqların məhsulu deyil. Azərbaycan dili beş min il əvvəldən Azərbaycanda yaşayan türk tayfalarının dilinin məhsuludur və səlcuqlar gələndə artıq bu dil xalq dili kimi azı 600-700 illik tarixə malik idi. Və Azərbaycan dili o dil idi ki, 5 min il əvvəldən “türk” sözünü doğurmuş və yaşatmışdı. Bu söz Ön Asiyadan gedənlərin vasitəsilə Orta Asiyada xaqanlıq dövründə yüksək şəkildə qol-qanad atsa da, mahiyyət etibarilə yalnız yarandığı ərazidə – Azərbaycanda qorunub saxlanmışdır. Azərbaycan dilindən başqa, heç bir türk xalqı öz dilinə rəsmi olaraq “türk dili” deməmişdir. Anadolu ərazisində isə çox qədim dövrlərdə türklər yaşasa da, bizanslar ərazini türklərdən təmizləmiş, Anadolu əraziləri XI əsrdə yenidən türkləşmişdir. Odur ki Azərbaycan türkləri ilə Anadolu türklərini nə tarix etibarilə, nə də dil etibarilə eyni səviyyəli dillər kimi müqayisə etmək olmaz. Azərbaycan türkləri 5 min ilin müddətində daim öz yerlərində olmuş, köçüb gedənlər getmiş, qayıdıb gələn türklər onlarla

asanlıqla qovuşmuşlar. Anadolu türkləri isə eradan əvvəl vaxtı bilinməyən bir zamanda Ön Asiyadan köçüb getmiş, Orta və Mərkəzi Asiyada minilliklər boyu dolaşmış, yaşamış, artıb-çoxalmış və təqribən min il əvvəl Anadolu ərazisinə qayıtmışlar. Odur ki onlar hazırda qərbdə yerləşsələr də, dilləri şərq qrupu türk dillərinə daha yaxındır. Bu fikri biz bir neçə konkret misalla da izah edə bilərik.

Dildə dar saitlərin gen saitlərə çevrilmə qanunauyğunluğu var. F.Cəlilov morfonoloji araşdırmalar əsasında qeyd edir ki, genəlmə fonetik hadisəsi türk dillərində az yayılsa da, Azərbaycan dilində *e>ə* dəyişməsinin böyük rolu olmuşdur. Belə ki bu dəyişmə vaxtilə səs quruluşunda “ə” allofonunun fonemə çevrilməsinə və saitlər sistemindəki simmetriyanın qurulmasına səbəb olmuşdur¹. Müəllif konkret misallar da göstərir.

Əksər türk dillərində: *sen, gel, kes, ter, elek, etek.*

Azərbaycan dilində: *sən, gəl, kəs, tər, ələk, atək.*

Əksəriyyət etibarilə şərqli türk dillərinə məxsus olan qapalılıq xüsusiyyəti hazırda qərbdə yerləşsələr də, osmanlı türklərinə də aiddir. Şərqi Anadoluda *ə* səsinin işlənməsi, orfoqrafik cəhətdən təsbit edilməsə də, həmin əhalinin tarixən Azərbaycan əhalisinin qalığı olduğunu göstərir.

Genəlmə hadisəsi ilə bağlı türk və Azərbaycan dillərinin fərqi başqa hallarda da özünü göstərir. Azərbaycan əhalisi beş min il müddətində daim öz yurdunda olduğu üçün bir növ sərbəst və təbii inkişaf yolu keçmişdir. Nəti-

¹ Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, “Maarif”, 1988, s. 56 - 57.

cədə, bizim dilimizdə çox qədim dövrlərdən şəxs şəkilçiləri ilə mənsubiyyət şəkilçiləri diferensiasiyaya uğramışdır. Məsələn:

Azərbaycan dilində:

Mənsubiyyət şəkilçiləri: *qardaş-ım, qardaş-ın.*

Xəbərlilik (və ya şəxs) şəkilçiləri: *qardaş-am, qardaş-san.*

Türk dilində isə hələ də bu şəkilçilər diferensiallaşa bilməmiş və arxaik formanı saxlamışdır:

Mənsubiyyət şəkilçiləri: *kardeş-im, kardeş-in.*

Xəbərlilik şəkilçiləri: *kardeş-im (qardaşam), kardeş-sin (qardaşsan).* Türk dilində bunlar yalnız vurğuya görə fərqlənir.

Azərbaycan dilinin uzun və sərbəst inkişaf yolu türk dilindən fərqli olaraq *b>m* keçidinə səbəb olmuşdur. Ağız samiti *b* çox qədim səsdir; *m*- burun samiti kimi onun sonrakı refleksidir. Azərbaycan dilində *b>m* keçidini (*ben >mən*) bəzən qıpçaq elementi hesab edirlər. Qıpçaqlar o qədər güclü olmamışlar ki, onların *m* səsi bütün Azərbaycanı bürüsün. Hələ eradan əvvəl birinci minilliyin əvvəlində protoazərbaycan dilində *Manna, Maday* toponimləri, *mağ* etnonimi gen-bol işlənmişdir. Bu sözlərin kökü *ba* sözüdür (bağlamaq, rəis, başçı, allah və s. mənələrdə). Deməli, Azərbaycan dili bu cür sözlərdə *m* samitini çox qədim dövrlərdən mənimsəmişdir. Türklər isə orta Asiyadan gətirdikləri arxaik formanı mühafizə edib saxlamışlar. Bu fərq XI əsr fərqi deyil, hələ e.ə. mövcud olan şərq və qərbi türk dilləri arasında fərqlərin bir növüdür. Başqa bir misal da deyə bilərik. Azərbaycan dilində, eləcə də digər türk dillərində kipləşən və sürtünən (novlu)

samitlər vardır. Bizim dilimizdə $b > v$, $p > f$, $d > z$, $t > s$, $c > j$, $\ç > \ş$, $k > y$, $q > \ğ$ səslərindən birincilər kipləşən, ikincilər novlu samitlərdir və novlu samitlər kipləşən samitlərdən yaranmışdır. Odur ki, yaranış etibarilə kipləşən samitlər qədimdir.

Kipləşən samitlərin novlu samitlərə çevrilməsi dilin inkişafı ilə bağlıdır. Novlu samitlərdə nitq aparatı daha asan işləyir, ən azı kipləşməyə sərf olunan vaxta qənaət edilir. Türk dilindən fərqli olaraq, Azərbaycan dilində novlaşma daha güclüdür. Türk dilində sözlərin son samiti daha çox kipləşən samitlərdən ibarət olduğu halda, Azərbaycan dilində bir qismi novlu samitlərdir. Məsələn, türklərin **çok** və ya **yok** dediyi sözlər Azərbaycan dilində **çox**, **yox** şəklində tələffüz olunur. Cəlil Məmmədquluzadənin “Sirkə” hekayəsi də bununla əlaqədar yazılmışdır. 20-ci illərdə bir sıra ziyalılar türklərdə olduğu kimi, guya bizim dilimizdə də **x** samitinin olmadığını iddia edərkən xalq dilinə əsaslanan ədib “Mən ölüm, ay Əhməd Fitrət, o yediyin *balığın* adını ata-ananız **balıx** qoyub, sən də elə **balıx** de, **balık** demə”² - deyərək **balıx** sözünü **balık** şəklində tələffüz edənlərə xalq dilinin əsas olduğunu başa salırdı.

Ərəb dilindən alınma **vəqt** sözünün saitini biz də dəyişmişik, türklər də. Bizim dilimizdə **x** samiti olduğundan söz genişlənməyib, **vaxt** şəklində işlənir. Türklər **x** samitini işlətmədikləri, şərqdə olan karlaşma və kipləşməni qoruduqları üçün söz **vakit** şəklində bir qədər eybəcər bir forma almışdır. Bu hal da Azərbaycan dili ilə türk dilinin oğuzlardan eyni dövrdə ayrıldığı fikrini təkzib edən mü-

² Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. IV cild. Bakı, “Nurlan”, 2009, s. 35.

hüm dəlillərdəndir.

Müəllifin öz qeydləri də bu cür fərqlərin köklü olduğunu göstərir: “Statistikalar da sübut edir ki, türk dillərində işlənən isimlər arasındakı fərqlənmələr nisbəti müxtəlif səviyyədədir. Məsələn, apardığımız statistik təhlil göstərir ki, təkcə müasir türk dilində işlənən isimlərdən 2191-i müasir Azərbaycan dilində, müasir Azərbaycan dilində işlənən isimlərdən 1816-sı türk dilində işlənir. 182 isim bu dillərdə mənə fərqlərinə malikdir. Həmin statistikaya əsasən bu nəticəyə gəlmək olar ki, müasir Azərbaycan dilinə nisbətən, müasir türk dilində ümumi isimlərin qədim mənaları daha çox mühafizə olunmuşdur. Azərbaycan dilində işlənən isimlərin semantik inkişafı daha sürətli olmuşdur”. Bu cür fərqli cəhətlər son minilliyin nailiyyəti deyildir, şərq və qərbi türk dillərinin birinci minillikdən və bir çox hallarda eradan əvvəldən başlamış fərqləri silsiləsindəndir. Diferensiasianın tarixi osmanlı türkləri hələ Orta Asiyada olduqları dövrlərdən əvvəl başlamış və daim davam etmişdir.

Əsər çox maraqlı və faydalı olmaqla oxucuya yeni ideyalar verir. İnanıq ki, Baba Məhərrəminin bu monoqrafiyası türkologiya üçün dəyərli töhfə olacaqdır. Bu araşdırma sübut edir ki, Baba Məhərrəmli gələcəkdə yaxşı bir dil tarixçisi kimi də Azərbaycan dilçiliyində öz sözünü deyəcəkdir.

Böyük Britaniya və Şimali İrlandiya Asiya Kral

Akademiyasının fəxri üzvü,

filologiya elmləri doktoru, professor

Qəzənfər Kazımov

26.06.2011

İXTİSARLAR

- AED – Greenberg Joseph H., Ruhlen Merrit. An Amerind Etymological Dictionary. USA, Anthropological Sciences Stanford University, 2007.
- AD – The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago (CAD). U.S.A., Chicago Oriental Institute, 1968.
- АДД – Автореферат докторской диссертации.
- ADDA – Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası. Bakı, “Elm”, 1990.
- ADL – Azərbaycan dialektoloji lüğəti. I c., Ankara, Kılıçaslan Matbaacılık Ltd., 1999.
- ADDL – Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1964.
- ADDL,2 – Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007.
- ADİL – Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. I-IV c. Bakı, “Elm”, I, 1964; II, 1980; III, 1983; IV, 1987.
- АКД – Автореферат кандидатской диссертации.
- Alb.ED – Albanian Etymological Dictionary. By Vladimir Orel. Leiden-Boston-Köln, Brill, 1988.
- AN – Alişer Navoiy asarlari tilining izoxli luğati. T.I-IV. Toşkent, “Fan”, 1985.
- ATS – Altayca-Türkçe Sözlük. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999.
- BKRS– Большой китайско-русский словарь. Москва, ООО “Дом славянской книги”, 2009.

- BRS – Башкирско-русский словарь. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1958.
- BYRS – Большой японско-русский словарь. Москва, “Советская энциклопедия”, 1970.
- CDAL – The Concise Dictionary of the Assyrian Language. By W.Muss-Arnolt. (Part 1). Berlin - London - New York, 1905.
- COW – Şejx Suleyman Efendi`s. Çağataj-Osmanisches Wörterbuch. Bearbeitet von D`Ignaz Kunos. Budapest, Mit Unterstützung der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, 1902.
- ÇTS – Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi. Sözlük. İzmir, 2007.
- ДД – Докторская диссертация.
- DDA – Doktorluq dissertasiyasının avtoreferatı.
- DED – Burrow T., Emeneau B.M. A Dravidian Etymological Dictionary. (2nd ed.). Oxford, Clarendon Press, 1984.
- DƏH – Dastani-Əhməd Nərami. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası. III. Bakı, “Elm”, 1984.
- DXY – Диалекты хакасского языка. Абакан, Хакасское отделение Красноярского книжного издательства, 1973.
- DLT – Kaşğari Mahmut. Divanü Lugat-it Türk Tercümesi. I-III c. (Çeviren B.Atalay), Ankara, Türk Dil Kurumu Basımevi, I, 1939; II, 1941; III, 1942.
- DS – Türkiye`de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü. I - XII c. Ankara, Türk Dil Kurumu Basımevi, I,

1963; II, 1965; III, 1968; IV, 1969; V, 1972; VI, 1972; VII, 1974; VIII, 1975; IX, 1977; X, 1978; XI, 1979; XII, 1982.

DTD – Древние тюркские диалекты и их отражение в современных языках. Глоссарии указатель аффиксов. Фрунзе, “Илим”, 1971.

DTS – Древнетюркский словарь. Ленинград, “Наука”, 1969.

DSYY– Диалектологический словарь якутского языка. Москва, “Наука”, 1976.

EDB – Trask R.L. Etymological Dictionary of Basque. University of Sussex, 2008.

EDH – Toth Alfred. Etymological Dictionary of Hungarian. The Hague, Holland, Mikes International, 2007.

EDHIL – Kloekhorst Alwin. Etymological Dictionary of the Hittite Inherited Lexicon. Leiden-Boston, Brill, 2008.

EDIV – Etymological Dictionary of the Iranian Verb. By Johnny Cheung. (Edited by Alexander Lubotsky). Leiden-Boston, Brill, 2007.

EDL – Vaan Michiel de. Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages. Leiden-Boston, Brill Academic Publishers, 2008.

EDOC – Schuessler Axel. ABC Etymological Dictionary of Old Chinese. Honolulu, University of Hawai`i of Press, 2007.

EDPC – Matasovic Ranko. Etymological Dictionary of Proto-Celtic. Leiden-Boston, Brill, 2009.

EDRL – An Etymological Dictionary of the Ro-

- mance Languages. Chiefly from the German of Friedrich Diez. By T.C.Donkin, B.A. London and Edinburgh, Williams and Norgate, 1864.
- EDU – An Etymological Dictionary of the Ukrainian Language. By Jaroslav B.Rudnyckyj. V.I-II. Winnipeg, Ukrainian Free Academy of Sciences-UVAN, I,1962; II,1982.
- EDUL – Collinder B. Finno - Ugric Vocabulary: An Etymological Dictionary of the Uralic languages. 2.edition. Hamburg, Helmut Buske Verlag, 1977.
- EDSIL – Derksen R. Etymological Dictionary of the Slavic Inherited Lexicon. Leiden, Boston, Brill, 2008.
- EOS – Eski Oğuzca Sözlük. Bahşayış Lügati. Hazırlayan Fikret Turan. İstanbul, BAY, 2001.
- ESAY – Шагиров А.К. Этимологический словарь адыгских (черкесских) языков. Т.I-II. Москва, “Наука”, 1977.
- ESÇY – Егоров В.Г. Этимологический словарь чувашского языка. Чебоксары, Чувашское книжное издательство, 1964.
- ESKY – Климов Г.А. Этимологический словарь картвельских языков. Москва, АН СССР, 1964.
- ESİY – Расторгуева В.С., Эдельман Д.И. Этимологический словарь иранских языков. Т.I-III. Москва, “Восточная литература”, 2007.
- ESMY – Вершинин В.И. Этимологический словарь мордовских языков (эрзянского и мокшанского языков). Т.I-III. Йошкар-Ола, ООО

- “Стринг”, I, 2004; II, 2005; III, 2005.
- ESR – Преображенский А. Этимологический словарь русского языка. Т. I. Москва, Типография Г. Лиссиера и Д. Совко, 1910-1914.
- ESRDS – Аникин А. Е. Этимологический словарь русских диалектов Сибири. Новосибирск, “Наука”, 2000.
- ESRY – Фасмер М. Этимологический словарь русского языка. Т. I-IV. Москва, “Прогресс”, 1986.
- ESSY – Этимологический словарь славянских языков. Праoslavянский лексический фонд. Т. I-II. Москва, “Наука”, I, 1974; II, 1975.
- ESTY– I – Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные). Москва, “Наука”, 1974.
- ESTY – II – Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на букву “Б”). Москва, “Наука”, 1978.
- ESTY– III – Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на буквы “В”, “Г” и “Д”). Москва, “Наука”, 1980.
- ESTY– IV – Севортян Э. В., Левитская Л. С. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на буквы “Ж”, “Ж”, “Й”). Москва, “Наука”, 1989.

- ESTY – V – Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на буквы “К”, “Қ”). Москва, “Языки русской культуры”, 1997.
- ESTY – VI – Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на букву “К”). Москва, “Индрик”, 2000.
- ESTY – VII – Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на буквы “Л”, “М”, “Н”, “П”, “С”). Москва, Издательство восточной литературы РАН, 2003.
- ESTuv.Y – Татаринцев Б.И. Этимологический словарь тувинского языка. Т. I-II. Новосибирск, “Наука”, I, 2000; II, 2002.
- ESUY – Алатырев В.И. Этимологический словарь удмуртского языка. (Буквы “А”, “Б”). Ижевск, “Научная библиотека”, 1988.
- ESVY – Стеблин-Каменский И.М. Этимологический словарь ваханского языка. Санкт-Петербург, “Петербургское востоковедение”, 1999.
- EUTS – Caferoğlu A. Eski Uygur Türkçesi. İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1968.
- EWA – Manfred Mayrhofer. Etymologisches Wörterbuch des Altindoarischen. I. Heidelberg, Carl Winter Universitätsverlag, 1992.
- EWTTS – Vambery Hermann (Armin). Etymologisches Wörterbuch der Turko-Tatarischen Sprachen. Ein Versuch. Leipzig, F.A. Brochhaus, 1878.

- ƏFSL – Ərəb və fars sözləri lüğəti. Bakı, Azərbaycan EA nəşriyyatı, 1966.
- ƏH – Əbu Həyyan Əl-Əndəlusi Əsirəddin. Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1992.
- Fed. – Федотов М.Р. Этимологический словарь чувашского языка. Т. I-II. Чебоксары, Чувашский государственный институт гуманитарных наук, 1996.
- GED – Winfred P. Lehmann. A Gothic Etymological Dictionary. Leiden, E.J.Brill, 1986.
- GC – Clauson G. An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish. Oxford, At the Clarendon Press, 1972.
- GOA – Gelb I.J. Glossary of Old Akkadian. Chicago, The University of Press Chicago, 1957.
- HDE – Stoddart Simon K.F. Historical Dictionary of the Etruscans. UK, The Scarecrow Press, 2009.
- HDY – A Historical Dictionary of Yukaghir. By Iri-na Nikolaeva. Berlin-New York, Mouton de Gruyter, 2006.
- XRS – Хакасско-русский словарь. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1953.
- İESOY – Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка. Т. I-IV. Ленинград, “Наука”, I, 1958; II, 1973; III, 1979; IV, 1989.
- İML – Taymas Battal Aptullah. İbnü-Mühenna Lûgati. İstanbul, İstanbul Devlet Matbaası, 1934.
- İSP – Трубачев О.Н. Indoarica в Северном При-

- черноморье. Реконструкция реликтов языка. Этимологический словарь. Москва, “Наука”, 1999.
- Kar.BRS – Карачаево-балкарско-русский словарь. Москва, “Русский язык”, 1989.
- Kar.RS – Каракалпакско-русский словарь. Москва, 1958.
- Kaz.TKES – Kazak tılının kısıkaşa etimoloqiyalık sözdıqı. Almatı, Kazak SSR-nın “ Ğılım” baspası, 1966.
- KÇRS – Золотницким Н.И. Корневой чувашско-русский словарь. Казань, Въ типографіи императорскаго университета, 1875.
- KED – Samuel E.Martin, Yang Ha Lee, Sung-Un Chang. A Korean-English Dictionary. New Haven and London, Yale University Press, 1967.
- KESKY – Лыткин В.И., Гуляев Е.С. Краткий этимологический словарь коми языка. Москва, “Наука”, 1970.
- КД – Кандидатская диссертация.
- KDQ – “Kitabi-Dədə Qorqud”. Bakı, “Gənclik”, 1977.
- KDQİL – “Kitabi-Dədə Qorqud”un izahlı lüğəti. Bakı, “Elm”, 1999.
- Kir.RS – Киргизско-русский словарь. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1940.
- KRPS – Караимско-русско-польский словарь. Москва, “Русский язык”, 1974.
- KTKEs – Seydakmatov K. Kırqız tilinin kısıkaşa

- etimolojiyalık sözdüğü. Frunze, “İlim”, 1988.
- KTS – Kazakça Türkçesi Sözlüğü. İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1984.
- QRMS – Гагаузско-русско-молдавский словарь. Москва, “Советская энциклопедия”, 1973.
- QTAL – Rəcəbli Ə. Qədim türkcə-Azərbaycanca lüğət. Bakı, Azərbaycan Milli Ensiklopediyası nəşriyyatı, 2001.
- QTAS – Qədim türk abidələri sözlüyü. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 1992.
- LRS – Дворецкий И.Х. Латинско-русский словарь. Москва, “Русский язык”, 1976.
- MED – Mongolian Etymological Dictionary. Compiled by Andras Rajki. Budapest, 2006.
- MRS – Монгольско-русский словарь. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1957.
- ND – Namizədlük dissertasiyası.
- NDA – Namizədlük dissertasiyasının avtoreferatı.
- NDic. – Dolgopolsky A. Nostratic Dictionary. UK, University of Cambridge, McDonald Institute for Archaeological Research, 2008.
- NRS – Ногайско-русский словарь. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1963.
- OSTN – Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I-IV. СПб., I, 1893; II, 1899; III, 1905; IV, 1911.
- OSNY – Иллич-Свитыч М.В. Опыт сравнения ностратических языков (семито-хамитский,

- картвельский, индоевропейский, уральский, дравидийский, алтайский). Сравнительный словарь. Т. I-III. Москва, “Наука”, I, 1971; II, 1976; III, 1984.
- PDP – Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1951.
- PIEED – Pokorny J. Proto-Indo-European Etymological Dictionary (A Revised Edition of Julius Pokorny's Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch). Indo-European Language Revival Association, 2007.
- PY – Топоров В.Н. Прусский язык. Словарь. Т. I-IV. Москва, “Наука”, 1975.
- RAS – Русско-алтайский словарь. Москва, “Советская энциклопедия”, 1964.
- RKar.S – Русско-каракалпакский словарь. Москва, “Советская энциклопедия”, 1967.
- RKS – Русско-кумыкский словарь. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1960.
- RTS – Русско-турецкий словарь. Москва, “Советская энциклопедия”, 1972.
- SAAN – Вербицкий В. Словарь алтайского и аладагского наречий тюркского языка. Казань, Издание православного миссионерского общества, 1884.
- SDST – Тумашева Д.Г. Словарь диалектов сибирских татар. Казань, Издательство Казанского университета, 1992.

- SFTY – Щербак А. Сравнительная фонетика тюркских языков. Ленинград, “Наука”, 1970.
- SSSDY – Хайдаков С.М. Сравнительно-сопоставительный словарь дагестанских языков. Москва, “Наука”, 1973.
- SSTMY – Сравнительный словарь тунгусо-маньчжурских языков. Т. I-II. Ленинград, “Наука”, 1975.
- SRAE – Дыбо А.В. Семантическая реконструкция в алтайской этимологии. Москва, Российская академия наук, 1996.
- SRS – Кочергина В.А. Санскритско-русский словарь. Москва, “Русский язык”, 1987.
- SRY – Словарь русского языка XI-XVII века. Выпуск 1. Москва, “Наука”, 1975.
- STR – Рассадин В.И. Словарь тофаларско-русский-русско-тофаларский. Санкт-Петербург, “Дрофа”, 2005.
- STY – Словарь туркменского языка. Ашхабад, Издательство АН Туркменской ССР, 1962.
- SYU – Пекарский Э.К. Словарь якутского языка. Т. I-III. Ленинград, Издании АН СССР, 1959.
- ŞRS – Курпешко-Таннагашева Н.Н., Апонькин Ф.Я. Шорско-русский и русско-шорский словарь. Кемерово, Кемеровское книжное издательство, 1993.
- Tar.Söz. – Tarama Sözlüğü. I-VII c. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, I, 1963; II, 1965; III, 1967; IV, 1967; V, 1971; VI, 1972; VII, 1974.
- Tat.RS – Татарско-русский словарь. Москва,

- “Советская энциклопедия”, 1966.
- Tel.RS – Рюмина-Сыркашева Л.Т., Кучигашева Н.А. Телеутско-русский словарь. Кемерово, АО Кемеровское книжное издательство, 1995.
- TDE – Eyuboğlu İsmet Zeki. Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü. 2.Baskı. İstanbul, Sosyal Yayınları, 1991.
- TDES – Eren Hasan. Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü. 1.Baskı. Ankara, Bizim Büro Basım Evi, 1999.
- TKES – Meredov A., Axallı S. Türkmen klassıqı edebiyatının sözlüqi. Aşxabad, “Türkmenistan”, 1988.
- TTDS – Tatar telenen dialektoloqik süzleqe. Kazan, Tatarstan kitap nəşriyatı, 1969.
- TTKTES – Əxmətyanov R. Tatar telenen kısqaça tarixi-etimoloqik süzleqe. Kazan, Tatarstan kitap nəşriyatı, 2001.
- TTTSKB – Gülensoy Tuncer. Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi. I-II c. Ankara, TDK Yayınları, 2000.
- TRS – Турецко-русский словарь. Москва, “Русский язык”, 1977.
- TS – Türkçe Sözlük. I-II c. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
- TS – Türkçe Sözlük. 10.Baskı. Ankara, Türk Dil Kurumu Basımevi, 2005.
- Turkm.RS – Туркменско-русский словарь. Москва, “Советская энциклопедия”, 1968.
- UDİL – Uzbek tilining izoxli luqati. I-II. Moskva,

Rus tili nəşriyotı, 1981.

UDS – Тенишев Э.Р. Уйгурский диалектный словарь. Москва, “Наука”, 1990.

URS – Уйгурско-русский словарь. Москва, “Советская энциклопедия”, 1968.

US – Гаркавец О.М. Урумский словник. Алма-Ата, “Баур”, 2000.

Dillər:

Azərbay. – Azərbaycan dili

Alt. – Altay (oyrot) dili

baş. – başqırd dili

bar. – barabin (baraba) tatarlarının dili

çul.tat. – çulım tatarlarının dili

çuv. – çuvaş dili

dia. – dialekt

dil.- dillər

dol. – dolqan dili

xak. – xakas dili

xal. – xalac dili

kar. – karaim dili

kr. – kırımçak dili

K.tat. – Kırım tatarlarının dili

qaq. – qaqaüz dili

qaz. – qazax dili

q.balk. – qaraçay-balkar dili

q.qalp. – qaraqalpaq dili

qır. – qırğız dili

qum. – qumuq dili

- lob. – lobnor dili
- noq. – noqay dili
- özb. – özbək dili
- sal. – salar dili
- Sib.tat. – Sibir tatarlarının dili
- s.uyğ. – sarı uyğur dili
- şor. – şor dili
- ş.yuq. – şira-yuqur dili (monqollaşmış sarı uyğur dili)
- şiv. – şivə
- tat. – tatar dili
- tel. – teleut dili
- tof. – tofalar (karaqas) dili
- tuv. – tuva (uryanxay) dili
- tür. – türk dili
- türkm. – türkmən dili
- ur. – urum dili
- uyğ. – uyğur dili
- yak. – yakut (saxa) dili

GİRİŞ

Türkologiyada sözlərin semantik təkamülü, məna diferensiasılaşması, semantik inkişafın səbəbləri və istiqamətləri haqqında ziddiyyətli fikirlər vardır. Bu baxımdan da, türk dillərində işlənən isim köklərində müqayisəli-tarixi istiqamətdə məna dəyişmələrinin öyrənilməsi yeni dil faktlarının aşkarlanmasına səbəb olur. Ən qədim söz qrupuna daxil olan isim köklərində leksik-semantik inkişafın izlənilməsi türk dillərinin lüğət fondunun formalaşma mərhələlərini müəyyənləşdirməyə imkan yaradır. İsimlər əski leksik lay kimi dilin əsas söz bazasını təmsil edir. Onlar özünəməxsus linqvistik xüsusiyyətlərinə görə digər söz qruplarından fərqlənir. Təbii ki, isimlərin semantik inkişafının öyrənilməsi türk dillərinin lüğət tərkibinin öyrənilməsi üçün də zəruridir. Çağdaş türk dilləri arasında fonetik və qrammatik fərqlərə nisbətən, daha çox leksik-semantik fərqlər müşahidə olunur. Müxtəlif inkişaf mərhələlərində mənşəyi bir olan türk dillərinin leksik-semantik sistemlərində baş verən dəyişikliklər nəticəsində onların lüğət tərkibində semantik diferensiasılaşma yaranmışdır.

Dilçilik ədəbiyyatında *semantika* termini ilk dəfə 1897-ci ildə fransız dilçisi M.Breal tərəfindən işlədilmişdir³. Yunan sözü olan *semasia* “məna, fikir”, latın mənşəli *differentia* sözü isə “fərq, fərqlənmə, ayrılma” mənasında-

³ Мамедова З.Б. Расширение значения слов в современном азербайджанском литературном языке. КД. Баку, 1984, с. 7.

dır. Deməli, *semantik diferensiallaşma* termini “məna fərqlənməsi” anlayışını bildirir. Dilçilikdə leksik-semantik dəyişmələrdən bəhs olunduqda bu termindən geniş istifadə olunur.

Diferensiallaşma hər bir dilin və dil qrupunun inkişafının əsas faktorlarından biridir. Ümumilikdə, diferensiallaşma - dil təkamülünün elə bir əlamətidir ki, bunun təsiri ilə dialektlərdən biri digərindən fərqlənməyə, xüsusi-ləşməyə və müstəqil dil kimi formalaşmağa başlayır ⁴. XIX əsrdə alman dilçisi A.Şleyxer dillərin diferensiasiyasını aşağıdakı şəkildə təsvir edirdi: “Kök dillər dillərə, dillər dialektlərə, dialektlər yarım dialektlərə, yarım dialektlər şivələrə bölünür. Dialekt və yarım dialektlər zaman keçdikcə bir-birindən o qədər uzaqlaşır ki, müstəqil dillərə çevrilir və öz növbəsində yeni dialekt və yarım dialektlərə bölünür” ⁵. Dillərin diferensiallaşması qohum dillərin inkişafını səciyyələndirən proseslərdən biridir. Dillərin inteqrasiyasının əksidir. Əslində, qohum dillər diferensiasiya nəticəsində əmələ gəlmişdir. İctimai amillərlə bağlı olan bu proses qohum dillərin ümumi cəhətlərinin tədricən aradan çıxmasına, spesifik əlamətlərin yaranmasına və nəticədə, həmin dillərin bir-birindən fərqlənməsinə gətirib çıxarır. Diferensiallaşma prosesi dil quruluşunun bütün sahələrini (fonetik, leksik-semantik, qrammatik) əhatə edir. Leksik-semantik səviyyədə gedən diferensiallaşma dilin başqa sahələrinə nisbətən daha tez nəzərə çarpır və sürətli olur. Semantik diferensiallaşma dilin inkişaf prosesi

⁴ Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, “Maarif”, 1989, s. 91.

⁵ Rəcəbov Ə. Dilçilik tarixi. Bakı, “Maarif”, 1988, s. 101.

zamanı sözlərin mənalarında yaranan fərqlənmədir. Qədim dövrdə eyni kökdən olub eyni mənanı bildirən sözlər tədricən diferensiasiyaya uğrayaraq fərqli mənalar bildirir. Hələ qədim dövrlərdən diferensiallaşma türk dillərinin təşəkkülündə xüsusi rol oynamışdır. Bu proses həm prattürkdə, həm də türk dillərinin sonrakı mərhələlərində müxtəlif istiqamətlərdə getmişdir.

Türk dillərinin materialları əsasında leksik-semantik problemlərin qoyuluşu və həllinin tarixi çox da qədim deyil ⁶. Türkologiyada leksik-semantik diferensiallaşma probleminin öyrənilməsinin əsası A.N.Samoyloviçin 1923-cü ildə yazdığı “Türk xalqlarında həftə günlərinin adları” adlı məqaləsi ilə qoyulmuşdur ⁷. Müxtəlif dövrlərdə türk dillərinin müqayisəli və tarixi leksikologiyasına həsr olunmuş tədqiqat işlərində semantik diferensiallaşma probleminə az da olsa toxunulmuşdur. Yalnız XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq türk dillərinin müqayisəli semantikasını sahəsində sistemli tədqiqat əsərləri yazılmışdır. 1961-ci ildə Moskvada nəşr olunan “Türk dillərinin leksikasının tarixi inkişafı” əsəri türkologiyada müqayisəli semantika istiqamətində yazılan elmi-tədqiqat işlərinin yeni bir mərhələsi idi. “Türk dillərinin leksikasının tarixi inkişafı” əsərində türk mənşəli sözlər tematik qruplar üzrə tədqiq olunmuşdur ⁸. Həmin əsərdə ümumi semantikasına görə müəyyən qruplarda cəmlənmiş sözlər

⁶ Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, “Elm”, 1985, s. 17.

⁷ Самойлович А.Н. Названия дней недели у турецких народов // “Яфетический сборник”. Т. II. № 2. Пг., 1923, с. 103

⁸ Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва, “Наука”, 1961, с. 10-460.

çərçivəsində inkişafın qanunauyğunluqları aşkar edilmişdir. Avropa dilçiliyində H.V.Brandın 1973-cü ildə yazdığı “Türk dillərinin lüğət tərkibinə dair tədqiqlər” əsərində türk dillərində semantik dəyişmələrin müxtəlif növlərindən bəhs olunmuşdur⁹. Türkologiyada leksik-semantik diferensiallaşma mövzuna ən çox K.M.Musayevin araşdırmalarında toxunulmuşdur. Onun “Türk dillərinin leksik-semantik diferensiallaşması və inteqrasiyasının bəzi məsələləri” adlı məqaləsində qeyd olunur ki, türk dillərinin leksik-semantik diferensiallaşma və inteqrasiyası probleminin öyrənilməsi nəinki türkologiya üçün böyük əhəmiyyət daşıyır, eləcə də monqolşünaslıq, tunqus-mançurşünaslıq, bütövlükdə Altayşünaslıq üçün çox gərəklidir¹⁰. Xüsusilə K.M.Musayevin 1984-cü ildə yazmış olduğu “Türk dillərinin leksikologiyası” adlı monoqrafiyada türk dillərində leksik-semantik diferensiallaşma problemi geniş şərh olunmuşdur¹¹. Türk dillərinin müqayisəli semantikasının öyrənilməsində A.N.Samoyloviçin, S.Y.Malovun, E.R.Tenişevin, L.A.Pokrovskayanın, F.Q.İshakovun, A.N.Kononovun, A.M.Şerbakın, K.M.Musayevin, A.A.Yuldaşevin xidmətləri böyükdür. Azərbaycan dilçiliyində də bu istiqamətdə tədqiqat əsərləri yazılmışdır. K.T.Ramazanovun 1984-cü ildə yazdığı doktorluq dissertasiyasında cənub-qərb qrupu türk dillərində işlənən qoşa sözlər müqə-

⁹ Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, “Elm”, 1985, s. 19.

¹⁰ Мусаев К.М. Некоторые вопросы лексико-семантической дифференциации и интеграции тюркских языков // “Тюркологические исследования”. Москва, “Наука”, 1976, с. 151.

¹¹ Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. Москва, “Наука”, 1984, с. 15 - 42.

yisəli aspektdə tematik qruplar üzrə araşdırılmışdır ¹² . 1997-ci ildə X.İ.Əfəndiyeva tərəfindən yazılan dissertasiyada isə Azərbaycan və türk ədəbi dillərində kök və düzəltmə fellərdə semantik diferensiasiya problemi şərh olunmuşdur. Tədqiqatçı hər iki dildə mənə fərqləri olan felləri müəyyənləşdirmiş, semantik diferensiallaşmanın yaranma səbəblərini aşkar etmişdir ¹³ . H.K.Quliyevin 1998-ci ildə nəşr olunan “Türk dillərində felin semantikasi” adlı əsərində müasir türk dillərində işlənən fellərin semantik klassifikasiyası, leksik-semantik analizi problemləri tədqiq olunmuşdur ¹⁴ . Ayrı-ayrı tədqiqatçılar türk dillərində işlənən eyni isimlərin mənə fərqləri məsələsinə ya toxunmamış, ya da ötəri nəzər salmışlar. K.F.Quliyeva tərəfindən 1985-ci ildə yazılmış “Azərbaycan dilində və türk dilinin Şərqi Anadolu dialektlərində leksik paralellər” adlı məqalədə həmin dillərdə leksik paralelliklər məsələsinə toxunulsa da, mənə fərqlərindən bəhs olunmamışdır ¹⁵ . Y.Məmmədov “Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı” adlı əsərində müasir türk və Azərbaycan dillərində mənə fərqləri olan eyni sözlərin cədvəlini vermişdir. Həmin cədvəldə müəllifin göstərdiyi 37

¹² Рамазанов К.Т. Семантические принципы порядка компонентов парных слов в тюркских языках юго-западной группы. АДД. Баку, 1984, с. 7-38.

¹³ Əfəndiyeva X.İ. Azərbaycan və türk ədəbi dillərində kök və düzəltmə fellərin semantik diferensiasiyası. NDA. Bakı, 1997, s. 4-29.

¹⁴ Кулиев Г.К. Семантика глагола в тюркских языках. Баку, “Элм”, 1998, с. 10-187.

¹⁵ Кулиева К.Ф. Лексические параллели в азербайджанском языке и в восточно-анатолийских диалектах турецкого языка // “Вопросы тюркского языкознания”. Алма-Ата, “Наука”, 1985, с. 92-94.

sözün 14-ü isimdir ¹⁶.

Azərbaycan dilçiliyində isimlərin morfoloji, semantik inkişafı, leksik və qrammatik semantikasi mövzusunda müxtəlif tədqiqat işləri yazılmışdır. 1967-ci ildə Y.Məmmədov tərəfindən “Orxon-Yenisey abidələrində isim” (Azərbaycan dili ilə müqayisədə) mövzusunda yazılan dissertasiyada sadə, düzəltmə, mürəkkəb isimlərin tarixən morfoloji cəhətdən formalaşması məsələlərindən bəhs olunur ¹⁷. T.M.Mehdiyevanın 1984-cü ildə “Müasir Azərbaycan dilində isimlərin polisemiyası” mövzusunda yazdığı dissertasiyada isə Azərbaycan dilində işlənən isimlərin leksik-semantik və qrammatik-semantik təhlili verilir, isimlərdə təkmənalılıqdan çoxmənalılığa doğru inkişafı yaradan amillər izah olunur ¹⁸. F.A.Rəhimbəyovanın 1988-ci ildə yazdığı dissertasiyada müasir Azərbaycan dilində ismin hallarının semantikasi tədqiq olunmuşdur. Yəni həmin tədqiqatda isimlərin leksik semantikasi deyil, qrammatik semantikasi obyekt kimi götürülmüşdür ¹⁹.

Leksik-semantik diferensiallaşma çox geniş problemdir. Çünki bu proses hər hansı bir dilin və ya dil ailəsinin lüğət tərkibinin bütün cəhətlərini əhatə edir. V.A.Zvegintsevin qeyd etdiyi kimi, dilin inkişafına sadəcə dəyişmə kimi baxmaq olmaz, bu inkişaf dilin daimi

¹⁶ Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, APİ nəşriyyatı, 1987, s. 59-60.

¹⁷ Мамедов Ю. Имя существительное в орхон-енисейских памятниках (в сравнении с азербайджанским языком). АКД. Баку, 1967, с. 3-31.

¹⁸ Мехтиева Т.М. Полисемия имен существительных в современном азербайджанском языке. КД. Баку, 1984, с. 8-127.

¹⁹ Рагимбекова Ф. Семантика падежей имен существительных в современном азербайджанском языке. АКД. Баку, 1988, с. 4-25.

keyfiyyətidir ²⁰ . Sözün mənası dilin inkişafı ilə, dilin inkişafı isə xalqın tarixi ilə bağlıdır ²¹ .

Çağdaş dövrdə türk dillərinin leksik diferensiasiya və inteqrasiya probleminə semantik diferensiasiya və inteqrasiya problemi ilə bağlı şəkildə yanaşılmalıdır. Bu proseslər qarşılıqlı şəkildə nəinki hər hansı konkret türk dilinin leksik-semantik qabığında, eləcə də, hər hansı bir türk dil arealında müşahidə olunur. Yəni türk dillərində eyni sözlər müxtəlif konkret dillər və ya dil arealı arasında müxtəlif mənə fərqlərinə malikdir. Bütün bunlar isə semantik diferensiallaşma prosesinə geniş planda yanaşmağı tələb edir. Türk dilləri ümumi leksik fonda malikdir. Bu dillər arasında genetik bağlılığın, inteqrasiyaların nəticəsində leksik-semantik qabıqda ümumilik, ortaqlıq mühafizə olunmuşdur. Qədim kök leksik qat bu və ya digər səviyyədə saxlanılmışdır. Eyni zamanda, semantik sistemdə mövcud dil amilləri nəticəsində diferensiallaşma da baş vermişdir. Beləliklə, türk dillərinin leksikasında mövcud olan sözlər iki istiqamətdə inkişaf etmişdir: inteqrasiya olunan sözlər və diferensiallaşan sözlər. Türk dillərinin leksikasında inteqrasiya olunan sözlər əsasən gündəlik həyat tərzini, təsərrüfatla bağlı olan anlayışları bildirir ²² . Qohum dillər olan türk dillərinin semantik sistemində baş verən diferensiallaşmanın tarixini müəyyənləşdirmək üçün

²⁰ Звегинцев В.А. Внутренние законы развития языка. Москва, Издательство Московского университета, 1954, с.131.

²¹ Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. Москва, “Наука”, 1973, с. 22.

²² Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. Москва, “Наука”, 1984, с. 17.

bu dillərin ümumtürk mərhələsindəki və ondan sonrakı dövrdəki mövqeyini araşdırmaq lazımdır. Türk dillərinin tarixinə nəzər saldıqda görürük ki, tarixən müstəqil türk dillərinin yaranması ərazi amili ilə bilavasitə bağlıdır. Tədqiqatçılar türk dillərinin kök dildən ayrılıb-parçalanmasını təxminən eradan əvvəl IV və III minilliyin əvvəllərinə aid edirlər²³. Türk tayfalarının parçalanma dövrləri haqqında türkologiyada fərqli fikirlər mövcuddur. Məsələn, N.A.Baskakov qədim oğuzların VIII-IX əsrlərdə qərbi və şərqə tayfa birliklərinə ayrıldığını göstərir²⁴. Əks arqumentlə çıxış edən Q.Kazımov isə qeyd edir ki, Azərbaycan dili oğuz qrupu türk dillərinə daxil olsa da, formalaşma tarixi oğuz qrupuna daxil olan dillərdən çox qədimdir. Hindavropalılar, türklər, semitlər və qafqazdillilər ulu dildən Ön Asiyada təcrid olunmuş, burada təşəkkül tapmış, Yer üzünə-şərqə, qərbə, şimala, cənuba buradan yayılmışlar. Türklərin ən qədim vətəni Ön Asiyadır, şimalı-cənublu Azərbaycan əraziləridir²⁵.

Tarixən qəbilə-tayfa şəklində yaşayan türk xalqları miqrasiya prosesləri nəticəsində bir-birindən nisbətən uzaqlaşmışlar. Qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində müstəqilləşməyə meyil güclənmişdir. Çağdaş türk dilləri kifayət qədər mürəkkəb etnolinqvistik proseslərin nəticəsi kimi təşəkkül tapmışdır. Bu dillərin milli zəmində yaranması, inkişafı türk dillərinin ümumi tarixinin tərkib hissəsini təşkil edir

²³ Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, "Maarif", 1985, s. 12.

²⁴ Баскаков Н.А. О периодизации истории литературного языка "тюрки" // "Лингвострановедение, диалектология и история языка". Кишинев, "Штиинца", 1973, с.137.

²⁵ Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, "Elm və təhsil", 2010, s. 4.

və onların tarixi türk dillərinin soykökü tarixini heç bir dövrdə, mərhələdə inkar etmir. Dil prosesləri ictimai mahiyyəti etibarı ilə etnik proseslər ilə sıx bağlıdır. Müxtəlif türk etnik-mədəni regionlarında meydana çxan türk dillərinin tarixini öyrənmək belə bir qənaəti möhkəmləndirir ki, müstəqil türk dilləri pratürk dilinin məhsuludur. Pratürk dilindən ayrıldıqdan sonra türk dillərinin ləhcələri müxtəlif regionlarda yayılmış, ümumtürk mərhələsini keçdikdən sonra ayrı-ayrı qohum dillərin başlanğıcını qoymuşdur²⁶.

Ulu türk dilindən intişar edən türk dilləri inkişaf mərhələlərində bir-birinə yaxınlığı, paralelliyi nə qədər güclü əks etdirsələr də, zaman keçdikcə fərqlənmələr güclənmişdir. Bu dillər müxtəlif etnolinqvistik təsirlər nəticəsində uzun təkamül keçsələr də, kök-dil əlamətlərini bu və ya digər dərəcədə saxlamağa müvəffəq olmuşlar. Bu özünəməxsusluqlar, fərqli cəhətlər, xüsusilə həmin dillərin leksikasında özünü qabarıq şəkildə göstərir. Türk dillərinin leksik tərkibinin müxtəlifliyi müasir türk dillərində qohum olmayan xarici dillərdən külli miqdarda mənimsənilmiş sözlərin, etnolinqvistik və ekstralinqvistik faktorların, morfonoloji, fono-semantik hadisələrin nəticəsində yaranan sözlərin mövcudluğu ilə əlaqədardır. Əgər sinkretizmlik türk dillərinin orta əsrlər (xalq dili) dövrünə daha çox xasdırsa, ayrılma-diferensiallaşma isə yeni (milli dil) dövrü üçün daha çox səciyyəvidir. Xalq dili dövründən milli dil dövrünə keçid mərhələsində bu “əks” proseslər müvazi yaşayır, lakin diferensiallaşma tədricən üstün

²⁶ Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, “Maarif”, 1995, s. 9.

məqam tutaraq mahiyyət etibarilə inkişafın daha aparıcı prosesinə çevrilmişdir ²⁷. Müasir türk dillərində mənə fərqləri olan eyni sözlər kifayət qədərdir. F.İshakovun tədqiqatlarına görə, yalnız insanın bədən üzvlərinin adını bildiren sözlərin bir qismi əsasən bütün türk dillərində ümumi şəkildə işlənir ²⁸. Deməli, hətta bütün türk dilləri üçün ümumi olan bir çox sözlər də semantik dəyişikliyə uğramışdır. Leksik-semantik vahidlərin inkişafı müxtəlif türk dillərində eyni sürətlə, eyni şəkildə getməmişdir. Bu inkişaf və zənginləşmə hələ bizim eradan əvvəl müxtəlif qeyri-türk xalqlarla əlaqədə, təmasda (kontaktda) olan türk dillərində daha sürətli olmuşdur ²⁹.

Həm dünya dilçiliyində, həm də türkologiyada semantik dəyişmələrin səbəbləri kimi müxtəlif faktorlar əsas götürülür. S.Ulman, K.Baldinger mənə dəyişmələrini dildaxili amillərlə izah edirlər. V.Vundt semantik dəyişmələrin əsasında psixoloji assosiasiyaların durduğunu ehtimal edir.

H.Şperberin fikrincə, mənə fərqləri sözün emosional rəngi ilə bağlıdır. M.Pokrovski semantik dəyişmələrin səbəbi kimi polisemiya hadisəsini əsas götürür ³⁰. L.Antal

²⁷ Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. I hissə, Bakı, "Elm", 1978, s. 141.

²⁸ Исхаков Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков // "Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков". Т.4. Лексика, Москва, "Наука", 1962, с. 5- 44.

²⁹ Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, APİ nəşriyyatı, 1987, s. 57.

³⁰ Звегинцев В.А. Семасиология. Москва, Издательство Московского университета, 1957, с. 10-42.

emosional ³¹, H.Paul isə psixoloji ³² faktorları mənə dəyişmələrində əsas amil hesab edirlər. D.N.Şmelyev sintaqmatik əlaqələrin mənə dəyişməsi prosesinə mühüm təsir etdiyini göstərir ³³. B.A.Plotnikovun fikrincə, semantik dəyişmələrin səbəbi insanın abstrakt təfəkkürünün inkişafıdır ³⁴. Türkologiyada da fərqli fikirlər irəli sürülür. Türkmən dilçisi A.Annanurov sözün mənaca dəyişməsinə mənanın ümumiləşməsi, konkretlikdən abstraktlığa doğru meyil etməsi ilə əlaqələndirir ³⁵. A.Matqaziyev semantik dəyişmələri dilin daxili faktoru hesab edir. O, mənanın diferensiallaşmasını sözün fonetik tərkibinin dəyişməsi ilə izah edir ³⁶. E.İşberdin semantik fərqlərin yaranmasını fonomorfoloji dəyişikliklərlə əlaqələndirir ³⁷. E.Z.Kajibəyov semantik diferensiallaşmanı söz yaradıcılığının ən qədim üsullarından biri adlandırır və səs əvəzlənməsini mənə fərqlənmələrinin əsas amili hesab edir ³⁸. K.M.Musayev

³¹ Antal L. Content, meaning and understanding. The Hague, Mouton and Co., 1964, p. 59-61.

³² Пауль Н. Принципы истории языка. Москва, Издательство иностранной литературы, 1960, с. 105-115.

³³ Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. Москва, "Просвещение", 1964, с. 188.

³⁴ Плотников Б.А. Основы семасиологии. Минск, "Вышэйшая школа", 1984, с. 119.

³⁵ Annanurov A. Dilin sözlük sostavı hakkında. Aşqabat, Türkmen-dövlət okuyvedneşir, s. 12.

³⁶ Matqaziev A. Семантическое изменение слов-внутренний фактор развития языка (на материале узбекского языка) // "Советская тюркология". № 5. Баку, 1974, с. 67-70.

³⁷ Ишбердин Е.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. Москва, "Наука", 1986, с. 47.

³⁸ Кажибеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата, "Наука", 1986, с. 106.

yazır ki, türk dillərində sözlərin semantik diferensiallaşması daha çox həmin dillərin yayıldığı ərazi əlamətinə görə baş vermişdir ³⁹.

Azərbaycan dilçiliyində də məna dəyişmələrinin səbəbləri müxtəlif hadisələrlə izah olunmuşdur. A.Qurbanovun fikrinə görə, semantik dəyişmələrin əsas səbəblərindən biri cəmiyyətin inkişafıdır ⁴⁰. Y.Məmmədov məna dəyişmələrinin səbəblərinə aşağıdakıları aid edir: 1. Dilin ictimai və kommunikativ funksiyasının dəyişməsi, genişlənməsi. 2. Qəbilə və tayfa dillərinin birləşərək xalq dilinə çevrilməsi, eyni və ya müxtəlif qrupa daxil olan xalq dillərinin qarşılıqlı təsiri. 3. Sözü aid olduğu əşya və varlığın tarixi inkişaf və digər səbəblər nəticəsində vəzifə, funksiya, forma və keyfiyyətə dəyişməsi. 4. Alınma sözlərin dildə geniş yayılması. 5. Müəyyən dilin qohum və qohum olmayan qonşu xalqların dilləri ilə uzun sürən əlaqə və münasibətlərinin nəticəsi. 6. Dildə uzun müddət işlənən qədim (kök) sözlərə sinonim olan düzəltmə, mürəkkəb sözlərin və frazeoloji birləşmələrin yaranması” ⁴¹. H.Həsənov “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” əsərində yazır: “Sözlərin mənaca dəyişməsinin və inkişafının bir sıra səbəbləri vardır: 1. əşya və hadisələrin dəyişməsi. 2. Cəmiyyətin dəyişməsi. 3. Tabu və evfemizm hadisələri. 4. Bir əşyanın adının digər əşyaya köçürülməsi (metafora, metonimiya, funksional). 5. Həcmnin daralması

³⁹ Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. Москва, “Наука”, 1984, с. 31.

⁴⁰ Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, “Maarif”, 1985, s. 281.

⁴¹ Мəммədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, АРİ nəşriyyatı, 1987, s. 65.

və məzmunun genişlənməsi. 6. Dini və ictimai qaydaların, adətlərin dəyişməsi. 7. Dialektizmlərin aradan çıxması. 8. Sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçməsi”⁴². H.K. Quliyev sözlərinin mənasının inkişafında semantik valentliyin mühüm faktor olduğunu qeyd edir⁴³. İ.Məmmədov yazır ki, işlənmə mövqeyindən və təfəkkür səviyyəsindən asılı olaraq sözün mənası dəyişir⁴⁴. Z.Məmmədovanın fikrincə, semantik dəyişmələr insanların mədəni və iqtisadi həyat tərzi, elmi-texniki tərəqqi ilə bağlıdır⁴⁵. M.Yusifov, düzgün olaraq, fonetik dəyişmələrin semantik diferensiallaşmaya səbəb olduğunu göstərir⁴⁶.

Ə.Dəmirçizadə milli sözlərlə alınma sözlərin müvazi işlənməsinin məna dəyişmələrinə mühüm təsir etdiyini qeyd etmişdir. Çünki bu müvazi işlənmə nəticəsində eyni mənəli sözlərdən biri digərinə mənaca güzəştə getmiş olur⁴⁷. M.Cahangirov da dildə yerli sözlərlə alınmalar arasındakı mübarizənin məna dəyişmələrinə təsir etdiyini göstərir⁴⁸. Fikrimizcə, məna dəyişmələri dilin təbii inkişaf

⁴² Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, “Maarif”, 1988, s. 17-18.

⁴³ Кулиев Г.К. Семантика глагола в тюркских языках. Баку, “Элм”, 1998, с. 114-126.

⁴⁴ Мəmmədov İ. Azərbaycan dili semasiologiyasına giriş. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1988, s. 18-67.

⁴⁵ Мамедова З.Б. Расширение значения слов в современном азербайджанском литературном языке. КД. Баку, 1984, с. 3.

⁴⁶ Yusifov M. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı, “Elm”, 1984, s. 121-122.

⁴⁷ Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, API nəşriyyatı, 1959, s. 25.

⁴⁸ Cahangirov M. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları. Bakı, “Elm”, 1989, s. 75.

tendensiyası ilə bilavasitə bağlıdır. Yəni cəmiyyətdəki hər hansı bir yenilik, ilk növbədə, dilin leksikasında inikas olunur.

Dünya dilçiliyində mənə dəyişmələrinin klassifikasiyası probleminə münasibət də daha çox subyektiv mövqedən bildirilmişdir. H.Paul, V.Vundt, N.Marr, Q.Şperber, İ.Meşşaninov, Q.Stern, K.Sandal, Z.Qomboq, L.Blumfit öz əsərlərində semantik dəyişmələrin növlərini müxtəlif cür təsnif etmişlər.

H.Paul “Dil tarixinin prinsipləri” əsərində mənə dəyişmələrinin təsnifini məntiqi prinsip əsasında vermişdir:

1. Mənanın daralması.
2. Mənanın genişlənməsi.
3. Mənanın qatışması.
4. Müxtəlif müəlliflər tərəfindən müxtəlif cür adlandırılan başqa mənə dəyişmələri ⁴⁹.

E.Vellander məntiqi və psixoloji prinsiplərdən imtina edərək, genetik-empirik amillər əsasında mənə dəyişmələrini təsnif etmişdir ⁵⁰.

Q.Stern “Mənə və mənə dəyişməsi” əsərində tarixi, genetik, psixoloji və məntiqi prinsipləri birləşdirərək onların ümumi əsasında semantik fərqlənmələrin növlərini müəyyənləşdirmişdir:

- A) Xarici səbəblər nəticəsində baş verən dəyişmələr.
- V) Linqvistik səbəblər nəticəsində baş verən də-

⁴⁹ Пауль Н. Принципы истории языка. Москва, Издательство иностранной литературы, 1960, с. 96-100.

⁵⁰ Звегинцев В.А. Семасиология. Москва, Издательство Московского университета, 1957, с. 16-44.

yişmələr .

S.Ulman “Semantikanın prinsipləri” əsərində semantik dəyişmələrin təsnifini aşağıdakı kimi vermişdir:

1. Adların köçürülməsi.
2. Fikrin köçürülməsi.
3. Qarışıq dəyişmələr .

V.Vundt isə H.Pauldan fərqli olaraq, psixoloji amillər əsasında semantik dəyişmələrin klassifikasiyasını tərtib etmişdir:

1. Müntəzəm (ümumi) məna dəyişmələri.
2. Təsadüfi (xüsusi) məna dəyişmələri.

B.A.Plotnikov semantik dəyişmələrin kəmiyyət və keyfiyyət dəyişməsi şəklində təzahür etdiyini göstərir ⁵¹. M.İ.Fomina qeyd edir ki, semantik dəyişmələr sözün daxilində baş verərək dilin leksik sisteminin inkişafında mühüm rol oynayır. Bu proseslər hər şeydən əvvəl, bir predmetin adının digər bir predmetə (uyğunluq əsasında) keçməsi nəticəsində baş verir. Eyni zamanda, semantik proseslər sözlərin məna həcminin dəyişməsi-genişlənmə və daralma istiqamətlərində olur ⁵².

Türkologiyada da semantik dəyişmələrin təsnifi fərqli mövqelərdən şərh olunmuşdur. Türkmən dilçisi A. Annanurov türkologiyada məna dəyişmələrinin klassifikasiyasının ən mübahisəli məsələlərdən biri olduğunu göstərir. Tədqiqatçının fikrincə, həmin təsnifin özünün sxemləri və prinsipləri var. Məna dəyişmələrinin müəyyən-

⁵¹ Плотников Б.А. Основы семасиологии. Минск, “Вышэйшая школа”, 1984, с. 118.

⁵² Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология. Москва, “Высшая школа”, 1990, с. 51.

ləşdirilməsində linqvistik meyarlarla yanaşı, məntiqi, psixoloji, mədəni-tarixi, sosioloji və qeyri-ölçülər də əsas götürülür⁵³. A.Matqaziyev semantik dəyişmələrin beş növünün adını çəkir: 1) mənanın genişlənməsi; 2) mənanın daralması; 3) mənanın başqa cür başa düşülməsi; 4) mənanın ixtisaslaşması; 5) mənanın diferensiasiyası⁵⁴.

Əksər tədqiqatçılar mənacə dəyişmənin üç növünün olması fikrini qəbul edirlər. Azərbaycan dilçiliyində də semantik dəyişmələrin fərqli bölgüləri aparılmışdır. H. Həsənov məntiqi baxımdan semantik dəyişmənin üç növünün olduğunu göstərir: 1. Genişlənmə. 2. Daralma. 3. Köçürmə⁵⁵.

M.Qasimov sözün semantik inkişafında üç əsas prosesin müşahidə olduğunu qeyd edir: a) adi məişət sözlərinin terminləşməsi; b) sözlərin mənasının xüsusiləşməsi; v) yeni məcazi mənalar hesabına sözlərin mənasının genişlənməsi⁵⁶. A.Qurbanov sözlərin mənasında baş verən dəyişmələrin məntiqi və psixoloji prinsiplər əsasında təsnif olduğunu göstərir⁵⁷. R.D.İsrafilova sözlərin semantik inkişafının iki yolla getdiyini ehtimal edir: sözün ifadə etdiyi anlayışın dəyişməsi ilə əlaqədar mənası də-

⁵³ Annanurov A. Dilin sözlük sostavı haqında. Aşqabat, Türkmən-dövlət okuyvedneşir, 1961, s. 53.

⁵⁴ Matqaziyev A. Семантическое изменение слов-внутренний фактор развития языка (на материале узбекского языка) // "Советская тюркология". № 5. Баку, 1974, с. 68-71.

⁵⁵ Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, "Maarif", 1988, s. 19.

⁵⁶ Qasimov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, "Elm", 1973, s. 123.

⁵⁷ Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, "Maarif", 1985, s. 281.

yişən və başqa cür mənalandırılan sözlər; əvvəlki mənalarını saxlamaqla yeni mənada işlənənələr⁵⁸.

Beləliklə, yuxarıdakı faktlardan da göründüyü kimi, indiyə qədər mənə dəyişmələrinin təsnifatı zamanı fərqli meyarlar əsas götürülmüş, müxtəlif bölgələr aparılmışdır.

Bizim fikrimizcə, mənə dəyişmələrini məhz məntiqi-semantik prinsip əsasında təsnif etmək lazımdır. Çünki mənə dəyişmələrindəki müxtəliflik, sərhəd məntiqin hökmü ilə və mənənin fərqi ilə müəyyənləşir. Biz semantik dəyişmələrin əsas üç növünün olması qənaətinə gəlirik:

- 1.Mənənin daralması.
- 2.Mənənin genişlənməsi.
- 3.Mənənin keçməsi (yəni tamamilə yeni anlamın ortaya çıxması, yaranması).

Qədim türk yazılı abidələrində, müasir türk dillərində və onların dialekt və şivələrində olan faktlardan faydalanmaqla semantik diferensiallaşma prosesinin istiqamətlərini müəyyənləşdirmək mümkündür. Müasir dövrdə türk dillərində işlənən oxşar və eyni fonetik tərkibli isimlərin semantik inkişafını izləmək, mənə fərqlərinin səbəblərini aşkar etmək, ilkin mənəni bərpa etmək üçün qədim tarixi mənbələrin, yazılı qaynaqların nəzərdən keçirilməsi zəruridir.

Bir faktı qeyd edək ki, müasir Türkiyə dilçiliyində “müstəqil türk dilləri” anlayışı inkar olunur. Əksər Türkiyə dilçiləri müstəqil türk dillərini “ləhcələr”, “dialektlər” adlandırırlar. Belə tədqiqatçılardan biri olan H.Eren yazır ki,

⁵⁸ İsrailova R.D. Müasir Azərbaycan dilində bəzi sözlərin leksik-semantik inkişafı // Azərb.EA-nın “Xəbərlər”i. Ədəbiyyat, Dilçilik, İncəsənət seriyası. Bakı, 1979, s. 80.

“türk dilləri” anlayışı guya “sovet terminologiyasının məhsuludur” (TS, X). Digər türk dilçisi M.Ergin qeyd edir ki, Azərbaycan dili müstəqil dil ola bilməz⁵⁹. E.Yaman da müstəqil türk dillərini türk dilinin ləhcələri adlandırır.⁶⁰

Əlbəttə, biz bu fikirlərin tam əleyhinəyik. Yəni “müasir türk dilləri” anlayışının “türk dilinin ləhcələri” anlayışı ilə əvəz olunması düzgün deyil. Bu terminin yalnız tarixi baxımdan-diaxronik aspektdən işlədilməsi münasibdir. Hazırda mövcud olan türk dillərinin hər birinin öz dialekt və şivələri vardır. Bu dillər fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən bir-birindən fərqlənərək müstəqil dillər kimi artıq formalaşmışlar. Müasir türk dilləri özünəməxsus fonetik, leksik və qrammatik xüsusiyyətləri olan müstəqil dillərdir. Əlbəttə ki, bütün türk dillərində ortaq leksik lay qorunmuşdur, ümumi fonetik və qrammatik əlamətlər saxlanılır.

Çağdaş türk dillərində işlənən isimləri müqayisə əsasında leksik-semantik baxımdan üç qrupa ayırmaq olar:

1. Əksər türk dillərində eyni mənada işlənən ortaq isimlər. Həmin sözlər kök leksik qat olaraq ümumi genetik bağlılığı mühafizə edir: *deniz//dəniş, göz//köz, et//ət, süd//süt, baş//paş, əl//el, qaz//kaz, qız//kız* və s.

2. Ancaq bir türk dilində işlənən isimlər, məsələn: tür.: *uçak, yapı, kamyon, deprem, okul, patates, fiyat, doğa* və s.

3. Əksər türk dillərində işlənən, ancaq mənə

⁵⁹ Ergin M. Azeri Türkçesi. İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1981, s. 8.

⁶⁰ Yaman E. Bir Ulu Çınarın Dalları. Türk Dili ve Lehçeleri // “Türk Kültürü” Dergisi. Sayı 378. Ankara, 1994, s. 614-620.

fərqləri olan isimlər: *araba//arba, koğuş, erik//ərik, yemiş //yemis//jemiş, meşə//meşə, kişi//kizi//kiji, karı//qarı, er//ər, kardeş//qardaş, baba, dede//dədə//tətə* və s.

Sonuncu bölgədə verilən sözlər semantik diferensiallaşmaya uğrayan isimlərdir. Göründüyü kimi, türk dillərində məna fərqləri olan isimlərin bir qrupunun fonetik tərkibi eynidir. Digər bir qrupunun isə fonetik tərkibi oxşardır.

Apardığımız tədqiqat nəticəsində semantik deferenşiallaşmaya məruz qalan isim köklərinin məna inkişafının daralma, genişlənmə və keçmə istiqamətlərində getdiyini müəyyənləşdirmişik.

I FƏSİL

DİFERENSİALLAŞAN İSİMLƏRDƏ SEMANTİK DARALMA

Məna dəyişmələri dilin leksik-semantik sisteminin təkamülünün göstəricisidir. Semantik daralma məna dəyişmələrinin ən geniş yayılmış növlərindən biridir. Dilçilik ədəbiyyatında bu proses “mənanın xüsusişməsi”⁶¹, “mənanın konkretləşməsi”⁶², “mənanın məhdudlaşması”⁶³ da adlanır.

Mənaca genişlənmənin əksi olan semantik daralma prosesi insan idrakının inkişafı ilə bağlı anlayışların ifadəsində özünü göstərən diferensiasiyanın, əşya və hadisələrin adlandırılmasındakı dəqiqləşmə və konkretləşmə meyilinin nəticəsidir⁶⁴. Tarixi inkişaf prosesində söz əvvəlki mənalarından birini, yaxud bir neçəsini tərk edir və ya ümumxalq dilindən alınıb terminoloji sistemə daxil olur. Bunlar isə müvafiq şəkildə mənanın tarixi və texniki cəhətdən daralması adlanır⁶⁵. Semantik daralma zamanı sözün geniş işlənmə əhatəsi məhdudlaşır, söz daha

⁶¹ Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, “Maarif”, 1979, s. 128.

⁶² Əfəndiyeva X.İ. Azərbaycan və türk ədəbi dillərində kök və düzəltmə fellərin semantik diferensiasiyası. NDA. Bakı, 1997, s. 17.

⁶³ Məmmədov İ. Azərbaycan dili semasiologiyasına giriş. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1988, s. 64.

⁶⁴ Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, API nəşriyyatı, 1987, s. 72.

⁶⁵ Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, “Elm”, 1985, s. 128.

dar mühitdə işlənməyə başlayır. Dildəki sözlərin məna-
larının daralması bilavasitə söz köklərinin inkişafı ilə,
alınma sözlərin təsiri ilə bağlıdır. Semantik daralma nəti-
cəsində dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən çoxlu söz qrup-
ları yaranır.

Semantik daralma prosesinin tarixi çox qədimdir. Bu
prosesin əsas yaranma amillərindən biri sözlərin məna-
larının ümumilikdən daha çox konkretliyə doğru inki-
şafıdır. Yəni əşya və hadisələrin ümumi cəhətlərinə yox,
konkret əlamətlərinə ad vermək, eyni zamanda ümumili-
kdən konkret mənalara keçid semantik daralmanın əsas
atributlarından biri olmuşdur. Sözlərin adlandırma funk-
siyası dillərin qədim dövrlərində ümumi mənalara xidmət
etmişdir. Oxşar məna qrupları diferensiallaşmanın nəticəsi
kimi reallaşmışdır. Dildaxili zənginləşmənin qədim üsul-
larından biri olan semantik daralma sözlərin konkret mə-
nalarının yaranmasında da az rol oynamamış, eyni növ və
cinsdən olan məfhumların adını formalaşdırmışdır. Türk
dillərinin leksikasında semantik daralma prosesi pratürk
dövründən başlanmışdır. Türk dillərinin pratürk dövrü
üçün bərpa olunmuş arxetip formaların nüvə semantika-
sının məna tutumu semantik daralma prosesi ilə sıx şəkildə
bağlı olmuşdur ⁶⁶.

Semantik daralma prosesi türk dillərində mənaca
genişlənməyə nisbətən çox geniş yayılmışdır ⁶⁷. Bunun

⁶⁶ Xəlilov B. Azərbaycan dilində təkhecalı fellərin əsasında duran ilkin köklərin fono-semantik inkişafı. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1985, s. 6.

⁶⁷ Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, API nəşriyyatı, 1987, s. 71.

müxtəlif səbəbləri vardır: omonimliyin itməsi, qədimdə türk dillərində cins, ümumilik bildirən sözlərin kəmiyyətə çox olması, sinonimlik, alınma sözlərin təsiri və s.

Məna daralmasının bir növü də ümumi sözlərin xüsusi söz kimi işlədilməsidir. Dildə mütəmadi olaraq ümumi sözlər xüsusiyyə, xüsusi sözlər isə ümumiyyə keçir. Ümumi adların xüsusiyyə keçməsində sözün fərqləndirmə xüsusiyyəti əsas rol oynayır ⁶⁸.

Tədqiqatçılar semantik daralma prosesinin mahiyyəti, səbəbləri, istiqamətləri haqqında müxtəlif fikirlər söyləmişlər. A.Matqaziyev mənənin daralması hadisəsinin əsasən alınma sözlərdə müşahidə olunduğunu göstərir ⁶⁹. A. Annanurov ümumi adlar kəmiyyətə xüsusi adlardan çox olduğuna görə, məna daralmasının ümumi adlar arasında daha geniş yayıldığını qeyd edir ⁷⁰. K.R.Babayevin hesablamalarına görə, 220 türkiyə rus dilinə keçərək semantik daralmaya məruz qalmışdır ⁷¹.

Y.Məmmədov digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq, mənəni daralma ilə mənəni azalmanı fərqləndirir. O, məna daralmasını ilk mənənin itməsi ilə, məna azalmasını isə sözün qədim məna variantlarının çoxunun itməsi, birinin

⁶⁸ Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, "Maarif", 1979, s. 130.

⁶⁹ Матгазиев А. Семантическое изменение слов-внутренний фактор развития языка (на материале узбекского языка) // "Советская тюркология". № 5. Баку, 1974, с. 69.

⁷⁰ Annanurov A. Dilin sözlük sostavı haqqında. Aşqabat, Türkmən-dövlət okuyvedneşir, 1961, s. 55.

⁷¹ Бабаев К.Д. Семантические изменения тюркизмов при их заимствовании // "Советская тюркология". №2. Баку, 1972, с. 49.

qalması ilə izah edir ⁷². Əslində isə, bunların hər ikisi semantik daralma hadisəsidir. İ.Məmmədov mənənin daralmasını ekstralingvistik faktorlarla və təfəkkürün təkamülü ilə əlaqələndirir ⁷³.

H.Həsənov semantik daralmanın üç əsas səbəbini müəyyənləşdirmişdir: 1.Sözün ikinci nominativ-törəmə mənəsinin inkişafı və ya fəallaşması. 2.Çoxmənalı sözlərin mənələrindən birinin təkmənalı sinonim sözlərlə sıxışdırılması. 3.Sözün əsas mənə sistemindən inkişaf edən nominativ-törəmə mənənin ikinci və ya məcazi mənəyə keçməsi ⁷⁴. X.İ.Əfəndiyeva mənə daralmasının mənəca azalma və omonimliyin itməsi hadisələri ilə nəticələndiyini qeyd edir ⁷⁵. B.Xəlilov yazır ki, semantik daralma prosesi pratürk dövründə özünü göstərməsə idi, türk dillərinin inkişafında qohum dil qrupları yarana bilməzdi ⁷⁶. A.Qurbanov sözün öz ilk mənəsinə nisbətən, dar mənədə işlədilməsi hadisəsini mənənin daralması adlandırır ⁷⁷. M.A.İsmayılova Azərbaycan dilində semantik daralma prosesinin üç istiqamətində getdiyini göstərir: 1) Dilin tarixi inkişafı zamanı sözün bir və ya iki ilkin mənəsinin

⁷² Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, APİ nəşriyyatı, 1987, s. 71.

⁷³ Məmmədov İ. Azərbaycan dili semasiologiyasına giriş. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1988, s. 64.

⁷⁴ Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, "Maarif", 1988, s. 18.

⁷⁵ Əfəndiyeva X.İ. Azərbaycan və türk ədəbi dillərində kök və düzəltmə fellərin semantik diferensiasiyası. NDA. Bakı,1997, s. 17

⁷⁶ Xəlilov B. Azərbaycan dilində təkhecalı fellərin əsasında duran ilkin köklərin fono-semantik inkişafı. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1985, s. 6.

⁷⁷ Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, "Maarif", 1985, s. 382.

itirilməsi; 2) Sözün ümumxalq dilindən terminoloji sistemə daxil olması; 3) Azərbaycan dilinə başqa dillərdən söz keçməsi zamanı baş verən məna daralması⁷⁸.

Türk dillərində fonetik tərkibi oxşar və eyni olan isimlərin semantik inkişafının əsas istiqamətlərindən biri məhz semantik daralmadır.

Bu dillərin müxtəlif dövrlərdəki yazılı abidələrindəki faktlar bir daha sübut edir ki, ilkin inkişaf mərhələlərində işlənən isimlərdə semantik fərqlər çox cüzi şəkildə olmuşdur. Lakin zaman keçdikcə həmin sözlərdə semantik diferensiallaşma güclənmişdir.

Yazdığımız tədqiqat işində təhlil olunan isimlər leksik-semantik qruplara bölünür. XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq türkologiyada leksik tədqiqatlar tematik və leksik-semantik qruplar üzrə aparılır⁷⁹. Türk sistemli dillərdə isimlərin böyük əksəriyyəti semantik cəhətdən, yəni məzmun etibarilə fərqlənərək, müxtəlif qruplar yaradır⁸⁰. Sözlərin leksik-semantik qruplar üzrə öyrənilməsi sistemli tədqiqatın ən münasib metodlarından biridir. Bir leksik-semantik qrupdakı sözlərin əsas paradigmatik xüsusiyyəti odur ki, onların mənasında bir kateqorial leksik məna var. Həmin məna o qrupun məna əsasını təşkil edir. Hər bir söz diferensial semin vasitəsilə dəqiqləşdirilir. Sözün tarixi

⁷⁸ Исмаилова М.А. Изменение значений слов в азербайджанском языке и их отражение в “толковом словаре азербайджанского языка”. КД. Баку, 1990, с. 70

⁷⁹ Кулиев Г.К. Семантика глагола в тюркских языках. Баку, “Элм”, 1998, с. 18.

⁸⁰ Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. I hissə. Bakı, “Elm”, 1974, s. 16.

digər sözlərin tarixi ilə əlaqəli öyrənilir ⁸¹. Çünki dildə mövcud olan hər bir sözün mənasının yaranma tarixi digər sözlərin tarixi ilə də bağlıdır ⁸².

Eyni təsəvvürlər dairəsinə daxil olan sözlər müəyyən semantik qruplarda birləşir. Buna görə də hər bir isim kökündə baş verən məna dəyişməsi onun daxil olduğu leksik-semantik qrupla da bağlıdır. Yəni onlar daxil olduqları semantik qrupdan çıxarsa, o zaman həmin qrupa daxil olan xüsusiyyətləri də itirə bilər.

Qeyd: Tədqiqata cəlb edilən isimlərin leksik-semantik bölgüsü Azərbaycan dilinə əsasən aparılmışdır.

§1.1. Ümumi, cins məfhumu bildirən isimlərin növ məfhumu bildirən isimlərə çevrilməsi

Türk dillərində məna fərqləri olan isimlərin bir hissəsi qədim dövrdə daha geniş anlayışlar bildirmişdir. Sonradan isə həmin isimlərin semantik inkişafı daralma istiqamətində olmuşdur. İlk, ümumi, cins mənalı semantik daralma nəticəsində növ mənalı ilə əvəz olunmuşdur. Qədimdə türk dillərində ümumilik, cins bildirən sözlərin kəmiyyətə çox olması bu prosesə mühüm təsir göstərmişdir.

§ 1.1.1. Məişət, həyat tərzilə bağlı anlayışlar bildirən isimlər

⁸¹ Покровский М.М. Избранные работы по языкознанию. Москва, Издательство АН СССР, 1959, с. 12.

⁸² Будагов Р. Что такое развитие и совершенствование языка? Москва. "Наука", 1977, с. 89.

Məişət leksikası hər bir dilin lüğət tərkibində xüsusi yer tutur. Çünki buraya daxil olan sözlər həmin dilin mənsub olduğu xalqın həyat tərzi ilə bağlı yaranır, bu tipli sözlərdə xalqın məişəti, adət-ənənəsi, psixologiyası ifadə olunur. Türk dillərinin də spesifik məişət terminologiyası mövcuddur. Həmin sözlər min illər boyu türk xalqlarının gündəlik həyatında yaranmış, formalaşmış və müxtəlif fonomorfoloji və semantik dəyişikliklərə məruz qalmışdır.

Aş. yak., qaz., kar., qır. *as*, q.qalp. *as//aş* , özb. *oş*, tür., uyğ., baş., Sib.tat.dia., xak. *aş*, xal. *aş*.

Tür. “yemək” (TS, I, 96); Aş *gördün gel, dayak gördün kaç* (TRS, 70), Azərb. “yemək növü olan plov”: *Bəzi yerlərdə təsadüf olunur aşı-ətə* (ADİL, I, 164), özb. “isti şorba, plov”: *Oşqa sabzi bosildi - pişdi* (UDİL, I, 554). Digər türk dillərində aşağıdakı mənələrdədir: xak. “buğda, arpa, çörək”, xak.dia. “çörək”, yak. “yemək, məhsul, meyvə, ərzaq, çörək”, q.qalp. “yemək, ərzaq, buğda, çörək”, qaz., noq., baş., kar. “qida, yemək, şorba”, Alt. “çörək”, uyğ. “yemək, plov”, qır. “meyvə, məhsul, ərzaq, yalnız ətdən hazırlanmış yemək”, tat. “şorba, yemək, qida”, q.balk. “yemək”, “yem”, qaq. “yemək, qida”, türkm. “plov, sıyıq, yemək”, qum. “çörək”, çuv. “ət”, ur. “şorba”, kar. “yemək”, Sib.tat.dia. “yemək, şorba, çörək”, şor. “arpa”, s.uyg. “yemək”; “qonaqlıq”⁸³, q.qalp.dia. “qida, yemək”⁸⁴, xal. “şorba”⁸⁵, Alt.şiv. “çörək” (SAAN,

⁸³ Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. Москва, “Наука”, 1976, с. 173

⁸⁴ Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики. Среднеазиатский ареал. Москва, “Наука”, 1975, с. 76.

34). Noqay dilində *as* həmçinin “toxum, çəyirdək” anlamını da ifadə edir (NRS, 49). Göründüyü kimi, əksər türk dillərində bu sözün semantikasi daralmışdır. Hazırda türkmən dilində (Turkm.RS, 59), uyğur dilinin bəzi dialektlərində (ESTY, I, 212), türk dilinin dialektlərində (DS, I, 348) *aş* sözü müasir Azərbaycan dilində işlənən mənanı (yəni “plov”) bildirir. *Aş* sözünün ilkin, ən qədim mənası-prasemantikasi “yemək”dir. “Qədim türk lüğəti”ndə “qida, yem”; “yemək xörək”; “qonaqlıq” mənalərində verilmişdir: *Biliqlik kişilər bisiğ jer aşığ* “Ağıllı, müdrik insanlar yeməyi bişmiş halda yeyərlər”; *qal aşqa beqlər oqisa* “...əgər bəylər səni qonaqlığa çağırırsa...” (DTS, 61). İbn Mühənnə qeyd edir ki, *aş* qədim türk sözüdür. O, bu sözü “yeyiləcək hər hansı bir şey”, “yemək” mənasında şərh etmişdir (İML, 12). Əski uyğur dilində *aş azuk* birləşməsi “qida” anlamını ifadə etmişdir⁸⁶. Qədim türk yazılı abidələrində *as* variantında da işlənmişdir. A.M.Şerbak bu sözün praformasını **aş* şəklində bərpa edir. O, həmin sözün türk mənşəli olduğunu qeyd edir (SFTY, 193). M.Kaşğarlının lüğətində “yemək, xörək” (DLT, I, 80), Əbu Həyyanın lüğətində 1) “yemək, xörək”; 2) “aş” (*aşmaq* feli) (ƏH, 17) mənalərində verilmişdir. Cağatay türkcəsində *aş* “qida, plov” anlayışlarını ifadə etmişdir (COW, 15). Q.Ramstedt bu sözü monqol sözü olan *alisun*, koreya mənşəli *al* “taxıl” sözləri ilə qarşılaşdırır (TDES, 23). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “yemək” mənasındadır: *Yüklü Qoca ilə Yapaqlı Qocayı Təpəgözə verin, aşın*

⁸⁵ Мамедов М.А. Язык халаджей. АКД. Баку, 1973, с. 6.

⁸⁶ Erdal Marsel. A Grammar of Old Turkic. Leiden, Brill, 2004, p. 533.

bişirsin-dedi (KDQ, 117). Qədim uyğur dilində “yemək”, “qurban yeməyi” mənalarında olmuşdur (EUTS, 23). Azərbaycan dilinin müxtəlif bədii qaynaqlarında “yemək” mənasında işlənmişdir:

*Düşməne de ki, aşını verə,
Bu dənizlər başından aş a gərək.*
(Q.Bürhanəddin).

Ey rəqib, bir yerdə ölgil ki, bulunmas aşu su.
(İ.Nəsimi).

V.V.Radlov bu sözün türk dillərində “yemək, qida, yem”; “şorba”; “arpa”; “undan hazırlanmış yapışqan” mənalarında işləndiyini qeyd edir (OSTN, I, 583-586). XIII-XV əsrlər türk (osmanlı) dilinin müxtəlif yazılı qaynaqlarında “yemək”; “şorba”; “yeyiləcək hər hansı bir şey” anlamlarını bildirmişdir: *Anın için yimedik şimdi aşu* (Tar.Söz., I, 72). Qədim özbək dilində (XI-XV əsrlərdə) *āş* variantında olmuşdur⁸⁷. Hazırda yakut dialektlərində *ahaa-* feli (*ş~h*) “qida qəbul etmək” mənasındadır (DSYY, 39). Başqırd dilinin şərq dialektlərinə aid Arqayaşsk şivəsində də bu sözün semantikasını daralmışdır. Həmin şivədə “çörək” mənasındadır⁸⁸.

Altay dilinin kumandı-kiji dialektində olan *ašta-* “ac olmaq, yemək istəmək”⁸⁹ sözü **aş* isminin derivatıdır. *Aş* ismi “plov” anlamında türkmən dilinin şivələrində də

⁸⁷ Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. Москва-Ленинград, “Наука”, 1962, с. 121.

⁸⁸ Максютова Н.Х. Восточный диалект башкирского языка. Москва, “Наука”, 1976, с. 163.

⁸⁹ Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Диалект кумандинцев (куманды-кижи). Москва, “Наука”, 1972, с. 204.

işlənir. XI-XIV əsr türkmən yazılı abidələrində *aşlık* “arpa” mənasında olmuşdur⁹⁰.

Azərbaycan dilinin Yardımlı şivəsində *aş* sözü “dovğa” mənasındadır.

Qərbi Sibirdə yaşayan qazaxlar isti yeməyə *istik as*, adi yeməyə *jay as* deyirlər. Süddən hazırlanan yeməklər *ak as*, qida qəbulu *as işu*, səhər yeməyi *tenertenqe as*, günorta yeməyi *tuske as*, şam yeməyi *keşke as* adlanır⁹¹. Türk dillərində *aş* sözü ilə bağlı müxtəlif atalar sözləri, deyimlər mövcuddur: *Yetimnin ağzı aşke teyse, beşi taşka deyip tur* (uyğ.); *aş kelse, iman kaçip tur* (uyğ.). Azərbaycan dilindəki *azacıq aşım, ağrımaz başım* deyiminin özbək dilində belə bir ekvivalenti mövcuddur: *az eşim sağlam tişim, köp eşim ağrar beşim*. Müasir özbək dilində *oşamok* sözü “qidalanmaq” anlamındadır: *Barmok buğınlaridan yoğ okizib oşni katta-katta oşadi* (UDİL, I, 554). Türk dillərində bəzi qoşa sözlərdə də *aş* ismi komponent kimi fəal işlənir: tof. *aş-nem* “yemək, qida, yem”, *aş çiişkin* “ərzaq” (STR, 17), yak. *as-üöl* “yemək-içmək” (SYY, I, 163), çuv. *aş paş* “hər cür növ ət” (ÇTS, 26), tuv. *aş-çem* “ərzaq, qida” (ESTuv.Y, I,160). Hazırda bu söz müasir türk dilinin dialektlərində “plov”; “şorba”; “buğda unundan hazırlanan əriştə” mənələrindədir (DS, I, 348). Azərbaycan dilində ikinci tərəfi *aş* etnoqrafizmi ilə bitən

⁹⁰ Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. Ашхабад, “Ылым”, 1973, с. 62.

⁹¹ Ахметова Ш. Пища казахов Западной Сибири: традиции и новации // Материальная культура народов России/Гл.ред.В.Т.Пуляев, Н.А.Томилов. Новосибирск, “Наука”, 1995, с.122-139//<http://turkolog.narod.ru/info/ N3.htm>.

mürəkkəb sözlər mövcuddur: *ayranaşı, qatıqası, əriştəası, çobanaşı, xəmiraşı*⁹². XIV əsrə aid türkdilli yazılı qaynaqlarda *aş* sözü “yemək” mənasını ifadə etmişdir: *ıçku iç aş aşa* “içki iç və yemək ye”⁹³.

Faktlar sübut edir ki, *aş* sözünün “yemək” mənası qədim türk abidələrinin hamısında işlənmişdir. Bu qədim söz çağdaş qırğız, qazax, uyğur, qaraçay-balkar dillərində eyni zamanda “ehsan, qurbanlıq yeməyi” anlamını da ifadə edir. Qədim türk dillərində də *aş* və *as* formalarında işlənən həmin söz “qurbanlıq, qurbanlıq yeməyi” mənasını da bildirmişdir. Deməli, yuxarıda adlarını sadaladığımız dillərdə həmin məna mühafizə edilmişdir. E.V.Sevortyan “şorba”; “yemək”; “qurbanlıq yeməyi, ehsan” mənalərini *aş* isminin ən qədim məna variantları olduğunu göstərir (ESTY, I, 210). XIII əsrə qədərki dövrlərdə türk dillərində “qida, yem” mənasını ifadə etmişdir (GC, 253). “Oğuznamə”də də “yemək” anlamında işlənmişdir: *Aşı pölməkdə bişirən tez qayrar* (“Oğuznamə”, 23).

“Azərbaycan dilinin izah lüğəti”-nin 1966-cı il nəşrində *aş* sözünün “sıyıq” mənasında işlənildiyi qeyd olunsada, artıq müasir ədəbi dilimizdə bu məna arxaikləşmişdir. Yalnız bəzi şivələrdə “un, düyü, yarma və s.-dən bişirilmiş sıyıq xörək, horra” mənası mühafizə olunmuşdur.

Bəzi tədqiqatçılar, düzgün olmayaraq, *aş* sözünün türk dillərinə İran dillərindən keçdiyini ehtimal edirlər.

⁹² Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. DDA. Bakı, 1993, s. 47.

⁹³ Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. Москва, “Наука”, 1979, с. 202.

Fars dilində آش (*āš*) 1) “şorba”; 2) “yemək”; 3) “undan hazırlanmış yapışqan” mənələrindədir (PRS, 25).

Halbuki *aş* sözü müxtəlif dil ailələrində işlənən ulu söz köklərindən biridir və bu tipli sözləri bu və ya digər dil ailəsinə aid etmək düzgün deyil.

E.Sevortyan (ESTY, I, 211-212), M.Otarov⁹⁴, A.Jilkumbayeva⁹⁵ da bu sözü səhvən İran dillərindən alınma hesab edirlər. Türk etimoloqu İsmet Zeki Eyyuboğlu isə *aş* sözünün mənşəyini sanskrit dilindəki *aç*- “yemək” kökü ilə bağlayır (TDE, 43). Lakin biz bununla razılaşmırıq. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, bu tip sözlər qədim kök dildən-ulu dildən gələn nostratik söz köklərindəndir. Qədim hind dilində *ghasah* “qida, ərzaq”, *ghas* “yemək” mənasında işlənmişdir. Bəzi hind-Avropa dilçiləri (K.Bruqman, E.Şviçer) alman dilində olan *gast*, qot dilində olan *gasts* (“qonaq”), latın dilində olan *hostia* (“qurbanlıq heyvan”) sözlərinin hind mənşəli olduğunu söyləyirlər. Onlara görə, həmin sözlər qədim hind mənşəli *aş* sözündən törənmişdir⁹⁶. Qeyd edək ki, qədim şumer dilində *aşnan* sözü “buğda növü” mənasında olmuşdur. Nəzərə alaq ki, bəzi türk dillərində indi də *aş* sözü “buğda” mənasında işlənir. Müqayisə edək: latın *esus*, alman *es/essen*, ərəb *ayş* “yemək”, xett *ezzan* “yemək” (TDE, 43), *ed*- “qida

⁹⁴ Отаров И.М. Этимология некоторых названий пищи в карачаево-балкарском языке // “Проблемы этимологии тюркских языков”. Алма-Ата, “Гылым”, 1990, с. 128.

⁹⁵ Жилкумбаева А. Семантическое поле слова *ac* “пища” в тюркских языках // “Проблемы этимологии тюркских языков”. Алма-Ата, “Гылым”, 1990, с. 310-314.

⁹⁶ Макаев Э. Структура слова в индоевропейских и германских языках. Москва, “Наука”, 1970, с. 42.

qəbul etmək” (EDHIL, 261), akkad *ašnan//asnan* “taxıl”, qədim hind-Avropa dil. *adi-* “qida, yemək” (PIEED, 17), mayya *ooç* “yemək”⁹⁷, “Avesta”da *ad-* “yemək”, İran dil. **hash-* “qida qəbul etmək” (EDIV, 167), *as* “yemək, qida qəbul etmək”, *asta* “yemək, qida”, qədim Ari dil. **as-*, qədim hind dil. **as-* “qidalanmaq”, *āsau-* “yedirtmək” (ESIY, I, 78-79). Bütün bu sözlərin də etimoloji kökündə **a* “yemək, qida” morfemi dayanır. Həmin kök söz şumer dilində mühafizə olunmuşdur. Əslində, bu qədim sözün İran və ya hind mənşəli olduğunu söyləmək elmi cəhətdən düzgün yanaşma deyil. Elə sözlər var ki, onlar protodildən - yəni kök dildən qaynaqlanır. Təsadüfi deyil ki, nostratik dilçiliyin nümayəndəsi olan V.M.İlliç-Svitıç bu sözün praformasını **al* “qida, ərzaq” şəklində bərpa edir. Onun fikrincə, koreya *al* “taxıl”, evenk *ala* “dad, dadlı” sözləri də *aş* sözü ilə eyniköklüdür (OSNY, II, 147). Monqol dilindəki *alisun* “buğda” sözünün kökü də **al* kök morfemidir. Türk dillərində *l//ş* paralelliyi olduğuna görə, *al~aş* əvəzlənməsi ehtimal olunandır. *Aş* sözünün türk dillərində *as//a:ş//oş* fonetik variantlarında işlənməsini əsas götürən F.Cəlilov, bu sözü İran, bəzən də hind-Avropa mənşəli hesab edən tədqiqatçılardan fərqli olaraq, ehtimal edir ki, o ən qədim türk leksemidir və maraqlı morfonoloji təkamül yolu keçmişdir. İran dillərinə *aş* şəklində keçən bu söz slavyan dillərində *kaşa*, erməni dilində *caş* şəklində iz qoymuşdur. Tədqiqatçı göstərir ki, bir çox türk dillərində “buğda” mənasında işlənən *aş* sözü şumer mifo-

⁹⁷ Каримулин А. Прототюрки и индейцы Америки. По следам одной гипотезы // <http://kitap.net.ru/karimullin.php>.

logiyasında buğda tanrısının adında (Aş-nan) əks olunmuşdur. “Avesta”da bu söz *kahrk-a:şa* (“toyuq-yeyən”) ifadəsində, qədim hind dilində *asana* (“xörək”) sözündə işlənmişdir. F.Cəlilovun ehtimalına görə, qədim türk dillərində işlənən *azıq* sözü də məhz *aş* sözünün variantı olmuşdur⁹⁸. B.Xəlilov qədim xett dilində “yemək” mənasında olan *az* morfeminin *aş* sözü ilə semantik yaxınlığını qeyd edir⁹⁹. Bu kökdən düzələn *azuqə* sözünün də *aş* ismi ilə semantik bağlılığı vardır. Hal-hazırda xakas dilində *azıx* “qida” mənasındadır. Qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *azuğ* sözü “gündəlik yemək, qida, yol yeməyi” anlamını ifadə etmişdir: *Yedi günlük azuğla çıxayın* (KDQİL, 12). Müxtəlif dillərdə *aş* sözünün derivatları müşahidə olunur: macar *kasa* “sıyıq”, rus *каша* “sıyıq, xəşil”, *кашуща* “sıyıq, horra”, osetin *kash//kasae* “sıyıq”, keçuya *aycha//aicha* “ət”, fransız *kasha* “qarabaşaq sıyığı”. Bu sözlər də *aş* sözüylə ortaq kökə bağlıdır. Qədim xett dilində *kaşt* sözü “aclıq” mənasında işlənmişdir¹⁰⁰. Yəni *k* samitini protetik səs hesab etsək, o zaman hər şey anlaşılır. Belarus dilində *aşporka*, ukrayna dilində *aşpurka* “arpa” anlamındadır. Həmin sözlərdə də ilkin komponent *aş* leksemidir.

Türk dillərində *aş* isminin müxtəlif derivatları işlənir:

⁹⁸ Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, “Maarif”, 1988, s. 140-141.

⁹⁹ Xəlilov B. Azərbaycan dilində təkhecalı fellərin əsasında duran ilkin köklərin fono-semantik inkişafı. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1995, s. 174.

¹⁰⁰ Иванов В.В. Хеттский язык. Москва, Эдиториал УРСС, 2001, с. 104.

baş.dia. *aşan*- “qida qəbul etmək”¹⁰¹, tat. *aşav*- “yemək”, qum. *aşa*- “qida qəbul etmək” (RKS, 352), Sib.tat.dia. *asu*- “yemək bişirmək, ət qızartmaq” (SDST, 29), q.balk. *aşam* “iştah” (Kar.BRS, 103), tat.şiv. *aşarqa* (“yemək”)¹⁰², yak. *asā*- “yemək, qidalanmaq, içmək” (SYY, I, 168), Alt. *ašta*- “acmaq” (ATS, 30), K.tat. *aşkana* “mətbəx”, tür. *aşçı* “yemək bişirən”, Azərb. *aşpaz* “yemək bişirən”, q.qalp., kar. *asa*- “qida qəbul etmək” (KRPS, 79), q.balk. dia. *aşxa* “yeməklər”¹⁰³.

“Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə səhvən İran mənşəli hesab edilən *aş* sözü qədim sanskrit dilində işlənmiş *asa* (“səhər yeməyi”) sözü ilə müqayisə olunur (ESTY, I, 212). Qədim türk yazılı abidələrinin dilində “yemək, qidalanmaq” mənasında olan *aşamaq*, *aşlamaq* fellərinin kökü *aş* sözüdür. Skif yazılarında *ad-* (*ş~d*) feli “yemək”, qədim hind-Ari dillərində *atta* “qida” (EWA, 8) sözü olmuşdur ki, həmin sözlər də güman ki, proto **a* “yemək, azuqə” kök morfemi ilə bağlıdır. Göründüyü kimi, qədim kök söz müxtəlif sistemli dillərdə morfonoloji, fono-semantik dəyişmələrə məruz qalmışdır. Bu söz türk dillərinin ilkin dövründə daha çox mövcud olan sinkretik söz köklərindən biridir. M.Fasmer rus dilində işlənən *аиать* (“yemək”) felini türk mənşəli söz kimi izah edir (ESRY, I, 98). H.Vamberi bu sözün *as*, *aş*, *az*, *ez*, *iz*

¹⁰¹ Максютова Н.Х. Восточный диалект башкирского языка. Москва, “Наука”, 1976, с. 58.

¹⁰² Садькова З.Р. Говоры Оренбургских татар. Казань, Татарское книжное издательство, 1985, с. 109.

¹⁰³ Акбаев Ш.Х. Фонетика диалектов карачаево-балкарского языка. Черкесск, Карачаево-Черкесское книжное издательство, 1963, с. 113.

fonetik variantlarında işlənərək “yemək, içmək” mənasını bildirdiyini qeyd etmişdir. O, *iç-//is-* felinin də *aş-//as-* feli ilə homogen olması ideyasını irəli sürmüşdür (EWTTS, 23). E.K.Pekarskiy də *aş-//as-//aşa-//asa-* sözlərini *is-//iç-* feli ilə müqayisə edir (SYY, I, 168). Müqayisə üçün qeyd edək ki, Sami dillərində *esu-* “içmək” sözü var¹⁰⁴. V.Kotviç *aş* sözünün mancur dillərində işlənən “ağıza aparmaq, çeynəmək” mənasında olan *aşu* sözündən yarandığını ehtimal edir. Q.Ramstedt, C.Dörfer, K.Brokelman *aş* sözünün İran dillərindən türk dillərinə keçməsi ehtimalının əleyhinə çıxırlar. Onlar bu sözün Altay dilindən digər türk dillərinə keçdiyini ehtimal edirlər (ESTY, I, 210-212). Yapon dilində *asa* “səhər yeməyi” paraleli mövcuddur¹⁰⁵. V.V. Radlov tatar, qırpaq və qazax dillərində *asamak* felinin “yemək, qidalanmaq” mənasında işləndiyini göstərmişdir (OSTN, I, 587). Altay dilinin qara tatar (tuba-kiji) dialektində *aş* sözü “çörək, qida, taxıl” mənalarındadır¹⁰⁶. Fikrimizcə, *ac-* feli ilə *as//aş* sözünün genezisi eynidir. Çünki türk dillərində *c//ş* paralelliyi də mövcuddur. *Aş* kökündən düzəlmiş *aşlık//aşlix//aşlıq//aşlux//aştux* sözü türk dillərində fərqli mənalarda işlənməkdədir: noq. “çörək, taxıl” (NRS, 49), baş. “çörək, taxıl” (BRS, 65), q.balk. “taxıl”, “arpa”, “yem”, “çörək” (Kar.BRS, 104), sal.

¹⁰⁴ Майзель С.С. Пути развития корневого фонда семитских языков. Москва, “Наука”, 1983, с. 204.

¹⁰⁵ Будаев Н.М. Западные тюрки в странах Востока. Лексические параллели японского и карачаево-балкарского языков. Нальчик, 2002, с. 190.

¹⁰⁶ Баскаков Н.А. Дialeкт черневых татар (туба-кижи). Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Москва, “Наука”, 1966, с. 105.

“taxıl”, uyğ. “çörək” (URS, 38), qaz. “dənli bitkilər, taxıl”. Əbu Həyyanın lüğətində *aşlıq* “buğda” mənasında verilmişdir (ƏH, 17). *Aşlık* sözü qədim türk dillərində “mətbəx” anlamını da ifadə etmişdir (QTAL, 78). Qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin Şəki dialektində “xörək bişirmək üçün qazanı ocaq (od) üstünə qoymaq, yemək bişirmək” mənasında olan *asmaq* feli işlənməkdədir. Bəzi mənbələrdə *aş* isminin məhz bu *as-* felindən yarandığı güman edilir. Altay dilinin Aladaq ləhcəsində də *kazan as-* “yemək hazırlamaq” anlamındadır (SSAN, 29). Həmçinin müasir qırğız dilində *as-* “yemək hazırlamaq” mənasını ifadə edir: *et as* “ət bişir” (Kir.RS, 51). Sibir tatarlarının dilində *kaynar aş* “şorba”, *aşlık* “arpa” anlamını bildirir¹⁰⁷. Karaim dilində *aş tatlu*, tatar dilində *aş bulsın*, mokşa dilində *aş liyje* birləşməsi “nuş olsun” anlamındadır (ESMY, I, 22). Fikrimizcə, *aş* ismi ilə *as-* felinin semantik yaxınlığı mövcuddur. Yəni “yemək bişirmək” mənasında olan *as-* feli *aş* isminin allomorfudur. Bəzi çağdaş türk dillərində indi də *as* sözünün “yemək” anlamında (*ş~s*) işlənməsi fikrimizi təsdiqləyir. Qədim dövrdə *as-as//aş* korrelyativ kökü olmuşdur. Həmin fakt da bu sözün çox qədimlərdən türk dillərində işləndiyini sübut edir. Qeyd edək ki, Orxon-Yenisey abidələrində də bu söz *as* (“yemək, xörək”) variantında işlənmişdir. Təsadüfi deyildir ki, türk dilləri ilə genetik bağlılığı ehtimal olunan və dünyanın ən qədim dillərindən biri olan şumer dilində **a* morfeiminin bir neçə mənasından biri “yemək” olmuşdur.

¹⁰⁷ Алишина Х.Ч. Тоболо-Иртышский диалект языка Сибирских татар. Казань, Казанский пед.ин.-та., 1994, с. 4.

B. Atalay qeyd edir ki, türk dillərində işlənən *aş* sözünün əsasında da məhz həmin *a* kökü durur ¹⁰⁸. Bu fakta əsaslanaraq, *aş//as* kökünü **a* “qida, yemək” şəklində rekonstruksiya etmək mümkündür. Ehtimal ki, **a* ulu dilin ilk V (sait) quruluşlu sözlərindən biri olmuşdur. Yuxarıdakı faktlar da göstərir ki, *aş* isminin işlənmə arealı çox geniş olmuş, bu söz Ural-Altay, hind-Avropa, slavyan dillərində fərqli fono-semantik, morfonoloji inkişaf yolu keçmişdir.

Don. “Qədim türk lüğəti”ndə “libas, paltar” mənasında verilmişdir: *janı ariy ton kedip*: “yeni və təzə paltarını geydi” (DTS, 574). Əbu Həyyanın lüğətində də “paltar” mənasında izah olunmuşdur (ƏH, 41). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “paltar, geyim-gecim, libas” anlamındadır: *Çiyni quşlu cübbə don vergil bu oğlana, Geyər olsun-hünərlidir* (KDQ, 23), *Qaravaşa ton geyürsən, qadın olmaz* (KDQ, 31). Orxon-Yenisey abidələrində də *don//ton* sözü “geyim, paltar” mənasını bildirmişdir (PDP, 432). Orta əsr türk (osmanlı) yazılı abidələrinin dilində “paltar” və “rəng” mənələrindədir:

Dürlü tonlar giydirir ol dem ana,

Kim görenler anı kalırdı tana.

(Tar.Söz., II, 1211);

Kır atın sarı donlusu,

Yiğidin görü komlesi.

(Tar.Söz., II, 1213).

M.Kaşğarlının lüğətində digər qədim mənbələrdə

¹⁰⁸ Atalay B. Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme, İstanbul, Matbaai Ebüzziya, 1941, s. 9.

olduğu kimi, “qiyafət, geyim” mənasında verilmişdir: *Ol mana ton kedirdi* “O, mənə paltar geydirdi” (DLT, II, 76). İbn Mühənnə da bu sözü “geyim” mənasında izah etmişdir (İML, 74). XIII-XIV əsrlərdə yaşayan türk (osmanlı) şairi Yunus Emrenin şeirlərində “geyim” mənasındadır:

*İkilikten usandım,
Aşk donunu donandım,
Derdin honuna kandım,
Dermanım yağma olsun.*

(Y.Emre. “Güldeste”).

L.Budaqovun lüğətində “paltar”; “kürk”; “ayaqqabı” mənalarında qeyd olunmuşdur. Maraqlıdır ki, L.Budaqov bu sözün qırğız dilində “qadın yay paltarı”, türk dilində isə “geymək”; “bəzəmək”; “silahlandırmaq” mənalarında da işləndiyini göstərmişdir (LB, I, 753). Qədim uyğur (EUTS, 166) və qədim oğuz (EOS, 129) dillərində “geyim, paltar” mənasını ifadə etmişdir. Hazırda türk dillərində müxtəlif fonetik variantlardadır: tür., tof. *don*, Alt., qum., kar., noq., qır., uyğ., ur., şor. *ton*, tat., baş., tuv., Sib.tat., özb. *tun*, yak. *son*, çuv. *tum//tom*, türkm. *doon*, s.uyg. *ton//tun*. Göründüyü kimi, sözün kar anlautu (başlangıcı) müasir türk dillərində daha çox işlənir. Bu sözün kar variantı (*ton*) daha qədimdir. Çünki türk dillərinin kök morfemləri üçün kar başlangıç ilkin sayılır. Qədim yazılı qaynaqlarda da kar variantda işlənmişdir. Çağdaş türk dillərində aşağıdakı mənələrdədir: tür. “paltar, geyim; qadın alt paltarı” (TS, I, 397); *Kız ak bir kuş donuna girmişti* (TRS, 243), Azərb. “qadın paltarının bir növü, uzun qadın geyimi”: *Arabani rəngbərəng xalılarla bəzəyənlərin sevinci yerə-göyə sığmırdı. Onların hamısı bəzən-*

mişdi. Bəziləri ayaqyalın da olsalar, qanovuzdan don geymişdilər (M.Hüseyn, ADİL, II, 137), özb. “özbəklərin milli geyimi olan çopon”: *Bu kişi olaboyrok tun kiyqan, uzun sokolli, bilmadim, imommi, eşonmi bulib çikdi* (UDİL, I, 249). Əksər türk dillərində də *don* ismi mənaca daralmışdır: kar. “kürk”, Sib.tat. “şalvar”, “alt paltarı”¹⁰⁹, K.tat. “qadın paltarı”, “iç geyimi”, qaq. “şalvar” (QRMS, 155), türkm. “xələt” (Turkm. RS, 278), q.balk., yak. “kürk”, baş. “kürk” (BRS, 537), tof. “kürk, palto, üst geyimi” (STR, 31), tuv. “kürk, xələt, palto” (Tuv.RS, 415), çuv. “paltar, bəzək” (ÇRS, 493), tel. “kürk” (Tel.RS, 85), şor. “kürk” (ŞRS, 54), Altay dia. “palto”¹¹⁰, “kürk”¹¹¹, tat.dia. “kürk”, ur. “üst geyimi, kürk”, xak.dia. “kürk” (DXY, 30), s.uyğ. “üst geyimi, kürk, uzun ətəkli kəndli geyimi”¹¹². Çağdaş türk dillərində geyim anlayışı *don* sözü ilə yanaşı, *giysi, uram, elbise* sözləri ilə də ifadə olunur. A.M.Şerbak bu sözün arxetipini **tōn* (“xələt, paltar”) formasında bərpa edir (SFTY, 197). Qədim uyğur dilində də həmin uzun *toon* (“paltar”) variantı işlənmişdir (EUTS, 166). Müasir türk dilindəki *elbise, kiyafet, giysi* sözləri *don* isminin semantikasının məhdudlaşmasına səbəb ol-

¹⁰⁹ Алишина Х.Ч. Тоболо-Иртышский диалект языка Сибирских татар. Казань, Казанский пед.ин.-т., 1994, с. 96.

¹¹⁰ Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка-Диалект Лебединских татар чалканцев (куу-кижи). Москва, “Наука”, 1985, с. 206.

¹¹¹ Баскаков Н.А. Диалект черневых татар (туба-кижи). Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Москва, “Наука”, 1966, с. 156.

¹¹² Малов С.Е. Язык жёлтых уйгуров. Алма-Ата, Издательство АН Казахской ССР, 1957, с. 121; 125.

muşdur. Həmin sözlər türk dilində *don* sözünü nisbətən sıxışdırmışdır. Yəni türk dilində bu sözün “qadın alt pal-tarı” mənası “paltar” mənasına nisbətən daha aktivdir. Azərbaycan dilinin müxtəlif yazılı qaynaqlarında *don* sözü “geyim” mənasında işlənmişdir:

Namus tonun çak edərsən, nə əcəbdür.

(Q.Bürhanəddin).

Dürlü-dürlü ton içində gördüm ani dəmbədəm.

(İ.Nəsimi).

Folklor nümunələrimizdə də bu sözün “geyim” mənasında işlənməsi müşahidə olunur:

Əzizim, bez tikibsən,

Ağ donun bez tikibsən.

Mənim gözüm səndədi,

Sən kimə göz tikibsən?

(bayatı).

Türk dillərinin qədim qaynaqlarında “geyindirmək” mənasında olan *donatmaq//tonatmaq* feli də işlənmişdir: *Ac görsəm, toyurdım, Yalınçıq görsəm tonatdım* (KDQ, 140).

Hazırda türk dilində işlənən *donatmaq*- “bəzəmək, süsləmək” sözünün kökü də ilkin mənanı mühafizə etmişdir. Vaxtilə türk dillərində *ton* (“geyinmək”) – *ton* (“geyim”) sinkretik kökü olmuşdur¹¹³. S.E.Malov bu sözü sanskrit sözü olan *thauna* (“paltar”) paraleli ilə müqayisə etmişdir (PDP, 432). A.N.Şerşevadze isə *don* isminin qədim çin dilindəki **tōn* və müasir çin dilindəki

¹¹³ Кажибеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата, “Наука”, 1986, с. 27.

twan//duan “xələt” kökündən yarandığını iddia etmişdir (Fed., II, 238). Han Voo Çoi də uyğur dilindəki *ton* “geyim, paltar” sözünün çin dilindəki *t`unq//tonq* “yubka” sözündən alınması fərziyyəsini irəli sürür ¹¹⁴.

T.Tekin Orxon abidələrində bu sözün ancaq “üst geyimi” anlamında olduğunu göstərir ¹¹⁵. C.Qəhrəmanov XIV əsrdə İ.Nəsiminin şeirlərində işlənən *ton* sözünü müəssir Azərbaycan dilində işlənən *don* sözü ilə eyni mənalı hesab edir ¹¹⁶. M.Ergin bu sözün qədim abidələrin dilində əsasən “geyim” mənasında işləndiyini qeyd etmişdir ¹¹⁷. Qaraqalpaqlar qışda qoyun dərisindən hazırlanmış üst geyiminə də *ton* deyirlər. Azərbaycan dilində işlənən bəzi ifadələrdə *don* sözünün ilkin mənası mühafizə edilmişdir: *donluq, dondan-dona girmək. Donluq* sözü vaxtilə Azərbaycan dilində “maaş, əmək haqqı, mükafat” mənasında işlənirdi. Həmin məna məhz *don* sözünün “paltar, geyim” mənasından törəmişdir. Çağdaş türkmən dilində *doona-*, şor dilində *tonan-*, xakas dilində *tona-* “geyinmək” ¹¹⁸ felləri var. Orta əsrlərdə türkmən dilində *don* “geyim” anlamında olmuşdur ¹¹⁹. Qədim türk yazılı abidələrində

¹¹⁴ On Some Chinese Loan Words in Uighur. By Han Woo Choi. Central Asiatic Journal. Volume 32. Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1988, p.167.

¹¹⁵ Tekin Talat. Orhon Türkçesi Grameri. İstanbul, Kitap Matbaası, 2003, 2. Baskı, s. 255.

¹¹⁶ Qəhrəmanov C.V. Nəsimi “Divan”ının leksikası, Bakı, “Elm”, 1970, s. 347.

¹¹⁷ Ergin M. Dede Korkut Kitabı. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964, s. 209.

¹¹⁸ Грамматика хакасского языка. Москва, “Наука”, 1975, с. 48.

¹¹⁹ Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. Ашхабад, “Ылым”, 1973, с. 89.

don//ton komponentli *ton-tolum*, *ton tonanğu*, *ton opraq* tipli qoşa sözlər işlənmişdir.

Alınmalarla türk mənşəli sözlərin qarşılıqlı mübarizəsi nəticəsində *ton//don* sözü Azərbaycan dilində öz qədim mənasını *geyim* və *paltar* sözlərinə “güzəştə getmiş” və mənaca daralaraq paltarın bir növünü bildirməyə başlamışdır ¹²⁰. Ümumilikdə, Azərbaycan dilində *don* sözü geniş mənada yalnız bəzi hallarda, xüsusilə bədii dildə işlənir. Qədim türkdilli qaynaqlarda *ton kedim* “paltar”; *tonluq* “paltarlıq”, *kulak ton* “qısaqol paltar” mənalarını bildirmişdir (QTAS, 107). Türk mənşəli *don* sözü qohum olmayan dillərdə də işlənir. Məsələn, Dağıstan dillərindən olan saxur dilində *don* “qadın paltarı”, fransız dilində isə *don* “hədiyyə, bəxşiş” anlamındadır. Yəqin ki, fransız dilindəki sözlə türk dilindəki söz arasında genetik əlaqə ilk baxışda real görsənmir. Ancaq xatırladaq ki, orta əsrlərdə müxtəlif türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində də bu söz “hədiyyə” mənasında işlənmişdir. Azərbaycan nağıllarında *don vermək* ifadəsi “xələt vermək, hədiyyə vermək” anlamındadır. H.Vamberi rus dilində indi də işlənən *кафтан* (“uzunətəkli qədim kəndli paltarı”) sözünün *kap* və *don//ton* sözlərindən yarandığını ehtimal edir ¹²¹. M.Resenen rus dilindəki *штаны* (“tuman”) sözünün *iç ton* sözlərindən yarandığını qeyd edir: **iç-ton < iştan* ¹²²

¹²⁰ Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, APİ nəşriyyatı, 1987, s. 74.

¹²¹ Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. Москва, Издательство восточной литературы, 1962, с. 560.

¹²² Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркский языков. Москва, Издательство иностранной литературы, 1955, с. 95.

. Türk dilinin dialektlərində *don* “bez”; “yun örtük” (DS, IV,1558), tatar dialektlərində isə *tun* “kürk” (TDDS, 426) mənasındadır. Türkmən dilində belə bir atalar sözü var: *dostun könesi yaqşi, donun tezəsi yaqşi* (Azərbaycan dilində: *hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi* atalar sözünün ekvivalenti kimi). Türk dillərindəki geyim adlarının bir qismi fono-semantik parçalanma yolu ilə yaranmışdır. Məsələn, Uyğur dilinin Hami ləhcəsində: *iqin* “kürk” – *eqin* “geyim”¹²³. Türk dialektlərində “geyim” mənasında olan *enter* sözü də var (DS, V, 1761). Uyğur dilinin Hami ləhcəsində isə *kep* sözü paltar anlayışını ifadə edir. Xakas dilində həmin söz *kip* (“paltar”) şəklindədir.

§1.1.2. Yer - məkan bildirən isimlər

Türk dillərində semantik diferensiallaşmaya məruz qalan isimlərin bir qrupuna yer-məkan bildirən sözlər daxildir: *dağ//tağ, meşe//meşə, el//il, mahal//mohol, koğuş, dala//tala, dere//dərə, oba//opa, özen//üzən, kent//kənd, tepe//təpə//tüpe, kır//qır, ırmaq//irmak//ırmak, qoruq//koru* və s. Bu isimlər türk dillərində fərqli mənalar ifadə edir.

Meşe. Tür. *meşe* “palıd ağacı” (TS, II,1013; RTS, 206); *meşe odunu* “palıd ağacının odunu”; *meşe ormanı* “palıd meşəsi” (TRS, 620), türkm. *meşə* “ağaclıq” (Turkm.RS, 452), Azərb. “çoxlu ağac bitmiş geniş sahə, ərazi”: *Kürün nəriltisi meşədə uğuldayırdı* (ADİL, III, 278), qaq. *meşə* “palıd ağacı” (QRMS, 331). Türk dil-

¹²³ Малов С.Е. Уйгурский язык (хамийское наречие). Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1954, с. 251.

lərində *məşə* formasında da işlənir. Krım tatarlarının dilində *meşe* variantı var.

İlkin mənası, yəni prasemantikası “ağaclıq olan geniş sahə, yer”dir. Müasir türk və qaqauz dillərindəki məna sonradan yaranmışdır. Bu ehtimalı qədim mənbələr də təsdiq edir. Türk (osmanlı) dilinin orta əsrlərdəki müxtəlif yazılı qaynaqlarında “orman” mənasında işlənmişdir: *Göllerinde kuğuları yürüşür, meşesinde sığırları görüşür* (Tar. Sözl., IV, 1969). Z.Yampolskinin araşdırmalarına görə, min il bundan əvvəl Xəzər dənizinin cənub sahilində yaşamış elamitlərin dilində *meşə* sözü müasir Azərbaycan dilindəki mənanı bildirmişdir ¹²⁴. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da “orman” anlamındadır: *Gün kimi şıladı, dəniz kimi yayxandı, meşə kimi qarardı* (KDQ, 74). XIII-XIV əsrlərdə yaşayan böyük türk (osmanlı) şairi Yunus Emrenin şeirlərində “orman” anlayışını ifadə etmişdir:

*Şol qarşığı dağları,
Meşeleri bağları
Sağlık safalık ile
Aştık elhamdülillah.
(Y.Emre. “Güldeste”).*

“Azərbaycan dili tarixi” əsərində qeyd edilir ki, Qabaq Asiyanın qədim dillərinə aid edilən ayrı-ayrı sözlərin etimoloji keçmişində türk dillərinə məxsus başlanğıc görmək mümkündür. “Avesta”nın dilində *meşa* (meşə) sözü işlənir ¹²⁵. V.V.Radlovun lüğətində isə “palıd ağacı”

¹²⁴ Ямпольский З. Древнейшие сведения о тюрках в зоне Азербайджана // “Ученые записки”. № 2. Баку, 1966, с. 42.

¹²⁵ Hacıyev T., Vəliyev V. Azərbaycan dili tarixi. Bakı, “Maarif”, 1983, s. 24.

mənasında izah olunmuşdur (OSTN, IV, 2114). Bu sözlə genetik bağlılığı olan *mēs* sözü tofalar və tuva dillərində “dağın ətəyində açıq, meşəsiz yer” mənasındadır. Çox ehtimal ki, *meşə* sözünün ilkin forması məhz *mes* şəklində olmuşdur. Çünki yer anlayışlı sözün sonradan dağ və ya meşə anlamını bildirməsi səciyyəvi semantik proseslərdən biridir. Azərbaycan dilinin Şəki dialektində *meşə* sözünün “gön qurudulan yer” anlamını ifadə etməsi də həmin ehtimalın doğruluğunu təsdiq edir: *Gönləri meşəyə sərmişəm* (ADDL, 319). Qaqauz dilində bu sözlə bağlı belə bir frazeologizm var: *buruk meşeyi ateş doorudar* (Azərbaycan dilindəki “qozbeli qəbir düzəldər” məsələnin ekvivalenti kimi).

K.M.Musayev bu sözün Azərbaycan dilində işlənən mənasını xüsusi hal hesab edir. O, göstərir ki, bu isimdən düzələn *meşəbəyi*, *meşəqıran*, *meşəçilik*, *meşəalması*, *meşəxoruzu* kimi sözlər *meşə* sözünün mənası ilə bağlı yaranmışdır¹²⁶. Halbuki yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, türkmən dilində də “ağaclıq olan geniş sahə, orman” anlamındadır. Bu sözün semantikasını çağdaş başqırd dilində də daralmışdır. *M~b* əvəzlənməsinə məruz qalan *beşə* variantı müasir başqırd dilində “cavan şam və ya küknar ağacı”, *beşəlek* “cavan şam və küknar ağacları bitən yer” mənasındadır (BRS, 96). Başqırd dilinin cənub dialektlərində də *beşə* “cavan şam meşəsi” mənasında işlənir¹²⁷. Türkoloqların fikrincə, türk dillərində “meşə” anlayışını

¹²⁶ Мусаев К. М. Лексикология тюркских языков. Москва, “Наука”, 1984, с. 21.

¹²⁷ Миржанова С.Ф. Южный диалект башкирского языка. Москва, “Наука”, 1979, с. 107.

bildirən sözlər konkret bitki adlarını bildirən sözlərdən çox-çox sonralar yaranmışdır. Bunun əsas səbəbi ortaq bir sözün olmaması və mövcud sözlərin areal xarakteri daşmasıdır ¹²⁸. Ağac semantikalı sözlərin inkişafında müşahidə edilən səciyyəvi hallardan da biri, eyni zamanda həmin sözlərin “meşə” anlamını bildirməsidir. Ancaq nəzərə alaq ki, türk dillərinin tarixində ümumi mənalı sözlərin ona aid olan xüsusi mənalı sözə keçidi xarakterik semantik proseslərdəndir. Azərbaycan dilinin folklor qaynaqlarında *meşə* sözünün semantikasını ilə bağlı çoxlu nümunələr var:

*Dağlar, meşəli dağlar,
Tər bənövşəli dağlar,
Nədən könlüm açılmır,
Səndən aşalı dağlar.*

(bayatı).

E.S.Quliyev *meşə* sözünü fars dilində “kiçik meşə” mənasında olan *bişe*, orta fars dilində “meşə, kiçik meşə” mənasında olan *vişak*, müasir fin dilində “meşə” mənasında işlənən *metse* sözləri ilə müqayisə edir. Tədqiqatçı, haqlı olaraq, fin dilindəki *metse* sözü ilə *meşə* sözünün fonetik (*ts~ş*) və semantik cəhətdən daha yaxın olduğunu qeyd edir. O hesab edir ki, *meşə* sözünün tərkibindəki *meş//mes//mas* kökü yəqut dilindəki *mas* (“ağac, palıd”) kökü ilə ortaqdır, bu da öz anlamını türk dilindəki *meşe* (meşə) “palıd” sözündə saxlamışdır ¹²⁹. Müasir yəqut

¹²⁸ Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. Москва, “Наука”, 1984, с. 158.

¹²⁹ Quliyev E.S. Azərbaycan dilində “meşə” və “ağac” anlayışlı sözlər haqqında // “Azərbaycan filologiyası məsələləri” (II buraxılış). Bakı, “Elm”, 1984, s. 150-156.

dilində *mas* “ağac, odun” anlamındadır: *manna araas mas üüner* “burada müxtəlif ağaclar bitir” (YRS, 236). Ancaq yakut dialektlərində *mas* “meşə, tayqa” mənasındadır (DSYY, 157). Deməli, *meşə* sözünün ilkin formalarından biri olan *mas* kökünün “meşə” anlamı bildirməsi daha qədimliyi əks etdirir. Digər tərəfdən, yakut dilində *bes* “şamlıq, şam meşəsi”, *bəs* “şam ağacı” (SY, I, 444) sözləri də mövcuddur. Həmçinin yakut dilində *bəs mas* qoşa sözü “şamlıq, şam meşəsi” anlayışını ifadə edir. Tatar dialektlərində də *meşə* ismi “sulu yerdə bitən şam ağacı” anlamındadır¹³⁰. Bizim fikrimizcə, çağdaş inquş dilində işlənən *beş* (“bağ”) sözünün də bu qədim köklərlə bağlılığı var. Çünki *m~b* əvəzlənməsi nəinki türk dilləri üçün, eləcə də digər dil ailələrində müşahidə edilən universal, qanunauyğun fonetik hadisələrdəndir. N.Antonov yakut dilində olan *mas* “ağac, meşə” sözünü monqolizm hesab edir. Onun fikrincə, monqol dilində olan *mod(on)* kökü ilə *mas* kökü eynimənşəlidir¹³¹. Türk toponimlərində *mes//mis* sözü “dağın iti zirvəsi, meşəsiz dağ, dağın günəşli tərəfi, dağın meşəsiz tərəfi” mənalarında işlənmişdir¹³². Həmin fakt da sübut edir ki, *meşə* isminin kökü olan **mes* morfeminin mənşəyi **mu//me* “yer” semantikəli köklə bağlıdır. “Palıd” anlamı isə semantik daralma nəticəsində yaranmışdır.

Azərbaycan və türkmən dillərində “orman” anlayışını

¹³⁰ Материалы по татарской диалектологии. Казань, Татарское книжное издательство, 1974, с. 157.

¹³¹ Антонов Н.К. Материалы по исторической лексике якутского языка. Якутск, Якутское книжное издательство, 1971, с. 24.

¹³² Yusifov Y. Qədim Şərq tarixi. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2007, s. 374; 384.

ifadə edən *meşə* ismi spesifik xarakterlidir. Müxtəlif türk dillərində “meşə, orman” anlayışının müxtəlif sözlərlə ifadə olunması isə ərazi ayrılımalarının və dil diferensiallaşmasının nəticəsidir. Türk dillərində *palıd* və *meşə* sözləri ilə yanaşı, *emen* və rus dilində alınma *dub* sözü “palıd ağacı” anlayışını bildirmək üçün istifadə olunur. *Meşe* (“palıd”) sözünün semantikasını ilə bağlı olaraq türk dilində belə bir frazeologizm var: *meşe бүken* “çox güclü”. Türk dilinin dialektlərində *meşe* sözü Azərbaycan dilində olduğu kimi, geniş mənada “meşə, orman” anlayışını bildirir (DS, IX, 3172).

L.V.Dmitriyeva bu sözün fars mənşəli olduğunu göstərir: *meşə < bişe // bişa*¹³³. “Türkçe sözlük”də də *meşə* isminin fars dilində “orman, meşəlik” mənasında olan *bişe* sözündən yarandığı qeyd edilmişdir (TS, II, 1013). Halbuki həmin ehtimal tamamilə əsassızdır. Müasir fars dilində *بشە* (*bişe*) “meşə” mənasındadır (PRS, 81). *Meşə* sözünün mənşəyini Altay dillərinin zəngin faktları əsasında izah etmək, müəyyənləşdirmək mümkündür. Bu söz digər dillərdə də işlənir: ləzgi *mişa*, eston *mets* “meşə”¹³⁴, lak *maja* “palıd ağacı”. F.Cəlilov *meşə* sözünün qədim formasının *beşə* olduğunu ehtimal edir. O, yazır ki, bir çox dillərdə “meşə” anlamında işlənən *palıd // meşə* paralelliyi *l // ş* fərqi ilə bağlıdır, yəni *meşə* sözünün qədim forması

¹³³ Дмитриева Л.В. Из этимологий названий растений в тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языках // “Исследования в области этимологии алтайских языков”. Ленинград, “Наука”, 1979, с. 163.

¹³⁴ Мурзаев Э.В. Словарь народных географических терминов. Москва, “Мысль”, 1984, с. 480.

beşə olduğu üçün *balıd//beşə* paralelliyi mümkündür ¹³⁵. Ümumiyyətlə, “meşə” anlayışı türk dillərində müxtəlif areallarda müxtəlif sözlərlə ifadə olunur. Onu bildirən ümumtürk sözü yoxdur və mövcud olan on sözdən altısı areal xarakteri daşıyır ¹³⁶. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, *meşe//meşə* ismi türk dillərində diferensial məna daşıyır. *Meşə* sözünün tarixi, mənşəyi, mənası haqqında deyilənləri ümumiləşdirərək, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, bu isim türk dillərinin lüğət fondunda çox qədim dövrlərdən işlənmiş nostratik kökün derivatıdır. Belə bir ehtimal var ki, tatar mənşəli *mişar* etnonimi “meşə adamı” anlamındadır. Yəni *miş* “meşə” + *ər* “adam” ¹³⁷. Tatarıstanda *Meşa* hidronimi (çay adı) də var.

Bəzi mənbələrdə *meşə* sözünün fars dilində olan *bişe* sözündən alındığı qeyd olunsa da, biz bu fikirlə qətiyyənlə razılaşmırıq. Həmin *beşə* sözü qədim nostratik kökün fars dilində qorunan, modifikasiyaya məruz qalmış formasıdır. Ural-Altay dillərində bu sözün paralellərinin fərqli fonetik variantlarda işlənməsi bizim fikrimizi sübut edir: koreya *moro*, yapon *məri* “meşə” ¹³⁸, tunqus-mancur *mu* “yer”,

¹³⁵ Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, “Maarif”, 1988, s. 115.

¹³⁶ Quliyev E.S. Azərbaycan dilində “meşə” və “ağac” anlayışlı sözlər haqqında // “Azərbaycan filologiyası məsələləri” (II buraxılış). Bakı, “Elm”, 1984, s. 151.

¹³⁷ Закиев М.З. Проблемы языка и происхождения волжских татар. Казань, Татарское книжное издательство, 1986, с. 25.

¹³⁸ Старостин С.А. О японо-корейских акцентных соответствиях // “Сравнительно-историческое языкознание на современном этапе”. Москва, Институт славяноведения и балканистики, 1990, с. 46.

solon *modon//moo* “ağac”, daqur *monsu* “meşə”¹³⁹, qədim yapon *mori* “kiçik meşə, qoruq”, xantı *möri* “meşə”, koreya *me* “dağ”, monqol *modun* “ağac”, xamniqan *modo* “ağac”, dunsyan *mudin* “ağac”, evenk *mō* “ağac”, solon *moso* “balaca meşə, ağaclıq”, *muçai* “odun”, daqur *mōd//mōdo* “ağac”, yapon *moki* “ağac”, monqor *mōdi* “ağac”. Həmin faktlar da sübut edir ki, *meşə* isminin işlənmə arealı geniş olmuşdur. Bu sözün kök morfemi daha çox Ural-Altay dillərində qorunur. Çin dilində *muse* “meşə”, *muçay* “odun”, *mu* “ağac”, qədim island dilində *mork* “meşə”, *mark* “çöl” paralelləri də mövcuddur. Fin-uqor dillərinə aid vod dilində *matši* “dağ” sözü var¹⁴⁰. *Dağ-meşə* mənə keçidi dünya dillərində çox səciyyəvi və universal semantik prosesdir. Bu paralellər bir daha təsdiq edir ki, *meşə* isminin mənşəyini, kökünü İran dilləri ilə bağlamaq qətiyyəən düzgün deyil. Bu sözün genezisi türk dillərinin də aid olduğu Ural-Altay dillərində qorunan nostratik kök morfemlə bağlıdır. Başqa analogi faktlara baxaq: çin və uyğur dialektlərində *mu* “yer, taxıl toxumu əkilən yer”, Ural dillərində **mu//moh//mao* “yer” (EDUL, 52), qədim perm dilində *mu* “yer”¹⁴¹ mənələrindədir. Beləliklə, *meşə* sözünün kökü proto **mo//mu//me* “yer, çöl, meşə” morfemidir. Həmin kök morfem isə, çox güman ki, ilk dildən gələn kök sözlərdən biridir. Çünki hind-Avropa dillərində *mel* “dağ, yüksəklik” sözü var. Həmçinin Dravid dil-

¹³⁹ Поппе Н.Н. Дагурское наречие. Ленинград, Издательство АН СССР, 1930, с. 86.

¹⁴⁰ Языки мира. Уральские языки. Москва, “Наука”, 1993, с. 51.

¹⁴¹ Лыткин В.И. Древнепермский язык. Москва, Издательство АН СССР, 1952, с. 125.

lərində: toda *mas* “dağ”, teluqa *mala* “meşə” sözləri işlənir (OSNY, II, 51;137). V.M.İlliç-Svitıç yazır ki, şərqı Balkan dillərində: litva *mēdžias* “meşə”, litva dialektlərində “ağac”, latış *meža* “meşə” sözləri fin-uqor dillərində olan meşə adları ilə (fin *metsä*, eston *mets*, xantı *mač//mat*) əlaqəlidir. V.Tomsen isə həmin sözlərin guya Baltik mənşəli olduğunu ehtimal edir¹⁴². Halbuki həmin söz nos-tratik mənşəlidir. Yuxarıdakı faktlar sübut edir ki, fin-uqor, Baltik dillərində də bu qədim kök qorunmuşdur. Deməli, bu qədim kök müxtəlif dillərdə fonomorfoloji transformasiyalara, modifikasiyalara məruz qalmışdır. Müxtəlif sistemli dillərdə analoji dil faktları təsdiq edir ki, qədimdən gələn bir çox söz köklərini bu və ya digər dilə aid etmək cəhdləri elmi əsaslara dayanmır. Əslində isə, daha dərin qatlara gedəndə bu köklərin ortaq mahiyyətli olduğu anlaşılır.

Başqa bir leksik paralel ekzotik dillərdən olan bask dilində müşahidə edilir. Belə ki, bask dilində *baso* (*b~m*) sözü “meşə” anlamındadır (EDB, 128). Həmin sözün türk dillərində semantik fərqlərə malik olmasını isə semantik daralmanın nəticəsi hesab etmək olar. Çünki *meşə* isminin Azərbaycan dilində qədim və ümumi “orman” mənası mühafizə edilmişdir. Digər eynianlayışlı sözlər *meşə* isminin semantik strukturuna Azərbaycan dilində təsir edə bil-məmişdir. Bəzi türk dillərində isə *meşə* ismi *orman* sözünün təsiri ilə daha geniş, ümumi anlamını itirmiş və ağac növünü (“palıd”, “küknar”) bildirməyə başlamışdır. Türk

¹⁴² Иллич-Свитыч В.М. Именная акцентуация в балтийском и славянском. Москва, Издательство АН СССР, 1963, с. 47.

dilində həmin sözün ilkin və geniş mənası dialektlərdə saxlanmışdır. Azərbaycanda Balakən rayonunda *meşə* komponentli Meşəşambul, Zaqatalada Meşəoba, Qaxda Qarameşə oykonimləri mövcuddur. Şimali Qafqazda, bal-kar türklərinin yaşadığı ərazidə Meşeli toponimi var.

Orman. Fikrimizcə, bu söz qədim **or//ar* “yer” mənalı kök sözdən yaranmışdır. Bu ehtimalımızı qədim assur dilində *āru* sözünün “meşə” anlamında işlənməsi də sübut edir (CDAL, 91). E.V.Murzayev *orman* isminin türk mənşəli *or//ur* “təpə, dağ” sözündən yarandığını ehtimal edir¹⁴³. E.V.Sevortyan isə *orman* isminin toxar dilindəki *or* “ağac” kökündən yaranması ehtimalını irəli sürür (ESTY, I, 473). L.V.Dmitriyeva isə *or* və *orman* sözlərinin mənşəyini fel kökü ilə əlaqələndirir¹⁴⁴. Türk dillərinin böyük qismində “meşə” məfhumunu ifadə etmək üçün *orman* sözündən istifadə olunur. *Orman* ismi İran və Balkan dillərinə də keçmişdir (ESÇY, 50). Əsasən qırpaq qrupu türk dillərində “meşə” mənasında işlənən *orman//vərman//urman//urmon* sözü Qərbi Sibir tatarlarının dilində *urman* formasında “şam ağacı” mənasındadır. Tatar dialektlərində də bu söz mənaca daralaraq “ağac” anlamını ifadə edir. Müasir Azərbaycan dilində isə *orman* sözü daha çox dialekt səciyyəlidir. Türk dilində isə aktiv şəkildə işlənməkdədir: *Bitmez tükenmez bir orman, bir çalılık içinde*

¹⁴³ Мурзаев Э.В. Словарь народных географических терминов. Москва, “Мысль”, 1984, с. 581.

¹⁴⁴ Дмитриева Л.В. Этимологии географических апеллятивов в тюркских и других алтайских языках // “Алтайские этимологии”. Ленинград, “Наука”, 1984, с. 150.

gidiyorduk (M.Ş.Esental, TS, 10,1510). Türkoloqlar *meşə* sözünü oğuz, *orman* sözünü isə qıpçaq qrupu türk dilləri üçün səciyyəvi leksem hesab edirlər. Qədim türk dillərində *meşə* anlayışı *bük*, *saz*, *simək//simek* sözləri ilə də ifadə olunmuşdur (EUTS, 205; PDP, 420).

Hal-hazırda *meşə* anlayışını ifadə etmək üçün türkdilli xalqlar fərqli sözlərdən istifadə edirlər. Türk dillərində *orman* və *meşə* sözlərindən başqa, əsasən *toğay*, *ağac//ağas*, *janqal*, *dağ//tağ*, *saz* sözləri də “*meşə*” məfhumunu bildirmək üçün işlədilir. Digər leksemlər də işlənməkdədir: yak. *tübe* “sıx *meşə*, kolluq”, *oyuur* “*meşə*”, xak. *arığ* “*meşə*” (XRS, 80), baş. *kurğı* “kiçik *meşə*” (BRS, 348), tuv. *arqa* “dağ *meşəsi*”, *arqa-arığ* “*meşə*” (ESTuv.Y, I, 130), Alt. *çış* “sıx *meşə*, tayqa” (ATS, 62), Sib.tat.dia. *tös* “*meşə*”. Göründüyü kimi, çağ-daş türk dillərində *meşə* anlayışının ifadə olunmasında da leksik diferensiasiya müşahidə olunur. Həmin proses türk dillərinin müxtəlif dialekt və şivələrində də izlənilir: Məsələn, başqırd dilinin şərq dialektlərinə aid olan Aysk şivəsində *saul* “ağac, *meşə*” anlamındadır¹⁴⁵. Bu cür leksik diferensiallığın mövcudluğu türk dillərinin fərdi inkişafı ilə bağlıdır. Ümumiyyətlə, *ağac* bildirən sözün eyni zamanda *meşə* anlayışı bildirməsi təbii sayılmalıdır. Bəzi türk dillərində *ağaç//aaç//ığac* həm də *meşə* anlayışı bildirir. Ancaq nəyə görə məhz “palıd” və ya “küknar” mənalı sözün *meşə* anlayışı bildirməsi maraqlıdır. Çünki digər dünya dillərində də bu cür analogiyalar müşahidə

¹⁴⁵ Максютова Н.Х. Восточный диалект башкирского языка. Москва, “Наука”, 1976, с. 68.

olunur. Məsələn, hind-Avropa dillərində: fars *derext* “ağac”, rus *дерево* “ağac”, qot *trio* “ağac, meşə”, litva *derva* “küknar meşəsi”, yunan *dru//drov* “palıd”, ingilis *tree* “ağac”, uels *derw* “palıd”, sanskrit *daru//dru* “ağac”¹⁴⁶. Qeyd edək ki, türk dillərində işlənən *ağac//aqac//yığac//ığac//ığaş* sözü abxaz dilində *adjı* şəklində və “palıd” mənasındadır.

§1.1.3. Qohumluq bildirən isimlər

Türk dillərində semantik diferensiasiyaya uğramış isim köklərinin bir hissəsi qohumluq bildirən sözlərdir. Qohumluq bildirən sözlər ən qədim türk leksik layına aiddir. Bu tipli sözləri türkoloji dilçilikdə ənənəvi olaraq çox vaxt “**qohumluq terminləri**” də adlandırırlar. Avropa və rus dilçiliyində L.Morqanın, M.Şimçakın, L.Şternberqin, L.Şapoşnikovun, A.Moiseyevin¹⁴⁷, O.N.Trubaçevin¹⁴⁸ tədqiqat işlərində qohumluq bildirən sözlər dərin-dən araşdırılmışdır. Türk dillərində işlənən qohumluq terminləri isə ilk dəfə Danimarka dilçisi K.Qrönberq tərəfindən tədqiq olunmuşdur¹⁴⁹.

Altay dillərinin qohumluq terminləri V.Çinçiusun

¹⁴⁶ Бенвенист Э. Общая лингвистика. Москва, “Прогресс”, 1974, с. 341.

¹⁴⁷ Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (западнокыпчакская группа). Москва, “Наука”, 1975, с. 259-261.

¹⁴⁸ Трубачев О.Н. К этимологии некоторых древнейших славянских терминов родства // “Вопросы языкознания”. №2. Москва, “Наука”, 1957, с. 86-96.; Трубачев О.Н. История развития славянских терминов родства. Москва, 1958.

¹⁴⁹ Джафаров Г.Г. Термины родства в азербайджанском языке. КД. Москва, 1970, с. 6.

¹⁵⁰ tədqiqatlarında ətraflı analiz olunmuş, onların müqayisəli-etimoloji təhlili aparılmışdır. Türkologiyada L.A. Pokrovskaya ¹⁵¹, Ç.D.Nominxanov ¹⁵², X.T.Yusupov ¹⁵³, A.N.Samoyloviç, K.M.Musayev, A.Quliyev ¹⁵⁴, N.İ.Yeqorov, Yonq-Sonq Li ¹⁵⁵ türk dillərində qohumluq bildirən sözlərin mənşəyi, yaranma yolları haqqında öz elmi-tədqiqat işlərində söhbət açmışlar. N.İ.Yeqorovun tədqiqatları çuvaş dilindəki qohumluq sözlərinin təhlilinə həsr olunmuşdur ¹⁵⁶.

Azərbaycan dilçiliyində Q. Cəfərovun “Azərbaycan dilində qohumluq terminləri” mövzusunda yazdığı dissertasiyada Azərbaycan dilində qohumluq bildirən sözlərin ətraflı leksik-semantik, etimoloji təhlili, fonose-

¹⁵⁰ Цинциус В.И. Алтайские термины родства и проблема их этимологии // “Проблема общности алтайских языков”. Ленинград, “Наука”, 1971, с. 127-138; Цинциус В.И. К этимологии алтайских терминов родства // “Очерки сравнительной лексикологии Алтайских языков”. Ленинград, “Наука”, 1972, с. 15-71.

¹⁵¹ Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках // “Историческое развитие лексики тюркских языков”. Москва, “Наука”, 1961, с. 11- 81.

¹⁵² Номинханов Ц.Д. Термины родства в тюрко-монгольских языках // “Вопросы истории и диалектологии казахского языка”. Вып.1. Алма-Ата, 1958, с. 42-47.

¹⁵³ Юсупов Х.Т. Термины родства в башкирском языке // “Вопросы башкирской филологии”. Москва, 1959, с. 124-128.

¹⁵⁴ Кулиев А. Термины родства в туркменском языке. АКД. Ашхабад, 1966.

¹⁵⁵ Yong-Söng Li. Türk Dillerinde Akrabalık Adları. İstanbul, Simurg Yayıncılık, 1999.

¹⁵⁶ Егоров Н.И. Опыт этимологизации чувашских терминов родства и свойства. Старший брат // “Этимологические исследования по чувашскому языку”. Чебоксары, 1984, с. 3-33.

mantik xüsusiyyətlərinin analizi verilmişdir ¹⁵⁷. Türk dillərində qohumluq bildirən sözlər ana və ata xətti üzrə iki qrupa ayrılır. Həmçinin tarixən yaşca böyük və kiçikliyə görə də semantik ayrılma olmuşdur. Həmin ənənə əksər türk dillərində indi də mühafizə olunur. Bu xüsusiyyət türk qohumluq terminologiyasının səciyyəvi əlamətlərindəndir. Məsələn, Sib.tat. *adji* “böyük qardaş”, *pedje* “böyük bacı”, qır. *baybişe* “böyük arvad”, Alt. *aça* “kişi xətti üzrə böyük qohum, yəni yaşlı qardaş və ya əmi, dayı”, yak. *ubay* “böyük qardaş”, *ini* “kiçik qardaş”, *ediy* “böyük bacı”, *balıs* “kiçik bacı”, qaz. *aqa* “böyük qardaş”, *ini* “kiçik qardaş”, tür. *abi* “böyük qardaş”, *abla* “böyük bacı”, özb. *oğa-ini* “böyük və kiçik qardaş”, tat. *tətəy* “böyük bacı”, *bikem* “ərin böyük bacısı”, *bikeçey* “ərin balaca bacısı”, çuv. *piçi* “böyük qardaş”, xak.dia. *çeçe* “böyük qardaş” və s.

Türk dillərində qohumluq terminlərinin yaranma tarixi bu və ya digər türkdilli xalqın ictimai həyatı, mentaliteti, məişəti, sosial təbəqələri, adət-ənənələri ilə sıx bağlıdır. Həyat tərzinin dəyişilməsi, qeyri-türk xalqları ilə kontakt nəticəsində qohumluq terminlərinin semantikasında da diferensiallaşma yaranmışdır. Türk dillərində qohumluq terminlərinin əsas hissəsi onların müxtəlif qollara ayrılmasından xeyli əvvəllər yarandığından, türk dillərinin lüğət fondunda müasir dövrümüzdə qədər bu tipli sözlər əsasən mühafizə olunmuş, sabit qalmışdır. Qohumluq terminlərinin bir çoxu türk və monqol dilləri üçün ortaq

¹⁵⁷ Джафаров Г. Г. Термины родства в азербайджанском языке. КД. Москва, 1970, с. 10-120.

sözlərdir. Dilçilikdəki bioloji nəzəriyyəyə əsasən, dünya dillərində əksər qohumluq sözləri eyni üsulla yaranmışdır. Ancaq bu nəzəriyyə müxtəlifsystemli dillərdəki qohumluq bildirən sözlərin oxşarlığını təsadüfi hesab edir. Halbuki müxtəlifsystemli dillərdəki bir çox qohumluq adlarındakı oxşarlıq heç də təsadüfi mahiyyət daşımır və sadəcə uşaq dilinin imitativi, təqlidi ilə bağlı deyil. Bu söz kökləri qədim genetik birliyin təsbiti üçün tutarlı dil faktları kimi çıxış edir. Biz bunu araşdırmamızda sübut edəcəyik.

Türk dillərində məna fərqləri olan qohumluq terminləri bunlardır: *apa//appa, ana//anne, er//ər, kardeş//qardaş, baba//bava//boba, nine//nene//nənə, bacı//paçci, hala//xala, dede//dədə, yengə//yenge*. Çağdaş türk dillərində qohumluq sözlərindəki semantik diferensiallaşma fərqli areallarda müşahidə edilir. Bu qrup sözlərin bir qismi ancaq türk dillərində semantik diferensiallaşmaya məruz qalmışdır: Məsələn: tür. *yenge* “qardaş, əmi və ya dayı arvadı”, Azərb. *yengə* “toy vaxtı gəlinlə bərabər gedən qadın”, tat.dia. *jinqə* “bacı”¹⁵⁸, uyğ.dia. *yənqə* “böyük qardaşın arvadı, xala”¹⁵⁹, s.uyg. *inqe* “bacı”¹⁶⁰. Digər bir qismi isə Ural-Altay dil arealında fonosemantik parçalanmaya uğramışdır: Azərb. *əmi*, tür. *amca*, tür.dia. *emmi* “atanın qardaşı”, *eme* “bibi”, türkm., bar. *ama* “ata”, çuv. *ama* “dişi”, qır. *eme* “qoca qadın”, q.balk. *amma*

¹⁵⁸ Баязитова Ф.С. Говоры татар-кряшен в сравнительном освещении. Москва, “Наука”, 1986, с. 154.

¹⁵⁹ Малов С.Е. Уйгурский язык (хамийское наречие). Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1954, с. 155.

¹⁶⁰ Малов С.Е. Язык жёлтых уйгуров. Алма-Ата, Издательство АН Казахской ССР, 1957, с. 32.

“nənə”, “ana”, nanay *amin* “ata”, *amu* “böyük qardaşın arvadı”, mancur *ama* “ata” (SSTMY, I, 40), koreya *ami* “gözəl qadın” (KED, 1074), yukaqir *ama* “ata” (HDY, 102), neqidal *amin* “ata”¹⁶¹, tür. *ini* “kiçik qardaş”, yapon *ani* “böyük qardaş” (BYRS, 21), Azərb. *ata* “ata”, fin *äiti* “ana”, tür. *anne* “ana”, yapon *ane* “böyük bacı” (BYRS, 23), tür. *aça* “böyük qardaş”, Ural dil. *aça* “uşaq”, *açce* “ata” (EDUL, 24; HDY, 33). Bu qohumluq sözlərinin bir hissəsində fonolo-semantik ayrılma Ural-Altay arealından kənara çıxır. Məsələn, amerind *anne* “qız” (AED, 47), prussk *ans* “qoca qadın”, *ano* “baba”, qədim alman *ana* “nənə” (PY, I, 85) və yaxud türk dil. *ini* “kiçik qardaş”, amerind *inna//ineu* “oğul” (AED, 47), türk dil. *ama//amma//eme* “ata, dişi, nənə, ana”, alban *amë* “ana” (Alb.ED, 4), Roman dil. *ama//amo* “xanım, evdar qadın, ev sahibəsi” (EDRL, 22), Dağıstan dil.: avar *emen* “ata”, botlix *ima* “ata” (SSSDY, 99).

Türk dillərindəki qohumluq bildirən sözlərin qədimliyini Ön Asiyanın ölü dillərindəki leksik paralellər bir daha sübut edir. Müqayisə edək: türk *aba* “ata”- qədim arami *ab* “ata”¹⁶². Çağdaş türk dillərindəki qohumluq terminlərinin bir çoxu eyni kökdən fonolo-semantik parçalanma yolu ilə yaranmışdır: şor *aça* “ata”- içe “ana”, Alt. *aça//aja* “ata”¹⁶³, uyğ.dia. *aça* “böyük bacı”-*aja* “ana və

¹⁶¹ Цинциус В.И. Негидальский язык. Ленинград, “Наука”, 1982, с.191.

¹⁶² Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. Москва, “Наука”, 1967, с. 387.

¹⁶³ Баскаков Н.А. Алтайский язык. Москва, Издательство АН СССР, 1958, с. 49.

ata xətti üzrə xala”, *aça* “ata” (UDS, 10), qır. *aça* “bacı”. Qədim türk dillərində də eyni kökdən samit və ya sait dəyişməsi ilə, yəni fonetik üsulla qohumluq sözləri yaranmışdır: *aba* “ata”- *apa* “ana” (*b~p*), *eçe* “böyük bacı”- *eçi* “yaşlı qadın, nənə”. Fonetik yolla söz yaradıcılığı ən qədim sözyaratma üsullarından biri olmuşdur. Qohumluq sözlərinin bir çoxu müxtəlif sistemli dillərdə diferensiallaşmaya, divergensiyalara məruz qalmışdır: türk dil. *ada* // *ata* // *ate* “ata”, evenk *ata* “nənə”, saxur *adey* “nənə” (*t//d* refleksi), tat.dia. *nənə* // *nənəy* “nənə, ana”, *nini* “atanın böyük qardaşı”, *nine* “böyük bacı”, osetin *nana* “ana”, macar *nene* “böyük bacı”, belarus *nana* “baba”, abxaz *nan* “ana”, bolqar *nenya* “ananın bacısı”, gürcü *nana* // *none* “ana”, ingilis *nanny* “dayə”, tunqus-mancur dil. *nono* “nənə”, meqrel *nana*, çan *nana* “ana”, eston *naine* “yaşlı qadın”, çeçen *nāna* “ana”, lak *nine* “ana”.

Qohumluq terminlərinin əksəriyyətinin semantik inkişafı tarixən ümumi, geniş mənadan daha çox konkret mənaya doğru getmişdir. Buna görə də türk dillərində qohumluq bildirən sözlərin bir çoxunda semantik daralma müşahidə olunur. Bu sözlər keçmişdə kişi və qadın xətti üzrə qohumluq sinfini bildirdikləri halda, sonralar həmin sinfə daxil olan müəyyən qohumu bildirməyə başlamışdır.

Müasir türk dillərində işlənən qohumluq sözlərinin bəziləri alınmadır: *kuzen* “əmi, dayı və ya bibi oğlu” (tür.), *mari* “bacı” (qaq.) və s. Qaqauz dilində işlənən *mari* “bacı” moldav dilindəki *mare* sözündəndir. Bəzi türk dillərində spesifik qohumluq sözləri var: qaq. *başa* “kiçik qayın”, *batü* // *bati* “böyük qardaş”, *çaçi* “böyük bacı”, kar. *tuvdux* “bacı”, türkm. *uya* “kiçik qardaş”, yak. *kürə*

“arvadın kiçik bacısı”, ş.yuq. *beri* “gəlin”, Alt. *syok* “qohum ailələr birliyi, nəsil” və s. Eyni zamanda bir çox qohumluq sözləri dünyanın əksər dilləri üçün universal mahiyyət daşıyır və onlar ilk ulu dilin izlərini yaşadır.

Türk dillərində mənası daralaraq semantik diferensilləşməyə məruz qalan qohumluq sözlərinin bir qrupuna nəzər salaq:

Qardaş. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “bacı” və “qardaş” mənələrindədir: *Ay oğul! Banuçiçəyin bir dəli qardaşı vardır* (KDQ, 52). Bu abidənin dilində *qardaş* sözü həm də *qarındaş* variantındadır: *Dədə qız qarındaşımın yoluna mən istərsəm, verərmisən?* (KDQ, 53).

Karındaş qardaş isminin ən qədim formalarından biridir. Uzun müddət türk dillərində bu sözlər hər iki formada müvazi şəkildə işlənmişdir. Ancaq sonradan bir çox türk dillərində *qarındaş* forması artıq itmişdir. Əbu Həyyanın lüğətində *qarındaş* “bir anadan olan qardaş” mənasında verilmişdir (ƏH, 43). Digər əski türk qaynaqlarında da işlənmişdir: *Qardaşdan qarın yaqındır* (“Oğuznamə”, 147). “Qədim türk lüğəti”ndə *qarındaş* “qardaş” mənasında izah olunmuşdur: *qana atqa odqurmuş at berip vəzir qarındaşı tep ajmiş* “Odqurmuşa razılıq əlaməti olaraq, onu vəzirin qardaşı adlandırdı” (DTS, 427). Müasir türk dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, bu fonetik forma arxaikləşməmişdir. Türk danışığı dilində *karındaş*//*kardaş*//*kardeş* variantlarında işlənir.

Əksər qaynaqlarda göstərilir ki, *qardaş* ismi *qarın* ismi ilə *-daş* şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır: *qarın+daş*. Qədim qaynaqlarda *-daş*, *-taş*, *-diş* formalarında işlənən *-daş* şəkilçisi “ortaqlıq, həmrəylik, yoldaşlıq”

bildirmişdir. H.Mirzəzadənin qeyd etdiyinə görə, bu şəkilçi bütün türk dillərində müstəqil şəkildə işlənir. K.Zaləman, V.Banq, H.Mirzəzadə, B.Atalay və başqa bir çox dilçilər hesab edirlər ki, *-daş* şəkilçisi *da+eş* hissələrindən ibarətdir, *-da* ismin yerlik halı, *eş* isə “yoldaş, ortağ” deməkdir ¹⁶⁴. Yəni *qardaş* “qarında bərabər olan” anlamındadır, *eş* qədim türk sözüdür, bəzi türk dillərində indi də işlənir. Məsələn, müasir türk dilində *eş* “kişi və ya qadının həyat yoldaşı”, “bərabər” anlamındadır. Qədim türk dilində həmin söz “bərabər, tay” anlayışını bildirmişdir. Bəzi tədqiqatlarda *-daş* şəkilçisinin *adaş* sözündən yaranması iddia olunur. M.Resenin fərziyyəsinə görə, *qardaş* ismi ya uyğur mənşəli *ka* “qohum”, ya da koreya mənşəli *ka* “ailə” sözlərindən törəmişdir (ESÇY, 308). Qeyd edək ki, qədim türk yazılı qaynaqlarında *kadaş* sözü də “qardaş” mənasında işlənmişdir. Məhz bu söz sübut edir ki, *qardaş* sözü **ka* kökündən təşəkkül tapmışdır. T.Təkin də Uyğur abidələrinə aid olan Turfan kitabələrində işlənən *kadaş//kağadaş* “qardaş, qohum” sözünün **kā* “ailə” kökündən qaynaqlandığını qeyd edir ¹⁶⁵. Əski türk yazılı abidələrində *qa-qadaş* “qohum” qoşa sözünün də işlənməsi təsdiq edir ki, *ka//qa* morfemi *qardaş* sözünün ilkin köküdür. Çünki türk dillərində qədimdən bəri işlənən yaxın mənalı qoşa sözlərin əksəriyyətində arxaik leksik lay mühafizə olunmuşdur. Bu türk

¹⁶⁴ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1990, s. 58; Atalay B. Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme, İstanbul, Matbaai Ebüzziya, 1941, s. 82.

¹⁶⁵ Tekin Talat. Orhon Türkçesi Grameri. İstanbul, Kitap Matbaası, 2003, s. 81.

sözünün mənalarına nəzər salaq: tür. *kardeş* “bacı”, “qardaş” (TS, I, 797); *Kardeş gibi büyüdüler* (TRS, 514). Türk dilində bəzi hallarda “bacı” anlayışını ifadə etmək üçün *kardeş* sözünün əvvəlinə *kız* sözü əlavə olunur: *kız kardeş* “bacı”: *Kız kardeşimi de yanıma alarak komşu vilayete gittim* (“Azərbaycan masalları”), qaq. *kardaş* “qardaş”: *Kapıp beygirin edeeni, kardaşım gitti ileri, bən də geeridən adımnayarak, siir edərdim yabanyı, ani kısmıştı kısa kulaklarını hem kırıştırmıştı şu tıtsi gözlerini* (S.Ekonomov. “Zavallı üredici”), Azərb. *qardaş* “bir ata-anadan, yaxud yalnız bir atadan və ya bir anadan olan oğulların bir-birinə, yaxud bacısına nisbətən hər biri” (ADİL, I,136), özb. *kardoş* “yaxın dost, qardaş”: *Oğa-ini kardoşımdan, Barzasidan judo buldim* (“Ravşan”, UDİL, II, 555). Digər türk dillərində: qaz. *karındaş* “balaca, kiçik bacı”, tat. *qarəndaş* “qardaş və bacı”, tat. *kardəş* “qohum” (TTKTES, 93), tat.dia. *karendəş* “qəbilə, əsil-nəsəb” (TDDS, 224), kar. *karındaş//karandaş* “qardaş”, ur. *kardaş* “qardaş”, Sib.tat.dia. *kardəş//karıntaş* “qohum”, qum. *kar-daş* “qohum” (RKS, 881). Türk dilində təhlil etdiyimiz söz qədim, geniş mənani mühafizə etmişdir. Azərbaycan dilində isə həmin sözün geniş mənası itmişdir. C.Qəhrəmanov “Əsrarnamə”də bu sözü *qərindəş* şəklində qeydə almışdır¹⁶⁶. İbn Mühənnanın lüğətində “qardaş” və “bacı” mənalarında izah olunmuşdur (İML, 38). Orta əsrlərə aid özbək yazılı qaynaqlarında *karındaş* şəklindədir: Əy

¹⁶⁶ Qəhrəmanov C. “Əsrarnamə”. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1964, s. 92.

karındaşım Xusayın neçə kata mənə ağu içürdilər ¹⁶⁷. V.V.Radlovun lüğətində “qardaş” mənasında verilmişdir (OSTN, II, 1547-1548). Müasir türk dillərində otuza yaxın qohumluq bildirən söz müştərək şəkildə işlənir. Bu müştərək qohumluq terminləri arasında *qardaş* ismi də var. Fərq isə onların fonetik formalarında və semantikalarındadır. Türkmən dilində *qarındaş* forması *doqan-qarındaş* (“qohum-əqrəba”) qoşa sözündə mühafizə edilmişdir ¹⁶⁸. Bu qohumluq termini yakut və tuva dilləri istisna olmaqla, digər, bütün türk dillərində işlənir. *Qarındaş* formasının müasir türk dillərində müxtəlif fonetik variantları müşahidə olunur: xak. *xarındaş*, uyğ. *qerındaş*, q.qalp. *karındaş*, çuv. *xorəndaş*, kar.dia. *karandaş*. Şah İsmayıl Xətayinin şeirlərində *qarındaş* “qardaş” və “bacı” mənələrindədir:

*Dörd şey vardır ki, bir qarındaşa lazım,
Bir elm, bir kəlam, bir nəfəs, bir söz* ¹⁶⁹.

Həmin sözün hər iki forması bəzi türk dillərində mənə fərqlərinə malikdir. Məsələn: türkm. *qarındaş* “qohum, doğma adam”; *qardaş* “qardaş”; q.qalp.dia. *karındaş* “kiçik qardaş”, özb. *karikdoş//karindoş* “qohum, doğma”; *kardoş* “qardaş, dost”, *kurdoş* “yaşı bərabər olan, yaşid”, tat. *qarəndaş* “qardaş”; “bacı”, çuv. *xorəndaş//xurəntaş* “qohum”, qır. *karındaş* “kiçik bacı”, Alt. *karındaş* “kiçik

¹⁶⁷ Фазылов Э.И. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XV века. АДД. Ташкент, 1967, с. 53.

¹⁶⁸ Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI - XIV вв. Ашхабад, “Ылым”, 1973, с. 39.

¹⁶⁹ Cavadova M. Şah İsmayıl Xətayinin leksikası (“Dəhnamə” poeması üzrə). Bakı, “Elm”, 1977, s. 73.

qardaş”, “qohum”, şor. *karındaş* “qohum”, “kiçik bacı”, uyğ. *karındaş* “kiçik bacı”. Altay türkləri bir nəslə aid olan insanları da *karındaş* adlandırırlar. Türk dillərində *qardaş* // *kardeş* ismi müraciət kimi də (“dost, əziz dost” mənalarında) işlənir. Qohumluq sözlərinin həm də müraciət kimi işlənməsi onların səciyyəvi xüsusiyyətlərindəndir. Azərbaycan dili ilə yanaşı, Altay, qaqaуз, türkmən, xakas dillərində həmin söz daha konkret (“qardaş”) məna bildirir. Eyni zamanda, qaraqalpaq və qırğız dillərində “kiçik bacı” mənasını ifadə edir. Başqırd dilinin cənub dialektlərində *karındaş*//*kerenteş*//*xərəntəş* “balaca bacı” anlamındadır¹⁷⁰. Azərbaycan dilinin Bakı dialektində bu sözün *qərdeş*//*qədeş* (*a>ə*) variantı var¹⁷¹. Türkmən şairi Məh-timqulunun əsərlərində *ər qardaş* sözü “qardaş” anlamında işlənmişdir:

Yaqşi oqul, yaqşi ayal, ər qardaş-
*Bu dövlet xer kimin qoluna deqmez*¹⁷².

Bu söz türk dillərindən rus dilinə də keçmişdir. Müasir rus dilində Kardaşov soyadı da bu sözdən düzəlmişdir. Türk dillərində *qardaş*//*qarındaş* formalarında fonetik və semantik diferensiaslaşmaya məruz qalan bu sözün semantikasını tədricən daralmışdır. Çünki qədim qaynaqlar əsasında bu sözün inkişafını izlədikdə məlum olur ki, qədim türk dillərində həmin sözün məna həcmi, məna

¹⁷⁰ Миржанова С.Ф. Южный диалект башкирского языка. Москва, “Наука”, 1979, с. 87.

¹⁷¹ Şirəliyev M. Bakı dialekti. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1957, s. 40.

¹⁷² Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. Ашхабад, “Ылым”, 1973, с. 39.

tutumu daha geniş olmuş “qardaş, bacı, qohum” mənalarını bildirmişdir.

Qardaş sözünün mənası ilə əlaqədar folklor nümunələrimizdə kifayət qədər faktlar var:

Qardaş mənim gülümdür,

Gülümdür, bülbülümdür.

Bacı qardaşa qurban,

Qardaş ölsə zülümdür.

(bayatı).

Oğul. Azərb., Alt., xak. “kişi cinsindən olan övlad”, çuv. “uşaq, övlad”, “qardaş”, yak. “yeniyetmə”, “balaca qayın”, “qulluqçu”, tel. “oğlan” (Tel.RS, 93), şor. “oğlan, oğul” (ŞRS, 35), kar. “oğul, oğlan”. Türk dillərində müxtəlif fonovariantlardadır: *oğul//oul//ohol//ovul//oğil//ıval//ul//uul//uvul*. Ən fərqli fonetik variant çuvaş dilindədir: *ıvil*. Türkoloji ədəbiyyatlarda *oğlan* sözü ilə *oğul* sözünün homogen olması haqqında fikirlər mövcuddur. Hətta *oğlaq* “keçi balası” sözü də bu sözlərlə eyniköklü hesab olunur. Çünki həmin söz *oolak* variantında Altay dialektlərində “oğlan, oğul” mənasında da işlənir¹⁷³. *Oğul* ismi qədim qaynaqlarda ümumiyyətlə “övlad”, “bala” mənalarında işlənmişdir (DTS, 364; QTAS, 77; QTAL, 45). Azərbaycan dilinin Şəki dialektində indi də bu qədim türk sözü “övlad” anlamını ifadə edir. Altay dilinin kumandı-kiji dialektində *ol*¹⁷⁴,

¹⁷³ Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка-Диалект Лебединских татар чалканцев (куу-кижи). Москва, “Наука”, 1985.

¹⁷⁴ Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка - Диалект кумандинцев (куманды-кижи). Москва, “Наука”, 1972, с. 236.

uyğur dilinin bəzi şivələrində isə *uyal//oyal* (UDS, 113; 175), qaraqalpaq dialektlərində *ul // uğul*¹⁷⁵ variantlarındadır. Əski türk qaynaqlarında *Oğul tarqan* titul ifadə edən söz işlənmişdir. “Oğuznamə”də “kişi cinsindən olan övlad” anlamındadır: *Oğlum kimi sevsə, gəlünim oldur* (“Oğuznamə”, 43).

Türkologiyada N.A.Aşmarin, A.N.Bernştam, V. Banq, A.N.Kononov bu qədim türk sözünün mənşəyi, etimologiyası haqqında fərqli fikirlər irəli sürmüşlər. N.A. Aşmarinə görə, həmin söz *ak* “toxum” kökündən yaranmışdır (ESÇY, 15). A.N.Kononov isə *oğul* isminin *ög* “ana” kökü ilə *ul-* kiçiltmə bildirən şəkilçidən yarandığını ehtimal etmişdir¹⁷⁶. *Oğul* sözü ilə qədim qaynaqlarda işlənən *oğuş* “nəsil, qohum” sözü də eyniköklüdür¹⁷⁷. Deməli, *oğul*, *oğlan*, *oğuş*, *oğlaq* sözlərinin etimoloji əsasında **oğ* kök morfemi dayanır. Qədim türk dialektlərində *ok//oq//oğ* “oğul, tayfa” sözü işlənmişdir (DTD, 74). Bu sözün kişi və qadın cinsinə görə diferensiaslaşması sonrakı hadisədir. Yəni ümumi “övlad” mənası daha qədimdir. İlkin “övlad” mənası çağdaş qumuq dilində də mühafizə olunmuşdur.

§ 1.1.4. Bitki adı bildirən isimlər

¹⁷⁵ Доспанова У. Диалектная лексика каракалпакского языка. Нукус, “Каракалпакстан”, 1980, с. 35.

¹⁷⁶ Кононов А.Н. К этимологии слова *огул* “сын” // “Филология и история монгольских народов”. Памяти акад. Б.Я.Владимирцова. Москва, 1958, с. 175-176.

¹⁷⁷ Atalay B. Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme. İstanbul, Matbaai Ebüzziya, 1941, s. 264.

Türkologiyada A.N.Kononovun, L.V.Dmitriyevanın, K.M.Musayevin, V.Çinçiusun, Y.İşankulovun tədqiqatlarında bitki adları müxtəlif aspektdə öyrənilmişdir. L.V.Dmitriyeva öz tədqiqatlarında türk dillərində işlənən bitki adlarının etimologiyası məsələlərinə toxunmuşdur. O, türk mənşəli və alınma fitonimlərin etimoloji təhlilini aparmışdır¹⁷⁸.

K.M.Musayev türk dillərində mövcud olan bitki adlarının leksik-semantik xüsusiyyətlərini tədqiq etmişdir¹⁷⁹. E.S.Quliyevin “Azərbaycan dilində fitonimlər” mövzusunda yazdığı dissertasiyada Azərbaycan dilində işlənən bitki adlarının geniş struktur-morfoloji, leksik-semantik analizi, etimologiyası verilmişdir¹⁸⁰.

Türk dillərində ilkin anlamı daralan bəzi bitki adlarının leksik-semantik inkişafına nəzər salaq:

Ərik. Tür. *erik* “gavalı ağacı və onun meyvəsi”: *erik kurusu* “gavalı meyvəsinin qurudulmuşu”; *kuru erik* “qara gavalı” (TRS, 275; TS, I, 462, RTS, 841): *Fitnat Hanım, bahçede erik pestili kaynatıyormuş* (M.Ş.Esendal, TS, 10, 644), Azərb. “sarı, şirin, təkçəyirdəkli bitki, həmin bitkinin meyvəsi” (“qaysı”): *Ərik və tut ağacları baş-başa verərək*

¹⁷⁸ Дмитриева Л.В. Названия растений в тюркских и других алтайских языках // “Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков”. Ленинград, “Наука”, 1972, с. 151-224; Дмитриева Л.В. Из этимологий названий растений в тюркских, монгольских, тунгусо-маньчжурских языках // “Исследования в области этимологии алтайских языков”. Ленинград, “Наука”, 1979, с. 135-192;

¹⁷⁹ Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (западнокыпчакская группа). Москва, “Наука”, 1975, с. 135-210.

¹⁸⁰ Кулиев Э.С. Фитонимы в азербайджанском языке (опыт историко-типологического анализа). АКД. Баку, 1987, с. 10-23.

günün qabağını çətir kimi tutur (İ.Əfəndiyev, ADİL, II, 285), özb. “qaysı” (UDİL, II, 511), baş. “qaysı” (BRS, 428).

Digər türk dillərində: qaç., sal., kar., qum. “gavalı”, qaz., qır. “gavalının bir növü olan qara gavalı”, türkm., tat. “qaysı”. Qaraçay-balkar dilində *kara erik* “gavalı”, *sarı erik* “alça” mənalarındadır. Türkmən dilində isə *saru erük* birləşməsi “qaysı” anlayışını bildirir.

Yuxarıdakı faktlar göstərir ki, *erik//ərik* ismi əksər türk dillərində mənə daralmasına məruz qalmışdır. Belə ki, bu söz qədim türk abidələrinin dilində *ürük//erük* formalarında işlənərək “hər cür çəyirdəkli bitki, meyvə” anlayışını bildirmişdir. Xüsusilə həmin söz həm “şaftalı”, həm “gavalı”, həm də “ərik” (“qaysı”) anlayışlarını bildirən ümumi, cins mənalı bir söz olmuşdur. Tarixən qədim türk dillərində bu bitki və meyvə növlərini fərqləndirmək üçün müvafiq birləşmələrdən istifadə olunmuşdur: *kara erük* “gavalı”; *sarıy erük* “ərik, qaysı”; *tuluy erük* “şaftalı” (DTS, 182). Çağdaş türk dillərində “ərik, qaysı” anlayışı *ərik* sözü ilə yanaşı, *şaptal*, *küreqe*, *qaysı*, *zərdalu* sözləri ilə də ifadə olunur.

K.M.Musayev qeyd edir ki, *ərik* sözü “gavalı” anlamında əsasən qərbi qıpçaq arealında yayılmışdır¹⁸¹. Türk dillərindən rus dilinə keçən *ərik* sözü (*ярюк* formasında) digər slavyan dillərində də “qurudulmuş ərik meyvəsi” mənasındadır. Türk dillərində “gavalı” anlayışı *gavalı*, *ərik* sözlərindən başqa, *kökem*, *qaralı*, *olxuri*, *aluça*,

¹⁸¹ Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (западнокипчакская группа). Москва, “Наука”, 1975, с. 192-193.

kara jimeş, sliva (rus dilindən alınma) sözləri vasitəsilə də ifadə olunur. Azərbaycan dilinin Quba dialektində *ərik* “cır alça” (ADDL, 220), türk dilinin dialektlərində isə *erük//eruk//erik* variantlarında “qaysı”; “gavalı” (DS, V, 1778) mənalarında işlənir.

Yazılı mənbələrdə *ərik* sözünün ən qədim variantları VIII əsrdə qeyd olunmuşdur. N.K.Dmitriyev, A.K. Borovkov və bəzi başqa türkoloqlar bu sözü ümumtürk leksik fonduna aid edirlər¹⁸². S.Sıdıkov isə *ərik* sözünü ərəb dilindən alınma hesab edir¹⁸³. Əlbəttə, biz sonuncu ehtimalla razılaşmırıq. Qədim qaynaqlar da sübut edir ki, *ərik* təmiz türk leksemidir. E.V.Sevortyan həmin sözün qədim türk yazılı abidələrindəki variantlarını başlanğıc forma hesab edir. O, *uruq//örük//örik//ürük* və başqa formaları isə fonetik dəyişmələrin nəticəsi kimi qəbul edir. E.V.Sevortyan *ərik* sözünün mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi üçün onun monqol sözü olan *öröl* paraleli ilə müqayisə olunmasını məsləhət görür. Bu sözün mənası “yabanı Sibir gavalısı”dır (ESTY, I, 292). Orta əsrlərdəki türkmən yazılı qaynaqlarında *ərik* “qaysı” mənasında işlənmişdir¹⁸⁴.

Türk dillərində geniş işlənən bu söz başqa dil ailələrinə də keçmişdir. Məsələn, Dağıstan dillərində: *ağruk* (udin), *ağrik* (saxur) “ərik, qaysı”. *Ərik* isminin semantik

¹⁸² Ишанкулов Ю. К истории названий плодов в узбекском языке. Ташкент, “Фан”, 1985, с. 72.

¹⁸³ Отаров И.М. Очерки карачаево-балкарской терминологии. Нальчик, “Эльбрус”, 1987, с. 35.

¹⁸⁴ Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. Ашхабад, “Ылым”, 1973, с. 198.

strukturu, etimologiyası haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. M.Kaşğarlı *ərik* sözünün ümumi mənasını (“iri giləmeyvə”) birinci hesab etmişdir. M.Kaşğarlının qeydinə görə, *ərik*- gavalı, qaysı və şaftalı kimi meyvələrin ümumi adıdır (DLT, I, 193). N.K.Dmitriyev isə bu sözün ilkin mənasının “gavalı” olduğunu göstərir¹⁸⁵. Əski uyğur türkçəsində *ürük* “şaftalı”; “qaysı” mənalarında olmuşdur (EUTS, 76). “Qədim türk lüğəti”ndə həmin sözün “gavalı, ərik, şaftalı kimi çəyirdəkli meyvə” ümumi mənası ilə yanaşı, “həmin meyvələrdən hazırlanan bir neçə məhsul” mənası da qeydə alınmışdır (DTS, 182). L.Budaqovun lüğətində “gavalı” mənasında verilmişdir (LB, I, 131). Qədim mənbələr də sübut edir ki, bütün türk dillərində *ərik* sözünün semantik inkişafı daralma istiqamətində getmişdir.

Orta əsrlərə aid müxtəlif türkdilli yazılı qaynaqlarda bu söz “çəyirdəkli meyvə” mənasında işlənmişdir (GC, 222). K.M.Musayev *ərik* sözünün ilkin, qədim formasının *albarkuk* olduğunu qeyd edərək göstərir ki, uzun müddətli tarixi inkişaf prosesində çoxsaylı fonetik dəyişikliklər nəticəsində, həmin forma müasir mərhələdəki forma ilə əvəz olunmuşdur. O, *ərik* sözündəki fonetik dəyişiklikləri aşağıdakı kimi göstərir: *albarkuk* > *alvaruk* > *avruk* > *arik*, *avruk* > *ovruk* > *örik* > *ürük* və s.¹⁸⁶

M.Fasmerin mülahizəsinə görə isə, *ərik* sözünün qədim dövrdəki ümumi semantikasında dominant məna

¹⁸⁵ Ишанкулов Ю. К истории названий плодов в узбекском языке. Ташкент, “Фан”, 1985, с. 73.

¹⁸⁶ Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (западнокыпчакская группа). Москва, “Наука”, 1975, с. 192.

“qaysı”dır. Çünki bu söz qədim dövrdən türk dillərində həm geniş mənada çəyirdəkli meyvələrin adını, həm də ayrılıqda üç meyvə adını bildirmişdir: 1) “ərik” (“qaysı”); 2) “gavalı”; 3) “şaftalı”. M.Fasmer həmin sözün *aruk* formasını daha qədim hesab edir. O, bu sözün mənşəyini qədim türk söz köklərindən olan *ar* kökü ilə bağlayır (ESRY, III, 155). Fikrimizcə, bu ehtimal həqiqətə uyğundur. Çünki **ar* kök morfemi bir çox qədim bitki mənşəli sözlərin etimoloji əsasında dayanır.

E.V.Sevortyan salar dilində və türk (osmanlı) dilinin bəzi dialektlərində işlənən *örük//örük* formasının, sonralar ikinci hecadakı *-ü-* dodaq saitinin təsiri ilə yaranmış olduğunu ehtimal edir. O, *ərik* sözünün digər fonetik variantları olan *örük//orik//ürük* formalarının məhz *örük* sözünün fonetik inkişafının nəticəsi kimi meydana çıxdığını göstərir (ESTY, I, 292).

Türk dillərinin böyük qisminə “ərik, qaysı” anlayışı məhz Azərbaycan dilində olduğu kimi, *ərik* sözü ilə ifadə olunur. Fərqlənmə yalnız fonetik dəyişmə şəklində müşahidə edilir: baş. *örök*, tat. *örek*, qaz. *örük*, q.çalp. *ərik*, qır. *örük*, uyğ. *ürük*, özb. *urik*, türkm. *ərik//erük*, tuv. *uryuk*.

Azərbaycan dilində, eləcə də, bəzi türk dillərində “ərik” anlayışı ilə bağlı olaraq bir çox frazeologizmlər, ifadələr yaranmışdır. Məsələn: Azərb.: *əriyini əzdirmək* (“nazlanmaq, ərköynlük etmək”), qır. *örükəy bolqon juz* (“xoşsifətli, qırmızıyanaqlı”) və s.

Aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, tarixən türk dillərində eyni növdən olan bitki və meyvə adları bir-birini əvəz etmişdir. Müasir türk dilində “ərik” anlayışı *kaysı* sözü ilə ifadə olunur. Azərbaycan dilində isə bu söz məh-

dud şəkində (*ərik* sözünə nisbətən), əsasən dialektlərdə işlənir. *Qaysı//qeysi* Ağcabədi şivəsində “qurudulmuş ərik” mənasındadır (ADL, 324). *Qaysı//kaysı* sözü Kiçik Asiya, Qafqaz və Krım arealına aiddir.

Müxtəlif türk dillərində ərik meyvəsinin növ və sortları, onlardan hazırlanmış ərzaq məhsulları özünəməxsus adlara malikdir. Məsələn: *ok urik, kantak urik* (özb.) “ərik ağacının növləri”, *erik murepbsi* (türkm.), *urik murəbbisi* (uyğ.) “ərik mürəbbəsi”. Özbək dilinin bədi nümunələrində, frazeoloji vahidlərində, hətta bu söz məcazi mənada həmin meyvənin xüsusiyyətləri ilə bağlı olaraq “gözəllik”; “cavanlıq” anlayışlarını da bildirir ¹⁸⁷.

Yemiş. Tür. “meyvə” (TRS, 922); *Kayıklarda her türlü yemiş bulunur* (TS, I, 1618), Azərb. “bostan bitkilərinin ayrıca bir növü olan qovun”: *Yemiş bir həftəyə dəyər* (ADİL, II, 532); özb. “meyvə, məhsul, yemək, qida, yem, azuqə”: *Molqa bersanq soz emiş, bokar seni yozu kiş* (UDİL, I, 247). Digər türk dillərində aşağıdakı mənalar vardır: qaq. “giləmeyvə, kişmiş” (QRMS, 176), tuv. “məhsul, meyvə”, “toxum, çəyirdək” (Tuv.RS, 534), baş. “meyvə”, çuv. “qida, ərzaq, meyvə, məhsul”, q.qalp. “meyvə, məhsul” (KRS, 244), qum. “məhsul” (RKS, 131), kar. “meyvə”, özb.dia. “heyvanlar üçün yem”, qır. “məhsul, meyvə, giləmeyvə” (Kır.RS, 175). Türk dillərində müxtəlif fonetik variantlardır: Alt., tür. *yemiş*, qum. *yemiş//yimiş*, türkm. *iymiş*, noq. *yemis//emis*, qaz., q.qalp., qaq. *jemiş*, baş. *emeş//yemeş*, tat. *çimeş*, tuv. *çimis*, şor. *zimiş*, özb.

¹⁸⁷ Ишанкулов Ю. К истории названий плодов в узбекском языке. Ташкент, “Фан”, 1985, с. 71.

emiş, kar. *jemis*, çuv. *zimez//simes*, xak. *imes*, qır. *çemiş*, Sib.tat. *jemeş*.

Fikrimizcə, bu sözün prasemantikası “yem, ərzaq”-dır. *Yemiş* ismi *ye-* fel kökünə *-miş* şəkilçisinin artırılması yolu ilə yaranmışdır: *ye+miş*. Müxtəlif mənbələrdə bu sözün təşəkkülü *ye+m+iş* və ya *ye+miş* şəklində formula edilir. Tədqiqatçılardan V.Banq, E.V.Sevortyan da *yemiş* sözünün *ye-* felindən yarandığını qeyd edirlər, *-miş* şəkilçisinin isə türk dillərinin qədim dövrlərindən işləndiyi məlumdur¹⁸⁸.

“Qədim türk lüğəti”ndə “meyvə” mənasında verilmişdir: *Ol meŋa yemiş terişdi* “O, mənimlə meyvə yığdı” (DTS, 255). M.Kaşğarlının izahına görə, bu söz türk dillərində müxtəlif meyvə adlarını, xüsusilə ağac meyvələrinin adını bildirmişdir (DLT, III,19). Əbu Həyyanın lüğətində “qovun”; “meyvə” mənalarında qeyd olunmuşdur (ƏH, 56).

Bu sözün monqol dilində *jime* (“məhsul, meyvə, giləmeyvə”), *zimis* (“məhsul”), buryat dilində *jimis* (“məhsul”) paralelləri var. V.Yeqorov həmin sözlərin məhz türk dillərindən monqol dillərinə keçdiyini ehtimal edir (ESCŸ, 214). S.E.Malov qədim türk yazılı abidələrində *jimiş* sözünü “məhsul” mənasında qeydə almışdır (PDP, 388).

V.V.Radlovun lüğətində “yem”; “meyvə, məhsul”; “yeməli bir şey”; “vəhşi heyvanların ovladığı ov, əldə etdiyi qənimət” mənalarında verilmişdir (OSTN, III, 391). E.İşberdin başqırd dilində işlənən *yemeş* (“meyvə, məh-

¹⁸⁸ Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Москва, “Наука”, 1966, с.249.

sul”) sözünü monqol dilində olan *jims* (“meyvə”, “gilə-meyvə”) paraleli ilə müqayisə edir ¹⁸⁹. Bu söz uqor-fin dillərində də mövcuddur: mari *emiş*, mordva *emeş*, udmurt *emiş* “meyvə”, “giləmeyvə”, “məhsul” (Fed., II,115). Bu analogi faktlar sübut edir ki, *yemiş* ismi Ural-Altay arealına aiddir.

Azərbaycan dilində və digər türk dillərində işlənən *yemişan//yemişen* sözü də *yemiş* sözündən yaranmışdır. Çağdaş türk dillərində *yemiş* sözünün müxtəlif derivatları mövcuddur: tür. *yemişçi* “meyvə satan”, *yemişlik* “meyvə ağacları olan yer, sahə”, tat. *jimeşçilik* “meyvəçilik”. Həmin söz türk dillərindən Dağıstan dillərinə də keçmişdir: tabasaran *yimiş*, avar *emiş*, rutul *yemiş*, ləzgi *yemiş*, saxur *yamiş* “meyvə” (SSSDY, 57). Sibir tatarlarının dilində *jilək-jimeş* qoşa sözü “giləmeyvə” anlamındadır. “Oğuznamə”də “meyvə” mənasında işlənmişdir: *Yemişin eyüsin tonuz yer* (“Oğuznamə”, 202). Müasir türk dilinin dialektlərində *yemiş* sözü “əncir”; “quru meyvə” anlamlarını da bildirir (DS, IX, 3259). K.M.Musayev yazır ki, *yemiş* ismi türk dillərində “meyvə” anlayışını bildirən ən qədim sözdür ¹⁹⁰. C.Klauson (GC, 938), Y.İşankulov və E.V. Sevortyan ¹⁹¹ bu sözün “meyvə” mənasını daha qədim hesab edirlər. Onlar göstərirlər ki, həmin sözün “yeməli şey, yem, ərzaq, azuqə” mənaları sonradan yaranmışdır. Y.

¹⁸⁹ Ишбердин Е.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка, Москва, “Наука”, 1986, с. 38.

¹⁹⁰ Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (западнокыпчакская группа). Москва, “Наука”, 1975, с. 212.

¹⁹¹ Ишанкулов Ю. К истории названий плодов в узбекском языке. Ташкент, “Фан”, 1985, с. 47.

Məmmədov isə “yem”, “ərzaq” mənalarının ilkin olduğunu ehtimal edir ¹⁹². Bizim də fikrimizcə, *yemiş* sözü daha qədimlərdə, ümumiyyətlə, “ərzaq, hər cür qida məhsulu” anlamını ifadə etmiş, sonradan isə müxtəlif türk dillərində həmin geniş mənə məhdudlaşmağa başlamışdır. Bu qədim türk lekseminin semantikasını ən çox Azərbaycan dilində daralmışdır. Həmin sözün “meyvə” mənası bizim dildə öz izini yalnız bəzi ifadələrdə, folklor nümunələrində qoruyub saxlaya bilmişdir:

*Yer-yemişin yedim mən,
Ürək sözüm dedim mən.
Heç Allaha rəvadi,
Ağsaqqala gedim mən.
(bayatı).*

Azərbaycan dilinin şivələrində qədim mənələrdən biri olan “meyvə” anlamı nisbətən qorunmuşdur. Belə ki, həmin söz Balakən şivəsində “hər cür meyvə”, Şamaxı, Cənubi Azərbaycan şivələrində isə “quru meyvələrin qarışığı”; “üzüm qurusu” mənalarında işlənir (ADDL, 245). Ehtimal ki, *yemiş* sözü Azərbaycan dilində ərəb mənşəli *meyvə* sözünün təsiri ilə ilkin, geniş semantikasından uzaqlaşmışdır.

§ 1.1.5. Yaş - cins bildirən isimlər

Yaş-cins bildirən adlar maraqlı semantik xüsusiyyətlərə malikdir.

¹⁹² Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, API nəşriyyatı, 1987, c. 73.

yətləri ilə diqqəti cəlb edən söz kateqoriyasıdır ¹⁹³. Türk dillərinin lüğət fondunda olan yaş-cins semantikəli sözlərin əksəriyyəti türk mənşəli qədim sözlər qrupuna daxildir.

Kişi. İlk mənəsi “adam, insan”dır. Qədim yazılı abidələrdə *kişi//kisi* variantlarında işlənmişdir (DTD, 58). Müasir türk dillərində isə aşağıdakı variantlardadır: yak. *kihi//kısı //kisi*, tat., baş., noq. *keşe*, çul.tat., tuv., şor. *kiji*, uyğ. *kisi// kixi*, tür., qaç., türkm., özb., qır., tof., kar. *kişi*, Alt. *kiji*, xak. *kizi//kızı*, tel. *kiži*, qum. *qişi*, s.uyğ. *kısı//kise//kise*, qaz. *kısı*, dol. *kihi*, lob. *kşe//kişe*, xak.dia. *kizi*.

Tür. *kişi* “insan, adam; bədii əsərlərdə hər hansı bir obraz” (TRS, 553): *Anlıyorum ki, Şebbenin kocası Kara Hüseyin hocadan daha önemli bir kişidir* (TS, II, 877), Azərb. “cinsə görə qadının əksi, erkək”: *Mən gözümün ağı-qarası olan bu qızımı bax bu kişiyə ərə verirəm* (Ü.Hacıbəyov, ADİL, III, 77), qaç. “adam”: *O yalvardı bana yollayım onun yanına bir kişi, çünkü ona aar gelirmiş çalışmaa* (S.Ekonomov. “Zavallı üuredici”), baş. “insan, adam” (BRS, 255), qır. “adam, yad insan”: *kartap berqen kişi* “gecikən adam”, *kişi bol*: “adam ol”, *kişiqe aytpa* “başqa adama demə”, *urqaas kişi* “qadın”, *erkek kişi* “kişi” (Kir.RS, 264), özb. “insan, şəxs, kişi, yad adam”: *yaxşi kişi uzi biladi* “yaxşı adam özü bilər necə hərəkət etsin”, *kişi yurtida xon bulqunza, uz yurtinqda qado bul* (UDİL, II, 390), xak. “adam, insan”: *Kinetin ağassar kizi tabızı istile*

¹⁹³ Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, “Elm”, 1984, s. 31.

tüsken “Birdən meşədə insan səsi eşidildi”¹⁹⁴.

Digər türk dillərində aşağıdakı mənalarda işlənir: qaz. “adam”¹⁹⁵, qaq. “adam, insan” (QRMS, 271), tat. “adam”, “yad adam” (Tat.RS, 249), türkm. “insan, ər, yad adam” (Turkm.RS, 401), xak.dia. “adam” (DXY, 23), tuv. “insan” (Tuv.RS, 239), uyğ. “insan, şəxs, yad, yad adam”, s.uyg. “adam”, lob. “insan”, yak. “adam, yad adam, heç kim”, tof. “adam” (STR, 38), tel. “arvad”. Türk dillərinin dialekt və şivələrində də ilkin geniş mənalar mühafizə olunmuşdur. Məsələn, Altay dilinin şimal dialekti olan tuba-kijilərin dilində *kiji* “adam, ər” anlamındadır¹⁹⁶. Yuxarıdakı faktlar göstərir ki, *kişi* isminin semantikasını ən çox Azərbaycan dilində daralmışdır. Türk xalq danışığı dilində “ər” anlamını da bildirir: *Kişiyyə vezir eden de karısı, rezil eden de* (TS, 10, 1188). “Qədim türk lüğəti”ndə “insan, adam”; “qadın, arvad”; “qul, kölə”; “şahzadə” mənalarında verilmişdir: *kişilik qil* “insancasına hərəkət et”; *oğlanın kişisin tutuğ urupan* “...öz oğlunu və arvadını atın üstünə qoyaraq...”; *qamuğ kişi tüz erməs* “bütün insanlar eyni deyil” (DTS, 310). İbn Mühənnanın (İML, 41) və Əbu Həyyanın (ƏH, 49) lüğətlərində “adam, insan”; “ər” mənalarında izah olunmuşdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “adam, insan”

¹⁹⁴ Грамматика хакасского языка (под редак. Н.А.Баскакова). Москва, “Наука”, 1975, с. 75.

¹⁹⁵ Kazak tılının túsındırme sözdıqı. I T. Almatı, Kazak SSR Ğılım Akademiyasının baspası. 1959, s. 336.

¹⁹⁶ Баскаков Н.А. Дialeкт черневых татар (туба-кижи). Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Москва, “Наука”, 1966, с. 127.

mənasındadır: *Məndən alçaq kişiləri ağ otağa, qızıl otağa qondurdu* (KDQ, 14); *Üç kişi sağ yanından, üç kişi sol yanından dəmir zəncir ilə buğayı tutmuşlardı* (KDQ, 20-22). Orta əsrlərdə müxtəlif türk dillərində *kisi* “arvad” (GC, 749), *kişi* “cinsindən asılı olmayaraq, hər bir insan, adam” (GC, 752) mənalarında işlənmişdir. “Oğuznamə”də də “insan” anlamındadır: *Hər kişi kəndü dərdindən söylər* (“Oğuznamə”, 185). M.Kaşğarlının lüğətində həmin söz “adam, insan; hər hansı bir şəxs; xalq” mənalarında verilmişdir (DLT, I, 772). V.V.Radlov öz lüğətində bu sözün türk dillərində yalnız “insan” mənasında işləndiyini qeyd edir (OSTN, II, 1392). Q.Aydarov “Bilgə xaqan” abidəsində bu sözü “insan” mənasında qeydə almışdır¹⁹⁷. Qədim uyğur dilində “insan”; “arvad, qadın”; “qul”; “şahzadə” (EUTS, 112), qədim özbək dilində “insan” anlamlarında olmuşdur¹⁹⁸. Yazılı qaynaqlarımızda tez-tez rastlanan sözlərdən biridir:

*Neçə kişilər dəviyi-islam edər, amma
Tək aradə bir xaç ilə zünnar bulunmaz.*
(İ.Nəsimi).

*Ol cəm qılır malı ki, hər yana tağıtmaz,
Xoca ola hər kişi ki, saçınamı dersin.*
(Q.Bürhanəddin).

S.Y.Malov da Monqolustan ərazisində tapılan “Mogilyan” abidəsində *kisi* variantını “qadın”, *kişi* varian-

¹⁹⁷ Айдаров Г. Язык орхонского памятника Бильге-кагана. Алма-Ата, “Наука”, 1966, с. 17.

¹⁹⁸ Щербак А.М. Грамматика староузбекского языка. Москва-Ленинград, “Наука”, 1962, с. 123.

tını isə “adam” mənalarında qeydə almışdır ¹⁹⁹. Digər qədim türk runik abidələrində də *kişi* “adam, insan, qadın, arvad” mənalarında işlənmişdir (PDP, 394). Həmin fakt sübut edir ki, bu sözün diferensiasiyası qədim dövrlərdən başlanmışdır. Azərbaycan dilinin şifahi ədəbi abidələrində “qadının əri” mənasındadır:

*Əzizim, nə tarazı,
Nə daş var, nə tarazı.
Kişini tez qocaldar,
Arvadın natarazı.*
(bayatı).

M.Kaşğarlı qədim türk dillərində *kis* sözünün “qadın, arvad” anlamında işləndiyinin qeyd etmişdir (DLT, I, 318). C.Klauson da *kis* kök sözünün erkən orta əsrlərdə türk dillərində “qadın” mənasında işləndiyini göstərir (GC, 749).

CVC (səmit+səit+səmit) formalı sözlərin CVCV (səmit+səit+səmit+səit) formalı köklərdən əvvəl yaranmışını nəzərə alsaq, *kis* variantının daha qədim olduğunu ehtimal etmək olar. Deməli, bu kökün ilkin formalarından biri **kis* olmuşdur. Ancaq etimoloji baxımdan həmin söz də törəmədir. Həmin söz, əslində, **ki* “canlı” kök morfemi ilə bağlıdır. **Ki* kök sözü isə müxtəlif dil ailələrində “canlı, varlıq, insan, heyvan” semantikalı sözlərin etimoloji əsasında dayanan proto **ka* morfeminin allomorfudur. Müqayisə edək: Qədim Kartvel dillərində *k`aš*

¹⁹⁹ Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1959, с. 90.

“kişi” sözü işlənmişdir ²⁰⁰. Yapon dilində isə *kisi* “cəngavər” paraleli var ²⁰¹.

M.Zəririn “Yusif və Züleyxa” əsərində “adam, insan” mənasındadır ²⁰². Azərbaycan dilinin digər yazılı abidələrinin dilində də “adam, insan” mənasını bildirmişdir: *Yamanlıq sansa bir kişi işinə, Son ucu sandıq gəlir başına* (DƏH, 139). XIII-XIV əsrlərdə Y.Emrenin şeirlərində “insan” mənasındadır:

*Kişi gerek bile onu
Hem uyanık ola canı,
Bilirsin dünya seveni
Baykuş gibi yabandadır.*

(Y.Emre. “Güldeste”).

XV əsrdə çağatay türkcəsində yazan Ə.Nəvainin şeirlərində də “insan, adam” anlamındadır:

*Kim erur bu darqaxi izzu jalol,
Xar kişi yul topmoği yuk extimol.*

(AN, II,121).

B.A.Oruzbayevanın məlumatına görə, son dövrlərə qədər qırğız dilində *kişi* “evin sahibi” mənasında da işlənmişdir ²⁰³. Çağdaş başqırd dilində belə bir müdrik fikir var: *Akıllı keşe akıllı höyləy* “Ağıllı adam ağıllı danışar”.

²⁰⁰ Гамкрелидзе Т., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Т.І. Тбилиси, Издательство Тбил.ун.-та,1984, с. 253.

²⁰¹ Будаев Н.М. Западные тюрки в странах Востока. Лексические параллели японского и карачаево-балкарского языков. Нальчик, 2002, с. 182.

²⁰² Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş. Mustafa Zərir. “Yusif və Züleyxa”. Bakı, “Elm”, 1991, s. 307.

²⁰³ Орузбаева В.А. Словарь Махмуда Кашгари как источник для изучения лексики // “Советская тюркология”. №2. Баку, 1972, с. 43-46.

Əski osmanlı türkcəsində “erkək” mənasında da işlənmişdir. Türk dilində belə bir atalar sözü var: *Kişi refikinden azar* (yəni pis yoldaş insanı pis yola aparar). Özbək dilində bu sözlə bağlı çoxlu aforizmlər mövcuddur: *Katta darya xaykirmas, akılli kişi bakirmas*²⁰⁴. Qaraçay-balkar dilində *kart kişi* “baba” mənasındadır. *Kişi* ismi türk etnonimlərində də işlənir. Məsələn, dolqan türkləri özlərini *tia-kixi* adlandırırlar. Altay (oyrot) türklərinin *kumandı-kiji, tuba-kiji* qolları var. Altay türklərinin bir hissəsi olan çalkanlar həm də *kuu-kiji* adlanır. Tarixən ərəb dilindən alınma *adam, insan* sözlərinin təsiri ilə Azərbaycan dilində *kişi* sözü mənaca daralmış və insanın cinsə görə növünü bildirməyə başlamışdır. Bu alınma sözlər digər türk dillərinə keçsə də, həmin dillərdə ilkin məna (“insan”) mühafizə edilmişdir. Türk dilinin dialektlərində *kişi* sözü “ər, qadının həyat yoldaşı” mənasında işlənir (DS, VII, 2885). Müasir tuva dilində belə bir məsəl var: *eki kijee eş xöy, eki atka ee xöy*: “yaxşı insanın çoxlu dostu, yaxşı atın çoxlu sahibi olar”. Orta əsrlərə aid türk (osmanlı) dilinin yazılı qaynaqlarında *kişiləmək* sözü “ağırlamaq, qonaq qarşılamaq, hörmət göstərmək” anlamlarında olmuşdur:

Dedi karşı çikin birkaç kişiler

Kişi olan kişileri kişiler.

(Tar.Söz., IV, 2584).

Oğlan. Türk dillərində *oqlan//oğlan//oğlon//ovlan//ulan* variantlarındadır. Türk dillərində aşağıdakı mənələrdədir: Azərb., tür. “kişi cinsindən olan yeniyetmə,

²⁰⁴ Абдурахимов М. Узбекско-русский словарь афоризмов. Ташкент, “Ўқитувчи”, 1976, с. 8; 63.

gənc adam”, q.balk. “varis, oğul”, qum., baş. “oğul”, uyg., şor. “gənc adam”. Göründüyü kimi, çağdaş türk dillərində bu sözün ilkin, ümumi, geniş “övlad” mənası daralmışdır. Sarı uyğur dilində metatezaya uğramış şəkil-dədir: *olğan//ulğan* “gənc, yeniyetmə”²⁰⁵.

Oğlan sözünün ilk mənaları “uşaq, övlad” olmuşdur (DTS, 363; QTAS, 77; QTAL, 45). Türk dillərində *kız oğlan* birləşməsinin mövcudluğu da (məsələn, sarı uyğur türkcəsində) həmin sözün ilkin mənasının geniş olduğunu təsdiqləyir. Qədim türk abidələrində *oğlan qız* qoşa sözü “övladlar” anlamını bildirmişdir. Bu sözlə eyni kökdən olan *oğla* “gənc adam” sözü də əski yazılı qaynaqlarda işlənmişdir. Həmin kökün şəkilçiləşməsi nəticəsində *oğlan* sözü yaranmışdır: *oğla+n*. Əski türk yazılı kitabələrində *qız oğlan* və *uru oğlan* birləşmələrinin işlənməsi *oğlan* sözünün ilk mənasının “övlad” olmasını bir daha sübut edir. Çağdaş türkmən dilində də *qız-oğlan* “qız övlad”, *erkek-oqlan* “oğlan övladı” mənalarındadır²⁰⁶. Orta əsrlərə aid türkmən yazılı mənbələrində isə *oğlan-uşaq* qoşa sözü “nəsil” anlamında olmuşdur. Göründüyü kimi, türkmən dilində *oğlan* isminin ilkin geniş “övlad” anlamı mühafizə edilmişdir. Deməli, türk dillərində bu qədim türk sözünün “kişi cinsinə aid gənc adam” anlamı sonradan yaranmışdır. Müxtəlif türk yazılı qaynaqlarında *oğlan* ismi “qızın qarşılığı, kişi cinsindən olan yeniyetmə, gənc adam” anlamındadır: *Oğlan evləncək “bəg oldum” sanur* (“Oğuz-

²⁰⁵ Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. Алма-Ата, Издательство АН Казахской ССР, 1957, с.82.

²⁰⁶ Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. Ашхабад, “Ылым”, 1973, с.135.

namə”, 22). Qədim türk dialektlərində *oqlan//uqlan* variantlarında da işlənmişdir (DTD, 126). Altay dilinin tatarçalkan dialektində *oolan* şəklində “gənc adam, yeniyetmə” anlamındadır ²⁰⁷.

Bir çox türkoq bu sözün *oğ-//uk-* “doğmaq, törəmək” kökündən yarandığını ehtimal edir. Bəzi araşdırmaçılar isə həmin sözün *oğul* sözü ilə *-lan* şəkilçisinin birləşməsindən təşəkkül tapmasını iddia edirlər. Q.Ramstedt *oğlan* isminin *oğul* sözündən təşəkkül tapdığını göstərmişdir ²⁰⁸. Ehtimal ki, sözün etimoloji əsasında **ok//*oğ* “nəsil, nəslə davam etdirəcək adam, tayfa” sözü dayanır. Həmin kök söz əski türk mənbələrində qeydə alınmışdır (QTAL, 45; DTD, 126). Müxtəlif qədim qaynaqlarda həmin kökdən yaranmış *oğlit-* feli “artırmaq, çoxaltmaq” mənasını bildirir. F.Cəlilov qədim etrusk dilində olan *klan* (oklan) sözünün türk mənşəli *oğlan* sözü ilə eyni mənşəyə malik olduğunu göstərir ²⁰⁹.

§ 1.1.6. Heyvan adı bildirən isimlər

Çağdaş türk dillərində heyvan adı bildirən isimlərin əksəriyyəti eyni mənada işlənir. Məsələn: *inek//inək, koyun//qoyun//koy, at, tilki//tülkü, tavşan//tavışkan//dovşan* və s. Bu sözlərin bir qismi yalnız fonetik cəhətdən fərq-

²⁰⁷ Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Диалект Лебединских татар чалканцев (куу-кижи). Москва, “Наука”, 1985, с. 181.

²⁰⁸ Ramstedt Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. Москва, Издательство иностранной литературы, 1957, с. 58.

²⁰⁹ Ağasıoğlu (Cəlilov) F. Etrusk-türk bağı. Bakı, “Qismət”, 2011, s. 173.

lənir. Lakin onların bəzilərində tarixən fonetik fərqlənmə semantik fərqlənmə ilə nəticələnmişdir. Məsələn, *buğa* “öküz” - *buğra* “erkək dəvə” - *buğu//buu* “ceyran”, *dəvə//təvə//töböö* “dəvə”- *düyə//tüye* “inək balası”- *taba* “maral”, *sığır* “inək” - *sığun* “maral”, *koy//koyun* “qoyun” - *koyan* “dovşan”, *qoçqar//koşkar* “erkək qoyun”- *koşkir* “canavar”- *qaşqa//kaşka* “at növü”.

Bir çox heyvan adları bütövlükdə Ural-Altay dillərində semantik diferensiallaşmaya uğramışdır. Müqayisə edək: türk *arğalı//arqalı//arqaley* “vəhşi dağ qoyunu” - monqol *arqal* “dişi dağ qoyunu” - mancur *arqali* “dağ keçisi” (ESRDS, 94), türk *buğa* “öküz”, *buğu* “maral”, mancur *buxa* “yırtıcı heyvan”, “qoyun, erkək keçi”, monqol *buqa* “maral”, mordov *buka*, macar *bika* “öküz”, mari *muka* “inək”. Qədim türk abidələrində *buğra* “keçi” mənasında da işlənmişdir. Cağatay türkcəsində isə *bayan* “quzu” mənasında olmuşdur (COW, 19). Bu nostratik söz qeyri-türk dillərində də mövcuddur: irland *bo* “inək”, bask *behi//bei* “inək” (EDB, 133), proto-kelt **bow* “inək” (EDPC, 71), **bukko* “keçi” (EDPC, 83), Roman dillərində *buke//bouk//bok* “erkək keçi” (EDRL, 86), latın *bukula* “inək balası, dana” (LRS, 138), Kartvel dillərində **pur* “inək”: *b~p* (ESKY, 192), oyrat *boq* “xırdabuynuzlu qaramal”, *buha//buhu* “maral”²¹⁰, hindi *bakra* “keçi”²¹¹,

²¹⁰ Тодаева Б.Х. Словарь языка ойратов Синьцзяна. Элиста, Калмыцкое книжное издательство, 2001, с. 68; 77.

²¹¹ Дымшиц З.М. Грамматика языка хинди. 1. Письменность, фонетика, морфология. Москва, “Наука”, 1986, с. 18.

yapon *buta* “donuz”²¹². Müxtəlif türk dialektlərində, ləhcələrində də həmin kökün diferensiallaşması müşahidə edilir: uyğ.dia. *boğı//bodı* “maral”, *boda* “sürü, qaramal”²¹³, q.balk.dia. *bu* “maral”²¹⁴. Türk dillərində işlənən bəzi heyvan adlarının kökü çox qədim keçmişlə bağlıdır. Bu kök sözlərin bir çoxu dünyanın ən qədim dilləri ilə paralellik təşkil edir. Məsələn, türk dillərində *at*, mordov dillərində *ade* formasında işlənən *at* “at” (ESMY, I, 8) sözü qədim sanskrit dilində *atya* variantındadır (SRS, 30). Həmin sözün *aduqun* variantı evenk dilində “at ilxısı” anlamını ifadə edir²¹⁵. Sami dillərində isə *atan* “dişi uzunqulaq”²¹⁶, hindi dilində *ut* “dəvə”²¹⁷ mənasındadır. Qədim oğuz abidəsi olan “Bəxşeyiş lüğəti”ndə “dişi dəvə” mənasında olan *atun* sözü işlənmişdir (EOS, 117).

Türk dillərində spesifik heyvan adları da var: tuv. *ivi* “maral”, *diis* “pişik”, tat. *bəti* “quzu”, yak. *kul* “vəhşi heyvan, maral”, Alt. *cuzak* “keçi, keçi balası”, *çöykö* “ilan”, *kantır* “donuz”, *kılcır* “dovşan”, Sib.tat.dia. *amba* “pələng”, ş.yuq. *şād* “inək balası”, *moğoi* “ilan”, *koğai*

²¹² Будаев Н.М. Западные тюрки в странах Востока. Лексические параллели японского и карачаево-балкарского языков. Нальчик, 2002, с. 185.

²¹³ Малов С.Е. Уйгурский язык (хамийское наречие). Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1954, с. 143.

²¹⁴ Акбаев Ш.Х. Фонетика диалектов карачаево-балкарского языка. Черкесск, Карачаево-Черкесское книжное издательство, 1963, с. 12.

²¹⁵ Эвенкийско-русский словарь. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1958, с. 18.

²¹⁶ Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. Москва, “Наука”, 1967, с. 211.

²¹⁷ Дымшиц З.М. Грамматика языка хинди. 1. Письменность, фонетика, морфология. Москва, “Наука”, 1986, с. 52.

“donuz”, *more* “at”, xal. *ere* “keçi”. Bütün bu faktlar göstərir ki, çağdaş türk dillərində semantik diferensiallaşma ilə paralel olaraq, eyni anlayışların ifadə olunmasında leksik diferensiallaşma da geniş yayılmışdır.

Türk dillərində bəzi heyvan adı bildirən isim köklərində mənə fərqlərinin yaranmasına səbəb olan semantik daralma prosesini izləyək:

Canavar. Türk dillərində müxtəlif fonovariantlardır: qaz. *januar*, tat. *janvar*, noq. *yanuvar*, çuv. *yanavar*, özb. *janivor*, q.qalp. *janlik*, qır. *janıbar*, tür., qaq. *canavar*, q.balk. *canuar*, uyğ. *canvar*.

Tür. “vəhşi, yırtıcı heyvan, köpək balığı” (TRS, 143; TS, 10, 347); “yırtıcı heyvan”: *Sən bir ahu gibi dağdan-dağa qaçsan da yine seni aşkım canavarlar gibi takib edecek* (TS, I, 246); “köpək balığı”: *Balıklara canavar hücum etmesin diye göz kulak olurmuş* (TS, 10, 347), Azərb. “it cinsindən olan boz rəngli yırtıcı heyvan, qurd” (ADİL, IV, 462); *Elə bir hardasa meşə tərəfdə səsi batmış qoca bir canavar uladı* (Y.Səmədöğlu. “Qətl günü”), qaq. “qurd” (QRMS, 184): *Önümdə hırlanardı bir batal, taulu hem pek kıvrak canavar* (S.Ekonomov. “Zavallı üre-dici”).

Digər türk dillərində: çuv. “heyvan, at” (ESCŸY, 353), türkm. “heyvan” (Turkm.RS, 320), qır. “heyvan” (Qır.RS, 229), özb. “heyvan, canlı orqanizm, varlıq” (məcazi) (UDİL, II, 289), q.balk. “yırtıcı heyvan”, tat. “vəhşi heyvan”, uyğ. “canlı, canlı varlıq”.

Türk dillərinə fars dilindən keçmişdir. Fars mənşəli olan bu sözün ilkin fonetik forması *canəvər*-dir. Fars dilində “canlı, heyvan” mənasındadır (PRS, 146). Türk və

Azərbaycan dillərində ahəng qanununun təsiri ilə *canavar* şəklinə düşmüşdür: *canəvər~canavar*. Türk dilinin dialektlərində *canavar* “vəhşi qaban”, “qurd” mənalarında da işlənir. Etimoloji cəhətdən iki sözdən yaranmışdır: *can* “bədən, ruh, həyat”, *avər* “alan, gətirən”, yəni məcazi mənada “can alan”. Sözü ilkin komponenti olan *can* sözü proto **an* “canlı, bədən, ruh” sözünün fars dilindəki fonovariantıdır. Təsadüfi deyil ki, V.Q.Yeqorov bu sözü latın mənşəli *animal* (“heyvan”) sözü ilə müqayisə edir (ESÇY, 352).

Qədim türk dillərində “canavar, qurd” anlayışını bildirmək üçün *qurd*, *börü*, *kaşkir* sözlərindən istifadə olunmuşdur. Türkoloqlar *qurd* sözünü oğuz, *börü* sözünü isə qıpçaq mənşəli hesab edirlər. *Canavar* ismi Dağıstan dillərində də işlənir: ləzgi *janavur//janaqur*, tabasaran *janavar*, xınalıq, saxur *canavar* “qurd” (SSSDY, 10). Fars dilindən alınma *canavar* sözü Azərbaycan dilində qismən də olsa, *qurd* sözünü sıxışdırmış və mənə dəyişikliyinə məruz qalmışdır. Bu ismin fars dilində olan ilkin və ümumi mənası (“heyvan”) Azərbaycan dilində itmişdir. Halbuki, vaxtilə Azərbaycan dilində də “heyvan” mənasında işlənmişdir. Ümumi heyvan anlayışı bildirən sözün konkret heyvan mənası bildirməsi hadisəsinə digər dillərdə də rast gəlmək mümkündür. Məsələn, Azərbaycan və digər türk dillərində işlənən ərəb mənşəli *heyvan//hayvan* sözü Dağıstan dillərindən olan tabasaran dilində *qayvan//qaavan* variantında, rutul dilində *iyvan* variantında “at” anlamındadır. Və yaxud türk dillərində ümumi, geniş mənada işlənən *mal* “iribuynuzlu ev heyvanı” sözü koreya dilində “at” mənasındadır (KED, 578). Yəni bu analogi

faktlar sübut edir ki, ümumi heyvan məfhumu bildirən sözün sonradan heyvan növünün adını bildirməsi universal səciyyəyə daşıyan semantik proseslərdən biridir.

Canavar//janavar//januar ismi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “heyvan, yırtıcı, vəhşi heyvan” anlamlarını bildirmişdir: *Hər kim ol üç canəvəri bassa, ol qızı ona verərlər* (KDQ, 97). Eposun dilində bu söz həm *canəvər*, həm də *canvər* formalarındadır: *Canvərlər sərhəngi dəvədir* (KDQ, 89). Oğuz abidəsi olan “Bəxşeyiş lüğəti”ndə *cānavar//canəvar//canavar* sözü “canlı, heyvan” mənalarında verilmişdir (EOS, 123). Çağdaş uyğur dilində *can-canvar* qoşa sözü “bütün canlılar” anlamını ifadə edir.

Türk dillərinin bir qisminə *canavar* isminin mənası daralmışdır. Tədqiqatçıların qeyd etdikləri kimi, fars dilindən alınma sözlərlə onların Azərbaycan dilindəki ekvivalentləri arasında uzun müddət davam edən mübarizə getmişdir²¹⁸. Bu mübarizənin nəticəsində bəzi alınma fars sözləri (digər alınmalar kimi), o cümlədən, *canavar* sözü Azərbaycan dilində, eyni zamanda digər türk dillərində vətəndaşlıq hüququ əldə etmişdir.

Qeyd edək ki, türk dillərində *canavar* ismi məcazi mənada “vəhşi, yırtıcı” anlamında da işlənir. Əsasən bədii dildə (poetik üslubda) həmin mənaya rast gəlmək mümkündür: *Rəzil düşmən yaralanmış yırtıcı bir canavardan* (S.Vurğun); *canavar ruhlu* “qəddar, vəhşi” (TRS, 143).

Məlumdur ki, qədim türk mifologiyasında, əsətlərində qurd anlayışı xüsusi yer tutur. Qurd əski türklərin

²¹⁸ Pirişev E.R. Fars dilindən alınmaların semantik inkişafı // “Müqayisəli-tarixi türkologiyanın aktual problemləri”. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1984, s. 87.

əsas totemlərindən biri olduğuna görə, türk xalqlarının mifoloji təfəkküründə qurd anlayışı ilə bağlı çoxlu məsələlər, ibarələr yaranmışdır. Qədim türk inanclarında qurd müqəddəs varlıq kimi anılır, qurd kultuna sitayiş edilir. Çağdaş türk dillərində “qurd, canavar” anlayışı əsasən *canavar*, *böri//börü*, *qurd//kurt*, *kaçkır//kaşkır* sözləri ilə ifadə olunur.

Quş. Türk dillərində *koş//kus//kuş//quş//xus* variantlarındadır. Türk dillərində mənaları belədir: tof. “Sibir xoruzu”, Azərb., xak., tuv., özb., tat., türkm., tür., xal. “bədəni tük və lələklə örtülü, ikiqanadlı, ikiayaqlı, dimdikli, uçan heyvan sinfinin ümumi adı”, yak. “ördək”, xak.dia. “toyuq”, q.balk. “qartal”. Göründüyü kimi, tofalar, yakut, qaraçay-balkar dillərində, xakas dialektlərində bu sözün anlamı daralmışdır. Çünki sözün, ümumiyyətlə, geniş mənada “quş” anlayışı bildirməsini əski yazılı qaynaqlar da təsdiq edir (DTS, 471; DLT, I, 439). A.Dıbo Altay dilləri üçün bu kökü **kūl* (“quş”) formasında bərpa edir (SRAE, 9). Altay dilləri üçün səciyyəvi *l//ş* paralelliyinə əsaslanaraq, praformanın bu cür bərpası reallığı əks etdirir. Spesifik hadisə kimi xalac dilində uzun variantdadır: *quuş*²¹⁹.

Quş sözünün mənşəyi, kökü, çox güman ki, səs təqlidi ilə bağlıdır. Müqayisə edək: türk dillərində *ku//qu* “qu quşu”. Beləliklə, türk dillərində heyvan adlarında diferensiallıq bəzən fono-semantik səviyyədə, bəzən isə tək-cə semantik səviyyədə müşahidə olunur. Məsələn, Azərbaycan dilində işlənən *quş* ismi çağdaş qırğız dilində

²¹⁹ Мамедов М.А. Язык халаджей. АҚД. Баку, 1973, с. 8.

də *quş* formasında olmasına baxmayaraq, dar mənada işlənir. Belə ki, qırğız dilində bu söz ancaq “yırtıcı quş, ov quşu” anlamını ifadə edir (Kir.RS., 403). Yəni qırğız dilində də *quş* isminin semantikasi nisbətən məhdudlaşmışdır. Bu sözün derivatı olan *quşla-* feli qədim qaynaqlarda “ov etmək” mənasında olmuşdur. Digər dillərdə də bu sözün paralelləri mövcuddur: çin *que* “quş, sərçə” (BKRS, 369), komi-zıryan *kutş* “qartal” (KESKY, 148). A.N.Toporov Kırmda olan Kuşla oroniminin kökünü bu sözlə bağlayır (İSP, 145).

İlxı. Müasir türk dillərində müxtəlif variantlardır: tür., noq. *yılkı*, qır. *çılkı*, q.qalp. *jilkı*, yak. *sılqı*. Azərbaycan dilində anlautdakı (söz əvvəlində) samit düşmüşdür.

Qədim qaynaqlarda “heyvan sürüsü”, “at sürüsü” tipli ümumi, geniş mənalar bildirmişdir (QTAL, 56). Hal-hazırda Azərbaycan, türk, türkmən, şor dillərində “at sürüsü” anlamındadır. Digər türk dillərində isə nisbətən dar mənədədir: yak., qır., qaz. “at”. Türk dillərinin qədim fonoloji özəlliklərini nəzərə alsaq, bu sözün *y* anlautu daha qədimliyi əks etdirir. Azərbaycan dilindəki fonovariant sonradan *y* samitinin reduksiyası nəticəsində yaranmışdır. Əski türk dialektlərində daha çox *yılkı* variantında işlənmişdir (DTD, 47).

Ehtimal ki, sözün kök morfemi **yıl*-dir. Bu sözün də ilkin anlamı, yəqin ki, “qaçmaq” anlayışı ilə bağlıdır. Çünki qədim türk qaynaqlarında *yıla-* feli “qaçmaq” mənasında olmuşdur: *Yigirmi bin ər yağı gördümsə, yılamadım* (KDQİL, 111). Qədim **yıl*- “qaçmaq” kökünün *yel-* fonovariantı XVIII əsrə qədər Azərbaycan dilinə aid müxtəlif

yazılı qaynaqlarda işlənmişdir ²²⁰. Hazırda türk xalq danışığı dilində həmin qədim kök sözün fonovariantı olan *yel-feli* “qaçmaq” mənasında işlənməkdədir.

Orta əsrlərdə türk dillərində *yılkıçı/yılxıçı* sözü “çoban” mənasını ifadə etmişdir (GC, 927). Qədim türk dillərində “at” anlamında *yunt* sözü də olmuşdur. *İlxı* ismi türk dillərindən fars, kürd, Dağıstan dillərinə keçmişdir (TDES, 454). Qədim türk yazılı mənbələrində *yılkı kara* qoşa sözü “mal-qara” anlamını bildirmişdir.

Davar. Çuv., uyğ. *tavar*, tür. *davar*, baş. *tuar*. Azərbaycan dialektlərində əsasən “xırdabuynuzlu heyvan” mənasındadır. Təbriz dialektində isə ancaq “qoyun” anlamındadır: *Bizim davarrarı qoymırdılar orda otdasın* (ADDL, 120). Digər türk dillərində: türkm. “qoyun”, “quzu”, uyğ., tat. “qoyun sürüsü”, çuv., K.tat. “əmlak, mülkiyyət”, tür. “qoyun və keçi, qoyun və ya keçi sürüsü”. Türk dilinin bəzi şivələrində “qoyun, keçi, inək, at” ²²¹ anlamlarını ifadə edir. Türk dilində *davar gütmək* ifadəsi “sürü otarmaq” mənasındadır. Məlumdur ki, rus dilindəki *товарь* “əmlak, mal” sözü də türk mənşəli *tavar* sözünün rus dilinə transformasiya olunmuş formasıdır.

Orta əsrlərə aid müxtəlif türkdilli qaynaqlarda *tavar* sözü “hər cür əmlak” anlamında olmuşdur. “Oğuznamə”də “mal-mülk, mal-qara, qoyun” mənalarındadır: *Ər tavarı açığı gərək* (“Oğuznamə”, 25); *Aqçayı tavara ver, assıyı allahdan um* (“Oğuznamə”, 60). XV əsrə aid Kişvərinin

²²⁰ Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. II. Bakı, “Elm”, 2003, s. 259.

²²¹ Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. Ашхабад, “ЫЛЫМ”, 1973, с. 85.

“Divanı”nda “mal” anlamında işlənmişdir: *Mehribanəm həqq bilür can birlə tavarəm sana*²²².

Çuvaş dilində “duz” mənasında olan *tavar* sözü də var. N.K.Dmitriyevin ehtimalına görə, guya həmin *tavar* “duz” sözü türk dillərindəki *tuz* “duz” sözündən yaranmışdır. Çuvaş etimoloqu V.Yeqorov, haqlı olaraq, bu ehtimalı inandırıcı hesab etmir (ESÇY, 227). Yəni *tuz//duz* sözü ilə *tavar* sözünün heç bir əlaqəsi yoxdur. *Tavar* isminin kökü, ehtimal ki, qədim türk qaynaqlarında işlənmiş olan **tab* “qoyun” (QTAL, 143) kökü ilə homogendir. Çünki *b//v* refleksi çox səciyyəvidir. Rus dilindəki *мабын* “ilxı, sürü” sözü, çox güman ki, bu kök morfemlə eyniköklüdür. Çuvaş dilindəki *tavar* “duz” sözü isə semantik daralma ilə bağlı olan məna keçidi nəticəsində yaranmışdır. Məlumdur ki, *duz* vaxtilə çox qiymətli ərzaq məhsulu olmuşdur.

Qədim türk qaynaqlarında *tabar//tavar* sözü “mal-mülk, var-dövlət, əmlak” mənalarında qeydə alınmışdır (PDP, 427; DTS, 526; QTAS, 95; QTAL, 49). Əski uyğur türkcəsində *tabar//tavar* sözü “mal, ticarət əşyası, Çin ipəyi” anlamlarında olmuşdur (EUTS, 228). Çox ehtimal ki, ümumi “əmlak, mal, mal-heyvan” anlayışı bildirən söz sonradan mənaca daralaraq şəxsi mülkiyyətin bir hissəsi olan “xırdabuynuzlu mal, qaramal, qoyun” anlamını bildirməyə başlamışdır. Fikrimizcə, *tavar* isminin Sami və hind-Avropa dillərindəki *tavr//tavros* “öküz” sözü ilə, türk dillərindəki *taba//teve* “dövə, maral” sözləri ilə də homogenliyi mövcuddur.

²²² Eyvazova R. Kişvəri “Divanı”nın dili. Bakı, “Elm”, 2005, s. 37.

§ 1.2. Geniş məna variantlarının itirilməsi

Türk dillərində semantik diferensiallaşmaya uğrayan isim köklərinin bir qrupunun məna inkişafı geniş məna variantlarının itirilməsi ilə nəticələnmişdir. Türk dillərinin ilkin inkişaf dövrlərində çoxvariantlılıq, çoxmənalılıq, sinkretiklik normal hal sayılırdı. Çünki prototürk dönəmində leksem sayı məhdud olmuş, şəkilçiləşmə hələ yaranmamışdı. Sonradan isə çoxvariantlılıq, paralellik zəifləmiş, diferensiallaşma güclənmişdir. Semantik inkişaf prosesi zamanı bir çox isimlərin geniş məna variantları azalmışdır.

§ 1.2.1. Məişət, həyat tərzii ilə bağlı anlayışlar bildirən isimlər

Toy. Çağdaş türk dillərində aşağıdakı variantlardadır: baş., çuv., özb. *tuy*, tuv. *do*y, tat., tür., türkm., uyğ. *toy*.

Tür. “ziyəfət, şənlik”(TRS, 868; TS, II, 1487): *Ve tamam kırk gün kırk gece toy, düğün edip almış oğluna* (TS, 10, 1998), Azərb. “evlənmə mərasimi, habelə həmin mərasimlə əlaqədar olaraq düzəldilən şənlik, şadlıq məclisi”: *O, kasıb da olsa, toy çaldıranda var-yoxunu əsirgəməmişdi* (M.Hüseyn, ADİL, IV, 194), türkm. “bayram, yeyib-içmək məclisi, ad günü, evlənmə mərasimi” (Turkm. RS, 637): *Bahar paslu yalu bir toy tutdu ol, Daş-nuqmat, aqazda miveler bişdi*²²³, özb. “yeyib-içmək mərasimi,

²²³ Abu Bekr Təhrany. Akgoyunly türkmenlərinin taryhy. Aşgabat, Miras, 2005, s. 43.

ziyafət, şadlıq məclisi, təntənəli məclis, cehiz”: *Vodokazkaninq oçiliş marosimi katta tuyqa, kattakon sayilqa aylanib ketdi* (A.Kaxxor, UDİL, II, 245), qaz.: “evlənmə mərasimi”: *Opasız dünieqe toydı dedi, Sondıktan xakka sıyınıp keldim mine* (Koja Axmet Yasauı. “Xikmet jinak”).

Digər türk dillərində aşağıdakı anlamlardadır: uyğ. “toy”; “bayram; ziyafət” (URS, 325-326), tat. “şənlik”; “evlənmə mərasimi” (Tat.RS, 637), qaq. “evlənmə mərasimi” (QRMS, 471), baş. “evlənmə mərasimi, şənlik” (BRS, 543), tuv. “bayram” (Tuv.RS, 167), qır. “şam yeməyi, qonaqlıq, bayram, şənlik”, tel. “evlənmə mərasimi” (Tel.RS, 84).

Bu söz “Qədim türk lüğəti”ndə “düşərgə”; “qərargah”; “şəhər”; “ziyafət”; “bayram, şənlik” mənalarında verilmişdir: *toj tüşür* “düşərgə qurmaq”; *toj quvray* “şənlik etmək” (DTS, 572). Əski uyğur dilində “bayram”; “toy”; “şəhər”; “qərargah” (EUTS, 248) mənalarını ifadə etmişdir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “qonaqlıq, ziyafət” anlamındadır: *Xanlar xanı Bayandır ildə bir kərə toy edib Oğuz bəylərin qonaqlardı* (KDQ, 19).

M.Kaşğarlı bu sözü “düşərgə”; “evlənmə mərasimi”; “ordu qərargahı” (DLT, I, 642), Əbu Həyyan “böyük düyün, toy” (ƏH, 41), İbn Mühənnə isə “qonaqlıq”, “şənlik” (İML, 74) mənalarında izah etmişlər. “Dastani-Əhməd Hərəmi”də “evlənmə mərasimi” anlamındadır: *Yemək-icmək, dəlim işrətlər oldu, söz ögüş, qırx dünü, gün toylar oldu* (DƏH, 136).

Orta əsrlər türk (osmanlı) dilinin müxtəlif yazılı qaynaqlarında “şənlik”; “ziyafət” mənalarında işlənmişdir:

*Toya varanda kapıdan bakarım,
Bakışı aşık yüreğin yakarım;*

*Yemek içmek sayılığın toy düğün;
Buyurdu kim ola toyu düğünler.*
(Tar.Söz., V, 3833).

“Oğuznamə”də isə *toy* ismi “şadlıq, sevinc” mənasını ifadə etmişdir: *Toyğır toya öygənmiş, toquz qarış büzügi yırtılmış* (“Oğuznamə”, 86); *Siçanın toyu bitdükcə üşür* (“Oğuznamə”, 125).

Y.Məmmədov *toy* sözünün qədim *to-* söz kökündən yarandığını ehtimal edir ²²⁴. B.Xəlilov da həmin fikri müdafiə edir ²²⁵. V.Aslanov isə bu sözün mənşəyini *düy-feli* ilə əlaqələndirir ²²⁶. V.Yeqorovun fikrinə görə, *toy* ismi *doy-* felindən yaranmışdır (ESÇY, 255). Fikrimizcə, *toy* isminin, həqiqətən də, *doy-*, *tox* sözləri ilə genetik əlaqəsi var. Yəni bu sözlərin mənşəyi, genezisi eynidir. Bu fərziyyəni A.P.Dulzonun ket dili ilə türk dilləri arasında apardığı leksik paralellər də təsdiq edir: ket *to:s-* “böyütmək, yedirtmək”, s.uyğ. *toz-* “tox olmaq, doymaq”, yak. *tot-* “doymaq”, tuv. *tot-* “yemək” ²²⁷. Bütün bu paralellər göstərir ki, *toy*, *doy-*, *tox* sözlərinin mənşəyi **to-* morfeminə bağlıdır.

²²⁴ Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik - semantik inkişafı. Bakı, APİ nəşriyyatı, 1987, s. 37.

²²⁵ Xəlilov B. Fellərin ilkin kökləri. Bakı, ADPU, 1998, s. 181.

²²⁶ Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. II. Bakı, “Elm”, 2003, s. 172.

²²⁷ Дульзон А.П. Установление архетипа фонемы по межъязыковым рядам альтернатив // “Советская тюркология”. №5. Баку, 1973, с. 96.

To-* morfeminin kök olmasını A.Fon Qaben də təsdiq edir. Onun fikrincə, qədim türkcədəki *tod-* “doymaq” (qeyd edək ki, *d//y* spesifik əvəzlənmədir - **müəllif) sözündə **to-* kök, *-d* feldən fel düzəldən şəkilçidir. O, həmçinin *dol-* felinin də kökünü **to-* morfemi ilə əlaqələndirir²²⁸. N.M.Budayev yapon dilindəki *day* “qonaqlıq, ziyafət, yeyib-içmək” sözünün türk dillərindəki *toy* “qonaqlıq” sözü ilə paralellik təşkil etdiyini göstərir²²⁹. Fikrimizcə, *dad-//tat-* feli də bu kök morfemdən təşəkkül tapmışdır. Yəni *toy*, *doy-*, *tox*, *tat-//dad-* sözləri eyni semantik yuvadan törənmişdir.

E.F.İşberdin bu sözün monqol dillərində də işləndiyini qeyd edir. Monqol dilində *toy* “evlənmə mərasimi üçün düzəldilmiş şənlik” anlamındadır²³⁰.

E.Kajibəyov qədim dövrdə türk dillərində *toy* (“qonaqlıq”) \longleftrightarrow *toy* (“ziyafət keçirmək”) korrelyativliyinin olduğunu göstərir²³¹. M.Ergin bu sözün əski qaynaqlarda “böyük ziyafət” mənasında işləndiyini ehtimal etmişdir²³². A.M.Şerbak həmin sözün arxetipini **toy* (“evlənmək mərasimi, ziyafət”) formasında bərpa edir (SFTY, 197).

²²⁸ Von Gabain A. Eski Türkçenin Grameri. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988, s. 58.

²²⁹ Будаев Н.М. Западные тюрки в странах Востока. Лексические параллели японского и карачаево-балкарского языков. Нальчик, 2002, с. 183.

²³⁰ Ишбердин Е.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. Москва, “Наука”, 1986, с. 67.

²³¹ Кажибеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата, “Наука”, 1986, с. 29.

²³² Ergin M. Dede Korkut Kitabı. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964, s. 209.

Halbuki *toy* isminin arxetipini belə bərpa etmək cəhdi etimoloji cəhətdən düzgün deyil.

Qədim mənbələrdə *toylamaq* (“qonaq etmək, ziyafət vermək”) feli olmuşdur: *Qanlı Oğuz bəylərin toylıyalım* (KDQ, 25). Türkmən dilində həmin *toylamak* feli “bayram etmək” mənasında indi də işlənməkdədir.

Azərbaycan dilində bu sözün geniş “şənlik, bayram” mənası *toy-bayram* ifadəsində izini saxlamışdır. Tatarların *subantuy* adlı milli bayramları var. Qıpçaq qrupu türk dillərində (əsasən tatar və başqırd dillərində) *subantuy//sabantuy* “əkin-biçin mərasimi ilə bağlı keçirilən bayram, şənlik, yaz bayramı” mənasındadır. Həmin sözün birinci komponenti olan *saban* sözü türk dilində “xış” mənasında indi də işlənməkdədir. Qədim qaynaqlarda *saban* sözü “əkin, şum” anlamını ifadə etmişdir.

Toy//tuy sözü “Koroğlu” dastanında “ziyafət” anlamındadır:

*Qoç dəlilər, açın qanat,
Düzəldin məclis, toy, büsat,
Götürün libas, qılnc, at,
Eyvazı pişvaz eləyin.*
(“Koroğlu”, 104).

Uyğur dialektlərində (Xotan, Kuçar, Hami) *tuy//toy* “bayram, evlənmə mərasimi” anlamını daşıyır: *oyliniñ tujini qilitimiz* “oğlunun toyunu etdilər” (UDS, 171).

Beləliklə, məlum olur ki, bəzi türk dillərində, o cümlədən müasir Azərbaycan dilində *toy//tuy* sözünün geniş mənə variantları itmişdir. Azərbaycan dilində *toy* isminin ilkin mənə variantlarından biri olan “şənlik, ziyafət” mənası da məhdudlaşmışdır.

Yəni ümumi, geniş “şənlik” mənası yalnız “evlənmə mərasimi ilə bağlı olan şənlik” mənası ilə əvəz olunmuşdur. Müqayisə olunan dillərdə *toy* isminin mənası daralsa da, həmin proses müxtəlif istiqamətlərdə getdiyinə görə semantik fərqlər yaranmışdır.

Qədim türk dillərində *toy* sözü ilə paralel *şölən//şülən* sözü də “yemək-içmək məclisi, ziyafət, böyük şənlik” mənalarında işlənmişdir. Həmin söz Azərbaycan dilində arxaikləşsə də, çağdaş türk dilində mühafizə olunmuşdur. Müasir türk dillərində əsasən *dügün//tügün* sözü “evlənmə mərasimi” mənasındadır.

Qonaq. Türk dillərində fərqli şəkillərdədir: qaq. *konak//konuk*, tat. *kunak*, türkm. *qonak*, uyğ. *konak*, qır. *qonoq*, kar. *konax//konak*, Sib.tat. *qunaq//kunak//konuk*, qum. *xonaq*, yak. *xonuk*, qaz. *konak*, şor. *konuk*, q.qalp. *konak*, xal. *ğonağ*²³³.

Tür. 1) *konak* “dayanacaq”; “mənzil”; “iri ev, mülk”; 2) *konuk* “müsafir, qonaq” (TRS, 558); *İstirahət için İstanbul'a gelmiş, bu konağı alıp yerleşmişti* (Ö.Seyfettin, TS, II, 891); *Ey konuk kardeş, benim sırrımı öğrenmekte amacın ne?* (“Azərbaycan masalları”), Azərb. “görülmək üçün və ya başqa bir məqsədlə birinin evinə gələn adam, müvəqqəti olaraq bir yerdə qalan adam”: *Bir gecəlik qonağa ev sahibi nə versə, ona da şükür* (M.İbrahimov, ADİL, I, 544), qaz.: “müsafir”: *Köz kızartpay konak bol bizdin üyqe* (Ş.Koşkarbaev. “Söyle, Şaşeke-Ölender men poemalar jıynağı”), qaq. “müsafir, yaşayış evi, gecələmək üçün tikilmiş ev” (QRMS, 280): *Bobaları, brakıp kendi*

²³³ Мамедов М.А. Язык халаджей. АҚД. Баку, 1973, с. 11.

Brınza küüyünü, erleşmişti Kaulda bir konaa, taa yakın olsun uşaklarına (S.Ekonomov. “Zavallı üüredici”).

Digər türk dillərində: kar., tat. “müsafir” (Tat.RS, 297), yak. “gecələmək yeri, düşərgə, alaçıq”²³⁴, q.qalp. “müsafir” (RKar.S, 166), xal. “müsafir”²³⁵, s.uyğ. “düşərgə, dayanacaq”; “qonaqpərvərlik”²³⁶, qır. “müsafir, şam yeməyi, ziyafət”: *qonoq qonoqtu suyböyt, eesi baarın da suyböyt*- “qonaq qonağı istəməz, ev sahibi isə onların heç birini” (məsəl) (Kir.RS, 385), uyğ.dia. *qonoloğu //qonoluğu* “dayanacaq” (UDS, 139). Göründüyü kimi, türk dilində olduğu kimi, qaqauz dilində də *konak/konuk* variantlarına ayrılan bu sözün diferensial mənaları mövcuddur. Ən fərqli mənə isə çağdaş şor dilindədir: *konuk* “həyat”, “sutka”, “təsərrüfat”: *Meen uluğ konuk* “Mənim böyük təsərrüfatım var” (ŞRS, 26). Başqa bir diferensial leksik paralel şira-yuqur dilindədir: *kēçi* “qonaq”²³⁷.

Qədim dövrdə türk dillərində *qonaq//qonuq* “istirahət yeri”; “dayanacaq”; “ev”; “qonaq”, “düşərgə” mənalarında işlənmişdir: *Ol qonuquy evə tünatti* “O, qonağını evdə gecələmək üçün saxladı”; *qaltı qonaq(q)a olursar* “...əgər istirahət yerində dayanacaqsa...” (DTS, 456; QTAS, 68). İbn Mühənnanın (İML, 44) və Əbu Həyyanın (ƏH, 45) lüğətlərində “müsafir” mənasında verilmişdir. V.V.Radlovun lüğətində geniş mənə variantlarında şərh olunmuş-

²³⁴ Бётлингк О.Н. О языке якутов. Новосибирск, “Наука”, 1989, с. 534.

²³⁵ Мамедов М.А. Язык халаджей. АҚД. Баку, 1973, с. 11.

²³⁶ Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. Москва-Ленинград, “Наука”, 1976, с. 203.

²³⁷ Тенишев Э.Р., Тодаева Б.Х. Язык жёлтых уйгуров. Москва, “Наука”, 1966, с. 52.

dur: 1) “qonaq”; 2) “düşərgə”; 3) “mehmanxana”; 4) “ev”; 5) “dövlət məmurlarının sarayı, mülkü” (OSTN, II, 536-537). M.Fasmer cənubi slavyan dillərində işlənən *konak* sözünün türk dillərindən alındığını qeyd edir. O, bu sözün bolqar dilində “mehmanxana”; “qala”, digər slavyan dillərində isə “knyaz sarayı”; “tanış adam”; “böyük” mənalarında işləndiyini göstərir (ESRY, II, 307). Türk dillərindən osetin dilinə də keçmişdir. Osetin dilində *qonaqq* variantındadır (İESOY, IV, 309). Orta əsrlərdə türk (osmanlı) dilində yazılmış müxtəlif yazılı qaynaqlarda *konak* “qonaq qəbul edilən yer, müsafirxana; müsafir” mənalarında işlənmişdir (Tar.Söz., IV, 2626-2627). Qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *qonax//qonağ//qonəğ* variantlarındadır (ADDA, 58). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *qonaq//qonuq* “müsafir, qonağa verilən hədiyyə, yemək, məskən, yer” anlamlarındadır: *Qonağı gəlməyən qara evlər yıqılsa yek* (KDQ, 32). “Oğuznamə”də “müsafir” anlamındadır: *Qonağın əbləhi oldur ki, ev issini ağırlaya* (“Oğuznamə”, 148); *Qonaq yedigün bilməzsə, ev issi xərcin bilür* (“Oğuznamə”, 142). XIII əsrdə yazılmış, qədim qırçaq yazılı abidəsi olan “Türk-ərəb lüğəti”ndə *konak* “mehman, müsafir” mənasında izah olunmuşdur²³⁸. Ə.N.Nəcipin XIV əsr türk dillərinin leksikasını əks etdirən lüğətində *konak//konuk* “müsafir” mənasında verilmişdir²³⁹. Əski osmanlı dilində *konak* “məsafə, yol ölçüsü, yollarda gecələmək üçün

²³⁸ Курьшжанов А.К. Исследование по лексике “Тюркско-арабского словаря”. Алма-Ата, “Наука”, 1970, с. 162.

²³⁹ Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. Москва, “Наука”, 1979, с. 79.

istifadə edilən yer” anlamlarında da işlənmişdir: *Buradan orası beş konaktır* (TS, 10, 1206).

Qonaq isminin kökü olan *qon-* feli vaxtilə daha geniş mənalarda işlənsə də, müasir Azərbaycan dilində mənaca daralmışdır. Qədim dövrdə bu fel “yerləşmək”, “məskunlaşmaq”; “gəcələmək” mənalarında işlənmişdir. Həmin mənə variantları *qonaq*, *qonaqlıq*, *qonşu*, *qonum-qonşu* və s. dil vahidlərində izini saxlamışdır, *qon-* feli isə *qo-* kökünün törəməsidir ²⁴⁰. *Qonaq* ismi *qon-* (“məskunlaşmaq”) fel kökünə isim düzəldən *-aq* şəkilçisinin artırılması ilə yaranmışdır: *qon+aq*. *Qon-* feli də qədim, nostratik **ko-//*ke-~*qo-//*ge-* “hərəkət etmək” kökündən əmələ gəlmişdir. Bu kök felin İran dillərində **gam-* (“gəlmək”) derivatı mövcuddur (EDIV, 98). **Ko-//qo* nostratik kök morfemindən müxtəlif sistemli dillərdə “qonaq” anlayışını bildiren sözlər təşəkkül tapmışdır: ingilis *gest* (qest), rus *зость*, Skandinav dillərində: *gestr* “qonaq”²⁴¹. Həmin sözlərin latın variantı *hostia* şəklindədir. Bu fakt da larinqal nəzəriyyə ilə izah oluna bilər. V.N.Toporov prussk dilində işlənən **qasto* “qonaq” sözü ilə bu sözlər arasında genetik əlaqə olduğunu yazır (PY, II, 169). Ehtimal ki, türk dillərində işlənən *koş* “düşərgə, dayanacaq” (İSP, 150) sözünün kökü də **ko-* “hərəkət etmək” morfemi ilə bağlıdır.

Qədim türkdilli abidələrdə *qonaqlamaq//qonuqlamaq* (“qonaq etmək” mənasında) feli işlənmişdir. Müasir

²⁴⁰ Əfəndiyeva X.İ. Azərbaycan və türk ədəbi dillərində kök və düzəltmə fellərin semantik diferensiasiyası. NDA. Bakı, 1997, s. 19.

²⁴¹ Kortland Frederik. *Studies in Germanic, Indo-European and Indo-Uralic*. Amsterdam-New York NY, Rodopi, 2010, p. 300.

türk dilində həmin fel mühafizə edilmişdir: *Elimdeki karadut kütüğü nereye düşerse, sen de orada konakla!* (N.Araz, TS, 10, 1206). Müasir Azərbaycan dilində *qonmaq* felinin “məskunlaşmaq” mənası arxaikləşsə də, əksər türk dillərində həmin məna indi də işlənir. Qeyri-türk dillərinə də keçmişdir: kürd *qonax* “bağ evi, bina, ev, dayanacaq arasında məsafə”, rus *кунак* “tanış adam”.

Mənzil. Tür., qaq., türkm. *menzil*, özb. *manzil*.

Tür. “dayanacaq”; “iki dayanacaq arasında məsafə”; “məsafə”, “ordunun cəbhə arxasındakı vəziyyəti”; “bir günlük yol” (TRS, 614); *Ne yedi, ne içti, bir menzil subayının bütün gayreti ilə çalıştı* (F.R.Atay, TS, I, 1007), Azərb. “yaşayış evinin bir neçə otaqdan, mətbəxdən və s.-dən ibarət olan hissəsi”: *Mirzə Cəmilin mənzilində bəzən səhərə kimi çıraq yanır* (ADİL, III, 294), özb. “görüş yeri, keçid, dayanacaq, mehmanxana, məskunlaşma yeri”: *Bir neçə minutdan keyin kiz bilan yiqit manzilqa yaxınlaşdılar* (UDİL, I, 445), qaq. “karvansara, köçərilərin dayanacaq yeri, düşərgə, qaraj”: *menzil kurmaa* “düşərgə qurmaq”, *menziləən çıkkmaa* “qarajdan çıxmaq” (QRMS, 330). Düzdür, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə bu söz dörd mənada verilmişdir. Lakin həmin mənələrdən üçü (“gedilən yolun bölündüyü hissələrdən hər biri”; “məsafə, ara”; “güllənin, mərminin hədəfi vura biləcəyi məsafə”) müasir Azərbaycan ədəbi dilində passivləşmişdir. XIII-XIV əsrlərdə yaşayıb-yaradan türk şairi Yunus Emrenin şeirlərində *menzil* “qonaq evi” anlamındadır:

*Zinhar gözünü açagör
Nəfis tuzağın seçegör.
Dost menziline göçegör*

Ondan yeğrek durak nedir?

(Y.Emre. “Güldeste”).

Menzil//mənzil ismi ərəb dilindən alınmadır. Ərəb dilində beş mənada işlənir: 1) “düşərgə, dayanacaq yer, durma yeri”; 2) “iki duracaq arasındakı məsafə”; 3) “məskən, ev”; 4) “güllənin qət etdiyi məsafə; 5) “faza, stadiya” (ƏFSL, 355). Sözü mənşəyi *nəzələ* “enmək” feli ilə bağlıdır. Göründüyü kimi, türk dillərində bu sözü geniş mənə variantları azalmışdır. Türkmən yazılı qaynaqlarında *menzil* sözü “ev, məskən, düşərgə” anlamlarında işlənmişdir:

Qitme-qitme balam, menzilin daşdır.

Bir ajap menzildir, umudun üzme.

(TKES, 219).

Türk dilində bu sözlə bağlı belə bir atalar sözü var:
Acele ile menzil alınmaz.

Otaq. Çağdaş türk dillərində əsasən *otax//odaq//otağ//otau//odak//oda//odu//odağ//otoo//otuu* variantlarındadır. Tür. *oda* “otaq”; *otak//otağ* “böyük çadır, alaçıq” (TRS, 694; TS, II, 1120); *İki ordu, Sultanhanı yakınlarında savaş vəziyyətinə keçib otağ kurdular* (M.Ahmet. “Denizci Hasan”), Azərb. “mənzilin, evin divar və ya arakəsmələrlə biri-birindən ayrılmış qisimlərdən hər biri” (ADİL, III, 457); *Siqareti yandırandan sonra, Zəminə otaqdan çıxıb arxasınca qapını bağlayandan sonra, xəstə ürəyinə dolmuş rahatlıqdan özünü göyün yeddinci qatında hiss elədi* (Y.Səmədöglü. “Qətl günü”); *qaq. oda* “otaq”: *Evin, angısında şkolaydı, bir odasında urok yapardım, birində də yaşardık beş kişi* (S.Ekonomov. “Zavallı üredici”), *tel. odu* “alaçıq” (Tel.RS, 57). Digər türk dillərində aşağıdakı

anlamlandırır: türkm., uyğ.dia. “alaçiq”, K.tat. “mənzil”, qaz. “otdan düzəldilmiş koma, daxma, bəy otağı, düşərgə”, qum., q.balk. “otaq, mənzil”, özb. “köçəri alaçığı, ailə”, Alt. “çadır, alaçiq”, qır. “yaylaq üçün nəzərdə tutulan kiçik alaçiq”, şor. “ov etmək üçün düzəldilmiş dəyə, alaçiq, ağacdan düzəldilmiş mənzil”, yak. “alaçiq, düşərgə, ev yerləşən yer”, tat.dia. “daxma, koma”, q.qalp. “düşərgə”, tuv. “yurd”; “ailə, ev-eşik”, xak. “çadır”. Qədim türk dillərində *otaq//otaq//oda* “mənzil”; “çadır, alaçiq” mənalarını bildirmişdir (DTS, 373). M. Kaşğarlı bu sözü “çadır” mənasında izah etmişdir: *Otağa öpkelep süqe sözləmedük* “Çadırdakı yoldaşlarına hirslənərək əsgərlə görüşmədi” (DLT, III, 208). Təsadüfi deyil ki, “Kitabi-Dədə Qorqud”da *otaq* “çadır”, *oda* “otaq” mənalarında işlənmişdir: *Məndən alçaq kişiləri ağ otağa, qızıl otağa qondurdu, mənim suçum nə oldu ki, qara otağa qondurdu?* (KDQ, 20); *Qamçilə işarət qilib: “Odaya düşün. Nə yerdə enir-qarışur, toz varsa və nə yerdə qarğa-quzğun oynarsa, andan istəyəlim!” - dedi* (KDQ, 91). Həmin fakt sübut edir ki, *oda//otaq* sözləri eyni kökün fonosemantik parçalanması nəticəsində yaranmışdır. Əbu Həyyan bu sözü “çadır”; “mənzil” mənalarında izah etmişdir (ƏH, 17). Altay dialektlərində *odaq* “alaçiq, düşərgə”²⁴², qaraçay-balkar dialektlərində *otou* “mənzil, qonaq otağı”²⁴³ anla-

²⁴² Баскаков Н.А. Дialeкт черневых татар (туба-кижи). Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Москва, “Наука”, 1966, с. 173.

²⁴³ Акбаев Ш.Х. Дialeкты карачаево-балкарского языка в структурно-генетическом и ареальном освещении. Карачаевск, Издательство КЧГПУ, 1999, с. 206.

mlarındadır. Yazılı mənbələrimizdə “mənzil” anlayışını ifadə etmişdir:

*Bizüm otağumuza gəldüğün yox,
Məgər kim dəmbədəm azar olasın.*

(Q.Bürhanəddin).

S.Y.Malov *otaq* isminin əsas mənasının “mənzil” olduğunu göstərir (PDP, 405). M.Ergin isə bu sözü “oturulmuş yer, məskən”; “böyük çadır” mənalarda izah edir²⁴⁴. Ə.N.Nəcipin lüğətində “çadır”; “mənzil”²⁴⁵, L. Budaqovun lüğətində “çadır” (LB, I, 118), V.V.Radlovun lüğətində “meydan”; “düşərgə”; “çadır”; “daxma, koma” (OSTN, I, 1104) mənalarda şərh olunur. Digər dillərdə də bu sözün paralelləri var: moldav *odae* “iribuynuzlu heyvanlar saxlanan ağıl”, “tikili, otaq”, rumın *odaie* “otaq, ev”, macar *otthon* “ev”, bolqar *odaya* “otaq”²⁴⁶, buryat *ötüq* “malikanə, mülk”, yapon *uti* “ev”²⁴⁷, xett *itak* “evlər olan yer”. M.Resenen bu sözü monqol *otaq/otuq* “tayfa”, tunqus *otak/oteh* “düşərgə” sözləri ilə müqayisə edir²⁴⁸. *Otaq* ismi türk dillərindən fars dilinə də keçmişdir. Fars dilində “mənzil” mənasındadır (PRS, 28). H.Zərinəzadə

²⁴⁴ Ergin M. Dede Korkut Kitabı. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964, s. 198-199.

²⁴⁵ Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. Москва, “Наука”, 1979, с. 270-271.

²⁴⁶ Болгарско-русский словарь. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1953, с. 475.

²⁴⁷ Будаев Н.М. Западные тюрки в странах Востока. Лексические параллели японского и карачаево-балкарского языков. Нальчик, 2002, с. 182.

²⁴⁸ Ряснен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. Москва, Издательство иностранной литературы, 1955, с. 139.

fars dilinə bu sözün bilavasitə Azərbaycan dilindən keçdiyini qeyd edir ²⁴⁹. C.Dörfer bu sözün *ota-* “odlamaq” felindən yarandığını göstərir və onu **otaq* “ocaq qalanan yer” mənasında bərpa edir ²⁵⁰. D.Rəhimova da həmin ehtimalı qəbul edir ²⁵¹. F.Cəlilov *otaq* sözünün *od* kökündən yarandığını ehtimal edir ²⁵². Ə.N.Nəcip ²⁵³, H.Mirzəzadə ²⁵⁴ *otaq* isminin *otur-* felindən yarandığını göstərirlər. Fikrimizcə, *otaq* isminin **ot//od* “ocaq” kökündən yaranması ehtimalı daha düzgündür. Yəni həmin söz *ot//od* kökü ilə *-aq* sözdüzəldici şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır: *od+aq>otaq*. İbn Mühənnanın lüğətində *otaq* ismi “od olan yer” mənasında izah olunmuşdur (İML, 54). C.Klauson bu sözün XIII əsrə qədərki dövənlərdə türk dillərində “müvəqqəti tikilən bina” mənasında işləndiyini qeyd edir (GC, 46). T.Banquoğlu *oda* formasının *otaq* formasından alındığını göstərir: *otaq>oda* ²⁵⁵. Türk dilində *oda* söz ilə bağlı belə bir deyim var: *nohut oda*,

²⁴⁹ Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər dövrü). Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962, s. 51.

²⁵⁰ Добродомов И.Г. О слове *атаман* в славянских и тюркских языках // “Теория и практика этимологических исследований”. Москва, “Наука”, 1985, с. 77.

²⁵¹ Rəhimova D. Müasir fars dilində Azərbaycan-türk sözləri. ND. Bakı, 1988, s. 36.

²⁵² Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, “Maarif”, 1988, s. 140.

²⁵³ Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. Москва, “Наука”, 1979, с. 270-271.

²⁵⁴ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1990, s. 60.

²⁵⁵ Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basım-evi, 1990, s. 93.

bakla sofa. E.V.Sevortyan qeyd edir ki, türk dillərinin qədim dövrlərindən başlayaraq həmin sözün forma və mənasında diferensiallaşma baş vermişdir. Son nəticədə, *otak~odak* ~*otağ~otav* formalarında dəyişikliyə məruz qalan bu söz *oda* formasında “mənzil”, *otağ* formasında isə “böyük alaçıq, çadır” mənasını mühafizə etmişdir. O, *otaq* isminin ya “alıxdırmaq” mənasında olan *ota-* felindən, ya da “od qalamaq” mənasında olan *ot-* fel kökündən yarandığını iddia edir (ESTY, I, 484-487). H.Zərinəzadə göstərir ki, həmin söz əvvəllər “çadır” mənasında olmuş, Səfəvilər dövründə həm “çadır”, həm də “otaq” mənasında işlənirmiş. O, *otraq* (“düşərgə”) formasını *otaq* sözünün ən qədim fonetik şəkli hesab edir ²⁵⁶. O.A.Konstantinovanın ehtimalına görə, Altay dillərində *ocaq* və *otaq* sözlərinin mənşəyi eynidir ²⁵⁷. XVII əsrə aid monqol yazılı abidəsi olan “Şara Tуджи” əlyazmasında *otoq* “feodal malikanəsi” anlamında işlənmişdir ²⁵⁸. Sibirdə yaşayan şorlar ov üçün düzəldilmiş, qurulmuş alaçığı *odaq* və ya *aqıs* adlandırırlar. Onlar həmçinin ağacdən düzəldilmiş alaçığa da *odaq* deyirlər ²⁵⁹. Türkmənlər yeni gəlin köçürülən, ağ rəngli alaçığı *otau* adlandırırlar ²⁶⁰. Cənubi Azər-

²⁵⁶ Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər dövrü). Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962, s. 134.

²⁵⁷ Константинова О.А. К характеристике лексического комплекса “очаг-жилище-народ” в тунгусо-маньчжурских, монгольских и тюркских языках // “Проблема общности алтайских языков”. Ленинград, “Наука”, 1971, с.174.

²⁵⁸ Шара Туджи. Монгольская летопись XVII века. Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1957, с.196.

²⁵⁹ Народы Сибири. Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1956, с. 500.

²⁶⁰ Народы Средней Азии и Казахстана. Москва, Издательство АН СССР, 1963, с. 434.

baycanda *ocaq* komponentli toponimlər mövcuddur: *Ocaq-kənd*, *Sarıocaq* ²⁶¹.

Beləliklə, bu nəticəyə gəlmək olar ki, *otak//otaq//oda* isminin qədim dövrdəki mənaları “mənzil, yaşayış yeri”; “çadır, düşərgə”dir. Lakin bu sözün geniş mənə variantlarının itirilməsi nəticəsində türk dillərində semantik daralma baş vermişdir.

Sancaq. Türk dillərində müxtəlif fonovariantlardadır: özb. *sancik*, qır. *sancırqa*, tür. *sancak*. Bu söz *sanc*-feli ilə *-aq* şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır: *sanc* + *aq*.

Tür. *sancak* “bayraq, gəminin sağ tərəfi”: *sancaka yemin etmək* “bayraq önündə and içmək” (TRS, 750), türkm. (Turkm. RS, 563), Azərb. “bənd edən bəzək əşyası və ya bənd edən dəftərxana gərəyi”: *Ərknaz heç kəsin ağına gəlməyən sırğalar, klonlar, qolbağlar, bilərziklər, boyunbağlar, sancaqlar sifariş edərdi* (ADİL, IV, 26), qır. “bəzək əşyası” (Kir.RS, 432), özb. “ucu iti əşya” (UDİL, II, 20).

Türk dillərindən ərəb və fars dillərinə də keçmişdir. Türk dilində *sancaktar* “bayrağı aparən şəxs” mənasındadır. Qədim mənbələrdə *sancaq* sözü “bayraq”; “ərəzi vahidi”; “bənd edən əşya”, “bəzək əşyası” mənalarında işlənmişdir. *Sançak//sancaq* isminin semantik inkişafı türk dillərində mənə daralması ilə nəticələnmişdir.

“Qədim türk lüğəti”ndə *sançqaq* “nizə, mizraq” mənalarında verilmişdir: *öñi öñi sançqaq bolur bi biçyun*

²⁶¹ Будагов Б. Тюркские топонимы Евразии. Баку, “Огуз эли”, 1997, с. 177.

erməs “bunlar ayrı-ayrı nizələrdir, bıçaq deyil” (DTS, 484). V.V.Radlovun lüğətində “bayraq”; “quberniya”, “ərazi vahidi” mənalarında izah edilir (OSTN, IV, 310-311). “Kitabi-Dədə Qorqud”da da həmin mənalarda işlənmişdir: *Bayandır xan iyirmi dörd bəhadur sancaq bəyini Yeynəyə yoldaşlığa belə qoşdu* (KDQ, 111); *Qazan bəyin qardaşı kafirin tuğu ilə sancağını qılıcladı, yerə saldı* (KDQ, 44).

Sancaq isminin kökü olan *sanc-* feli qədim yazılı qaynaqlarda “qalib gəlmək”; “tikmək”; “taxmaq” mənalarında olmuşdur (DTS, 483; DLT, III, 420). Əski türk abidələrinin dilində həmin fel kökündən düzəlmiş digər sözlər də işlənmişdir: *sancıq* “qarmaq”; *sançkak* “nizə”; *sancılmak* “vurulmaq”; *sancışmak* “vuruşmaq” (QTAS, 88). Orta əsrlərdə həm türk (Osmanlı imperiyası dövründə), həm də Azərbaycan dilində *sancak//sancaq* sözü “ərazi bölgüsü, vahidi” mənasında işlənmişdir. Bu dövrdə Azərbaycanda *sancaqbəyi* titulu olmuşdur. Qeyd edək ki, çağdaş türk dillərində bayraq anlayışı *tuğ, bayraq//baydak, orunq, yalama//salama//çalama//dalama* sözləri ilə də ifadə olunur. Qədim türk dillərində *urunqu* sözü də “bayraq” mənasını ifadə etmişdir.

Çit. tat. *çit*, türkm. *çit*, qır., özb. *çet*, uyğ. *çət*, q.qalp., noq. *şek*.

Tür. “hasar, bəri” (TRS, 193; TS, I, 313), uyğ. “tərəf, cəhət, səmt, ətraf, qıraq, yad”, özb. “mərkəzdən uzaq yer, ovalıq, qıraq, kənar yer, sahil, çöl, yad, əcnəbi” (UDİL, II, 364), qır. “uc, yan”, “sərhəd”, q.qalp. “sərhəd,

sahil, diyar”²⁶², noq. “sərhəd”, Sib.tat.dia. “yad el, diyar”, qaq. “qarğıdalı saxlamaq üçün tikilmiş anbar” (QRMS, 471), tat. “yad, əcnəbi”; “kənar, sərhəd” (Tat.RS, 638), türkm. “yad, hüdud, ucqar yer” (Turkm. RS, 730), qaz. “kənar, ətraf”.

Fikrimizcə, türk dillərində işlənən *karta//kirtə//kərtə //kert* (çuv. “çəpər, heyvanlar saxlanan yer, ağıl”, tat., baş. “çəpər”, baş. “pəyə”) sözləri ilə *çit* sözü eynimənşəlidir. Tatar dilinin Orenburq şivələrində *kərtə//kirtə* “mal-qara saxlanan örtülü, soyuq yer, tikili” anlamındadır. Qumuq dilində “divar, çəpər” mənasında olan *çur* sözü də *çit//çət* sözü ilə, çox güman ki, eyniköklüdür.

Bu söz qədim türk yazılı abidələrinin dilində *çit//çit* tipli fonetik variantlarda işlənərək “hasar”; “sərhəd, divar, qala divarı, çəpər”, “çardaq”, “diyar” mənalarını bildirmişdir (QTAS, 124; QTAL, 35): *çit anta toqıtdım* “orada hasar tikməyi tapşırıdım” (DTS, 146-151). M.Kaşğarlı bu sözü “qamışdan və ya tikandan düzəldilmiş hasar və ya çardaq” anlamlarında şərh etmişdir (DLT, I, 320). Əski türk dialektlərində *çət* “sərhəd, diyar” mənalarını bildirmişdir (DTD, 81). Orta əsrlərdə türk dilində *çit* “qamış və ya tikanla hasarlanmış daxma” anlamını ifadə etmişdir (TDES, 95). Sibir tatarlarının Tobol-İrtiş dialektlərində bu kökün derivatı olan *çitən* “hasar” sözü işlənir²⁶³.

Çağdaş qazax dilində *Şet//Çet* hidronimi, *Şetba-*

²⁶² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Ч.1. Москва, Издательство АН СССР, 1951, с. 394.

²⁶³ Алишина Х.Ч. Тоболо-Иртышский диалект языка Сибирских татар. Казань, Казанский пед.ин.-т., 1994, с. 93.

kanaş, Şetmerke, Şetbien toponimləri mövcuddur²⁶⁴. Qırğız toponimlərində *çek* komponenti “sərhəd” mənasındadır. Həmçinin qırğız dilində “iki çay arasında məsafə” anlamında olan *çat* sözü var²⁶⁵. Ə.Rəcəbovun ehtimalına görə, Orxon-Yenisey abidələrində işlənən *çatka* sözü *çit* // *çat* sözündən törəmişdir. Həmin sözün mənası S.Y.Malov tərəfindən “yol ayrıcına”, H.Orkun tərəfindən isə “hüduda” kimi tərcümə olunmuşdur²⁶⁶. E. Kajibəyov qədim türk dillərində *çit* (“hasar”) ← *çit* (“birləşdirmək, bağlamaq”) korrelyativliyinin olduğunu göstərir²⁶⁷.

Ə.Şükürlü *çit* sözünün qədim türkdilli qaynaqlarda “qala divarı”; “yazılı mehrab” mənalarında işləndiyini qeyd edir²⁶⁸. V.V.Radlovun lüğətində də *çit* sözü geniş mənalarda verilmişdir: “hasar, divar”; “sərhəd” (OSTN, III, 214). Qədim türk abidələrində *Çit* antroponimi də işlənmişdir (QTAS,123). A.M.Şerbak *çit* sözünün ilkin formasının **çäk* (“sərhəd, xaric”) olduğunu ehtimal edir (SFTY, 198).

E.Koyçubayev yazır ki, dilçilikdə belə fikir var ki, bu söz udmurt mənşəli *çet* “çay” sözündən yaranmışdır²⁶⁹.

²⁶⁴ Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, “Наука”, 1974, с. 251.

²⁶⁵ Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии. Фрунзе, “Илим”, 1980, с. 157.

²⁶⁶ Рəcəбов Ə., Мəммədov Y. Орхон-Үенісей абидəлəрi, Bakı, “Үазıçı”, 1983, с. 178.

²⁶⁷ Кажибекoв Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата, “Наука”, 1986, с.203.

²⁶⁸ Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, “Maarif”, 1993, с. 306.

²⁶⁹ Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, “Наука”, 1974, с. 251.

Ancaq həmin ehtimal həqiqəti əks etdirmir. H.Eren türk dilində işlənən *çiten* “böyük səbət” sözünün *çit* “hasar” kökündən yarandığını göstərir (TDES, 95). Uyğur dilinin Hami ləhcəsində *çit* “hasar, barı”²⁷⁰ anlamındadır. Bu sözün qeyri-türk dillərində də leksik paralelləri mövcuddur: latış *seta* “hasar”, adıq *çet* “heyvan saxlanan ağıl” (ESAY, I, 128), mayya *çi* “sahil”²⁷¹, çeçen *kert* (*ç-k*), inquş *kart* “hasar”, “həyət”, gürcü dia. *karta*, meqrel *karta* “mal-qara saxlanmaq üçün hasarlanmış yer”, osetin *kərt* “həyət”. Türk dillərində *çit* isminin ilkin, geniş mənə variantları itmişdir.

Cam. Türk dillərində müxtəlif fonovariantlarda işlənir: türkm., özb. *jam*, çuv. *zām*, tür. *cam*.

Tür. “şüşə”; “pəncərə” (TRS, 140; TS, I, 242); *Camın önündeki masaların hemen arkasındaki yere oturup kahyorum* (TS, I, 242), Azərb. “vaxtilə misdən, indi isə müxtəlif materiallardan hazırlanan piyalə, kasa”: *Qumru başaqdan gətirdiyi taxıldan döyüb bir cam arıtmışdı* (M.Cəlal. ADİL, IV, 459), qaq. “pəncərə şüşəsi” (QRRS, 115), türkm. “kasa” (Turkm.RS, 319), özb. “mis tas, qə-dəh” (UDİL, I, 286), çuv. “içki içmək üçün ağacdən düzəl-dilmiş qab” (ESÇY, 19).

Fars dilindən alınmışdır. Fars dilində جام (*cam*) 1) “piyalə”; 2) “şüşə”; 3) “pəncərə”; “pəncərə şüşəsi”; 4)

²⁷⁰ Малов С.Е. Уйгурский язык (хамийское наречие). Москва-Ленинград. Издательство АН СССР, 1954, с. 195.

²⁷¹ Каримулин А. Прототюрки и индейцы Америки. По следам одной гипотезы // <http://kitap.net.ru/karimullin.php>.

“güzgü”; 5) “metal baraban”; 6) “tac” mənalarında işlənir (PRS, 145). Türk dillərinə keçən bu sözün geniş mənə variantları itmişdir. Türk dilində iki, Azərbaycan dilində isə bir mənə qalmışdır. V.Yeçorovun ehtimalına görə, *cam* ismi *çām*- “deşmək, yırtmaq” felindən yaranmışdır. O, bu sözü çin *cam* “qədəh, piyalə”, sanskrit *çam, çamanti* “yemək” sözləri ilə müqayisə edir. Onun fikrincə *çömçə* sözünün kökü *cam* ismi ilə bağlıdır (EŞÇY, 319). Bolqar dilində də işlənir: *cam* “şüşə”, “pəncərə”²⁷². Həm klassik Azərbaycan, həm də klassik türk (osmanlı) ədəbiyyatında *Cami-cəm* ifadəsi işlənmişdir. Qədim İran əsətlərində şərabin ixtiraçısı sayılan “Cəmin sehirlili qədəhi” mənəsində olan *Cami-cəm* klassik ədəbiyyatda məcazi mənada “şərab” anlamını ifadə etmişdir.

“Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə *cam* sözünün “şüşə” mənası qeyd olursa da, artıq müasir dilimizdə həmin mənə itmişdir. “Koroğlu” dastanında “qədəh” mənasındadır: *Mahmud paşa bunu deyib, bir cam şərab doldurub əlinə aldı, üzünü məclisdəkilərə tutub ucadan bir də dedi...*(“Koroğlu”, 165).

§ 1.2.2. Yer - məkan bildirən isimlər

El. Xalis türk mənşəli sözlər sisteminə daxildir. Tür. *el* “xalq, əhali”; “ölkə”; “yad adam”; *il* “ərazi vahidi, bölgə”: *Katib benim ben katibin elne karışır* (TS, I, 447); *Doğu illerimize yardım kampanyası* (TRS, 441), Azərb.

²⁷² Болгарско-русский словарь. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1953, с. 153.

“xalq”; “ölkə”: *El üçün ağlayan gözsüz qalar* (atalar sözü); *Gəzdim dolaşdım, uğradım hər elə* (H.Cavid, ADİL, III, 198), özb. “əhali”, “qəbilə”, “yurd, ölkə”: *Baxor keldi elimizqa, Yaşıl tun kiydi dala-* İ.Muslim; *Er tuymaqunza, el tuymas* (UDİL, II, 442), türkm. “xalq, ölkə, sülh, şəhər, vətən, yurd”: *İl bilen qelen toy da bayram* (STY, 335). Digər türk dillərində aşağıdakı mənələrdədir: baş. “ölkə, vətən, cəmiyyət, dövlət”, qaq. “yad adam, əcnəbi”, lob., kar. “əhali”, qır., Alt. “tayfa”, bar. “kənd”, tel. “xalq”. Türkmən dilində ilkin uzanma müşahidə edilir: *iil*.

Orta əsrlərə aid türk (osmanlı) dilinin yazılı abidələrində *el* ismi aşağıdakı mənələrdə işlənmişdir:

- 1) “diyar, məmləkət, ölkə, yurd, vilayət”: *İlden ile, beğden beğə ozan gerer*;
- 2) “xalq, əhali”; “yad adam”: *Karacoğlan der ki kendi halinde, Söylenir sözümüz elin dilinde*;
- 3) “yaxın dost; yar”: *Başına ant içər iylik ile il, Kimsene düşmanına olmasın il*;
- 4) “oba”: *Eğer ak kızlar, bıserekler gerek ise fülân yerde dört bin evlü il* (Tar.Söz., III, 2029-2033).

“Qədim türk lüğəti”ndə bu söz aşağıdakı mənələrdə verilmişdir:

I.1) “tayfa ittifaqı”: *qayanın anta ölürtümüz elin alt imiz* “onların xaqanını biz öldürdük, tayfa ittifaqlarını özümüzə tabe etdik”; 2) “dövlət”; “ərəzi vahidi”: *beq eli* “bəyin idarəsi altında olan ərazi”; 3) “xalq”: *bilqə tonyuquq ben özüm tabyaç eltingə qillintim* “Mən, müdrük Tonyukuk Çin xalqının tərbiyəsini aldım” (DTS, 168).

II. 1) “qapı yaxınlığında olan yer”: *qapuyeli* “qapının yaxınlığı, qapı ətrafında olan yer”; 1) “qapı”: *küç eldin*

kirsə törü tünlükün çiqar “əgər güc qapıdan çıxarsa, o zaman qanun da evin bacasından çıxar”; 2) “satqın”: *el kişi* “satqın, xəyanətkar adam” (DTS, 169).

Tarixi qaynaqlardan məlumdur ki, IX-X əsrlərdə türk soylu bulqar xanları *eltəbər* adlanırdı. Türkdilli xalqların siyasi leksikonunda *el* komponentli çoxlu soz yaranmışdır.

Azərbaycan dilinin müxtəlif yazılı qaynaqlarında “ölkə”; “camaat”; “xalq” mənalarında işlənmişdir:

*Dünyanın murdarına sən çox uzatdın əlini,
El sənə verir tanışlı, olmaya kim tanəsən.*
(İ.Nəsimi).

*Qəmzən görünməyib gözə, qanlar içər müdam,
Zahid kimi ki, badəni eldən nihan içər.*
(M.Füzuli).

*Lazımdır ki, edək belə qonağa,
Ellik ilə malü mülki sadağa.*
(Q.Zakir).

Qədim türk yazılı abidələrindən olan “Tonyukuk” yazısında *el/il* sözü “dövlət” mənasını ifadə etmişdir: *İl yemə il boltı, bodun yəmə bodun boltı. Özüm karı boltım, uluğ boltım* “Dövlət də dövlət oldu, xalq da xalq oldu, özüm də qocaldım, ulu oldum”²⁷³. S.E.Malov türk runik abidələrində *il* sözünü “dövlət, xalq” anlamlarında qeyd almışdır (PDP, 379). Əski türk dialektlərində *il/il* variantlarında olmuşdur (DTD, 115). Müqayisə üçün qeyd edək

²⁷³ Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, “Yazıçı”, 1983, s. 121.

ki, şumer yazılarında *ila//ilu//el* “tanrı”²⁷⁴, akkad dilində *ilu* “tanrı”²⁷⁵, elam dilində *hal* “ölkə”²⁷⁶ sözləri işlənmişdir.

Ə.Şükürlü “Gül Tigin” abidəsində bu sözün “dövlət”; “xalq” mənalarında işləndiyini göstərir²⁷⁷. Qırğız dilində *al* (“tayfa, xalq, sülh”) variantı var. Həmçinin uyğur dilinin Hami ləhcəsində *əl* “xalq”²⁷⁸, yakut dilində *il* “məhəbbət, sülh, əmin-amanlıq” mənasını ifadə edir. Yakut dilində “ailə” mənasında *ıal* sözü də mövcuddur. Tunqus-mancur dillərində olan *ile* “adam, ər, dost” (SSTMY, I, 310) sözü də, çox güman ki, *el//il* kökünə bağlıdır.

Müasir dilimizdə işlənən *elçi* sözü məhz *el* isminin derivatıdır. Uyğur dilində *elçi* sözü “xalqın başçısı, hökmdar” mənəsindədir. Tarixdən məlumdur ki, Qərbi Hun İmperatorluğu dönəmində qohum tayfa, nəsil, əşirət birliyi *el* adlanırmış. Vaxtilə Göytürk dövlətinin yaradıcısı olan Bumın xaqan *il xaqan* titulu daşıyırdı.

Göytürk dövlətinin mövcud olduğu illərdə *il* sözü “dövlət” mənasını ifadə etmişdir. Həmçinin qədim türklərdə *el xanlıq* “imperiya” anlamında idi. L.Qumilyovun yazdığına görə, vaxtilə türklərin dövlətçilik anlayışında *el//al//il* sözü mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Qədim türk-

²⁷⁴ Diker Selahi. Türk Dili'nin Beş Bin Yılı. İstanbul, Töre Yayın Grubu, 2000, s. 247.

²⁷⁵ Липин Л.А. Аккадский язык. Москва, “Наука”, 1964, с. 70.

²⁷⁶ Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. Москва, “Наука”, 1967, с. 85.

²⁷⁷ Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, “Maarif”, 1993, s. 46.

²⁷⁸ Малов С.Е. Уйгурский язык (хамийское наречие). Москва-Ленинград. Издательство АН СССР, 1954, с. 139.

lər imperiyanı *el* adlandırırdılar²⁷⁹. Yəni *el//al* “iri dövlət birliyi” anlamında idi. Klassik monqol (monqol yazılı dili) dilindəki *ulus* “dövlət”, müasir monqol dilindəki *uls* “xalq, dövlət”, tunqus-mancur dillərindəki *ile* “adam, ər, dost” (SSSTMY, I, 310) sözləri də *el* kökünün derivatları hesab oluna bilər. Tarixi faktlar sübut edir ki, *el//il* sözü qədim türk siyasi terminlərindən biri olmuşdur.

Göytürk hökmdarlarından olan İltəris kağanın arvadı İlbilgə adlanırdı. Orxon-Yenisey yazılarında *el//il* kökündən yaranmış *ilig* “dövlət”, *illə* “el birliyi” sözləri var. Əski türk abidələrində *ilçi* “səfir”, *ilik* “hökmdar, knyaz”, *illik budun* “tayfa ittifaqı” mənalarındadır. *El* kökünün derivatı olan *ulus* sözü türk dilində “xalq, millət”, yakutların dilində isə “inzibati ərazi bölgüsü, vilayət” anlamını bildirir. Yakut dilində bu kökdən yaranmış *ilqə* “nəsil, doğma adam”, *ildit* “çapar”, qırğız dilində *ulut* “millət”, karaim dilində *elyan* “cavan adam” sözləri mövcuddur. Altay dilində *taraqan el* “nəsil”, *el-con* “xalq, millət” mənasındadır (ATS, 81). İ.M.Stebelin-Kamenski İran mənşəli vaxan dilindəki *ilga* “yaylaq” sözünün türk dillərindəki *il* “xalq, tayfa” sözü ilə bağlılığını qeyd edir (ESVY, 194). Müqayisə üçün qeyd edək ki, qədim urartu dilində *alusi* sözü “el başçısı, knyaz” anlamında olmuşdur²⁸⁰.

Azərbaycan dilinə aid folklor qaynaqlarında *el* sözü ilə bağlı çoxlu nümunələr var:

Əzizim, oba xanı,
El xanı, oba xanı,

²⁷⁹ Гумилев Л. Древние тюрки. Москва, “Наука”, 1967, с. 101.

²⁸⁰ Мещанинов И.И. Грамматический строй урартского языка. Ч. I, Москва, Издательство АН СССР, 1958, с. 137.

*Kirpiyin od kimidir,
Gəl vurma o baxanı.*

(bayatı).

Qaçacağı el saxlar.

(atalar sözü).

Əski türk abidələrinin dilində *el* komponentli müxtəlif mənəli sözlər işlənmişdir: *el törü* “hakimiyyət”; *el tut* “tayfa hakimiyyətinə sahib olmaq”; *el bodun* “xalq” (DTS, 169). Həmçinin Orxon-Yenisey yazılarında *el* tərkibli şəxs adlarının işlənməsi müşahidə olunur: *El Buqa*, *El Çur*, *El Temyur*.

L.Budaqovun lüğətində *el* sözü “xalq, camaat”; “tayfa”; “yad adam və ya adamlar”; “əyalət, ölkə” mənalarında verilmişdir (LB, I, 203). “Oğuznamə”də “xalq”; “ölkə” mənalarındadır: *El dutduğu qabaqcaq hasil olmaz* (“Oğuznamə”, 19); *El baylı-yoxsullu olur* (“Oğuznamə”, 190).

El sözü *oba* sözü ilə qoşa söz kimi də işlənir, bu fakt da sübut edir ki, tarixən həmin sözlər sinonimlik təşkil etmişdir:

Sən məni qul eylədin,

Dərdimi bol eylədin,

Dağıtdın el-obanı,

Düşməyə yol eylədin.

(bayatı).

“Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə həmin sözün “tayfa, tayfa ittifaqı”; “yad adam”; “dövlət”; “ağalıq”; “hakimiyyət”; “ölkə”; “xalq”; “sülh”; “qoşun” kimi geniş mənalarda işləndiyi qeyd olunur (ESTY, I, 340-341). *El* isminin türk dillərində *el//il//al//äl* formaları ilə yanaşı, *yal* (çuv.), *iel* (qaq.) variantları da var.

Türkoloji ədəbiyyatda V.V.Radlov, N.Berezin, N. Poppe, V.Qrönberq, T.Zenker, C.Dörfer *el* sözünün mənşəyi, semantikasını ilə bağlı müxtəlif mülahizələr söyləmişlər. H.Vamberi uyğur dilində olan *ilmek* (“bağlamaq”), *ilki, yilki* (“sürü, naxır”), türk dilində olan *yilim* (“yarışqan”) sözlərinin *i:l//il* kökündən yarandığını ehtimal edir. T.Zenker isə digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq, *el//il* formalarını fonetik variantlar kimi qəbul etmir. O, həmin formaları omonim kimi fərqləndirməyə cəhd edərək göstərmişdir ki, şərq türk dillərində *i:l* “insan”; “kim isə”; “yad adam”, *el* isə “başlanğıc, yaranma” anlamlarını bildirir. Tədqiqatçı hesab edir ki, məhz ikinci formanın əsasında “tayfa”; “oğul”; “xalq”; “ölkə” mənaları yaranmışdır (ESTY, I, 341). V.V.Radlov *el* isminin “sülh, barış” mənasını birinci hesab edirdi²⁸¹. C.Dörfer də *el* sözünün ilkin mənalarının “sülh, əmin-amanlıq”, “tayfa ittifaqı” (konfederasiya) olduğunu qeyd etmişdir. O, ehtimal etmişdir ki, həmin sözün “tayfa ittifaqı” mənası “sülh, dinclik” mənalarından yaranmışdır (yəni “sülh, dinclik şəraitində yaşayan tayfalar”). Sonra isə “tayfa ittifaqı” mənası əsasında törəmə “torpaq”; “diyar”; “vilayət”; “insanlar”; “yad adamlar” mənaları yaranmışdır (ESTY, I, 340-342). Məntiqi-semantik nöqteyi-nəzərdən mənaların bu cür xronoloji şəkildə yaranması ehtimalı real səslənir. Ancaq, digər tərəfdən, *el* sözünün kompleks mənaları (“xalq”; “ölkə”; “tayfa”; “vilayət”) çox qədim dövrlərdə yaranmışdır. Əski türk abidələrində *el* isminin “dövlət”; “ölkə”; “xalq”

²⁸¹ Антонов Н.К. Материалы по исторической лексике якутского языка. Якутск, Якутское книжное издательство, 1971, с. 97

mənalarında işlənməsi fikrimizi sübut edir. *El//il* sözünün qədim mənə variantlarından biri olan “sülh” mənası müasir qazax dilindəki *el bolayık*, yəni “sülhlə yaşayaq” ifadəsində qalmışdır. A.M.Şerbak bu sözün arxetipini **äl* (“tayfa ittifaqı, sülh”) şəklində rekonstruksiya edir (SFTY, 193). B.Xəlilovun ehtimalına görə, *el* sözü qədim *i-fel* kökündən təşəkkül tapmışdır²⁸². Çağdaş tatar dialektlərində *il* sözü “kənd” (TDDS, 144) mənasındadır. *El* isminin semantikasını ilə bağlı türkmən dilində belə bir atalar sözü var: *Öz qadrın bilmedik, il qadrını nə bilsin*. “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda “ölkə, dövlət” mənalarında işlənmişdir. Yəni dastanın dilində bu söz siyasi toplum anlamını da da bildirmişdir: *Eldə yağt yox ikən sənin babanın üstünə yağt gəldi; Qan Abqaz elinə mən gedəram Altun xaça mən əlümi basaram* (KDQ, 68).

Q.Ramstedt *el* sözünü kalmık dilindəki *el* (“sülh, barışıq”), monqol dilindəki *ilel* (“camaat, xalq”) sözləri ilə müqayisə edir. Bəzi tədqiqatçılar monqol dilində işlənən *ulus* sözünün türk dillərindən alındığını qeyd edirlər (ESTY, I, 341). XIII-XIV əsrlərə aid monqol lüğəti “Mukaddimat Al-Adab”da *el kişi* sözü “insan” anlamında qeyd olunmuşdur²⁸³. *El* isminin qədim “sülh” mənası monqol dilində də qorunmuşdur²⁸⁴. Qədim türk abidələrinin dilində *el//il* komponentli cüt şəkildə işlənən *el-kün* (“xalq”) sözünə rast gəlinir (PDP, 363). Bəzi türk dillərində bu söz

²⁸² Xəlilov B. Fəllərin ilkin kökləri. Bakı, ADPU, 1998, s. 90.

²⁸³ Поппе Н.Н. Монгольский словарь Мукаддимать Ал-Адаб. Часть I-II. Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1938, с. 152.

²⁸⁴ Özkan E. “Erat” Sözü Hakkında // “Türk Dili”. Dil ve Edebiyat Dergisi, Sayı 552, Ankara, 1997, s. 520.

“xalq” mənasında indi də işlənməkdədir. Məsələn: türkm.: *İl-qünüm bolmasa, ayım qünüm doğmasın* “Əgər mənim xalqım yoxdursa, onda mənim üçün nə günəş, nə də ay var” (məsəl). M.İslamov Azərbaycan dilinin Şəki dialektində *elgün* sözünü “qohumlar” mənasında qeydə almışdır²⁸⁵. M.Şirəliyev Bakı dialektində işlənən *elat* (“köçəri”), *ellik* (“bütün, hamısı”) sözlərinin *el* kökündən yaranmış olduğunu göstərir²⁸⁶. Məlumdur ki, orta əsrlərdə köçəri kəndlilərə *elat* deyilirdi. Hazırda həmin söz türkmən dilində *ilat* variantında işlənməkdədir (STY, 335). Türk dilindəki *ilçe* “mahal, rayon” sözü də bu kökdən yaranmışdır.

Fikrimizcə, *el* isminin “tayfa” mənası ilkindir, digər mənalar sonradan yaranmışdır. Həmin ilkin mənə çağdaş Altay dilində mühafizə edilmişdir. Qədim assur yazılarında da *a’lu* sözü “tayfa” anlamında olmuşdur. Türk dillərinin ümumi leksik fonduna aid olan bu söz prototürk dövründən həmin dillərdə işlənmişdir. Türk dillərinin ilkin inkişaf mərhələlərində daha geniş anlayışlar bildirmişdir.

Türk dillərinin ayrılma-parçalanma dövründə *el* sözü müxtəlif türk dillərində kök mənalarını bu və ya digər səviyyədə mühafizə etmişdir. Həmin sözün geniş mənə variantları azalmışdır. Türk dillərində *el* sözündə mənə fərqlərinin yaranması yuxarıda qeyd etdiyimiz ayrılma-parçalanmanın nəticəsidir. Məsələn, Azərbaycan dilində *el* isminin geniş mənə variantlarından yalnız ikisi (“ölkə”;

²⁸⁵ İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1968, s. 244.

²⁸⁶ Şirəliyev M. Bakı dialekti. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1957, s. 175

“xalq”), çağdaş türk dilində isə qədim mənə variantlarından dördü (“yad adam”; “xalq”; “ərazi vahidi”; “ölkə”) mühafizə olunmuşdur. Türk dialektlərində *el* sözü “məmləkət”, “bir yerdə yaşayan adamlar” (DS, V, 1702) mənələrindədir.

Mahal. Tür. *mahal* “yer, məkan”, “bölgə” (TRS, 595; TS, II, 976); *Otomobilin dinməyən yaygarasını üstünə alınmaya mahal yoktu* (Ö.Seyfettin, TS, 10, 1325), Azərb. “vilayət, ərazi, yurd”: *Tanındı mahalda on beş yaşından, Bahadırın adı dillərdə gəzdi* (B.Vahabzadə, ADİL, III, 267), türkm. *maxal* “vaxt, zaman” (Türkm.RS, 444), özb. *maxal* “vaxt, mərkəzdən kənar yer” (UDİL, II, 457), qır. *maal* “vaxt, an, zaman” (Kir.RS, 290): *tuşkō maal* “günortaya yaxın vaxt”, çuv. *mexel* “an, zaman”, q.qalp. *məxəl* “vaxt”, baş. *məl* “müddət, vaxt” (EŞÇY, 133).

Mahal sözü ərəb dilindən alınmadır. Ərəb dilində 1) “mümkün ola bilməyən, qeyri-mümkün”; 2) “çətin”; 3) “məhəllələr”; 4) “vilayətin bir hissəsi, iqtisadi rayon; 5) “yer, məkan”; 6) “ətina, diqqət” mənələrindədir (ƏFSL, 374-376). Sözü kökü ərəb mənşəli *hallə-* “bir yerə qonmaq” feli ilə bağlıdır. Göründüyü kimi, ərəb dilində geniş mənə variantlarına malik olan bu söz türk dillərinə keçərək həmin mənələrin əksəriyyətini itirmişdir. Vaxtilə *mahal* sözü Azərbaycan dilində “bəzi böyük inzibati ərazi vahidlərinin adı” mənəsində işlənirdi. XIX əsrin ortalarında Azərbaycanın bölündüyü vilayətlər mahallar adlanırdı²⁸⁷. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *məhəl* formasında “yer,

²⁸⁷ İsmayıl M. Azərbaycan tarixi. Bakı, “Maarif”, 1983, s. 216.

zaman, ara, fürsət” mənalıdadır: *Bu məhəldə xan Qazan yetdi* (KDQ, 81). Orta əsrlərə aid türkmən yazılı qaynaqlarında “vaxt, zaman” anlamını ifadə etmişdir:

*Maxal-maxal xuruç edip özündən,
Janım xeder eder ala qözündən.*

(TKES, 211).

Türk dilinin dialektlərində “yerində”; “gərəkli”; “zaman” (DS, IX, 3151), Azərbaycan dilinin Dmanisi (Başkeçid) şivəsində “vaxt, an”²⁸⁸ mənalıdadır işlənir.

§ 1.2.3. Qohumluq bildirən isimlər

Apa. Qədim türk dillərində *apa* ismi əsasən ana xətti üzrə böyük, yaşlı qohum adlarını bildirmişdir: “böyük bacı”, “ana”, “yaşlı qadın qohum”, “xala”, “bibi”, “əcdad”, “qohumlar”, “rütbə”, “yaşlı qadın” (DTS, 47; DLT, I, 86; DTD, 110; GC, 5; QTAS, 18; QTAL, 31).

Lakin müasir türk dillərində bu məna variantları azalmışdır: çuv. “ana”, “yaşlı qohum”, ş.yuq., noq. “ana”, tür.dia. “bacı”, “böyük bacı”, qır. “böyük bacı”, “ana”, özb., uyğ., tuv.dia., baş. “böyük bacı”, tat. “xala” (ESTY, I, 159; ESCY, 30; KÇRS, 1), bar. “böyük bacı, atanın bacısı” (ESRDS, 71). Faktlardan da görüldüyü kimi, semantik daralma nəticəsində məna fərqləri yaranmışdır. Bəzi türk dillərində bu söz arxaikləşmişdir. Çox güman ki, türk dilindəki *abla* “böyük bacı” sözü də *b//p* refleksinə əsasən *apa* sözü ilə eyni kökdəndir. Əski türk yazılı qaynaq-

²⁸⁸ Джангидзе В.Т. Дманисский говор Казахского диалекта азербайджанской языка. Баку, Издательство АН Азербайджанской ССР, 1965, с. 96.

larında Apa Tarqan titulu olmuşdur. Türk dillərində *apa// apak//api//afa//apay//opa* fonovariantlarındadır.

Ər. Tür. *er* “kişi”; “əsgər”; “adam” (TRS, 276; TS, I, 460); *Sanat eri çalısır, bir eser kor ortaya, onun güzel olduğuna inanır, o güzelliği her kesin anlamasını, kavramasını ister* (N.Atay, TS, I, 460), Azərb. “qadının həyat yoldaşı”: *Arvad qab dəsmalı ilə yaşarmış gözlərini silib ərinin qabağında deyinə-deyinə qaldı* (S.Rəhman, ADİL, II, 282), türkm. “ər, kişi, cəsur”: *Ey yaranlar, ər qadrını ər biler, Özindən özqeni deli beqenmez* (Kətibi. “Saylanan qoşqıları”). Digər türk dillərində aşağıdakı mənələrdədir: tuv. “oğlan, cavan adam”, tat., baş., xak., kar., çul.tat. “qadının həyat yoldaşı”, qır., qaz., Alt. “qəhrəman, cəsur”; “sərkərdə”, çuv. “kişi, qadının həyat yoldaşı”, q.qalp. “kişi, qəhrəman”, özb. “qadının həyat yoldaşı, kişi, igid”, uyğ., s.uyg., ur. “kişi”, Sib.tat.dia. “kişi”, yak. “kişi, qadının həyat yoldaşı, güc, enerji, mərdlik”.

Türk dilinin dialekt və şivələrində, hətta bu söz “subay, evlənmemiş adam” mənasında da işlənəkdədir. *Er//ər* ismi çağdaş türk dillərində fərqli fonovariantlardır: türkm.dia. *ər*, q.qalp., xal. *her*, uyğ.dia. *er*, çuv., *ar//er*, tat., baş., xak., tuv. şiv., Sib.tat.dia. *ir*, özb., yak. *ər*, özb.dia. *yər*, Alt., q.balk., qır., qaz., noq., tuv., şor., tür. *er*, kar. *éer*, çul.tat. *e:r*, ur. *er*, türkm., q.qalp.şiv. *əər*²⁸⁹, sal. *ar//er//ur*, s.uyg. *yer*²⁹⁰.

²⁸⁹ Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики. Средне-азиатский ареал. Москва, “Наука”, 1975, с. 56.

²⁹⁰ Малов С.Е. Язык жёлтых уйгуров. Алма-Ата, Издательство АН Казахской ССР, 1957, с. 39.

E səsinin ulu türk dilində sonralar yarandığını nəzərə alsaq, *ər* variantının *er* variantından daha qədim olması ehtimalı realdır. Deməli, bu sözün praformasını türk dilləri üçün **ər* şəklində rekonstruksiya etmək olar.

Qədim türk abidələrinin dilində “ər, qadının həyat yoldaşı”; “igid, qəhrəman”; “kişi”; “insan”, “cəsur”, “döyüşçü” mənalarında işlənmişdir (QTAS, 35; QTAL, 36); *Er bitig bitidi* “Kişi kitab yazdı” (DTS, 175). Müxtəlif türk yazılı abidələrində bu sözdən düzəlmiş *eren* “ər”; “kişi”; “döyüşçü”; *erensiz* “ərsiz”; *erət* “kişilər” kimi sözlər işlənmişdir (DTS, 175-176). M.Kaşğarlı *ər* isminin “kişi” və “adam, insan” mənalarında işləndiyini göstərmişdir: *Er söz tinqladı* “İnsan sözə qulaq asdı” (DLT, III, 403). Əbu Həyyanın lüğətində “kişi”; “ər” mənalarında izah edilmişdir (ƏH,14). Skif yazılarında *ardar* “knyaz, ağa”, *eor* “ər”, *arša* “igid, kişi” mənasında olmuşdur (ESUY, 101). A.M. Şerbak sözün praformasını **ər* (“kişi, ər”) variantında bərpa edir (SFTY, 194). Şumer yazılarında *eren* “döyüşçü”, *erim//erin* “kişi” anlamındadır²⁹¹. Ehtimal ki, monqol dilində olan *ard* “əhali” sözü də *ər* kökündən yaranmışdır. Həmin söz qədim monqol dilində *arad* şəklində olmuşdur (MED, 4). Yakut dilində bu qədim kök sözdən törənmə *ardii-* “mərd olmaq, igid olmaq”, *ərdən-* “ərə getmək” felləri işlənir (SYY, I, 296-297). Türk dilinin İqdir şivələrində də Azərbaycan dilində olduğu kimi *er* “qadının həyat yoldaşı” mənasındadır (DS, V, 1764).

Əksər türk dillərində *er//ər* ismi semantik daralmaya məruz qalmışdır. Azərbaycan dilində *ər* ismi öz ilkin mənə

²⁹¹ Halloran John A. Sumerian Lexicon: <http://www.sumerian.org.p>. 55.

variantlarından biri olan “qəhrəman, igid” mənasını Göyçay, Ağdam, Şamaxı şivələrində işlənən *ərdəmli* (“hünərli”) sözündə mühafizə edə bilmişdir²⁹². Lakin ədəbi dilimizdə bu mənanı itirmişdir. Çağdaş başqırd dilində belə bir məsəl var: *ildən eşe ir muyunında, irzen eşe il kuyunında* “vətənin taleyi kişilərin, kişilərin taleyi isə vətənin əlindədir”. Türk dillərində *ər* isminin semantikasi ilə bağlı çoxlu atalar sözləri mövcuddur: *Ata eyer gerek, eyere er gerek* (tür.), *er tuymaqınça el tuymas* (özb.)²⁹³, *er yiqitni maydonda sina* (özb.)²⁹⁴. İbn Mühənnanın lüğətində “kişi” (İML, 29), Ə.N.Nəcipin lüğətində “insan”; “qəhrəman”²⁹⁵, XIII əsrdə yazılmış “Türk-ərəb lüğəti”ndə “kişi”; “ər”²⁹⁶ mənalarda verilmişdir. “Oğuznamə”də “kişi, igid” anlamlarındadır: *Ər də düşər qərə bəxtə, övrət də düşər qərə bəxtə* (“Oğuznamə”, 45); *Ər gedər, adı qalur* (“Oğuznamə”, 37). S.Diker xurrit dilindəki Ar-rumti tanrı adını türkcə Er Urum İti “igid kişi” şəklində tərcümə edir²⁹⁷.

Orta əsrlərdə türk (osmanlı) dilində yazılmış müxtəlif

²⁹² Əmirova G. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında bəzi arxaik sözlər // “Filologiya məsələləri”. №1. Bakı, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəşriyyatı, 1994, s. 132.

²⁹³ Özbek - Türk Ata Sözləri və Deyimleri Sözlüğü. Taşkent, 1998, s.17.

²⁹⁴ Абдурахимов М. Узбекско-русский словарь афоризмов. Ташкент, “Ўқитувчи”, 1976, с. 110.

²⁹⁵ Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. Москва, “Наука”, 1979, с. 410.

²⁹⁶ Курьшжанов А.К. Исследование по лексике “Тюркско-арабского словаря”. Алма-Ата, “Наука”, 1970, с. 112.

²⁹⁷ Diker Selahi. Türk Dili'nin Beş Bin Yılı. İstanbul, Töre Yayın Grubu, 2000, s. 215.

yazılı abidələrdə *ər* ismi aşağıdakı mənalarda işlənmişdir:

1) “ər, zövc”: *Arvad eyitti: Erim evde değil;*

2) “erkək”; “kişi”: *Benim atam Kayser bilgili kişi idi, anlamaklı er idi;*

3) “igid, qəhrəman, bəhadır”: *Er ere mağlup olmak ayıp değildir;*

4) “bəktaşilik təriqətinin üzvü, mürşid”:
Ey cihanın varlığını terk eden, Er mahabbetin gönülde berkiden;

5) “sahib”: *Beli bildim ki, sen bir genc erisin* (Tar.Söz., III, 1484 -1488).

Yunus Emrenin şeirlərində “həqiqətə çatan, erkək, kişi, igid” mənalarındadır.

*Yunus eydir aşık oldum
Maşüka derdinden öldüm.
Gerçek erin kapısından
Ömrüm harc etmeğe geldim.
(Y.Emre. “Güldeste”).*

Klassik yazılı qaynaqlarımızda daha çox “kişi” mənasındadır:

*Ər oldur həq yolına baş oynaya,
Döşəkdə ölən yigit murdar bolur.
(Q.Bürhanəddin).*

Qeyd edək ki, qədim şumer dilində *eqar* “əkinçi” sözü olmuşdur ki, burada *ar* komponenti “kişi, insan” anlamındadır. Digər dillərdə də *ər* isminin leksik paralelləri və derivatları vardır: latın *erus* “ağa, qulun sahibi”, mancur *ari* “qəddar ruh”, *erke* “güclü kişi”, macar *ur* “ər, bəy”, daqur *ere* “kişi, erkək, ər”, baoan *ere* “kişi”, dunsyan

ere “kişi”²⁹⁸, alban *burë* “ər, kişi” (Alb.ED, 42), fin *urho* “qəhrəman, cəngavər”, *uros* “erkək”, *aran* “kişi”, bask *ar* “erkək” (EDB, 100), *erri/herri* “əhali” (EDB, 178), proto-kelt **aryo* “azad kişi” (EDPC, 43), samodi *ire* “baba, qoca” (ESRDS, 73), oyrat *irgen* “xalq”²⁹⁹, tunqus *ur* “erkək” (SSTMY, I, 281), vaxan *arvo* “ruh, ölmüş insanın ruhu” (ESVY, 86), monqol *irgen* “xalq, əhali” (MRS, 221), *ere* “kişi, qadının həyat yoldaşı, igid, güc, qüvvət” (MRS, 675), monqol dia. *irgen* “xalq”³⁰⁰, nivx *ar* “erkək”, *ir* “ana”, *er* “ata”³⁰¹. Göründüyü kimi, nivx dilində fleksiya ilə *ər* kökündən yeni sözlər yaranmışdır. Digər şərq Saxalin dillərində də bu qədim söz kökünün fonosemantik diferensiallaşması müşahidə edilir: *er* “ata, əmi”, *ir* “ana”, *ar* “erkək”³⁰².

Dünyanın digər, qeyri-türk dillərində də **ər* sözünün izlərini görmək mümkündür: sanskrit *n̄ ara* “adam, kişi, qəhrəman”, *naar`a* “ər, kişi”, fransız *mari* “ər”, macar *ferj* “ər”, latış *virš* “kişi, ər”, ingilis *ser* “ağa, cənab”, hindi *nar* “erkək”³⁰³, osetin *nar* “kişi”, inquş *mar* “ər”, keçuya *qari*

²⁹⁸ Тодаева Б.Х. Дунсянский язык. Москва, Издательство восточной литературы, 1961, с. 144.

²⁹⁹ Тодаева Б.Х. Словарь языка ойратов Синьцзяна. Элиста, Калмыцкое книжное издательство, 2001, с. 176.

³⁰⁰ Тодаева Б.Х. Язык монголов Внутренней Монголии. Очерк диалектов. Москва, “Наука”, 1985, с. 16.

³⁰¹ Панфилов В.3. Нивхско-алтайские языковые связи // “Вопросы языкознания”. № 5. Москва, “Наука”, 1975, с. 3-13.

³⁰² Панфилов В.3. Гносеологические аспекты философских проблем языкознания. Москва, “Наука”, 1982, с. 287.

³⁰³ Дымшиц З.М. Грамматика языка хинди. 1. Письменность, фонетика, морфология. Москва, “Наука”, 1986, с. 52.

// *ghari* “ər”, yapon *arudzi* “kişi”³⁰⁴. Bütün bu paralellər, analogiyalar göstərir ki, *ər* lekseminin yayılma coğrafiyası çox geniş olmuşdur. Qədim skif yazılarında *eor* sözü “ər” mənasında işlənmişdir³⁰⁵. R.L.Trask bask dilindəki *arrebo* “kişinin bacısı” sözünün *ar* “erkək” sözündən törəndiyini göstərir (EDB, 108).

Ər sözünün qeyri-türk dillərində yenə də bir çox paralelləri mövcuddur. Məsələn, rus dilində *зепой* “qəhrəman”, fransız dilində *heros* “qəhrəman”, ingilis dilində *hero* “qəhrəman” sözləri də bu köklə homogenlik təşkil edir. Hind-Avropa dillərində, o cümlədən german dillərində *ner* “kişi”, alban dilində *nyer* “kişi” leksemi var³⁰⁶. Qədim hind dilində *nar* “ər” sözü olmuşdur³⁰⁷. Deməli, *nər* sözü ilə *ər//er* kökünün genetik əlaqəsi mövcuddur. Bu paralellər göstərir ki, müxtəlif dillərdəki anlautdakı *n*, *h*, *f*, *v*, *s* səsləri protetik səslərdir, sözün praformasını məhz türk dillərində qorunan **ər* şəklidir. Qədim etrusk dilində *Hera* teonimi işlənmişdir (HDE, 99).

Altay etimoloqları protoaltay dili üçün bu kökü **p'are*, prototürk dilləri üçün **eren*, protomonqol dilləri üçün isə **haran* (“kişi, xalq”) şəklində bərpa edirlər və bu sözü türk-monqol izoqlosuna aid edirlər. S.Starostin isə protoaltay dilləri üçün bu qədim sözü **āri* (“kişi”)

³⁰⁴ Будаев Н.М. Западные тюрки в странах Востока. Лексические параллели японского и карачаево-балкарского языков. Нальчик, 2002, с. 182.

³⁰⁵ Закиев М.З. Об изучении древних тюрков и их языков // “Тюркское языкознание”. Ташкент, “Фан”, 1985, с. 26.

³⁰⁶ Макаев Э. Структура слова в индоевропейских и германских языках. Москва, “Наука”, 1970, с. 99.

³⁰⁷ Иванов В. В. Хеттский язык. Москва, Эдиториал УРСС, 2001, с. 89.

şəklində rekonstruksiya edir ³⁰⁸. Ancaq bu qədim kökün ikihecalı rekonstruksiyası, bizə görə, reallıqdan uzaqdır. 1709-cu ildə Londonda nəşr edilmiş “Türk dilinin qrammatikası” əsərində *ər* sözü “erkək” mənasında verilmişdir ³⁰⁹.

Qədim türk yazılı abidələrindən olan “Altın-göl” yazısında “qəhrəman” anlamındadır:

Ərdəm bolsar budunuy ərk budunuy.

Ər atum Ərən Uluğ,

Ərdəmlig batur mən ³¹⁰ - “Mənim

xalqım güclü idi, Mənim qəhrəman adım Ərən Uluğdur, Mən şöhrətli qəhrəmanam”. XIV əsrə aid özbək yazılı abidəsi olan Seyfi Sarayinin “Qülistan bi-Türki” əsərində *er* “insan” mənasındadır: *Bilikli er kalamı təza küldür* ³¹¹.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *ər* ismi “igid, qəhrəman”; “kişi” mənələrindədir: *Ər yigitlər qarisa, oğlu doğmaz* (KDQ, 83); *Ol gün ciyərində olan ər yigitlər bəlirdi* (KDQ, 43); *Könlün yuca tutan ərdə dövlət olmaz* (KDQ, 14).

XIV əsrdə İ.Nəsiminin şeirlərində “igid” mənasındadır:

*Soyun, ey murdar sallaxlar, Nəsiminin tənin,
Bunca namərdi görün bir ər qıyarlar ağrımaz.*

³⁰⁸ Starostin S. Altaic etymology // www.starling.rinet.ru.html.p. 41.

³⁰⁹ Vaughan Thomas. A Grammar of the Turkish Language. London, Menston (Yorks.) Scholar P., 1709, p. 76.

³¹⁰ Стеблева И.В. Поэзия тюрков VI-VIII веков. Москва, “Наука”, 1965, с. 101.

³¹¹ Фазылов Э.И. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. АДД. Ташкент, 1967, с. 198.

V.V.Radlov öz lüğətində *ər* isminin müxtəlif türk dillərində “kişi”, “ər”; “güclü kişi”; “qəhrəman” mənalarında işləndiyini qeyd etmişdir (OSTN, I, 752). Qədim uyğur dilində bu söz “kişi”; “kimsə”; “əfəndi”; “bəy”; “şahzadə”; “dost”; “ər” mənalarında işlənmişdir (EUTS, 73-77). Çağdaş uyğur dilinin dialektlərində *ər//er* variantlarındadır (UDS, 54). Türk dilinin Rizə şivəsində *er* “qadının həyat yoldaşı” mənasındadır³¹². Maraqlı etnoqrafik faktdır ki, tatarlar udmurtları *ar* adlandırırlar³¹³.

S.E.Malovun ehtimalına görə, uyğur dilinin Hami ləhcəsində olan *er* sözünün “oğul” mənası çin dilindən alınmışdır³¹⁴. F.Cəlilovun fikrincə, türk dillərində *ər* sözü daha dərin qatda “məkan” - “yer” - “hərəkət” - “adam” - “kişi” anlamları üzrə semantik şaxələnmə keçirmiş *ar//er* morfemi ilə bağlıdır³¹⁵. Altayşünas V.İ.Çinçiusun ehtimalına görə isə, *ər//er//ere* sözü qədim dövrdə ad-fel omonimliyi olan *er-//ere-* “cəsarətli, ürəkli olmaq” kökündən yaranmışdır³¹⁶. Qədim türk abidələrinin dilində *ər* komponentli xeyli şəxs adı (yəni antroponimlər) vardır. Məsələn: *Er sancmış, Er böri, Er tonqa, Er buya, Arat, Arslan,*

³¹² Günay T. Rize İli Ağızları: İnceleme, Metinler, Sözlük. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1978, s. 316.

³¹³ Закиев М.З. Проблемы языка и происхождения волжских татар. Казань, Татарское книжное издательство, 1986, с. 39.

³¹⁴ Малов С.Е. Уйгурский язык (хамийское наречие). Москва-Ленинград. Издательство АН СССР, 1954, с. 149.

³¹⁵ Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, “Maarif”, 1988, s. 141-142.

³¹⁶ Цинциус В.И. К этимологии алтайских терминов родства // “Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков”. Ленинград, “Наука”, 1972, с. 48.

Arqun. Həmin kökdən yaranan coğrafi və astronomik adlara da qədim türk qaynaqlarında rast gəlinir: *Erən tir* “Əkizlər bürcü”; *Er qamış* “İrtiş çayının sahilində yer adı”. *Ər* kökündən xeyli miqdarda şəxs adlarının yaranması qədim türk dövründə həmin sözün titul adı kimi də verilməsini sübut edir.

Türk dillərində bu söz həm də məcazi mənada “kişilik”, “güc”, “mərdlik” mənalarını ifadə edir. Müxtəlif türk dillərində *ər* komponentli qoşa sözlər mövcuddur: tat. *ir bala* “oğlan”, baş. *ir-arıslan* “bahadır”, *ir tuğan* “qardaş”, *ir zati* “kişi cinsi”, *ir-katın* “ər-arvad” (BRS, 212), Sib.tat. *ir-qışı* “ər”. Çağdaş türkmən dilində *ərə getmək* anlayışının üç diferensial formada ifadə olunması var: *ərə barmak* “ərə getmək, evlənmək”, *ərə qitmək* “dul qalmış qadının ikinci dəfə ərə getməsi”, *ərə turup qitmək* “dul qalmış qadının əvvəlki ərindən olan uşaqları tərک edərək ərə getməsi”³¹⁷.

Türk dillərində və dialektlərində *ər* isminin fərqli derivatları işlənir: xak. *irepçi* “ər-arvad”, *iren* “kişi” (XRS, 132), xak.dia. *irdeş, eri/iri* “ər, qadının həyat yoldaşı”, Sib.tat.dia. *iren* “kişi”, qır. *eren* “qəhrəman”, baş. *irlek* “kişilik”, *irle* “evli”, qaz. *arıs* “qəbilə, tayfa”, “ər-arvad”, “igid” (KTS, 21), çuv. *aram* “qadın”, *arçın//arşın* “kişi” (ÇTS, 17), *ara* “kişilik”, *arım* “arvad”, “ərə getmiş, evli qadın” (EŞÇY, 31), qaz., noq. *irən* “kişi”, Sib.tat. *irən* “oğlan”, qaz., noq. *erte* “kişi”, tuv. *ire* “əcdad” (ESRDS, 73), s.uyğ. *eren* “kişi, ər”, *erkiş* “kişi işi”, *erktiğ* “güclü”

³¹⁷ Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. Ашхабад, “Блым”, 1973, с. 201.

³¹⁸, Alt.şiv. *ere* “yaşlanmaq” (SAAN, 50), *erik* “iradə” (SAAN, 51). Türk dillərindəki *ər//erk* (“güc, qüvvət”), monqol dillərindəki *erke* (“güc, hakimiyyət”) sözləri də *ər // er* isminin derivatlarıdır. Daqur dilində olan *erqun* “kişi” ³¹⁹ sözü də *ər* sözündən yaranmışdır. M.Resenen *ər* sözü üçün başlanğıc formanı **(h)ər(ə)* hesab edir. S.Y.Malov həmin sözün qədim türk abidələrinin dilində “ər”; “kişi” mənalarında işləndiyini göstərmişdir (PDP, 365). Yenisey yazılarında *eren* “qəhrəman, igid” anlamını ifadə edir ³²⁰. Uyğur dilinin Sinçzyan ləhcəsində *r* samiti reduksiyaya uğramışdır: *ə* “ər, kişi” ³²¹. Lobnor dilində isə *er* (“kişi, ər”) variantındadır ³²². F.Cəlilov hesab edir ki, alman dilindəki *herr* (knyaz), latın dilindəki *erus//herus* (knyaz) sözlərinin kökündəki *er//her* sözü həmin dillərə daha qədim dövrlərdə türk dilləri ilə kontakt nəticəsində keçmişdir. Bu sözü geniş Avropa regionuna çıxaran sakalar (skiflər) olmuşdur. Çünki yunan tarixçisi Herodot *ər* (sor) sözünün saka dilində “kişi” anlamında işləndiyini qeyd edir. Qədim ön Asiyada *ər* sözü geniş yayılmışdır. Şumer dilində *eren* (ərən), urartu dilində *ereli* (başçı) və s. Şərqə doğru yayılan türk tayfaları *ər* sözünü evenk (*ur*) və

³¹⁸ Малов С.Е. Язык жёлтых уйгуров. Алма-Ата, Издательство АН Казахской ССР, 1957, с. 26; 27.

³¹⁹ Поппе Н.Н. Дагурское наречие. Ленинград, Издательство АН СССР, 1930, с. 80.

³²⁰ Батманов И. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, Издательство АН Киргизской ССР, 1959, с. 218.

³²¹ Малов С.Е. Уйгурские наречия Синьцзяна. Москва, Издательство восточной литературы, 1961, с. 96.

³²² Малов С.Е. Лобнорский язык. Москва, Фрунзе, Издательство АН Киргизской ССР, 1956, с. 106.

monqol (*ere*) dillərinə ötürmüşlər. Bütövlükdə *ər* sözü Avrasiyaya yayılmışdır ki, bu da qədim türkdilli tayfaların müxtəlif miqrasiyaları ilə bağlıdır ³²³. Q.Kazımov isə onunla razılaşmayaraq, qeyd edir ki, bu sözlərin əksər dillərdə yayılmasının səbəbi kontakt deyil, onların nos-tratik söz kökləri olmasıdır. Q.Kazımov yazır ki, İ.M. Dyakonov e.ə.3000-2000-ci illərdə akkad dilinə məxsus *ere* sözünün şumerlərə keçdiyini qeyd etmiş, türk dil-lərindəki *ər* “kişi, igid, döyüşçü” sözünü bu sözdən fərqləndirməyə çalışmışdır. Əslində isə, “qul, oğul, adam, dö-yüşçü” mənasında olan *ər, ere* sözü ulu dilə məxsusdur və müxtəlif dillərə ulu dildən keçmişdir ³²⁴. Q.Kazımovun fikri ilə razılaşmaq olar. Çünki qədim dillərdə bu kökün izləri var: qədim İran **har* “dişi, qadın” (İSP, 71), skif, qədim İran *arša//aršn* “kişi”, “erkək”, skif **sar* “qadın” (İSP, 14), hind-Ari *sar* “qadın” (İSP, 49), urartu *arše* “gənc adam”, *aše* “kişi” ³²⁵, şumer *er//erum* “kişi”, *eren* “döyüşçü, işçi”, *er* “qul”, bask *errege* “şah”, *herri//erri* “əhali” (EDB, 178), akkad *urša* “qəhrəman” (GOA, 67), assur *eru//eru(m)* “uşaq, kişi, oğul”, *āru* “uşaq” (CDAL, 90).

Müqayisə üçün qeyd edək ki, çin dilində *er* “oğul” mənasındadır. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, həmin söz

³²³ Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, “Maarif”, 1988, s. 141-142.

³²⁴ Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, “Təhsil”, 2003, s. 240.

³²⁵ Мещанинов И.И. Грамматический строй урартского языка. Ч.1. Москва, Издательство АН СССР, 1958, с. 74.

uyğur dilinin Hami ləhcəsində də işlənir ³²⁶. Digər bir leksik paralel qədim irlənd dilindədir. Belə ki, qədim irlənd dilində *fer* “ər” anlamında olmuşdur. Müqayisə edək: Ural dillərinə aid olan macar dilində: *ferfi* “kişi”. Deməli, hind-Avropa dillərində olan *fer//her//ser* sözlərindəki ilkin samitlər protetik səslərdir və bu sözlərin türk dillərindəki **ər//er* kökü ilə genetik əlaqəsi heç bir şübhə doğurmamalıdır. Qədim Perm dilində olan *ver* “ər, kişi” sözünün də kökü bu qədim nostratik sözlə bağlıdır ³²⁷. Kartvel dillərində **kmar* “ər” sözü mövcuddur (ESKY, 198). İranda yaşayan Xalac türklərinin dilində həmin sözün anlautunda *h*-laşma müşahidə edilir: *her* ³²⁸. Bu fonovariant hind-Avropa dillərindəki köklə daha yaxındır. Y.N.Drozdo *german//herman* etnonimindəki *ger//her* hissəsinin türk dillərindəki *er//ər* kökü ilə bağlı olduğunu ehtimal edir ³²⁹. “Avesta”da *arša* “kişi, erkək” sözü işlənmişdir ³³⁰.

Əski mifoloji mənbələrdə də *ər* sözünün izlərinə rast gəlmək mümkündür. Həmin fakt da **ər* sözünün ən qədim söz köklərindən biri olduğunu bir daha sübut edir.

³²⁶ Малов С.Е. Уйгурский язык (хамийское наречие). Москва-Ленинград. Издательство АН СССР, 1954, с. 149.

³²⁷ Лыткин В.И. Древнепермский язык. Москва, Издательство АН СССР, 1952, с. 125.

³²⁸ Зейналов Ф. Об одном древнем тюркском языке в среднем Иране // “Советская тюркология”. № 6. Баку, 1973, с. 76.

³²⁹ Дроздов Ю.Н. Тюркская этнонимия древнеевропейских народов. Москва, 2008, с. 129.

³³⁰ Соколов С.Н. Язык Авесты. Ленинград, Издательство Ленинградского университета, 1964, с. 217.

Təsadüfi deyil ki, yunan mifologiyasında *Ares* adlı müharibə allahı olmuşdur. Türk dilləri ilə qohumluğu ehtimal olunan etrusk dilinin mətnlərində də *Ares* “ilahi qüvvə, tanrı” mənasını ifadə edir. Həmçinin ərəb mifologiyasında *Aarra* “tanrı adı” anlamındadır. Qədim türk etnonimlərindən olan *arıs* adı da *ər//er// ar* kökündən yaranmışdır.

Erkək, ərgən, ərdəm, ərən sözləri də *ər* sözünün derivatlarıdır. Bolqar dilində *erqen* “oğlan” anlamındadır. Qeyd edək ki, *er//ər* sözü məhz türk dillərindən erməni dilinə də keçmişdir. Erməni dilində *aru* “erkək”, *air//arn* “kişi, adam” mənalarındadır. Bu fakt da sübut edir ki, erməni dilinin leksikasının zənginləşməsi məhz türk dillərinin leksik bazası əsasında mümkün olmuşdur. V.M. İlliç-Svitıç “Avesta”da işlənən *nar* “kişi”, erməni dilində olan *ner* “erkək” sözlərinin bu köklə homogenlik təşkil etdiyini göstərir (OSNY, II, 92).

Türk dillərinin ilkin inkişaf mərhələsində “adam, insan”; “kişi”; “erkək”; “ər”; “igid”; “döyüşçü” tipli geniş mənə variantlarına malik olan bu ismin sonradan semantikasi məhdudlaşmışdır. Bəzi türk etnonimləri *ər* kökündən təşəkkül tapmışdır: *tatar, mişar, suar, bulqar, uyğur, xəzər*. M.Zəkiyevin ehtimalına görə, hətta başqırd etnonimi *başqa+ər* sözlərindən yaranmışdır³³¹. Halbuki digər qaynaqlarda həmin etnonimin mənşəyi *baş+qurd* sözləri ilə əlaqələndirilir. Qədim qıpçaq tayfalarından birinin adı *urus* idi. Bəzən bu sözü *ər//er* “kişi” kökü ilə də bağlayırlar. Qədim qaynaqlarda *er//ar* etnonimi də olmuş-

³³¹ Закиев М.З. Проблемы языка и происхождения волжских татар. Казань, Татарское книжное издательство, 1986, с. 35.

dur. Tofalar dilində digər türk dillərindən fərqli olaraq, *aşınıyak* sözü “ər”, “kişi” mənalarında işlənir (STR, 17). Deməli, çağdaş türk dillərində “kişi” anlayışının ifadəsində leksik diferensiallaşma mövcuddur. Əgər türk dilində *erkek* (“kişi”) sözü həmin funksiyanı daşıyarsa, teleut dilində bu funksiyanı *er kiji* sözü yerinə yetirir.

§ 1.2.4. *Bitki adı bildirən isimlər*

Gül. Tür. “qızılgül”: *bir demet gül* “bir dəstə qızılgül” (TRS, 362; TS, I, 580), Azərb. “*çiçək*” (ADİL, III, 206), türkm. “*çiçək*”; “qızılgül” (Turkm.RS, 219), qaq. “qızılgül” (QRMS, 122), özb. *qul* “çiçək, qızılgül, çiçək xəstəliyi, ən yaxşı hissə, naxış” (məcazi): *qul bosmok* “naxış vurmaq”, *badaninqa qul toşdi* “bədəni çiçək xəstəliyinə tutuldu” (UDİL, I, 195), qır. *qül*, qaz. *qul*, baş. *qöl* “çiçək”, uyğ.dia. *qül//qöl//qul* “çiçək, qızılgül”, q.qalp. *kyul//qyul* “çiçək”³³², noq., qum. *qul* “qızılgül”³³³, lob. *qül* “çiçək, qızılgül”³³⁴, tat. *qöl* “çiçək” (TTKTES, 59).

Əksər mənbələrdə *gül* ismi fars dilindən alınma hesab edilir³³⁵. Fars dilində گ ل (qol) 1) “çiçək”; 2)

³³² Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Ч.1. Москва, Издательство АН СССР, 1951, с. 356.

³³³ Дмитриев Н. К. Грамматика кумыкского языка. Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1940, с. 13.

³³⁴ Малов С.Е. Лобнорский язык. Москва, Фрунзе, Издательство АН Киргизской ССР, 1956, с. 100.

³³⁵ Tietze Andreas. Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı. (Sprachgeschichtliches und etymologisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen). Cilt 2: F-J. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009, s. 201.

“qızılgül” mənələrindədir (PRS, 425). Müasir türk dilində “gül, çiçək” mənası, Azərbaycan dilində isə “qızılgül” mənası itmişdir. “Oğuznamə”də də işlənmişdir: *Gül digənsiz olmaz* (“Oğuznamə”, 163). Azərbaycan dilindəki *gül kimi yaşamaq* ifadəsi türk dilində *gül gibi geçinmek* formasındadır. Türk dilində *gül* sözünün semantikasını ilə bağlı belə bir deyim var: *gülü seven dikenine katlanır*. Azərbaycan dilindəki *gül tikansız olmaz* deyimini özbək dilində *qul tikansız bulmas* şəklindədir. A.Qurbanov bu sözlə *gülmək* felinin semantik yaxınlığını qeyd edir. O, Azərbaycan dilində həmin sözün qədimdən işlənməsini və ən məhsuldar sözlər sırasına aid olmasını nəzərə alaraq, onun alınma olmadığını ehtimal edir³³⁶. XIII əsrdə “Dastani - Əhməd Hərami” poemasında “çiçək” mənasında işlənməmişdir:

*Aytdı: sözüm eşid, ey yüzi gül,
Şükür qıl padişaha, ağlama, gül.*
(DƏH, 55).

XIV əsrə aid olan Xorəzminin “Muhabbat-name” əsərində *qül* variantında qeydə alınmışdır:

*Çəmən fərraşı, yəni tan nəsimi,
Qül əfşanlık kılur bustan içində*³³⁷.

XV əsrdə özbək şairi Ə.Nəvainin şeirlərində *qul* sözü “çiçək, məhsul, meyvə, gözəl, məşuqə” mənələrindədir (AN, I, 409-411):

1) “çiçək”:

³³⁶ Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I hissə, Bakı, “Maarif”, 1989, s. 487.

³³⁷ Хорезми. Мухаббат-наме. Издание текста, транскрипция, перевод и исследование Э.Н.Наджиба. Москва, Издательство восточной литературы, 1961, с. 34.

*Kafur koşida muşk sora ermiş
Qul janbida sunbul oşkoro ermiş.
(“Nazmul-javaxir”).*

2) “gözəl, yar, sevgili”:

*Çu oşik anqladi kilğoz taammul ,
Ki eldin tuşkudekdur er uza qul.
(“Farxod va Şirin”).*

3) “şad - xürrəm”:

*Tilar çun ğunza şakkar xanda kilmok,
Topar ul kulqudnqul-qul ozilmok.
(“Farxod va Şirin”).*

Folklor nümunələrimizdə də gül sözü fəal işlənmişdir:

*Bağçalarda gül gərək,
Gül gərək bülbül gərək.
Sidq ilə dost olan kəs,
Ürəkdən də bir gərək.
(bayatı).*

Qeyd edək ki, Azərbaycan dilinin bədii qaynaqlarında həmin söz məcazi, yəni metaforik mənada “yar, sevgili” mənasında işlənmişdir:

*Nə nəql etdi yanağından nəsim,
Gül anı dərc eylədi övraqına.
(Q.Bürhanəddin).*

*Zar qul bülbül kimi, çak et yaxanı gül kimi,
Şol əzəldən yari-həmdəm, əhdü-peyman ayrılır.
(Şah İsmayıl Xətayi).*

Azərbaycan dilinin şivələrində bu söz müvafiq olaraq “düymə” (Qazax), “əncir ağacının ilk, birinci meyvəsi” (Göyçay), “ıldırım” (Gədəbəy) mənalarında da işlənir (ADDL, II, 189). Azərbaycan toponimiyasında gül

bitkisinin adına rast gəlinir: Güllüdağ (Oğuz, Şəki), Güllü-cə aşırımı (Qarabağ dağ silsiləsi), Güllütəpə (Ağcabədi, Masallı)³³⁸. N.A.Baskakov qaraqalpaq dilində *gül* sözünün qadın adlarının tərkibində determinativ kimi emosionallıq, ekspressivlik ifadə etdiyini qeyd etmişdir³³⁹. Bəzi qaynaqlarda *gül* sözü ilə *kol* sözünün yaxınlığı qeyd olunur³⁴⁰. Biz də bu qənaətə gəlirik ki, *gül* ismi bir çox mənbələrdə fars mənşəli iddia olunsa da, əslində, bu söz türk mənşəlidir. Yəni *kol* sözündən ablaut (sait əvəzlənməsi) nəticəsində yaranmışdır. Çünki bu sözlər semantik və fonetik cəhətdən çox yaxındır. Ola bilər ki, fars dilinə də həmin söz məhz türk dillərindən keçmişdir. Buduq dilində *qıl* (“çiçək”) formasındadır³⁴¹. Koreya dilində *kkot* “çiçək” paraleli var³⁴². Çağdaş türk dillərində “gül” anlayışını bildirmək üçün əsasən *çiçək*//*çiçək* sözündən istifadə olunur.

Ot. Türk dillərində aşağıdakı fonovariantlarda işlənir: özb. *ut*, çuv. *vut*//*utā*, yak., xak., qaq. *ot*, tat.dia. *ōt*//*ut*, tuv.şiv. *oht*.

Tür. “ot”; “dərman”; “zəhər” (TRS, 694; TS, II,

³³⁸ Məmmədov N. Топонимика. Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2007, s. 230.

³³⁹ Баскаков Н.А. Элемент *gül* “роза, цветок” в составе каракалпакских женских имен // “Ономастика Средней Азии”. Москва, “Наука”, 1978, с. 142.

³⁴⁰ Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I c. Bakı, BSU, 2001, c. 127.

³⁴¹ Мейланова У.А. Будухско-русский словарь. Москва, “Наука”, 1984, с. 37.

³⁴² Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. Москва, Издательство иностранной литературы, 1957, с. 32.

1120), Azərb. “ot, yəni ağaclara, kollara mənsub olmayan yaşıl gövdəli incə bitki və ya həmin bitkinin, yaş və quru halda heyvan yemi kimi işlədilən biçilmiş”:*Niyaz da gah atın qabağına saman tökür, gah da ot qoyurdu* (Ə.Vəliyev, ADİL, III, 452), türkm. “ot, yem” (Turkm. RS, 493), qaq. “ot”:*...o çıkardı başını üzə, soluklandı da, pañçalayıp kamışları setin boyunda, yavaş-yavaş, battırıp parmaklarını otların köklerinə, gücülə sıyırıldı toprak üstünə* (S.Ekonomov. “Zavallı üredici”), yak. “ot bitkisi” (SYY, II, 1891). Yakut dilində həmin kökdən düzəlmiş *oton* “giləmeyvə”, *otonno-* “giləmeyvə yığmaq”, *otosut* “otla müalicə edən, loğman”, *otto-* “ot biçmək” sözləri var (SYY, II, 1897). Bu sözün monqol dilində *otaci* (“ot bitkisi”) paraleli mövcuddur. L.V.Dmitriyeva bu sözün arxetipini *oot* şəklində³⁴³, A.M.Şerbak isə **ot* (“ot bitkisi”) formasında (SFTY, 195) bərpa edir. A.Dıbo isə həmin rekonstruksiyanı Altay dilləri üçün ikihecalılıq əsasında aparmışdır: **okta* “ot” (SRAE, 10). Monqol dilindəki *ota-* “müalicə etmək”, tunqus-mancur dillərindəki *okta* “dərman” sözlərinin də kökündə **ot* ismi dayanır. “Qədim türk lüğəti”ndə “ot”; “zəhər”; “dərman, müalicə vasitəsi” mənalılarında verilmişdir: *Bu ot ol qarın boşutyan*: “Bu dərman qarın boşluğunu təmizləyir”; *ölüm otin içürdim* “...ölüm zəhəri içməyə məcbur etdim” (DTS, 373). S.E.Malov həmin sözü qədim abidələrin dilində “ot” mənasında qeydə almışdır (PDP, 405). *Ot* sözü qeyri-türk dillərinə də keçmişdir: rus *омава*, rumın *otavă*, kabardin *udz* “ot”. *Ot*

³⁴³ Дмитриева Л.В. Названия растений в тюркских и других алтайских языках // “Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков”. Ленинград, “Наука”, 1972, с. 172.

sözünün digər derivatları da var: çuvaş dia. *ota* “kiçik meşə”, mari *oto//atı* “meşə”, tat.dia. *atav* “kiçik meşəlik, kolluq”³⁴⁴. Əski türk dillərində *ot* sözündən derivasiya nəticəsində yaranmış *otaçı//otçu* sözü “loğman, təbib” anlamında işlənmişdir.

İbn Mühənnanın lüğətində bu türk sözü “bitki”; “dərman” (İML, 54), Əbu Həyyanın lüğətində isə “ot”; “dərman”; “bitki” (ƏH, 34) mənalarında verilmişdir.

XV əsrdə qədim özbək dilində (yəni cağatay türkcəsində) də *ut* “ot” anlamında işlənmişdir:

*Boğ aro qullarqa ut soldı Navoiy nolasi,
Benavo bulbulğa bax, mundok un bulğaaymu ekin?*
(AN, I, 409).

L.Bazin bu sözü monqolizm hesab edir. Onun fikrincə, türk dillərindəki *ot* sözü monqol dilindəki *on* “il” sözü ilə *-t* cəmlilik bildirən şəkilçinin birləşməsindən yaranmışdır (TDES, 310). Ancaq həmin fərziyyə məntiqi səslənmir. Bu söz müasir çuvaş dilində *vut* şəklində fonosemantik diferensiallaşmaya məruz qalmışdır. Belə ki çuvaş dilində *vut* “odun” mənasındadır (ÇRS, 85). Bu fakt bir daha sübut edir ki, *od* və *ot* sözlərinin mənşəyi eynidir, *odun* sözü isə *od//ot* kökünün derivatıdır. Yəni *odun//otun//modun* “od qalamaq üçün ağac” deməkdir. E.İşberdin həmin sözün monqol dilində *ut* paralelinin olduğunu göstərir³⁴⁵. Maraqlıdır ki, qədim island dilində *urt* (“ot”) sözü

³⁴⁴ Антонов Н.К. Материалы по исторической лексике якутского языка. Якутск, Якутское книжное издательство, 1971, с. 32.

³⁴⁵ Ишбердин Е.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. Москва, “Наука”, 1986, с. 39.

işlənmişdir ³⁴⁶. Fin-uqor dillərinə aid olan xantı dilində isə *ut//unt* “meşə” sözü mövcuddur. Həmçinin qədim prussk dilində *attolis* “ot”, latış dilində *atolas* “ot” paralelləri vardır (RY, I, 139). Bu sözlərin də etimoloji əsasında **ot* sözünün durduğu aydın görsənir.

Vaxtilə qədim türk dillərində *ot* (“dərman”) \longleftrightarrow *ot+a* (“müalicə etmək”) korrelyativliyi mövcud olmuşdur ³⁴⁷. Özbək dilində *ot* sözünün semantikasını ilə bağlı belə bir atalar sözü mövcuddur: *ot karisa axurda, it karisa çukurda* ³⁴⁸.

Ə.N.Nəcip *ot* sözünün XIV əsrdə türk dillərində “ot”; “quru ot”; “at yemi” mənalarında işləndiyini qeyd edir ³⁴⁹. C.Klauson XIII əsrə qədərki dövrlərdə türk dillərində *ot* sözünün “bitki, dərman” mənalarında işləndiyini göstərmişdir (GC, 34). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “ot, çəmən” mənalarındadır: *Bitər sənin otların Qazlıq Tağı* (KDQİL, 140).

Müasir türk dilində *ot* isminin qədim mənaları sabit qalmış, müasir Azərbaycan dilində isə mənə variantları azalmışdır. Türk mənşəli *ot* sözü erməni dilinə də keçmişdir. Erməni dilində həmin dilin fonotaktika qaydalarına uyuşaraq *xot* formasını qazanmışdır. Onu da qeyd edək ki, həmin söz erməni dilinə keçən yüzlərlə türk mənşəli söz-

³⁴⁶ Гамкрелидзе Т., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Т. II. Тбилиси, Издательство Тбил.ун.-та, 1984, с. 663.

³⁴⁷ Кажибеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата, “Наука”, 1986, с. 235.

³⁴⁸ Özbek - Türk Ata Sözləri ve Deyimleri Sözlüğü. Taşkent, 1998, s. 26.

³⁴⁹ Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. Москва, “Наука”, 1979, с. 268.

lərdən biridir. Çünki leksik bazası zəif olan erməni dili məhz türk dillərinin sözləri hesabına öz lüğət fondunu zənginləşdirmişdir.

Çağdaş türk dillərində *ot* anlayışını bildirən müxtəlif sözlər var. Yəni türk dillərində bu anlayışın ifadə olunmasında leksik diferensiallaşma da getmişdir: baş. *ülən* (BRS, 587), tel. *ölön* (Tel.RS, 60), Sib.tat. *ülən // yölən*³⁵⁰, bar. *ölan* “ot”³⁵¹.

Türk dillərində işlənən isimlərin müqayisəli analizi göstərir ki, onlarda mənə daralmasının müxtəlif səbəbləri olmuşdur. Xüsusilə müqayisə olunan dillərin lüğət tərkibinin eyni və yaxın mənəli sözlər hesabına artması təhlil olunan isimlərin semantikasının daralmasına mühüm təsir etmişdir. Müqayisələr göstərir ki, bir türk dilində isimlərin qədim və geniş mənələri bəzən qismən, bəzən isə tam mühafizə olunmuş, digər bir türk dilində isə ilkin geniş mənə ya arxaikləşmiş, ya da ancaq dialekt və şivələrdə qalmışdır.

³⁵⁰ Алишина Х.Ч. Тоболо-Иртышский диалект языка Сибирских татар. Казань, Казанский пед.ин.-та., 1994, с. 90.

³⁵¹ Дмитриева Л.В. Язык барабинских татар // [http:// philology.ru / linguistics4 / dmitrieva-97. htm](http://philology.ru/linguistics4/dmitrieva-97.htm).

II FƏSİL

DİFERENSİALLAŞAN İSİMLƏRDƏ SEMANTİK GENİŞLƏNMƏ

Hər bir dilin inkişafı prosesində sözlərin bir qisminin leksik mənaları daralırsa, digər bir qisminin, əksinə, leksik mənaları genişlənir. Bu dilin inkişaf qanunauyğunluğudur. Dildə tədricən baş verən semantik dəyişmələr lüğət tərkibinin inkişafında və zənginləşməsində çox böyük rol oynayır. Məna dəyişmələrinin təzahür formalarından biri də semantik genişlənmədir. Sözün mənasının genişlənməsi onun fərdi, konkret mənasının ümumiləşmiş xarakter alması ilə bağlıdır. Bu zaman söz və ya söz birləşməsi dar ixtisası və ya xüsusi terminoloji mənanı bildirməkdən çevrilib ümumxalq dilində işlək olan ümumi məna kəsb edir³⁵². Məna genişlənməsi məna daralmasının əksinə olan semantik prosesdir. Məna dəyişikliyinin əsas növlərindən biri olan semantik genişlənmə zamanı təki, növü, hissəni bildirən söz ümumini, cinsi, tamı bildirən sözə çevrilir. Sözün ilkin məna ilə bağlı yeni məna variantları meydana çıxır³⁵³. Semantik genişlənmə çox vaxt sözün işlənmə dairəsinin, funksiyasının genişlənməsi ilə qoşa, paralel yaranan və fəaliyyət göstərən prosesdir. Müxtəlif tarixi

³⁵² Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, "Maarif", 1979, s. 127.

³⁵³ Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, API nəşriyyatı, 1987, s. 67.

dövlərdə söz daha geniş əşya, hadisə qrupunu ifadə edir. Türk dillərində semantik genişlənmə ən geniş yayılmış leksik-semantik proseslərdən biridir. Qədim dövrlərdə türk dillərində sinkretik köklərin parçalanması, fono-semantik şaxələnmə bu prosesi sürətləndirmişdir. M.İ.Fomina semantik genişlənmə prosesini ikinci dərəcəli metonimik nominasiyanın yaranması hadisəsi ilə izah edir ³⁵⁴. A.Annanurov xüsusi adların ümumi adlara keçməsinə semantik genişlənmənin əsas istiqamətlərindən biri hesab edir ³⁵⁵. A.Matqaziyevin ehtimalına görə, mənanın genişlənməsi prosesi iki istiqamətdə baş verir: a) həcmə görə; b) kəmiyyətə görə. O, sözün semantik həcmənin genişlənməsini xarici faktorlarla, cəmiyyət və texnikanın inkişafı ilə şərtləndirir. Kəmiyyətə görə semantik genişlənməni isə ilkin mənanın bazası əsasında yeni mənanın formalaşması kimi xarakterizə edir ³⁵⁶. N.A.Baskakov dildə yeni sözlərin yaranmasını aktiv leksik-semantik proses olan mənə genişlənməsi ilə əlaqələndirir ³⁵⁷.

V.İ.Rassadin konkret mənanın abstrakt mənaya doğru inkişafının çoxmənalılıqla nəticələndiyini qeyd edərək göstərir ki, həmin proses mənanın genişlənməsinə

³⁵⁴ Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология. Москва, “Высшая школа”, 1990, с. 55.

³⁵⁵ Annanurov A. Dilin sözlük sostavı xakında. Aşqabat, Türkmən-dövlət okuyvedneşir, 1961, s. 55.

³⁵⁶ Matqaziev A. Семантическое изменение слов-внутренний фактор развития языка (на материале узбекского языка) // “Советская тюркология”. № 5. Баку, 1974, с. 68.

³⁵⁷ Баскаков Н.А. Пережитки табу и тотемизма в языках народов Алтая // “Советская тюркология”. № 2. Баку, 1975, с. 3.

səbəb olur ³⁵⁸. K.M.Musayev sözün digər sözlərlə sintaktik əlaqələrinin yaranması və ya sözün dildə ardıcıl və uzunmüddətli işlənməsi nəticəsində semantik genişlənmənin yarandığını ehtimal edir ³⁵⁹.

Fikrimizcə, semantik genişlənmə prosesi, ilk növbədə, dildaxili faktorlarla şərtlənir. Sözün mənə variantlarının artması, mənənin ilkin və qədim mənə ilə müqayisədə daha geniş anlayış ifadə etməsi, semantik həcmnin artması mənə genişlənməsi ilə nəticələnir. Mənə genişlənməsi hadisəsinin yaranmasında ekstralingvistik faktorlar da mühüm rol oynayır.

Y.Məmmədov mənə genişlənməsi ilə mənə variantlarının çoxalmasını müxtəlif semantik proseslər kimi fərqləndirir. O, hesab edir ki, mənə genişlənməsində ilkin mənə itir, mənə artma zamanı isə sözün əvvəlki mənəsi qalır, eyni zamanda əlavə mənələr qazanılır ³⁶⁰. Mənənin tarixən genişlənməsi ilə mənənin məcazilik kəsb etmək yolu ilə genişlənməsi arasında müəyyən fərqlər vardır.

Tarixən mənə genişlənməsi müvafiq anlayışlar haqqında biliyimizin çoxalması ilə əlaqədardır. Sözün məcazlaşması yolu ilə mənə genişlənməsi hadisəsi daha geniş yayılmışdır ³⁶¹. Əksər tədqiqatçılar semantik genişlənmənin səbəblərini polisemiya və omonimləşmə ilə izah

³⁵⁸ Рассадин В.И. Фонетика и лексика тофаларского языка. Улан-Удэ, Бурятское издательство, 1971, с. 126.

³⁵⁹ Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. Москва, "Наука", 1984, с. 6.

³⁶⁰ Мəmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, API nəşriyyatı, 1987, s. 67.

³⁶¹ Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, "Elm", 1985, s. 128.

edirlər. Semantik genişlənmə tarixi prosesdir. Bu proses ayrı-ayrı dövrlər ərzində baş verir. Semantik genişlənmədə semantik valentlik də mühüm faktordur. Tarixən sözün mənə kəmiyyəti dəyişir. Söz başqa sözlərlə birləşərək müxtəlif mənə əlaqələri yaradır.

H.Həsənov yazır ki, sözün mənə həcmnin genişlənməsi yeni törəmə mənaların yaranması və sinonimik əlaqənin genişlənməsi nəticəsində əmələ gəlir. Bu zaman sözün məntiqi-əşyavi məzmunu və tətbiq olunma sahəsi genişlənilir. Sözün mənə dəyişməsi nəticəsində semantik məzmun öz əvvəlki sahəsini genişləndirir ³⁶².

Z.Məmmədova semantik genişlənmə prosesinin iki istiqamətdə baş verdiyini qeyd edir: 1) predmetin həcmnin genişlənməsi; 2) ilkin mənənin saxlanması ilə yanaşı, yeni, əlavə mənənin yaranması ³⁶³. M.İsmayılova sosial-iqtisadi inkişafın təsiri ilə semantik genişlənmənin yarandığını ehtimal edir ³⁶⁴. M.Adilov yazır ki, “mənə genişlənməsi” termini sözün adlandırma funksiyasının genişlənməsini bildirir ³⁶⁵.

R.D.İsrafilovanın fikrincə, semantik genişlənmə dilin lüğət tərkibinin daxili imkanlar hesabına zənginləşməsinin

³⁶² Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, “Maarif”, 1988, s. 18.

³⁶³ Мамедова З.Б. Расширение значения слов в современном азербайджанском литературном языке. КД. Баку, 1984, с. 26.

³⁶⁴ Исмаилова М.А. Изменение значений слов в азербайджанском языке и их отражение в “толковом словаре азербайджанского языка”. КД. Баку, 1990, с. 48.

³⁶⁵ Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, “Maarif”, 1979, s. 126.

əsas vasitələrindən biridir ³⁶⁶. A.Qurbanov dildəki sözlərin geniş mənada işlənməsi nəticəsində baş verən semantik hadisəni mənanın genişlənməsi adlandırır ³⁶⁷.

Türk dillərində işlənən oxşar və eyni fonetik tərkibli isimlərin müqayisəli şəkildə araşdırılması sübut edir ki, həmin isimlərin semantik inkişafında özünü göstərən əsas istiqamətlərdən biri mənə genişlənməsi olmuşdur. Yəni türk dillərində mənə fərqləri olan isimlərin bir qrupunun semantikasını genişlənməmişdir. Nəticədə, həmin isimlərin fərqli mənaları yaranmışdır. Bu genişlənmə müxtəlif istiqamətlərdə getmişdir.

§ 2.1. İlk mənənin saxlanması və əlavə mənələrin yaranması

Türk dillərində mənəni genişlənmə oxşar və eyni fonetik tərkibli isimlərin semantik inkişafını izlədikdə məlum olur ki, onların bir hissəsində ilkin, qədim mənə saxlanmış və əlavə mənələr yaranmışdır. Əlavə mənə variantlarının yaranması mənəni genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Tədqiq olunan isimlərin bir qisminin əksər türk dillərində mənəni genişlənsə də, digər bir qismin yalnız bir dildə semantikasını genişlənməmişdir.

³⁶⁶ İsafileva R.D. Sovet dövründə Azərbaycan dili lüğət tərkibinin daxili imkanlar hesabına zənginləşməsi və lüğətlərdə onun əks olunması. ND. Bakı, 1971, c. 79.

³⁶⁷ Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, "Maarif", 1985, s. 281.

**§ 2.1.1. Məişət, həyat tərzi ilə bağlı anlayışlar
bildirən isimlər**

Araba. Tür. “mühərrikli və mühərriksiz hər cür nəqliyyat vasitəsi” (“araba”; “avtomobil”; “motosiklet”, “vaqon” və s.) (TRS, 60; TS, I, 70); *Kapıda polis arabası durdu* (M.İnal. “Ayrılik benimle kaldı”), Azərb. “iki və ya dörd təkərli nəqliyyat vasitəsi olan qoşqu”: *İki təkərli araba qoşulub qarıya çəkilməmişdi* (M.Hüseyn, ADİL, I, 115), türkm. “qoşqu, fayton, uşaq arabası”: *Aqam, meni arabana mündürüp ölümədən xalas edinin üçün köp saq bol* (STY, 47), uyğ., qaz., tat., baş., qum., xak., noq., q.qalp., q.balk. “iki təkərli qoşqu”, Alt., şor., tel. “qoşqu”, çuv. “təkər”, “qoşqu, yük” (KÇRS, 20), kar. “qoşqu”, “vaqon” (KRPS, 72), qır. “qoşqu”, Sib.tat.dia. “iki və ya dördtəkərli qoşqu” (ESRDS, 93; SDST, 26), uyğ.dia. “iki təkərli qoşqu”³⁶⁸. Türk dillərində fərqli fonovariantlardır: tür. şiv. *arbi*, qaz., tat., baş., qum., xak., noq., q.qalp., q.balk. *arba*, özb. *arava*, uyğ. *harva//arva//arava*, Alt., şor., tel. *abra*, çuv. *urapa//oraba*, qır. *araba*, Sib.tat.dia. *arba//qarba*, uyğ.dia. *arava//xarava*.

Türk dilləri içərisində *araba* sözünün müasir türk dilində işlənən “maşın, avtomobil” mənası spesifik xarakterlidir. Həmçinin Azərbaycan dilinin Cənubi Azərbaycan şivələrində bu sözün “maşın, avtomobil” mənasında işlənməsi müşahidə olunur. Fars və ərəb dillərində də *araba* sözü işlənir. Fars dilində *ərābe* “qoşqu” mənasındadır

³⁶⁸ Малов С.Е. Уйгурские наречия Синьцзяна. Москва, Издательство восточной литературы, 1961, с. 94.

(PRS, 13). Türkologiyada *araba* isminin mənşəyi haqqında olan fikirlər mübahisəlidir. C.Klauson, L.Budaqov, X.Baranov *araba* sözünü ərəb dilindən alınma hesab edirlər. N.Dmitriyev isə həmin sözün türk mənşəli olduğunu göstərir. N.Dmitriyev *araba* sözünün türk xalqlarının köçəri həyat tərzilə bağlı olaraq yarandığını ehtimal edir. Ə.N.Nəcip *araba* sözünü fin-üqor dillərində olan *arava* (“qoşqu”) sözü ilə müqayisə edir. E.Kastelli isə bu sözün guya yunan dilindən türk dillərinə keçdiyini iddia edir (ESTY, I, 164-165). Halbuki bu fikir tamamilə əsassızdır. C.Dörfer bu sözü əvvəlcə türk əsilli bir söz kimi səciyəyləndirmiş, sonralar isə həmin sözün gah fars, gah da ərəb mənşəli olduğunu qeyd etmişdir (TDES, 14). V.Dal³⁶⁹, A.Preobrajenskiy (ESR, I, 7) rus dilində işlənən *арба* “qoşqu” sözünün mənşəyini türk dilləri ilə bağlayırlar. T.Gülensoy türk dilləri üçün bu sözü **araba* formasında rekonstruksiya edir (TTTSKB, I, 74). Qaraqalpaq dilində “arabaçı” mənasında olan *arbaşı* sözü işlənir. Özbək dilində belə bir məsəl var: *aravani ot tortar, kulankasin it tortar*³⁷⁰.

Ehtimal olunur ki, bu söz XVII əsrdə tatar dilindən rus dilinə keçmişdir. K.R.Babayev qeyd edir ki, türk dillərindən rus dilinə keçən *арба* sözünün həmin dildə mənası daralmışdır. Yəni *арба* rus dilində ancaq arabanın bir növünü (“ikitəkərli qoşqu”) bildirir³⁷¹. Türk mənşəli

³⁶⁹ Даль В. Толковый словарь великорусского языка. Т.1. Москва, “Русский язык”, 1978, с. 21.

³⁷⁰ Özbek - Türk Ata Sözləri ve Deyimleri Sözlüğü. Taşkent, 1998, s. 9.

³⁷¹ Бабаев К.Д. Семантические изменения тюркизмов при их заимствовании // “Советская тюркология”. №2. Баку, 1972, с. 47-53.

araba ismi digər slavyan dillərində və İran dillərində də işlənir: ukrayna *qarba//arba*, çex *arba*, polyak *arba*, bolqar *araba*, osetin, kürd *araba*. Başqırd dilinin cənub dialektlərində *arba*³⁷², Altay dilinin qara tatar (tuba-kiji) dialektində *abra* variantındadır³⁷³. Əbu Həyyanın lüğətində “qoşqu” mənasında verilmişdir (ƏH, 15). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *ərəbə* formasında müasir Azərbaycan dilindəki mənada işlənmişdir: *Qazanın üzərinə düşdülər, uyuduğu yerdə tutdular, əlin-ayağın bərk bağladılar, bir ərəbəyə yüklətdilər.....ərəbəyi çəkдилər, yürüyü verdilər* (KDQ, 144). Qədim oğuz abidəsi olan “Bəxşeyiş lüğəti” ndə “savaş arabası” anlamında olan *arrade* sözünə rast gəlirik (EOS, 116). Həmin sözlə *araba* isminin fono-semantik yaxınlığı mövcuddur.

M.Resenen *araba* sözünü və onun digər formalarını tunqus dillərində hazırda işlənən *para*, mancur dillərində işlənən *fara*, monqol dillərində işlənən *aral* və türk dillərindəki *arış* sözləri ilə tutuşdurur (ESTY, I, 165). L.Budaqovun yazdığı lüğətdə *araba* sözü “qoşqu, araba”; “fayton”; “vaqon” mənalarda qeyd olunmuşdur (LB, I, 23-24). M.Fasmerin etimoloji lüğətində türk dillərinə məxsus söz kimi izah olunur (ESRY, I, 261).

F.Cəlilov *araba* sözünün qədim türk kök morfemlərindən olan **ar-* “ayrılmaq, hərəkət etmək” kökündən

³⁷² Миржанова С.Ф. Южный диалект башкирского языка. Москва, “Наука”, 1979, с. 141.

³⁷³ Баскаков Н.А. Диалект черневых татар (туба-кижи). Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Москва, “Наука”, 1966, с. 97.

yarandığını fərziyyə edir ³⁷⁴. Fikrimizcə, bu ehtimal həqiqətə uyğundur. Çünki həmin qədim kök morfem bir çox müasir söz köklərində asemantikləşmişdir. *Araba* sözünün **ar-* “hərəkət etmək” fel kökündən yaranmasını qərbi buryatların dilində *aral* sözünün “qoşqu” mənasında işlənməsi də sübut edir. Qədim mənbələri nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, *araba* isminin ilkin mənası “qoşqu”dur. Əminliklə ehtimal etmək olar ki, bu söz türk xalqlarının həyat tərzilə bağlı yaranmışdır və xalis türk mənşəlidir. Digər dillərə də məhz türk dillərindən keçmişdir. Azərbaycan dilində ilkin məna sabit qalmışdır. Türk dilində isə *araba* isminin semantik həcmi genişlənmişdir. Azərbaycan dilində yeni həyat tərzilə bağlı olaraq yaranan “avtomobil”; “vaqon”; “motosiklet” anlayışları başqa dillərdən alınma *maşın*, *avtomobil*, *vaqon*, *motosiklet* sözləri ilə ifadə olunmuşdur. Türk dilində isə yaranan yeni anlayışlar *araba* sözünün semantikasının genişlənməsi vasitəsilə ifadə olunmuşdur. Türk dillərində *araba* anlayışı *terenge* sözü ilə də (əsasən qırpaq qrupunda) ifadə edilir. Qədim türk dilində *araba* anlayışı *qañlu* sözü ilə də ifadə olunmuşdur. Hazırda salar dilində həmin söz *yañli* şəklində işlənməkdədir. Qaraqalpaqlar qədimdə arabaya *telegen* demişlər. Yəqin ki, rus dilində işlənən *телега* (“araba”) sözü də həmin sözdən yaranmışdır. Monqol dilində həmin söz *tergen*, tuva dilində *terqe* variantındadır. Xakas dialektlərində *araba* anlayışı *kaqa//kanqa* sözü ilə ifadə olunur. *Araba* ismi Azərbaycan dilinin dialekt və

³⁷⁴ Cəlilov F. *Ar* morfemli sözlər // “Azərbaycan dili morfoloqiyasının aktual problemləri”. Bakı, ADU-nun nəşri, 1987, s. 34-39.

şivələrində *arava//harava//haraba//ərəba//ərəbə//ərbə* fonovariantlarındadır (ADDA, 102). Monqol dilində isə bəzi türk dillərində və dialektlərində olduğu kimi, *arba* formasındadır.

Qab. Çağdaş türk dillərində aşağıdakı formalardadır: tür., qaz. Alt., tof., tat. *kap*, türkm. *qap*, tuv., xak. *xap.*, şor. *kap//kapçak*, özb. *kop*, yak. *xā*.

Qap//qab qədim türk dillərində “kisə, tuluq” mənalarında işlənmişdir (DLT, III,146; DTS, 420; EUTS, 166). Qədim türk dialektlərində əsasən *kab* variantında olmuşdur (DTD, 120). Tür. “müxtəlif şeylərin daşınması üçün istifadə olunan torba, çanta, qutu və s.”; “qab-qacaq”; “örtük, üzlük”; “üst geyim növü, plaş”; “qadınlara geydiyi qolsuz geyim” (TRS, 508; TS, II, 782): *Ayrı yazar bu kabına sığamayan oyuncunun el, kol, yüz kıpırtılarını da şöyle dile getirir* (S.Birsəl, TS, 10, 1065), Azərb. “içərisinə bir şey qoymaq və ya saxlamaq üçün cihaz, yeşik, torba, kisə, çuval və s.”; “içərisinə yemək qoyulan, yemək tökülən boşqab”: *Qablar düzüldü, çəngəl-biçaq cingildədi, xörək gəldi* (M.Cəlal, ADİL, I, 381), özb. “kiçik kisə”: *Buş kop tik turmas* (UDİL, II, 598). Digər türk dillərində: türkm. “çuval, torba, boşqab, qab-qacaq, üzlük”(Turkm.RS,152), tuv. “çuval, üzlük, qutu” (Tuv.RS, 468), q.qalp. “kisə, üzlük” (Qar.RS, 373), qaz. “kisə”, yak. “dəri çanta, cib, üzlük”, tof. “dəri kisə” (SRT, 42), tat. “üzlük” (TTKTES, 90), Alt. “dəri çuval” (ATS, 97), Alt.dia. “kisə”³⁷⁵, “pul qabı”³⁷⁶ şor. “kisə” (ŞRS, 7), xak.

³⁷⁵ Баскаков Н.А. Дialeкт черневых татар (туба-кижи). Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Москва, “Наука”, 1966, с. 123.

“kisə”³⁷⁷. Fikrimizcə, Altay dilində “paltar” mənasında işlənən *kep* sözü də (ATS, 105) *kap//qab* sözündən ablaut nəticəsində yaranmışdır. Həmin söz xakas dilində *kip* formasındadır. Göründüyü kimi, türk dillərində omonimləşmə və fono-semantik diferensiasiya nəticəsində yeni məna variantları yaranmışdır.

Azərbaycan dilindən buduq dilinə də keçmişdir. Buduq dilində *kəb* formasındadır³⁷⁸. *Qab//kap* ismi qədim və nostratik söz kökü olan proto **ka-* “örtmək, bağlamaq” kökündən törəmişdir. Sözü *qa* (“qab”) şəkli türk yazılı qaynaqlarında işlənmişdir (DTS, 399). A.M. Şerbak **kā* kök morfemini “sandıq, yeşik, cib” mənalarında bərpa edir (SFTY, 194). Azərbaycan dilində işlənən *qabıq* sözünün də kökündə **ka* morfemi dayanır. Ən qədim türk dillərindən biri olan sarı uyğur dilində *ker* sözü “fincan” mənasındadır. Deməli, qədim **ka* kök morfemindən fonetik üsullarla çoxlu törəmə sözlər yaranmışdır. Bu söz kökü türk dilləri ilə qohumluğu olmayan və İber-Qafqaz dillərinin Nax qrupuna aid olan inquş dilində özünü göstərir. Həmin dildə *qali* (*k~q*) “qab, kisə” mənasındadır. Kartvel dillərində analogi leksik paralellər nostratik **ka* kök morfeminin törəməsi kimi müşahidə edilir: gürcü, meqrel, çan *kod* “ağacdən düzəldilmiş qab” (ESKY, 113), gürcü *qari* “qarı”. Digər qeyri-türk dillərində də **ka-* nostratik söz kökünün derivatları,

³⁷⁶ Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Диалект кумандинцев (куманды - кижы). Москва, “Наука”, 1972, с. 219.

³⁷⁷ Грамматика хакасского языка. Москва, “Наука”, 1975, с. 29.

³⁷⁸ Мейланова У.А. Будухско-русский словарь. Москва, “Наука”, 1984, с. 81.

paralelləri müşahidə olunur: latın *kasa* “mağara”, *kadus* “küp, dolça” (LRS, 141), *kapis* “boşqab, kasa”, *kapsa* “qutu”, protoitalyan **kap-s-o* “qutu” (EDL, 90), etrusk *kapra* “qəhvədan”³⁷⁹, assur *kabu-* “yamamaq” (CDAL, 365), amerind **ku-* “örtmək”, *kap-* “bağlamaq, örtmək” (AED, 51), samodi *kam* “tabut”, ingilis *case* (keys) “qutu”, *cover* (kovə) “örtmək, üstünü bağlamaq”, *cup* (kap) “fincan, kubok”, fransız *kouvert* “örtük”, *kordee* “bağlı”, *korder* “iplə bağlamaq”, *kordon* “bağ, düyün”, *kabane* “koma, daxma”, *kabas* “zənbil”, *koque* “qabıq” (müqayisə edək: türk *qabıq*), eston *kott* “kisə”, *koba* “qabıq”, yukaqir **qa:r* “dəri, qabıq” (HDY, 379), komi-permyak *kul* “kisə”, bask *kajoi* “yeşik”, mordov *kuva* “qabıq”, alman *kapsel* “qutu, örtük”, *kaue* “koma, qəfəs, çadır”, *kote* “koma, daxma, dəyə”, tabasaran *qab* “boşqab”, *qar* “bardaq”, *xab* “dəri, cild” (*k~x*), rus *коpa* “qabıq”, *короб* “qutu”, çin *qay-* “örtmək”, *kouda* “kisə”, *qi* “qab” (BKRS, 351), yunan *kapsa* “yeşik”, italyan *kassa* “yeşik”, *kasa* “ev”, ispan *kasa* “ev”, osetin *k`æs* “mağara”³⁸⁰, *kəonn* “yeşik”, kürd *qab* “üzlük, qab-qacaq”, *kas* “piyalə”, fin *kaappi* “şkaf”, *kaha* “zənbil, səbət”, *kaari* “kasa” (EDUL, 41), yapon *kaban* “çanta” (BYRS, 296), ərəb *qabb* “bardaq”, *kəf* “mağara”, ivrit *kad* “bardaq, su qabı”, bolqar *kapa* “şapka”, *kalf* “üzlük”, *kana* “bardaq”, darqin *kapa* “şapka”, monqol (*k//x* refleksi) *xayā-* “örtmək, bağlamaq”, *kaxayālyə* “qarı, darvaza”, nanay, ulç *kapsa-* “sarımaq”, evenk *kavkan* “qab qapağı”, *kapkak* “qapaq”, *kalqan*

³⁷⁹ Ağasıoğlu (Cəlilov) F. Etrusk-türk bağı. Bakı, “Qismət”, 2011, s. 173.

³⁸⁰ Абаев В.И. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. Москва, “Наука”, 1965, с. 29.

“qarı” (SSTMY, I, 356-357), çeçen dia. *kad* “kasa, bardaq”³⁸¹, fin *kate* “örtük”, *koto* “ev”, *kota* “daxma, dəyə, koma”, moldav *kuti* “qutu, yeşik”, *kort* “çadır, alaçıq”, ingilis *gate* (qeyt) “keçid, alaqarı, darvaza, giriş”. Əlbəttə, bu faktları daha da artırmaq mümkündür. T.Təkinin fikrincə, qədim türklərin əcdadı olan hunların dilində *ko-po-zen* sözü “qarı mühafizəçisi”, *kapaqçı* “qarıçı” anlamlarında olmuşdur³⁸². Ehtimal ki, sözün praforması **ka* - şəklindədir. Təsadüfi deyil ki, ilk dillərdən biri olan qədim şumer dilində də *ka* “qutu” mənasındadır³⁸³. Həmçinin şumer dilində *ka*- feli “bağlamaq” mənasını ifadə etmişdir. Deməli, vaxtilə bu söz sinkretik (korrelyativ) kök olmuşdür.

Türkologiyada İ.V.Kormuşin³⁸⁴, A.T.Kaydarov, E.Z.Kajibekov³⁸⁵, S.Əlizadə³⁸⁶ **ka*- kökünün morfosemantik inkişafından ətraflı bəhs etmişlər. E.Kajibəyov qədim türk dillərində *qap*- “örtmək, bağlamaq” - *qap* “qab” ad-fel sinkretik kökünün olduğunu təsdiq edir. O, V.M. İlliç-Svitıça istinadən bu sözü qədim Altay dillərində olan

³⁸¹ Арсаханов И.А. Чеченская диалектология. Грозный, Чечено-Ингушское издательство, 1969, с. 30.

³⁸² Erculasun B. Ahmet. Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. 1. Baskı. Ankara, Başer Matbaası, 2004, s. 60.

³⁸³ Halloran John A. Sumerian Lexicon: <http://www.sumerian.org>.

³⁸⁴ Кормушин И.В. Лексико-семантическое развитие корня *ga* в алтайских языках // “Этимология”. Москва, “Наука”, 1979, с. 9-29;

³⁸⁵ Кайдаров А.Т., Кажибеков Е.З. Гомогенные корни и их лексико-тематическое развитие // “Советская тюркология”. №3. 1980, с. 17-23.

³⁸⁶ Əlizadə S. Türkmənşəli *kap* sözü və onun törəmələri // “Dilçilik coğrafiyası, tarixi dialektologiya və türk dillərinin tarixi problemi”. Bakı, Azərbaycan Dövlət Universiteti nəşri, 1982, s. 50-55.

**kapa-* “örtmək, bağlamaq”, Dravid dillərində olan **kapp-* “örtmək” sözləri ilə müqayisə edir³⁸⁷. Proto nostratik **ka-* kök morfeminin bir çox dillərdə izləri var: evenk *kā-* “örtmək, bağlamaq”, mancur *ka-* “hasarlamaq”, monqol *xaa-* “bağlamaq, hasara almaq, örtmək”, baoan *xa-* “bağlamaq”, buryat *xaa-* “kəsmək, bağlamaq”, dunsyan *kā-* “bağlamaq”³⁸⁸, Dravid dillərində: *kavi-* “örtmək” (DED, 114), İran dillərində: **gaud-* “örtmək, qapamaq” (EDIV, 33). Qeyd edək ki, *k~x* əvəzlənməsi monqol dilləri üçün səciyyəvi fonetik hadisələrdəndir. Müasir özbək dilində *kopçik* “xalta”, *kopkok* “qapaq”, *kopka* “darvaza” sözləri də *kap* kökündən yaranmışdır. Türk dilində *kapsa-* “əhatə etmək” anlamındadır. Evenk dilində *ka-mi* “bağlamaq”³⁸⁹ sözündə də proto **ka-* nostratik kök morfemi mühafizə olunmuşdur. Qədim rus dilində *кад* “qab” (ESSY, II, 109), Sami dillərində *qub//qabi* “kasa”, *q`ab* “dərin, ağacdan düzəldilmiş kasa”³⁹⁰, Slavyan dillərində **korb* “zənbil, səbət” (EDSIL, 234), *koš* “səbət” (EDSIL, 240) sözləri də türk dillərindəki *qab//kap* sözü ilə paralelliyyə nümunə ola bilər.

Monqol dilinin monqol-xalxa ləhcəsində *qab* sözünün anlautunda *q~s* əvəzlənməsi baş vermişdir: *sab* “qab”

³⁸⁷ Кажибеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата, “Наука”, 1986, с. 61-62.

³⁸⁸ Тодаева Б.Х. Дунсянский язык. Москва, Издательство восточной литературы, 1961, с. 124.

³⁸⁹ Евенкийско-русский словарь. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1958, с. 185.

³⁹⁰ Майзель С.С. Пути развития корневого фонда семитских языков. Москва, “Наука”, 1983, с.162; 257.

Qapı. Tür., q.qalp., türkm. *kapı*, qağ. *kapu*, özb. *kopi*, sal. *ko*. Göründüyü kimi, çağdaş salar dilində sözün ilk praformasını qorunmuşdur. Tür. “evin, binanın giriş hissəsi”; “xidmət yeri”; “kömək ediləcək yer”; “iştirak ediləcək yer” (TS, II, 785); *O ikide birde kapı değiştiriyor* (TRS, 509), Azərb.: “evin, barının gediş-gəliş yerini bağlamaq üçün taxtadan, dəmirdən və s.-dən hazırlanan qurğu, örtük”; “evin, binanın girəcəyi”: *Hədiyyə naharını təzəcə bitirmişdi ki, qapıda maşın səsləndi* (M.Cəlal, ADİL, I, 424), türkm. (Türkm.RS, 154), qağ. “evin, binanın giriş hissəsi”: *Sabaə karşı bobayı nesə uyandırdı. Sansın kimsə urardı qarajın kapusuna* (S.Ekonomov. “Zavallı üredici”), özb. “eşik”: *Xoy uka, sekinrok qapir, kopininq orkasida odam bor* (J.Şaripov, UDİL, II, 598), q.qalp. “qapı” (RKar.S, 177), sal. “girəcək”.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *qapu* “qapı, qala və ya şəhər darvazası” anlamında işlənmişdir: *Dəmir qapu Dərbənddəki dəmir qapuyı dəpib alan, altmış tutam ala köndəranin ucında ər böyürdən Qıyan Səlcük oğlu Dəli Dondar çapar yetdi* (KDQ, 49). Qədim türk yazılı abidlərində *kapı*//*qapı* ismi *qapaγ*//*qapγa*//*qapıγ*//*qapuγ* tipli fonetik variantlardadır. İlk forması *qapıγ* olmuşdur: *qapıγ~qapı*³⁹². Axırıncı samit düşmüşdür. Qapalı hecadan

³⁹¹ Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского наречия: Введение и фонетика. Ленинград, Издание Ленинградского восточного института имени А.Н.Енукидзе, 1929, с. 108.

³⁹² Мамедов Ю. Имя существительное в орхоно-енисейских памятниках (в сравнении с азербайджанским языком). АКД. Баку, 1967, с. 8.

açıq hecaya keçid baş vermişdir. E.V.Sevortyan *qapı* sözünün “örtmək” mənasında olan *qap-* fel kökündən yaranmış olduğunu göstərir³⁹³. Həmin kök sözdən törəmiş *kapıqlıq* (“qapılı”), *kapmak* (“yoxlamaq”), *kapıççı* (“qapıçı”) sözləri də qədim türk abidələrində işlənmişdir (QTAS, 63). Xatırlıdaq ki, türk dilində bu söz vaxtilə “hərbi nazirlik”, “hərbi idarə” mənasını da bildirmişdir (TRS, 509). Türk dillərindən İran dillərinə də keçmişdir: fars *kapu*, kürd *qapı* “darvaza, həyəət, ev”. Tatar dilindəki *kapka* “darvaza” sözü də bu sözlə eyni köklüdür. A.Məmmədov şumer dilindəki *ka* “qapı” sözü ilə türk dillərindəki *qapı//kapuğ* “evin qapısı” və *qapa-* “bağlamaq, örtmək” sözlərini leksik paralellər kimi şərh etmişdir³⁹⁴.

Kapı//qapı isminin ilkin mənası “evin, binanın girişi”dir (ƏH, 42); *Ötrü tataqi içğqarü kirdi ordu qapağda teqdi* “Sonra şahzadə içəri daxil oldu və sarayın giriş yerini tapdı” (DTS, 420). Bu söz də ən qədim nostratik söz köklərindən biri olan **ka-* “örtmək, bağlamaq” fel kökündən törəmişdir. Həmin kök söz dünyanın müxtəlif dillərində müşahidə edilir. S.E.Malov əski türk yazılı abidələrində *qapıy* sözünü “darvaza” anlamında qeyd almışdır (PDP, 411). Qədim uyğur yazılarında *kapağ* “qapı” mənasında olmuşdur (EUTS, 166). Orta əsrlərdə türkmən yazılı qaynaqlarında *kabu* variantında işlənmişdir: *Kılar men janımı kabu* (TKES, 162).

³⁹³ Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Москва, “Наука”, 1966, с. 259.

³⁹⁴ Məmmədov A. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar. Şumer-türk leksik paralelləri // “Azərbaycan filologiyası məsələləri”. Bakı, “Elm”, 1983, s. 22.

Beləliklə, məlum olur ki, *qapığ//qapaq* eyni kökün fonovariantlarıdır. Digər dillərdə də analoji leksik paralellər var: macar *kapu* “darvaza, keçid”, qədim çin *kap* “kiçik keçid” (EDOC, 274).

Qapı ismi Azərbaycan dilinin Ucar, Yevlax şivələrində “həyəət”, Ordubad dialektində isə “üstüaçıq eyvan” mənələrindədir: *Nərgiz, qapıya palas sal oturax* (ADL, 306). *Qapı* termini türk toponimiyasında “keçid, dar dağ keçidi” mənasında işlədilir. Azərbaycan ərazisində *qapı* komponentli oronimlər var: Qapıdağ (Balakən), Qapıqaya (Şuşa), Qapılıqaya (Kəlbəcər), Qapılı dağ (Goranboy)³⁹⁵. Qax rayonunda Qapı adlı hidronim (Qanıx çayının bir qolu) mövcuddur. Qədim türk runik yazılarında da *qapuy* “dağ keçidi” anlamında da işlənmişdir. Yazılı qaynaqlarımızda *qapu* variantında işlənmişdir:

*Xəyalı qapusını bağla dedi gözümə xab,
Oyandı şimdi dilər qıla fəthi-bab gözüm.
(Q.Bürhanəddin).*

Qapı//kapı sözünün “binanın girəcəyi” mənası sonradan törəmədir, əsas mənası isə “örtük”dür. Türk dillərində ilkin məna sabit qalmış və ilkin məna ilə bağlı olaraq əlavə məna variantları yaranmışdır. Məna variantlarının çoxluğu, qismən də olsa, semantik diferensiallaşmaya gətirib çıxarmışdır.

Dərman. Tür., Sib.tat.dia., türkm. *derman*, özb. *darmon*, uyg., tat. *dərman*, q.balk., q.qalp. *darman*.

Tür. “fiziki güc, möhkəmlik”; “müalicə vasitəsi”;

³⁹⁵ Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, s. 36.

“qurtuluş, çarə, sakitlik” (TRS, 222; TS, I, 361); *derman aramak* “çarə axtarmaq, aramaq”; *dermansızlıq* “gücsüzlük, zəiflik” (TRS, 222); *Çok uzak yerlerden geldim, ayaklarımın dermanı kesildi* (A.Gündüz, TS, I, 361), Azərb. “təbabətdə işlədilən kimyəvi preparat”: *Oğru qarğalara tufəng atılır, qocalmış torpağa dərman qatılır* (S.Vurğun, ADİL, II, 79), türkm. “müalicə vasitəsi” (Türkm.RS, 262): *Ya ber derdime dermanı, Ya al bu amanat janı* (Kətibi. “Saylanan qoşqıları”), özb. “güc, qüvvət, kömək, yardım, çarə, əlac” (URS,121); *Axir, darmonnim yuk, bod kasalim bor, oyoğim şiş* (UDİL, I, 211), uyğ. “güc, qüvvət”, Sib. tat.dia. “güc, qüvvə”, tat. “müalicə vasitəsi kimi istifadə olunan həb” (TTKTES, 61)

Azərbaycan dilinin yazılı qaynaqlarında *dərman* sözü “çarə, əlac, tədbir” mənalarını ifadə etmişdir. *Dərman* sözünün “əlac, tədbir, çarə” mənaları həmin sözün məcaziliyi nəticəsində yaranmışdır. Bu mənalar Azərbaycan dilində əsasən poetik üslubda işlənir.

Dərman ismi fars dilindən alınmadır. Fars dilində درمان “əlac, çarə”; “müalicə vasitəsi” mənalarında işlənir (ƏFSL, 146; PRS, 81). Azərbaycan dilində ilkin mənaları saxlayan *dərman* sözünün türk dilində əlavə məna çalarının (“fiziki güc”) yaranması nəticəsində mənası genişlənmişdir. Tunqus-mancur dillərində bu sözlə leksik paralellik təşkil edən *dō* “dərman” sözü var. Əski monqol yazılarında *dom* “əfsun, magiya, xəstəliklərdən qurtulmaq üçün cadu” mənasında olmuşdur (SSTMY, I, 210). Qədim türk dillərində *daru* sözü də “dərman, müalicə vasitəsi” anlamını ifadə etmişdir (DTS, 159). Həmin sözün digər paraleli müasir monqol dillərində də işlənməkdədir: mon-

qol *dar*, buryat *dari*, kalmık *dər* “toz, ovuntu şəklində olan dərman”. B.İ.Tatarinçev bu sözü monqolizm hesab edir (ESTuv.Y, II, 102)

N.K.Dmitriyevin qeydlərinə görə, həmin söz *durman* formasında türk dilləri vasitəsilə rus dilinə də keçmişdir³⁹⁶. Azərbaycan dilinin folklor nümunələrində *dərman* sözü “ələc, çarə” anlamlarındadır.

*Əzizim, şirin mənə,
Dərmandı şirin mənə.
Fərhadın Şirinindənən
Şirinsən, Şirin mənə.
(bayatı).*

Yazılı qaynaqlarımızda tez-tez işlənən sözlərdəndir:

*Dərdi-məhəbbət aşiqə dərman yetər, var, ey həkim,
Hərdəm mana bir dərd ilən artırma dərman üstünə.
(İ.Nəsimi).*

*Can oynamağ imiş yenə həm canı bu dərdün,
Dərd isdəmək imiş yenə dərmanı bu dərdün.
(Q.Bürhanəddin).*

XIII-XIV əsrlərdə türk (osmanlı) şairi Yunus Emrenin şeirlərində də “ələc, çarə” anlamındadır:

*Yoğ iken ol barigah
Var idi ol padişah
Ah bu aşk elinden ah
Derd oldu derman bana.*

(Y.Emre. “Güldeste”).

“Qədim türk lüğəti”ndə qeyd olunması sübut edir ki,

³⁹⁶ Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. Москва, Издательство восточной литературы, 1962, с. 533.

bu söz alınma da olsa, çox qədimlərdən türk dillərində işlənmişdir: *səxasī məkarim jigə dermani*- “mərdliyi və ürəyiaçıqlığı-onun xəstəliklərinin çarəsidir” (DTS, 158). Türk dilində belə bir atalar sözü var: *Derdini söylemeğen derman bulamaz*.

Düyün. Düy- fel kökü ilə isim düzəldən -ün şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır: *düy+ün*. Türk dilində iki fonetik formada işlənir: *dügün* “toy”; *dügüm* “düyün, ilgək”; *Babam dugünün savaştan sonraya kalmasını uygun görmüş* (A.Gündüz, TS, I, 417), Azərb. “iki ip və s. bir-birinə bağlanmasından əmələ gələn yumru ilmək yeri, habelə ipin özünün ilmək halına alınan yeri”; “dərd, kədər”; “həlli çətin məsələ”: *Mən heç bunu bağlaya da bilmirəm ki, ha eləyirəm, düyün düşür* (S.Rəhman, ADİL, II,174), türkm. *düvün* “ilgək, bədəndə hər hansı bir şiş, ağrı, yara” (Turkm. RS, 289), uyğ. *tügün* “ilgək” .

XIV əsrdə yazılmış Əbu Həyyanın lüğətində bu söz “toy” və “düyün” mənalarında verilmişdir (ƏH, 33). “Kitabi-Dədə Qorqud” eposunda və “Dastani-Əhməd Hərami” poemasında “toy” mənasında işlənmişdir: *Beyrək aydır: Dügün kimün?* (KDQ, 60); *Dügün üçün yaraq edib duruşur* (DƏH, 123).

Qədim türkdilli yazılı abidələrdə *tügün//dügün* variantlarındadır. “Qədim türk lüğətində” və M.Kaşğarlının lüğətində *tügün* “bağ, düyün, bənd” anlamında verilmişdir (DTS, 595; DLT, II,124). Azərbaycan dilində XIX əsrin sonlarına qədər müasir türk dilində olduğu kimi, “toy” mənasını da bildirmişdir. Müasir dilimizdə artıq həmin məna itmişdir. Ancaq *toy-düyün* ifadəsində bu sözün “toy” mənası qalmışdır. “Oğuznamə”də də işlənmişdir: *Dügündə*

devlät keçər, bayramda yügrək keçər (“Oğuznamə”, 99).

Düyün isminin “toy” mənası qədim dövrlərdən türk dillərində işlənmişdir. Z.Hacıyeva *düyün* sözünün “toy” mənasının yaranmasını etnoqrafik faktla izah edir. Tədqiqatçı yazır ki, Azərbaycan toylarında “gəlinin belini bağlamaq” adəti var. Ehtimal ki, islamdan əvvəl müasir hindlilərdə olduğu kimi, hər iki evlənenin belinin (bir-birinə) bağlanması adəti olmuşdur. *Düyün* sözünün “toy, evlənmək” mənası da buradan yaranmışdır³⁹⁷. V.Aslanov başqa bir ehtimal irəli sürür. O, bu sözün *toy* sözündən törəndiyini fərziyyə edir: *toy-toyun>tuyun>tüyün>düyün//dügün*³⁹⁸. Bəzi mənbələrdə isə həmin söz *doy-* feli ilə əlaqələndirilir. Həmin ehtimal o qədər də inandırıcı deyil.

Fikrimizcə, bu sözün “ilgək” mənası daha qədimdir, “toy” mənası isə sonradan yaranmışdır. *Düyün* isminin yaranma üsulu bunu bir daha sübut edir. Yəni *düy+ün* “düylənən, düylən salınan hər hansı bir şey”.

Müasir türk dilində fonosemantik inkişaf nəticəsində təhlil etdiyimiz sözün “toy” mənası da mühafizə olunmuşdur. Azərbaycan dilində isə, həmin mənə itsə də, məcazilik nəticəsində əlavə mənalar (“həlli çətin məsələ”; “kədər, qəm”) yaranmışdır.

Dükən. tür. *dükkan*, özb. *dukon*, xal. *dukan*//*dokan*.

Tür. “mağaza”; “emalatxana”; “idarə”: *avukat dükkanı* “vəkil idarəsi” (TRS, 253; TS, I, 417), Azərb. “mal satmaq üçün kiçik mağaza”: *Bahadır çayçı dükəninin*

³⁹⁷ Hacıyeva Z. İlk anadilli abidələrimizin arxaik qatının leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, “Elm”, 1997, s. 53.

³⁹⁸ Aslanov В. Историческая лексикология азербайджанского языка (проблема реконструкции). ДД. Баку, 1973, с. 344.

qabağında bir-iki yük maşınına yaxınlaşdı (S.Rəhman, ADİL, II,175), türkm. “mağaza” (Türkm.RS, 292), özb. “emalatxana, dəzğah, mağaza”, xal. “mağaza”³⁹⁹.

Dükan ismi ərəb dilindən alınmadır. Ərəb dilində “mağaza” anlamındadır (ƏFSL, 159). Azərbaycan və türk-mən dillərində heç bir məna dəyişikliyinə uğramamışdır. Müasir türk dilində isə *dükkan* ismi əlavə məna variantları qazanaraq semantikasını genişləndirmişdir: 1) “emalatxana”; 2) “idarə”.

Türk dilində həmin sözün çoxmənəlilikliyi nəticəsində yeni məna variantları yaranmışdır. Semantik genişlənmə baş vermişdir. Bu semantik prosesin nəticəsində çağdaş türk dillərində *dükkan//dükan* sözü semantik diferensiallaşmaya məruz qalmışdır. Türk dilində belə bir deyim var: *Olsa, dükkan senin*. Yazılı qaynaqlarımızda tez-tez rastlanan alınma sözlərdəndir:

Aqçan ilə dükkan sənin.

(“Oğuznamə”, 62).

*Dükkanə baxmadı, bazarı olmadı könülüm,
Və leyk ləli-ləbünçün varam dükkanə gərək.*

(Q.Bürhanəddin).

Sandıq. Ərəb dilindən alınmadır. Tür. “sandıq”; “pul alınıb-verilən yer, tikintidə istifadə olunan taxtadan düzəltilmiş ölçü aləti”, “bank”, “seçki qutusu”; “kassa”, “cehiz”: (TS, II, 1255); *Bu güllü sandıqlar beni duyulan-dırırdı hep* (“Türk Dili” Dergisi, 463), tür. *sandığa gitmek* “seçkidə səs vermək”, *sandık düzmek* “cehiz hazırlamaq”:

³⁹⁹ Мамедов М.А. Язык халаджей. АҚД. Баку, 1973, с. 8.

İleride yine ona gönderilmek üzere bir de sandık düzmesine ne mani vardı (R.N.Güntekin, TS, 10, 1697), Azərb. “paltar və s. yağmaq üçün açılıb-bağlanan qutu və ya silah-sursat yağmaq üçün istifadə olunan qutu” (ADİL, IV, 25), qağ. “yeşik, qutu”, “tabut”, “çamadan”: *sandık yapdırmaa ölüə* “ölü üçün tabut sifariş etmək” (QRMS, 397): *Sandık bizdə var üz türlü: un sandu, ruba sandu, hem ölü sandu* (S.Ekonomov. “Zavallı üredici”), türkm. “qutu” (Turkm.RS, 563), uyğ. *sandukh* “qutu”, özb. *sandik* “açılıb-bağlanan, qıfıllı böyük yeşik”: *Bilasan, xotin axli molqa uz buladi...sandikdaqi molni yer-kukka işonmaydi* (Oybek, UDİL, II, 18).

Ərəb dilində *sənduq//sunduk* formalarındadır. Ərəb dilində yalnız “qutu” mənasındadır (ƏFSL, 550). Bu sözün əski türk yazılı abidələrində *sanduy* şəklində işlənməsi göstərir ki, qədim dövrlərdən türk dillərinə keçmişdir: *qalur munda kisəş səpət sanduyun* - “sənin pul kisən, səbət və sandıqların burada qalar” (DTS, 484).

Göründüyü kimi, müasir Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, türk və qaqauz dillərində bu sözün yeni məna variantları yaranmışdır. *Sandık//sandıq* sözü *сундук* şəklində rus dilinə də keçmişdir.

Yastıq. tür., Sib.tat. *yastık*, qağ., türkm. *yassık*, tuv. *suttuk*, q.qalp. *dastık*, yak. *sittık*, sal. *yastux*, qır. *jastık*, q.balk. *zastık*, tuv. *sıstık*, xak. *çastık*.

Tür. “baş altına qoymaq üçün istifadə olunan, içərisi yun, pambıq və ya quş tükü olan yatacaq ləvazimatı, balış”; “göy-göyərti və ya körpə çiçəklər becərilən hündür yer”: *Pencerenin önünde uzun yüksekçe bir sedirle ot yastıkları var* (M.Ş. Esendal, TS, 10, 2142; TRS, 915; TS,

II,1603), Azərb. “balış”; “minikdə, mebeldə, yəhərdə uzanmaq üçün oturacaq”; “maşınların hərlənən və silkələnən hissələri üçün dayaqlıq”: *Ev yiyəsinin arvadı yastıq qoydu. Ancaq Cavadın yatmağa vaxtı yox idi* (ADİL, II, 509), qaq. “balış, arabanın körpü hissəsi, ling” (QRMS, 217). Digər türk dillərində: s.uyg. “yastıq, xalça, palaz”, tuv. “yastıq, altlıq”, xak., yak. “yastıq, başlıq”. Göründüyü kimi, türk dillərində bu söz yeni məna variantları qazanaraq, semantikasını genişləndirmişdir. Türk dillərindən digər dillərə də keçib: tabasaran *yastux* (SSSDY, 96).

Yastık/yastıq isminin “balış” mənası daha qədimdir (DTS, 245). Digər mənalar isə sonradan yaranmışdır. M. Kaşğarlının lüğətində *jastuq* formasında verilmişdir: *ol anar jastuq jastadı*- “o, ona balış düzəltdi” (DLT, III, 302). “Oğuznamə”də də işlənmişdir: *Sağ baş yasduq istəməz* (“Oğuznamə”, 122); *Uyxu yasdıq istəməz* (“Oğuznamə”, 55). C.Klauson orta əsrlərdə türk dillərində bu sözün *yastuk* formasında işləndiyini qeyd edir. Etimoloqun fikrincə, həmin sözün daha qədim şəkli *yatsı* variantında olmuşdur (GC, 974).

N.K.Dmitriyevin ehtimalına görə, *yastıq* ismi *yas*-“başını əymək” kökündən yaranmışdır⁴⁰⁰. B.Xəlilov *yataq* və *yastıq* sözlərinin *ya*- sinkretik kökündən yarandığını ehtimal edir⁴⁰¹. Ümumiyyətlə, türkologiyada bu sözün mənşəyi haqqında iki əsas hipoteza var: 1) Q.Ramstedtin, M.Resenin, C.Dörferin fikrincə, həmin söz **yatsık*

⁴⁰⁰ Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. Москва, Издательство восточной литературы, 1962, с. 555.

⁴⁰¹ Xəlilov B. Fəllərin ilkin kökləri. Bakı, ADPU, 1998, s. 199.

sözündən metateza nəticəsində yaranmışdır. O sözün də kökü *yat-* felidir. 2) H.Vamberinin fikrincə isə, bu söz *yasta-* “əyilmək” fel kökü ilə genetik cəhətdən bağlıdır (ESTY, IV, 155). Fikrimizcə, bu sözün *yat-* felindən törəməsi fikri daha inandırıcıdır, yəni metateza hadisəsi nəticəsində *yat+yatsı/yastı+q<yastıq* formasına keçmişdir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, qaqaüz dilində *yatnık* “əyilmiş” mənasındadır. Türk dilində isə *yaslanmak* (“söykənmək”) feli işlənir. Eyni zamanda türk dilində *yam-* “əymək” feli də var. Deməli, *yat-*, *yas-*, *yam-* fellərinin ortaq kökü proto **ya-* felinə bağlıdır. *Yay* (silah mənasında) sözünün kökü də bu morfemlə əlaqəlidir. *Yastıq* sözündə də həmin əski kök morfem “daşlaşmışdır”. Türk dillərində “kəndlilərin kənddən aralıda yerləşən otlaq sahələri” mənasında olan *yastaq*⁴⁰² sözü də vardır.

Masa. Tür. “stol”; “dövlət idarələrində şöbə”; “əmlak”, “düz yer” (TS, II, 992); *Kaçakçılık masası* “qaçaqmalçılıqla mübarizə şöbəsi”; *iflas masası* “borclu şəxsin əmlakı” (TRS, 605): *Çoğunlukla akşam yeməğinden sonra, sofrayı kaldırılınca yemek masasında yazardım o öyküleri* (N.Cumalı, TS, 10, 1348), Azərb. “miz, stol”: *Cəfər əmi əvvəlcə hazırladığı anketi masanın üzərinə qoydu* (H.Nəzərli, ADİL, II, 564), qaq. “stol”: *Bunnar masaya oturduynan trıkladı kapu, da onnara girdi bir topal adam* (S.Ekonomov. “Zavallı üüredici”). Türk dilində çoxmənanlıq nəticəsində yeni mənə çalarları qazanmışdır.

Masa sözü latın mənşəlidir, qədim forması *mensa*

⁴⁰² Əhmədov T. El-obamızın adları. Bakı, “Gənclik”, 1984, s. 57.

şəklində olmuşdur. İlk mənəsi “stol”dur. Roman dillərinə latın dilindən keçmişdir ⁴⁰³. Ə.Dəmirçizadə *stol* sözünün *masa* sözünü sıxışdıraraq dilimizdən çıxardığını göstərmişdir ⁴⁰⁴. Halbuki, son zamanlarda Azərbaycan dilində bu söz aktiv şəkildə işlədilir.

N.K.Dmitriyev *masa* isminin müasir türk dilinə məhz rumın dilindən keçdiyini ehtimal edir ⁴⁰⁵. Bizim ehtimalımıza görə, həmin söz türk dilinə yunan dilindən keçmişdir. Fikrimizin təsdiqi kimi, göstərə bilərik ki, sonuncu nəşr edilmiş “Türkçe sözlük”də də bu söz yunan mənşəli qeyd olunmuşdur (TS, 10, 1348). Qədim latın dilində *mesa//mēnsa*, qədim qot dilində isə **mes* formalarında işlənmişdir (GED, 252). Deməli, sözün kökü ölü qot dilində vaxtilə işlənmiş olan **mes* kök morfemidir. Fikrimizcə, “stol” mənasında olan *miz* sözü ilə *masa* sözlərinin kökü eynidir. Çünki *s-z* keçidi asan baş verən fonetik hadisələrdəndir. Həmin söz hindi dilində *mez* (“stol”) şəklindədir ⁴⁰⁶.

Avropa dillərində fərqli variantlardadır: portuqal, yunan *mesa*, fransız *moise*, bolqar *masa*, serb *masa*, bask *mahai* “stol”, rumın *mesa//mese//masā* “stol”; “nahar,

⁴⁰³ Будагов Р.А. Сравнительно-семасиологические исследования (Романские языки). Москва, Издательство Московского университета, 1963, с. 37.

⁴⁰⁴ Дəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, Azərtədrisnəşr, 1962, s. 97.

⁴⁰⁵ Дмитриев Н.К. Турецкий язык. Москва, Издательство восточного литературы, 1960, с. 29.

⁴⁰⁶ Дымшиц З.М. Грамматика языка хинди. 1. Письменность, фонетика, морфология. Москва, “Наука”, 1986, с. 27.

nahar vaxtı”; “yemək”⁴⁰⁷, italyan *mensa* “yemək stolu”⁴⁰⁸, ispan *mesa* “stol”⁴⁰⁹. Bu faktlar sübut edir ki, *masa* ismi həm Roman, həm də Balkan dillərində işlənmişdir.

Müasir Azərbaycan dilində *masa* komponentli *masabəyi*, *masabəyilik* sözləri mövcuddur. İkinci mənası “stol” olan *masa* isminin müasir türk dilində semantikasi genişlənmişdir. İlkin mənanın saxlanılması ilə yanaşı, yeni məna variantları (“şöbə”; “əmlak”) yaranmışdır.

Azərbaycan dilində isə bundan fərqli olaraq, heç bir məna dəyişikliyi baş verməmişdir. Türk dilində yeni məna variantlarının yaranması polisemiya və omonimləşmə hadisələri ilə bağlıdır. Yəni türk dilində *masa* ismi təkmənalılıqdan çoxmənalılığa doğru inkişaf etmişdir. Nəticədə, həmin sözün Azərbaycan dilində işlənməyən, fərqli mənalara yaranmışdır. Türk dilində bu sözlə bağlı qəlibləşmiş ifadələr mövcuddur: *masaya yatırmak* “müzakirə etmək”, *masaya sürmək* “təklif vermək”.

Süfrə. Tür. “yemək masası”; “yemək”; “dairəvi formada olan, xəmir yoğurmaq üçün istifadə olunan ayaqlı taxta” (TRS, 782; TS, II,1319), *Şeyma kalkıp sofraya yaklaştı* (M.İnal. “Ayrılıq benimle kaldı”), Azərb. “yemək stolunun üstünə yaxud yerə salınan xüsusi parçadan tikilmiş örtük”; “süfrə üstünə qoyulmuş yeməklər”: *Muxtar istəsə də, istəməsə də, Şahini süfrəyə dəvət etməli oldu*

⁴⁰⁷ Румынско-русский словарь. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1953, с. 524.

⁴⁰⁸ Русско-итальянский словарь. Москва, “Русский язык”, 1977, с. 617.

⁴⁰⁹ Русско-испанский словарь. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1948, с. 812.

(ADİL, IV, 124), qaq. “üçayaqlı dairəvi çörək stolu”; “nahar” (QRMS, 428): *Sofrada o alatlamazdı, çiinərđi bukayı yavaş, nereyisə alınardı* (S.Ekonomov. “Zavallı üüredici”), tat.dia. “stol”. Türk dilində bu sözlə bağlı belə bir deyim mövcuddur: *ekmeğın yediğı sofraya bıçak saplamak*.

Sofra//süfrə ismi ərəb dilindən alınmadır. Ərəb dilində bu söz “yemək stolu”; “yemək stolunun üstünə və ya yerə salınan örtük” mənələrindədir. Bu sözün “Kitabi-Dədə Qorqud”da və “Oğuznamə”də işlənməsi bir daha sübut edir ki, həmin söz qədim dövrlərdən türk dillərinə keçmişdir: *Oğul atadan görməyincə süfrə çəkməz* (KDQ, 31); *Oğul ataya görə süfrə yayar* (“Oğuznamə”, 37).

Ərəb dilindən türk dilinə keçən *sofra* sözünün “örtük” mənəsi itsə də, yeni mənələri yaranmışdır. Azərbaycan dilində isə “yemək stolu” mənəsi passivləşmişdir. Türk dilinin bəzi şivələrində *sofura* şəklində işlənməkdədir.

Tava. Azərb., tür. *tava*, tat., baş., qır., noq., q.qalp., qaz. *taba*, türkm. *tāba*.

Tür. “yemək qızdırmaq üçün istifadə olunan uzun saplı qab, həmin qabda olan bişmiş yemək”; “kirəc qarışdırılan təknə”; “duz çıxarılan yerlərdə dəniz suyunun çəkildiyi yer”; “gəmilərdə kəndirli pilləkanın aşağı hissəsində olan yer, sahə” (TRS, 834; TS, II, 1429), Azərb. “içində ət və s. qızartmaq üçün kənarları yastı, dairəvi metal qab”; “iri, yastı daş” (ADİL, IV, 126), qaq. “saplıca” (QRMS, 455), baş. “saplıca” (BRS, 497). Türk dilinin Qara dəniz şivələrində *dava* formasında da işlənir. Türk dilində “taxta sini” mənəsində *tabla* sözü mövcuddur. Bu

sözlə *tava* sözü həm fonetik, həm də semantik cəhətdən yaxınlıq təşkil edir. Ancaq H.Eren həmin sözün mənşəyini latın dilinə məxsus *tabula* sözü ilə əlaqələndirir (TDES, 391). Halbuki *tava* və *tabla* sözlərinin homogen olmasına heç bir şübhəmiz yoxdur. Digər tərəfdən, türk dillərində işlənən *tabaq//tabak//tobok* “kasa, boşqab” sözünün də kökü *tava* sözü ilə bağlıdır. Çünki tatar şivələrində *taba*⁴¹⁰ variantı “boşqab” mənasındadır. Bu söz müxtəlif dillərdə işlənməkdədir: fars *tāve* “yemək qızdırılan qab” (PRS, 104), adıq (çərkəz) *tebe//tabe* (ESAY, I, 70), kabardin *tebə*, gürcü *tapa*, udmurt *taba*, darqın *taba*, osetin *t'apa* “saplıca”. V.İ.Abayev həmin sözün qədim İran dillərinə aid **tap-* “yandırmaq, alovlandırmaq” kökündən yandırdığını ehtimal edir (İESoy, III, 287). Türk dillərində *tava//tava* yeni mənalar qazanmışdır.

Azərbaycan dilinin Bakı dialektində “sal daş”, Beyləqan, Gədəbəy, Goranboy, Şuşa şivələrində “kiçik qazan”, Şəki dialektində “xörək növü” mənasındadır (ADL, 483). Qazax dialektində *to:a* formasında işlənir: *To:ada süd, xörəx qayrellar* (ADL, 500). Tatar dilində *taba-tabagaç* qoşa sözü “mətbəx ləvazimatı” (Azərbaycan dilindəki *qab-qacaq* sözününü qarşılığı kimi), *tavis//taviç* sözü “kiçik, emallı qab” anlamındadır⁴¹¹.

Tatar dialektlərində *taba* sözü “lövhəcik, val” anlamını da ifadə edir (TDDS, 390). Həmin söz Dağıstan dillərindən olan saxur dilində də işlənir. Türk dillərindən

⁴¹⁰ Хайрутдинова Т.Х. Бытовая лексика татарского языка. Казань, “Фикер”, 2000, с. 39.

⁴¹¹ Хайрутдинова Т.Х. Бытовая лексика татарского языка. Казань, “Фикер”, 2000, с. 7;15.

Balkan dillərinə də keçmişdir: bolqar, serb *tava* (TDES, 397). Tatar dilinin Orenburq şivələrində *taba* variantındadır⁴¹². Folklor nümunələrimizdə *tava* sözünə tez-tez rast gəlmək olur ki, bu fakt da həmin sözün türk dillərində qədimdən işlənməsini sübut edir:

*Bu gün hava yaxşıdı,
Dərdə dəva yaxşıdı.
Oğrunun qazanından
Bizim tava yaxşıdı.*
(bayatı).

Çörək. Tür. *çörək* “hər hansı dairəvi bir şey”; “disk”; “çörək növü olan kömbə, yağlı kökə”, “astronomik termin kimi kurs” (TRS, 199; TS, I, 322): *Kahve ile çörək yiyerek çok iştahlı bir kahvaltı yapmıştır* (S.Birsel, TS, 10, 452), Azərb. “undan hazırlanan əsas qida məhsulu”: *Ortalığa bal, çörək, iştiağ və xırda boşqablarla südlü sıyıq qoyulur* (Ə.Əbülhəsən, ADİL, III, 452), türkm. *çörək* “çörək”.

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində “əsas qida məhsulu olan çörək” anlayışını bildirmişdir: *Ol unuy çörəklədi* “O, undan çörək hazırladı” (DTS, 155). V.V. Radlovun lüğətində “qutab”, “kökə” mənalarında verilmişdir (OSTN, III, 2040). M.Fasmerin etimoloji lüğətində türk mənşəli söz kimi izah olunmuşdur (ESRY, IV, 386). “Oğuznamə”də də işlənmişdir: *Çörək ögüci olma* (“Oğuz-

⁴¹² Садыкова З.Р. Говоры Оренбургских татар. Казань, Татарское книжное издательство, 1985, с. 20.

namə”, 88). Türk dillərindən bolqar, serb, yunan və fars dillərinə keçmişdir (TDES, 101). Türkmən dilində çörək anlayışı əsasən fars dilindən alınma *nan* sözü ilə, türk, qaqauz dillərində isə *əkmək//ekmek* sözü ilə ifadə olunur. Şəki dialektində işlənən *əppək* “çörək” sözü həmin sözün metatezaya uğramış variantıdır. Şor dilində isə *kalaş* sözü “çörək” (ŞRS, 22) mənasındadır. Göründüyü kimi, türk dillərində çörək anlayışının ifadə olunmasında leksik dife-rensiallaşma mövcuddur.

Azərbaycan dilində ilkin mənə (“çörək”) saxlan-mışdır. Türk dilində isə ilkin mənanın saxlanması ilə yanaşı, əlavə mənə variantları yaranmışdır. Bu söz türk dillərindən rus dilinə də keçmişdir. Rus dilində *чупек* “qara çörək, təndir çörəyi” mənalarında işlənir. Türk di-linin etimoloqu H.Eren bu sözün törəmə olduğunu gös-tərsə də, kökünün naməlum olduğunu qeyd edir (TDES, 101). *Çörək* isminin mənşəyi ilə bağlı onu deyə bilərik ki, bu söz, çox ehtimal ki, etimoloji cəhətdən iki sözdən yaranmışdır: *çör+ək*. Birinci komponent olan *çör* morfemi qədim türk dillərində işlənən *ču* “əkin yeri, şumlanmış yer” (DTS, 156) kökündəndir. Deməli, *çörək//çürek//çurek* sözü “yer ək, şumla” anlamındadır. Müqayisə üçün qeyd edək ki, çağdaş sarı uyğur dilində *çuan* sözü “çörək” mənasını ifadə edir⁴¹³. Həmin sözdə də qədim **ču* mor-femi mühafizə olunmuşdur.

§ 2.1.2. Yer - məkan bildirən isimlər

⁴¹³ Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. Алма-Ата, Издательство АН Казахской ССР, 1957, с. 146.

Ağıl. Tür. “ev heyvanlarını saxlamaq üçün hasarlanmış yer, həyəət”; astronomik termin kimi “ışığı, halə, parıltı, ulduzların, ayın ətrafında dairə” (TRS, 28; TS, I, 21): *Bir keçi kokusu sarmış ağıllarda çobanlarla arkadaş oldum* (S.F.Abasıyanık, TS, 10, 31), Azərb. “içərisində mal-qara saxlamaq üçün ətrafı tikan və ya ağac ilə hasarlanmış, üstüaçıq yer”: *Böyük ağıla doldurulmuş quzular uzaqdan gələn sürünü görüb mələşdilər* (İ.Əfəndiyev, ADİL, I, 45), türkm. “mal-heyvan saxlanan yer, işıq, dairəvi parıltı”: *ayın dışını aqıl alıpdır* “ayın ətrafını işıq bürüyüb” (Turkm.RS, 25; STY, 22), özb. “qışlaq, köçərilərin gecələdiyi yer”: *Kulunlu biya ovulqa siğmas* (UDİL, I, 519), qaq. “hasar, mal saxlanan yer”: *Aulumuzun içində birkaç taucaktan kaarə vardı bir da ineciimiz, angısını otlatmaa taa sıkça sıra bana gelərdi* (S.Ekonomov. “Zavallı üüredici”).

Digər türk dillərində aşağıdakı mənələrdədir: tuv. “kənd, həyəət, ev”, tat. “kənd”, tat.dia. “küz, kənd”, özb. dia. “həyəət”, q.qalp. “axur, kənd” (Kar.RS, 33), Sib.tat.dia. “mənzil, alaçıq, düşərgə, kənd” (ESRDS, 77), ur. “kənd” (US, 11), yak. “ev”, “qonşu”, “sakin”, tür.dia. “qış vaxtı meyvələr saxlanan yer”, kar. “pəyə”, Alt. “ev, kənd, oba” (RAS, 142), çuv. “kənd” (KÇRS, 9), uyğ. “həyəət”, “kənd”, “mal-qara saxlanan yer”, uyğ.dia. “kənd, həyəət, mal-qara saxlanan yer” (UDS, 10), tof. “kənd, düşərgə” (STR, 12), q.balk. “kənd”, qır. “kənd”, s.uyğ. “həyəət”, ur. “kənd”, lob. “yaşayış yeri, kənd”, K.tat. “mal-qara saxlanan yer, ov edilən yer”, “həyəət”, şor., tel. “kənd”, sal. “kənd”, bar.

“kənd”, xak. “kənd”⁴¹⁴. Çağdaş türk dillərində aşağıdakı fonovariantlardadır: tür. *ağıl//ağul*, s.uyg. *ağil*, Alt. *ayıl*, tuv., şor., tof., xak. *aal*, yak. *al*, tat. *avıl*, özb. *ovul*, uyg. *ovul//eğil*, *ayıl//ağul*, Sib.tat.dia. *ayıl//avıl*, qır. *ayıl*, çuv. *yal*, q.qalp. *akır*, türkm. *āqıl*, s.uyg. *añıl*, ur., kar. *avul*, lob. *avul//ağil*, K.tat. *avla//avle*, tel. *ayul*, özb.dia. *xavl//xovli*, bar. *aul*. Bu söz monqol və tunqus-mancur dillərində də işlənir: monqol *aul*, buryat *aul* “təsərrüfat, ailə”, *ayl* “kənd, ailə” (MRS, 27), monqol-xalxa *aul* “ailə, ev, həyəət”, kalmık *əl* “alaçıq, düşərgə”, dunsyan *ağın* “kənd”, daqur *aile* “kənd”, solon *ail* “kənd, qəsəbə”, evenk *ayil* “qonşu”. X.İ.Suyunçev qaraçay-balkar dilindəki *el* “kənd” sözünü monqol dilindəki *ayil* “ev, kənd, qonşu” paraleli ilə tutuşdurur⁴¹⁵. Monqol dialektlərində olan *el//ēl* “kənd” sözü də bu sözlə eyniköklüdür.

Bəzi etimoloqlar türk dilindəki *avul* “həyəət” sözünün *ağil* sözüylə əlaqəsinə şübhə ilə baxırlar. İsmet Zeki Eyyuboğlu bu bağlantıya inanmır. Türk dilində *avul* sözünün “köçəri ailəsi, alaçıq” mənaları da var (TDE, 51). Əslində isə, *aul//ağil//avul* variantları eyni kök morfemin fono-semantik şaxələnməsi nəticəsində yaranmışdır. Uyğur dilinin Hami ləhcəsində *ail* “həyəət, təsərrüfat” anlamındadır⁴¹⁶. Orta əsrlərdə qazaxlar nəsil, tayfa birliyinə də *aul* demişlər. Türk dillərində omonimləşmə nəticəsində

⁴¹⁴ Грамматика хакасского языка. Москва, “Наука”, 1975, с. 18.

⁴¹⁵ Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкасск, Ставропольское книжное издательство, 1977, с. 42.

⁴¹⁶ Малов С.Е. Уйгурский язык (хамийское наречие). Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1954, с. 136.

ağıl isminin semantikasi genişlənmişdir. Çünki həmin sözün ilkin mənası məhz “heyvanları saxlamaq üçün yer” olmuşdur (DTS, 18; İML, 7). Qədim türk yazılı abidələrinin dilində *ağıl* sözü yalnız yuxarıda qeyd etdiyimiz anlamda işlənmişdir: *Bay bar ertim, Ağılım on, yulkım sansız erti* “Varlı idim, Ağılım on, ilxım saysız idi” (“Süci”); *Ər ömələyü barmış tenrigə sookumuş, kut bolmuş, kut birmiş, ağılınta yulkın bolzun timiş* “Kimi iməkləyərək getmiş, tanrı ilə qarşılaşmış, bəxti olmuş, bəxt vermiş, ağılında ilxın olsun, ömrün uzun olsun-demiş” (“Fəlnamə”) ⁴¹⁷. Orta türk dövründə əsasən “qoyun yatağı” anlamını daşımışdır (TDES, 3). M.Kaşğarlı da *aqıl* sözünü “qoyun yatağı” mənasında şərh etmişdir (DLT, I, 45). Qədim oğuz dilində *ağıl* sözü “halə, ayın və günəşin ətrafındakı işıqlı halqa”; “qoyun, inək, dəvə kimi heyvanlar saxlanılan sığınacaq” anlamlarını ifadə etmişdir (EOS, 113).

Azərbaycan dilinin Balakən, Zəngilan şivələrində 1) “tövlə, qışlaqda qoyunlar üçün qamışdan tikilmiş yer”; 2) “yay mövsümündə mal saxlamaq üçün ətrafı hasarlanmış üstüaçıq yer” mənalarında işlənir (ADDL, 20). A.M. Şerbak bu sözün arxetipini **āγ* (“ov silahı, əhatə, küz”) formasında bərpa etmişdir (SFTY, 193). Qədim türk yazılı qaynaqlarında *aqayıl* variantına da təsadüf edilir. Əbu Həyyanın lüğətində “qoyun sürüsünün bir yerdə durduğu vaxt ətrafına çəkilən çəpər” mənasında verilmişdir (ƏH, 18). V.V.Radlov da bu sözü “qoyun küzü” mənasında izah

⁴¹⁷ Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, “Yazıçı”, 1983, s. 72; 165.

etmişdir (OSTN, I, 164). Türk dillərindən monqol dillərinə *ayıl* (“qəsəbə, ailə”) şəklində keçmişdir (TDES, 3). Qədim monqol dilində *ayıl* sözü “qəsəbə, qonşuluq”, qədim tunqus dilində isə **aqhil* “kişik yaşayış məntəqəsi” anlamlarında olmuşdur (MED, 6). Orta əsrlərdə çağatay türkçəsində *ayıl* “qaramal və ya qoyun-quzu saxlamaq üçün hasarlanmış, dairəvi yer” (COW, 6), *aül* “insanların məskunlaşdığı yer” (COW, 17) mənasını bildirmişdir.

Çağdaş türk dillərində əsasən *ağıl//aül//avıl//a:l//ayıl//ial//ovul//yal* variantlarında işlənən bu sözün mənasında tarixi inkişafı ilə bağlı olaraq fərqlənmə yaranmışdır. Fonetik diferensiallaşma semantik diferensiallaşma ilə nəticələnmişdir: B.Əhmədov *ağıl* sözünün kökünün *önq//öq* olduğunu ehtimal edir⁴¹⁸. R.V.Boldıryev *ağıl* sözünün *ağ* (“əhatəyə alınmış yer”) kökündən törəndiyini qeyd edir⁴¹⁹. Tatar dialektlərində *al* “kənd” mənasındadır. Həmin forma, ehtimal ki, intervokal mövqedə samit reduksiya-sının nəticəsində yaranmışdır.

E.N.Kuşlina həmin sözün monqol mənşəli *auil* sözündən alındığını iddia edir⁴²⁰. N.Dmitriyev də bu sözü monqolizm hesab edir⁴²¹. Türk dillərindən rus dilinə *ayıl*

⁴¹⁸ Əhmədov B. Leksika məsələləri. Bakı, “Maarif”, 1990, s. 99.

⁴¹⁹ Болдырев Р.В. Некоторые вопросы историко-этимологического изучения тюркских лексических элементов украинского языка // “Тюркизмы в восточно-славянских языках”. Москва, “Наука”, 1974, с. 44-61.

⁴²⁰ Кушлина Э.Н. Тюркские лексические элементы в речи русских жителей Средней Азии // “Тюркизмы в восточно-славянских языках”. Москва, “Наука”, 1974, с. 182.

⁴²¹ Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. Москва, Издательство восточной литературы, 1962, с. 524.

(“kənd”) formasında keçmişdir. M.Fasmerin etimoloji lüğətində türk mənşəli söz kimi izah olunur (ESRY, I, 96). Qazax etimoloqları *ağıl* sözünün *ağ-* “hasarlamaq, bağlamaq, tamamlamaq” kökündən yarandığını güman edirlər (Kaz.TKES, 45). Həmin *fel* kökü türk dilində “əkin yerini hasarlamaq” mənasında işlənir. A.Abdulvəliyev isə onun *ağ* “dairə, dairəvi” kökündən yarandığını ehtimal edir. O, bu sözün *aylanmaq* “fırlanmaq” sözü ilə bağlı olduğunu göstərir. Tədqiqatçının fikrincə, sözün ilkin mənası “heyvan saxlanan yer” olmuş, digər mənalar (“ev, aul, kənd, alaçıq”) isə ondan törəmişdir⁴²². V.M.İlliç-Svitıçın fikrincə, bu söz **el* “xalq” kökündən yaranmışdır (OSNY, III, 92).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da *ağayıl//ağıl* formalarında işlənmişdir: *Ağayılım güdəndə çobanımmısan?* (KDQ, 141); *Gecə yaturkən Qaracıq çoban qara qayğulu vaqea gördi..... Ağılın qapusını bərkitdi* (KDQ, 43). XI-XIV əsrlərə aid türkmən yazılı mənbələrində *aqıl* sözü “qoyunlar saxlanan yer” anlamında qeydə alınmışdır⁴²³.

“Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə *ağıl* və *aul* sözləri ayrı-ayrı sözlər kimi təhlil olunmuşdur. Əslində isə, onlar eyni sözün fərqli fonetik variantlarıdır. Yəni həmin sözlər eyni kökün fono-semantik diferensiasiyası nəticəsində yaranmışdır. H.Zərinəzadənin qeyd etdiyinə görə, həmin söz Azərbaycan dilindən fars dilinə də keçmişdir.

⁴²² Абдувалиев И. Об этимологии киргизского термина *агыл* “загон для скота” // “Проблемы этимологии тюркских языков”. Алма-Ата, “Тылым”, 1990, с. 265 - 269.

⁴²³ Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. Ашхабад, “Ылым”, 1973, с. 54.

Fars dilində “qoyun yatağı” mənasındadır ⁴²⁴. Qeyd edək ki, *ağıl//aul* sözü *aul* (“kənd”) şəklində bəzi Şimali Qafqaz xalqlarının dillərində (avar, ləzgi, çeçen) də işlənir. Həminin türk dillərindən erməni dilinə keçərək *qeul* (“kənd”) formasını qazanmışdır (Kaz.TKES, 45).

Q.Ramstedtin ehtimalına görə, Altay dillərində işlənən bu söz tunqus dilində işlənən *ağ-* (“dayanmaq, müvəq-qəti dayanmaq”) felindən yaranmışdır. Lakin həmin ehtimal inandırıcı deyil. E.Sevortyanın fərziyyəsinə görə, həmin söz *a:ğ-* (“hasara almaq”) felindən yaranmışdır (ESTY, I, 85). Fikrimizcə, həmin ehtimal qəbul olunandır.

Beləliklə, türk dillərində *ağıl//aul//ağıl//aal//avul//ayıl//avıl* formalarında parçalanan həmin söz mənaca da ayrılmışdır. Fikrimizcə, bunun da əsas səbəbi morfonoloji dəyişikliklərdir. Yəni morfonoloji dəyişmələr sözün modifikasiyası ilə yanaşı, semantikasının da dəyişməsinə səbəb olmuşdur.

Bu sözün digər dillərdə də leksik paralelləri mövcuddur: komi-permyak *ıvla* “həyət, küçə” (KESKY, 328), macar *ol* “xırda buynuzlu heyvanlar saxlanan küz, pəyə”, *aul* “kənd, düşərgə”, bolqar, osetin *aul* “kənd, hərbi düşərgə”, bolqar dia. *avliya* “həyət”, sanskrit *aalu* “ev”, xuf *awli* “həyət”, qədim irland *aile* “sərhəd, bağça”, tacik *avla* “ev”, latın *aula* “həyət, qaramal saxlanan yer, saray” (LRS, 117). Altay etimoloqları bu sözün praformasını **awəl* (“həyət”) şəklində bərpa edirlər. S.Starostinin fikrincə, həmin söz guya protohind-Avropa mənşəlidir,

⁴²⁴ Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər dövrü). Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962, s. 140.

ümumslavyan mənşəli **ula* “küçə” sözü də bu köklə bağlıdır. Onun fikrincə, bolqar və osetin dillərində olan *aul* “kənd” sözü alan mənşəlidir⁴²⁵. Əslində, qədim türk dillərində və qədim hind-Avropa dillərində bu sözün işlənməsi təsdiqləyir ki, həmin söz ulu dildən gəlir. Nostratik dilçiliklə bağlı aparılan bəzi tədqiqatlardan məlum olur ki, rus dilindəki *улица* (“küçə”) sözü də *ağıl* sözü ilə homogenidir. V.M.İllic-Svitç bu sözü Altay dilləri üçün **ayul* (“köçəri düşərgəsi, heyvan saxlanan yer”) şəklində bərpa edir (OSNY, III, 92). Yəni V.M.İllic-Svitç bu söz kökünü nostratik mənşəli hesab edir. Bu fikri bizim araşdırmamız da bir daha təsdiq edir. Osetin dilində *ıvla* (“həyəət, küçə, təbiət”) sözü var (İESoy, IV, 328). Həmin söz türk dilindəki *avlu* “həyəət” sözü ilə paralellik təşkil edir. Türk dilində belə bir atalar sözü mövcuddur: *Ağılda oğlak doğsa, ovada otu biter*.

Dərə. Türk dillərində *dere//dora//dörö//derə//tere* fonovariantlarındadır. Tür. *dere* “vadi”; “kiçik çay”; “axar su yatağı”; “damlarda yağış sularını aşağı axıtmaq üçün düzəldilmiş navalça”: *Kan dere gibi akıyor* (TRS, 221; TS, I, 359), Azərb. “vadi”; “çayın axdığı yer, yataq, uzun dərin çuxur”: *Ey söyüdlü dərə, ey dumanlı dağ. Səfaya daldığım yerdir bu yerlər* (M.Müşfiq, ADİL, II, 74), qaq. “kiçik çay” (QRMS, 139), türkm. “yarğan, çuxur” (Turkm.RS, 260), qaz. “vadi, çuxur”, tür.dia. “bitki” (DS, IV, 1432), qır. “vadi, dağ keçidi”⁴²⁶.

Türk dillərində çay anlayışı, *dərə* sözü ilə yanaşı,

⁴²⁵ Starostin S. Altaic etymology // www.starling.rinet.ru.html.

⁴²⁶ Никонов В.А. Заметки по оронимии Киргизии // “Ономастика Средней Азии”. Москва, “Наука”, 1978, с. 90.

irmak//irmaq, yılqa//yılğa, çay//say, özen sözləri ilə də ifadə olunur. Uyğur dilinin dialektlərində *dajja//deje//dajja//dejja* sözü “çay” mənasındadır (UDS, 43). Bu söz də *dərə//dere* isminin fonovariantıdır. “Kitabi-Dədə Qorqud”da “vadi, yarğan” anlayışını bildirmişdir: *Çox dağlar, dərə-təpə keçdi, bir gün Düzmürd qələsinə gəldi* (KDQ, 109); *Dərələrdə kafərə qırğun girdi* (KDQ, 77). Digər oğuz qaynaqlarında isə “kiçik çay” anlamındadır (EOS, 127). V.V.Radlov bu sözü ancaq “vadi, yarğan” mənasında izah etmişdir (OSTN, II, 1669). Tədqiqatlar göstərir ki, *dərə* sözü İran, Orta Asiya, Qafqaz, Türkiyə ərazisindəki toponimlərdə komponent kimi fəal işlənir. Qazax dilçisi A.A.Abduraxmanov heç bir əsas olmadan bu sözü İran mənşəli hesab edir ⁴²⁷. Halbuki ən qədim türkdilli yazılı qaynaqlarda bu sözün işlənməsi müşahidə olunur. Türk dillərindən Dağıstan dillərinə də keçmişdir: *tabasaran, ləzgi, saxur dere, rutul, qırız, buduq dara* “vadi” (SSSDY, 73). Türk dilinin Rizə şivələrində də *dara* ⁴²⁸, Altay dilində *darık* (“vadi”) ⁴²⁹ variantları var. Tunqus-mancur dillərində də işlənir: *evenk, ulç deren, nanay, solon dere* “çayın mənbəyi”. A.Dıbo Altay dilləri üçün bu sözü **tere* (“kiçik çay”) şəklində rekonstruksiya edir (SRAE, 12).

Ehtimal etmək olar ki, *dere//dərə* ismi lap qədim

⁴²⁷ Абдурахманов А.А. К вопросу о методах этимологического исследования топонимов Казахстана // “Тюркская ономастика”. Алма-Ата, “Наука”, 1984, с. 130.

⁴²⁸ Günay T. Rize İli Ağızları: İnceleme, Metinler, Sözlük. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1978, s. 314.

⁴²⁹ Баскаков Н.А. Географическая номенклатура в топонимии Горного Алтая // “Топонимика Востока”. Москва, “Наука”, 1969, с. 68-70.

dövrərdə “vadi, yarğan” anlayışını bildirmişdir. Sonradan isə “çay yatağı”; “kiçik çay” mənaları yaranmışdır. Fikrimizcə, sözün ilkin əski forması **tera* olmuşdur. Bu kökün də etimoloji əsasında **ter* kökü dayanır. Həmin sözün də mənşəyi müxtəlif dillərdə işlənən və yer sözünün fonovariantı olan *der//zer//terra//terras* “yer” kökü ilə bağlıdır. Qədim **ter* forması da proto **er//or//ar* “yer, məkan” kök morfeminin allomorfudur

Əski türk dillərində *tera* sözü “yarğan, vadi, alçaq yer” mənalarını bildirmişdir: *jazi tay terə jeri töşəndi jadip// etindi qolı qaşı kök al kedip*: “dağlar və dərələr al-yaşıl rəngə boyandı” (DTS, 553). Türk dilində belə bir deyim var: *bin dərədən su getirmək* (“dəqiq cavab verməmək” anlamında).

Türk dillərindən fars, bolqar dillərinə də keçmişdir: bolqar *dere* “çay”, “vadi”, “kiçik çay”⁴³⁰. Azərbaycan dilinin dialektlərində *daro* sözü “su ayrımı” mənəsində işlənir (ADDL, 175). Şərur şivəsində *dərə* komponentli *dərəqol* sözü “əkin sahəsi” mənəsindədir. Qazaxıstanda *dərə//dara* komponentli Bazardara, Şardara toponimləri var. Azərbaycan ərazisindəki mikrotoponimlərdə *dərə* tərkibli adlar üstünlük təşkil edir. Ümumiyyətlə, bu söz türk toponimiyasında “keçid, vadi, çay” anlamlarını ifadə edir. Azərbaycan dilində *dərə* komponentli çoxlu oronimlər, hidronimlər mövcuddur: Qaradərə (Culfa), İlxıdərə (Samux), Sıpərdərə (Ordubad), Qəbizdərə, Axaxdərə (Zaqatala), Acıdərə (Şamaxı).

⁴³⁰ Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, “Наука”, 1974, с. 81.

Dərə sözünün folklor nümunələrimizdə “vadi” anlamında işlənməsini müşahidə edirik:

*Bu dərə uzun dərə,
Getdikcə uzun dərə
Burda bir bağ salmışam,
Yar gələ üzüm dərə.*

(bayatı).

Fikrimizcə, erməni dilində işlənən *dzor* “dərə” sözü də türk dillərindəki *dərə* sözünün çevrilmiş, transformasiya olunmuş formasıdır. Yəni bu söz erməni dilinin fonotaktikasına uyuşaraq həmin fonovarianta keçmişdir. Monqol dillərində aşağıdakı paralellər mövcuddur: monqol *dor* “aşağı”, *dēre* “yuxarı”, daqur *dere* “yuxarı”, kalmık *dor//doro* “aşağı”⁴³¹. E.Koyçubəyovun göstərdiyinə görə, Qazaxıstan ərazisində Döre, Dara toponimləri var⁴³². Ümumiyyətlə, Türkiyə, Asiya, Qafqaz toponimiyasında, arealında *dərə* komponentli çoxlu yer adları mövcuddur. Qədim uyğur yazılarında *kısıl* sözü də “vadi” anlamında olmuşdur (EUTS, 177). Çağdaş yakut dilində isə *alı//alas* sözü “dərə, vadi” anlayışını ifadə edir (SYY, I, 84). Türk dillərində dərə anlayışı həmçinin *yaruk*, *kapçal*, *özen* sözləri ilə ifadə olunur. Yekun olaraq bildiririk ki, türk dillərində çay adı bildirən sözlərin dərə adı bildirən sözlərə transformasiya olunması səciyyəvi semantik proseslərdən biridir. Məsələn, *yılğa* sözü bəzi türk dillərində “çay”, bəzi türk dillərində isə “vadi” mənasını bildirir. Çox ehtimal ki, bunun əsas səbəbi çay və dərə anlayışlarının

⁴³¹ Калмыцко - русский словарь. Москва, “Русский язык”, 1977, с. 207.

⁴³² Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, “Наука”, 1974, с. 77.

semantik genezisinin yaxın olmasıdır.

Yurd. Bu söz də türk xalqlarının məişəti, həyat tərzi ilə bağlı yaranan qədim sözlər qrupuna daxildir. Türk dillərində aşağıdakı formalardadır: Alt., xak., çuv., tuv. *çurt*, türkm. *yurd*, tür., qum., özb., bar., qır. *yurt*, yak. *surt*, baş., tat. *yort//jort*, qaz. *jürt//jurt*, uyğ. *yurt//jut.*, q.qalp. *jurt//yurt*, s.uyg., ur. *yurt//yurd*, lob. *yut*.

Məlumdur ki, tarixən qədim türkdilli xalqlar köçəri və yarımköçəri həyat sürmüşlər. Hər hansı bir yerdə müvəqqəti məskunlaşdıqlarına görə alaçiq, çadır ev onların məişətində mühüm yer tutmuşdur. Hətta türk xalqlarının etnoqrafiyasına nəzər saldıqda görmək olar ki, Sibir türklərinin alaçıqları forma və quruluşuna görə Orta Asiya türklərinin alaçıqlarından bir qədər fərqlənir. Fikrimizcə, *yurd//jurt//yurt* sözünün ilkin mənası (prasemantikas) “alaçiq ev” olmuşdur. Digər mənalar da məhz həmin semantikanın genişlənməsindən yaranmışdır: tür. “vətən”; “ölkə”; “bir qrup insanların çox olduqları yer”; “bir çox adamların topladığı yer”; “bir şeyin öyrədildiyi yer”; “xəstənin müalicə olunduğu yer, yataqxana, çadır” (TRS, 934; TS, II,1647); *Gerideki yurdunu on beş gündən fazla boş bırakmak istemez* (F.R.Atay, TS,10, 2201); *öğrenci yurdu* “tələbə yataxanası”, Azərb. “insanın doğulub böyüdüğü yer, ölkə, vətən”; “yaşayış yeri, məskən, ev-eşik”; “körpə evi, uşaq bağçası”; “bir şeyin çox olduğu yer”: *Biz düşən yurdun adı Qızılboğaz idi* (İ.Əfəndiyev, ADİL, II, 568), türkm. “ölkə”: *Yurdu bolsa Garaman ve*

*Makandu*⁴³³, Alt. “məmləkət”, “ölkə”, “məskunlaşma, yerləşmə yeri”: *Beri curt tudarqa keldim* “Buraya məskunlaşmağa gəldim” (ATS, 66), özb. “ölkə, əhali yaşayan yer, el, mahal, əhali, təhsil müəssisəsi”: *Uzqa yurtda şox bulqunza, uz yurtinqda qado bul* (məsəl), *bilim yurti* “texnikum” (UDİL, II, 472), qır. “ölkə, vətən, xalq”: *eli menen yurtun çıydı* “o, öz xalqını yığdı” (Kır.RS, 191). Digər türk dillərində: uyğ. “ölkə, vətən, bina, yaşayış yeri, tikili, ev”, q.qalp. “əhali, kütlə, ölkə, vətən”⁴³⁴, q.qalp.dia. “xalq”⁴³⁵, çuv. “ev, daxma, koma”, xak. “mənzil”, qum. “kənd” (RKS, 178), Sib.tat. “kənd”, tuv. “ölkə”, tat., baş. “daxma, koma, ev, mənzil, vilayət”, ur. “şəhər, həyət”, qum. “kənd”, yak. “dayanacaq, ölkə”, s.uyg. “ev, kənd”, lob. “xalq, ölkə”⁴³⁶, q.balk.dia. “vətən, tikili”⁴³⁷. Uyğur dilinin Hami ləhcəsində *yurt* “kənd, ölkə, icma”, *durt* “vətən”⁴³⁸, Sinçzyan ləhcəsində isə *yut//yü* “kənd, ölkə, ev”⁴³⁹ mənalarındadır. Göründüyü kimi, Sinçzyan

⁴³³ Abu Bekr Tährany. Akgoyunluy türkmenleriniñ tarıhy. Aşgabat, Miras, 2005, s. 59.

⁴³⁴ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Ч.1. Москва, Издательство АН СССР, 1951, с. 341.

⁴³⁵ Доспанова У. Диалектная лексика каракалпакского языка. Нукус, “Каракалпакстан”, 1980, с. 60.

⁴³⁶ Малов С.Е. Лобнорский язык. Москва, Фрунзе, Издательство АН Киргизской ССР, 1956, с. 122.

⁴³⁷ Акбаев Ш.Х. Диалекты карачаево-балкарского языка в структурно-генетическом и ареальном освещении. Карачаевск, Издательство КЧГПУ, 1999, с. 206.

⁴³⁸ Малов С.Е. Уйгурский язык (хамийское наречие). Москва-Ленинград. Издательство АН СССР, 1954, с. 145; 157.

⁴³⁹ Малов С.Е. Уйгурские наречия Синьцзяна, Москва, Издательство восточной литературы, 1961, с. 118.

ləhcəsində samit reduksiyası baş vermişdir. Qazax dilində “el-oba” mənasında *el-jurt* qoşa sözü işlənir: *El-jurtumnun ömiri, Qül jaynadı jaksarıp* (Ş.Koşkarbayev, “Söyle, Şaşeke-Ölender men poemalar jıynağı”). T.Tekin Orxon abidələrində işlənən *yurt* sözünü “düşərgə yeri, qərargah, tərک edilmiş düşərgə yeri” anlamında izah edir⁴⁴⁰. “Kitabi-Dədə Qorqud”da *yurd* “çadır, oba, ev, məskən” mənələrindədir: *Qom qomlamım qoma yurdım! Qulanla sığın-keyikə qonşı yurdım!* (KDQ, 44); *Yatacaq yermi buldun, yurtmı buldun, noldı sana - deyü çağırdı* (KDQ, 91). “Oğuznamə”də də “vətən” anlamında işlənmişdir: *Eyü dostuna yurd göstərmə* (“Oğuznamə”, 50), *Yurdundan sürülən yurduna varınca ağlar* (“Oğuznamə”, 203).

Yurt/yurd ismi qədim dövrdə türk dillərində “yaşayış yeri”; “ölkə”; “ev” mənələrini ifadə etmişdir (DTS, 282; DLT, III, 7). Çağdaş türk dillərində bu sözün yeni mənə variantları yaranmışdır. Folklor nümunələrində əsasən “vətən” anlamında işlənmişdir:

*Gözləyirəm ha, sən gəl,
Yurda ayaq basan gəl.
Biz ki, ilqar vermişik,
Ya mən gəlim, ya sən gəl!*
(bayatı).

Müasir Azərbaycan dilində *yurd* sözü daha çox bədii üslubda işlənir, *ölkə*, *vətən* sözləri bu sözü nisbətən sıxışdırmışdır. Türk dilində isə, əksinə, *yurd* sözü “ölkə”

⁴⁴⁰ Tekin Talat. Orhon Türkçesi Grameri. İstanbul, Kitap Matbaası, 2003, 2. Baskı, s. 260.

mənasında çox aktiv işlənməkdədir. Çox güman ki, fin-uqor dillərinə aid olan komi-permyak dilində işlənən *qort* “ev”, udmurt dilində işlənən *qurt* “kənd”, xantı dilində işlənən *kort//kurt* “kənd” (KESKY, 79) sözləri də bu köklə homogenidir. *Yurd* termini “köç yeri” anlamında XIII əsrdən başlayaraq Orta Asiyada və İranda geniş şəkildə işlənməyə başlamışdır (EŞÇY, 221). İran dillərində “düşərgə, mənzil, yaşayış yeri” mənalarındadır. A.M.Şerbak bu sözün praformasını **būrt* (“ev”, “dayanacaq”) şəklində bərpa edir (SFTY, 196). Tatar dilinin dialektlərində *qurt* “şəhər”, tatar dilinin Orenburq şivələrində isə *yurt* “həyət” anlamını daşıyır⁴⁴¹. Qədim türk dillərində *yurd* sözü “yaylaq yerində müvəqqəti salınmış yer, məskən” mənasında da olmuşdur⁴⁴².

Bu söz türk dillərindən digər dillərə də keçmişdir: rus *юрта* “alaçıq, çadır”, fars *yurd* “düşərgə”, moldav *kurt* “həyət, ev, saray”, inquş *yurt* “kənd, aul”, çeçen *yurt* “kənd”, darqın *yurt* “koma, daxma, dəyə” (SSSDY, 82). Şimali Qafqaz ərazisində *yurd* komponentli toponimlər var: Duba-yurd (Çeçenistan), Xasavyurt, Kızılyurt (Dağıstan). Başqırd dilinin şərq dialektlərində *yort* “xalq; kənd”⁴⁴³ anlamlarındadır. Orta Asiya türklərinin dilində (əsasən qazaxların və türkmənlərin dilində) *yurta* əsasən “çadır ev”ə deyilir. A.N.Kononovun fikrincə, sözün ilkin mənası

⁴⁴¹ Садыкова З.Р. Говоры Оренбургских татар. Казань, Татарское книжное издательство, 1985, с. 134.

⁴⁴² Мəmmədov N. Toponimika. Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2007, s. 354.

⁴⁴³ Максютова Н.Х. Восточный диалект башкирского языка. Москва, “Наука”, 1976, с. 163.

“köç yeri” olmuşdur. Türkoloqun ehtimalına görə, *yurd* // *yurt* ismi *yürü-* (“köçmək, köç yeri tapmaq”) felindən yaranmışdır: *yür+ü+t>yurt* (EŞÇY, 221). Tatar etimoloqu R.Əhmədyanov isə tatar dilindəki *yort* “ev, həyəət” sözünün *yuri-* “qayıdıb gəlmək” felindən yaranması ideyasını dəstəkləyir (TTKTES, 82). Bizim fikrimizcə, A.N.Kononovun fikri daha inandırıcıdır. Türk toponimlərində ən çox işlənən komponentlərdən biri də məhz *yurd*//*yurt* sözüdür. Qazaxıstanda Ustyurt yaylası var. Başqırdıstanda *yurd* komponentli Yazğa Yort, Yat Yort, İski-Yort, Yanı Yort, Çibinli Yort⁴⁴⁴, Azərbaycanda isə Dəstiyurd (Qərbi Azərbaycan), Dərəyurd (Şəki) toponimləri mövcuddur.

Məmləkət. Tür. *memleket* “ölkə”; “şəhər”; “qəsəbə”; “vətən, doğma torpaq, yer” (TS, II,1005); *Necabi bey başqa bir memlekete nakledildi* (TRS, 613), Azərb. “bir xalqın yaşadığı yer, ərazi, ölkə”: *Bundan təkcə bir adama zərər dəymir, bu boyda məmləkətin işi axsayır* (M.Hüseyn, ADİL, III, 292), özb. *mamlakat* “hər hansı bir dövlətin ərazisi” (UDİL, I, 444).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “ölkə” anlamında işlənmişdir: *Gəlməz olsan məmləkətin pozulub xarab olur* (KDQ, 129). Türkmən yazılı qaynaqlarında “yurd, vətən, ölkə” mənalarını ifadə etmişdir: *El qöterdim memleketden, malından* (TKES, 219). *Memleket*//*məmləkət* sözü ərəb dilindən alınmadır. Ərəb dilində *məmləkətin* “ölkə” mənasındadır (ƏFSL, 354). Sözü kökü *mələkə-* “malik olmaq” feli ilə bağlıdır.

⁴⁴⁴ Башкирская ойконимия XVI-XIX вв. Уфа, Башкирское книжное издательство, 1991, с. 110.

Məmləkət isminin “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında işlənməsi bir daha sübut edir ki, erkən orta əsrlərdə türk dillərinə keçmişdir. Azərbaycan dilində bu sözün mənasında heç bir dəyişiklik baş verməmişdir. Türk dilində ilkin məna (“ölkə”) saxlanılmış və əlavə mənalar (“şəhər”; “qəsəbə”; “doğma yer, vətən”) yaranmışdır.

Cəbhə. Ərəb dilindən alınmadır. Ərəb dilində *cəbhə* 1. “alın”; 2. “bir bina və s.-nin ön tərəfi, qabağı, fasad”; 3. “döyüş meydanı” mənalarını bildirir (ƏFSL, 754). Ərəb-türk dil kontaktı nəticəsində türk dillərinə keçən *cephe//cəbhə* ismi həmin dillərdə əlavə məna çalarları qazanmışdır. Müasir türk dilində *cephe* sözü ilkin mənaları ilə yanaşı olaraq (“alın”; “fasad”; “döyüş meydanı”), “tərəf”; “xüsusiyyət”; meteoroloji termin kimi “hava kütləsi” mənalarında da işlənir (TRS, 149; TS, I, 253): *Başını kaldıraraq köşkün karanlık cephesine baktı* (P.Sofa, TS, 10, 359). Azərbaycan dilində isə *cəbhə* sözünün “döyüş meydanı” mənasına nisbətən “alın” və “fasad” mənaları itmiş, əvəzində yeni məna variantları yaranmışdır: 1) “eyni vaxtda kütləvi surətdə, geniş miqyasda iş aparıla bilən yer, sahə”; 2) meteoroloji termin kimi “müxtəlif hava kütlələri arasında bölgü zonaları”; 3) “bir məqsəd, amal uğrunda çalışan mübarizə aparan adamların ən geniş birləşməsi” (ADİL, IV, 469).

§ 2.1.3. Mücərrəd anlayışlar bildirən isimlər

Ədalət. Tür. “ədalət, haqq”; “ədliliyyət, məhkəmə” (TS, I,13); *Adalet Bakanlığı* “Ədliliyyət Nazirliyi”; *adalet sarayı* “məhkəmə binası” (TRS, 24); *Suçlular adaletinin*

pencesinden kurtulamazlar (TS, 10,18), Azərb. “hərəkət və münasibətlərin əxlaq və hüquq normalarına uyğunluğu, insaf, mürüvvət”: *Aldadır bəşəri yalan vədlər, Haqdan, ədalətdən yoxdur bir əsər* (S.Vurğun, ADİL, II, 231). *Adalət/ədalət* ismi ərəb dilindən alınmadır. Ərəb dilində “haqq, insaf” mənasında işlənir. Sözün mənşəyi *adələ* “ədalətli olmaq” feli ilə bağlıdır.

Göründüyü kimi, Azərbaycan dilində semantik sabitlik özünü göstərsə də, türk dilində məna artımı nəticəsində ikinci məna variantı yaranmışdır (“ədliyyə, məhkəmə”).

Məslək. Tür. “sənət, peşə, ixtisas”; “mənsəb, vəzifə”; “üsul, yol, qayda”; “etiqaq, prinsip” (TS, I, 1012); *meslek dersleri* “sənət, ixtisas dərsləri” (və ya məşğələləri); *meslekten yetişmə* “sənət üzrə kamilləşmə” (TRS, 619), Azərb. “hər hansı bir dünyagörüşünə əsaslanan əqidə, məfkurə, etiqaq”; “inam, istək, dilək”: *Könlümdə gül, çiçək açdı, Bir məsləkim, min diləyim* (S.Rüstəm, ADİL, III, 302). *Məslək* sözü ərəb dilindən alınmadır. Ərəb dilində “yol”; “xətti-hərəkət, əqidə” mənələrindədir (ƏFSL, 366). Bu isim *sələkə* “gedilən yol, məzhəb” kökündən törəmişdir.

Həmin sözün orta əsrlərdə türk dillərinə keçdiyini ehtimal etmək olar. Çünki islam dininin türk dillərinin mövcud olduğu regionlarda yayıldığı dövrlərdə ərəb dilindən ayrı-ayrı türk dillərinin lüğət fonduna külli miqdarda söz daxil olmuşdur.

Meslek/məslək isminin Azərbaycan dilində “istək, dilək”, türk dilində isə “sənət, peşə, ixtisas”; “mənsəb, vəzifə” mənələrində işlənməsi bu sözün hər iki dildə mənaca genişləndiyini göstərir.

§ 2.1.4. *Təbiət hadisələri bildirən isimlər*

Duman. Tür. “tüstü”; “toz yığını”; “duman”; “aydın olmayan vəziyyət” (TS, I, 410; RTS, 927; TRS, 249); *Sigara dumanından göz gözü görmüyordu* (O.Rifat, TS, I, 410); Azərb. “atmosferin aşağı təbəqələrində su buxarının toplanması nəticəsində əmələ gələn tutqun hava kütləsi və ya havada tutqunluq, bulanqlıq”, “kədər, qəm”; “pərdə, örtük”; “qaranlıq, aydın olmayan vəziyyət”: *Rayon mərkəzini duman bürümüşdü* (Ə.Vəliyev, ADİL, II, 160), uyğ. *tuman* “tüstü”, özb. *tuman* “duman”: *Xavo tuman bulqanidan urmon kuzqa kurinmas edi* (M.Muxamedov, UDİL, II, 222), şor. *tuban* “duman” (ŞRS, 55), q.qalp. *duman* “duman”, Alt.dia. *tuvan* “duman”⁴⁴⁵, q.balk.dia. *tuban* “duman”⁴⁴⁶. Müşahidələr göstərir ki, bu söz *tuman* variantında şimali türk dillərində, *duman* variantında isə cənubi türk dillərində işlənir⁴⁴⁷. Həmin sözün ilkin mənası “duman” anlayışı ilə bağlıdır. Qədim mənbələrdə ancaq həmin mənada izah olunmuşdur (DTS, 585; ƏH, 41; EUTS, 252). Qədim qırçaq abidəsi “Kodeks Kuma-

⁴⁴⁵ Баскаков Н.А. Диалект черневых татар (туба-кижи). Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Москва, “Наука”, 1966, с. 157.

⁴⁴⁶ Акбаев Ш.Х. Диалекты карачаево-балкарского языка в структурно-генетическом и ареальном освещении. Карачаевск, Издательство КЧГПУ, 1999, с. 215.

⁴⁴⁷ Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. Москва, Издательство восточной литературы, 1962, с. 547.

nikus”da *tauman* şəklindədir ⁴⁴⁸. “Oğuznamə”də də duman anlayışını ifadə edir: *Yigit başından dövlət, tağ başından tuman irəğ degildir* (“Oğuznamə”, 200). Türk dillərində məcaziləşmə nəticəsində yeni məna variantları yaranmışdır. Həmin sözün türk dilindəki “tüstü”; “toz yığını” mənaları Azərbaycan dilində işlənmişdir. Yalnız *toz-duman* birləşməsində “toz” mənasını bildirir: *Oraya çatmağa az qalmışdı ki, Həmzə dönüb geri baxdı ki, yolda toz-dumana qarışıb, duman toza* (“Koroğlu”, 169). Məna variantlarının çoxluğu müasir türk dilində *duman//duman* sözün mənasının daha çox genişləndiyini sübut edir. *Duman//tuman* sözünün qeyri-türk dillərində də paralelləri müşahidə olunur: qədim hind *dhumah//dhumos* “tüstü”, *dhumena* “tüstü”, hindi *dhua* “tüstü” ⁴⁴⁹, latın *fumus* “tüstü”, xett *tuhhima* “nəfəsi tutulma, tənginəfəslik, tōy-şümə”, rus *туман* “duman”, *дым* “tüstü”, serb-xorvat *dim//dima*, çex *dum*, sloven *dim//dima*, bolqar *dim*, makedon *dim*, belarus *dim*, polyak *dum*, latış *dūmi*, litva *dūmai* “tüstü”, bask *txumist* “şimşək”, *tximineta* “daş soba”, *tximini* “baca, tüstü çıxan yer”, inquş *doxk* “duman”, ukrayna *dim//dimi* “tüstü” (EDU, II,116).

Avstriya dilçisi U.Royderə görə, həmin sözlərin yunan dilində olan *thumos* “igidlilik” sözü ilə semantik bağlılığı var. Tədqiqatçının fikrincə, qədim hind-Avropa-

⁴⁴⁸ Махмутова Л.Т. Татарский язык в его отношении к древне-письменному памятнику Codex Cumanicus по данным лексики // “Исследования по исторической диалектологии татарского языка”. Казань, АН СССР Казанский филиал, 1982, с.135.

⁴⁴⁹ Дымшиц З.М. Грамматика языка хинди. 1. Письменность, фонетика, морфология. Москва, “Наука”, 1986, с. 58.

lılar igidlik göstərdikləri zaman onların daxilindən sanki od çıxırdı. Bu baxımdan “tüstü” semantikasi inkişaf nəticəsində məcazi mənanın yaranması ilə bağlı olaraq “igidlik” semantikasi ilə əvəzlənmişdir. German dillərində *dhem-* “tüstüləmək” kök feli var ⁴⁵⁰. Beləliklə, faktlar göstərir ki, bu analogiyalar nostratik kökün izləridir. Fikrimizcə, çağdaş ingilis dilində olan *dim* (dım) “dolaşq fikirli, tutqun fikirli” sözü də bu köklərlə homogenlik təşkil edir. Çox ehtimal ki, sözün kökü **dum* morfemi olmuşdur, *-an* komponenti isə şəkilçi funksiyasındadır: *dum+an*. Fikrimizin doğruluğunu çağdaş qazax dilində “nəm, rütubət” mənasında *dim* (KTS, 72) sözünün işlənməsi təsdiq edir. Yuxarıdakı faktlar sübut edir ki, **dim* morfemi nostratik mənşəlidir. E.Tenişevin qeydinə görə, salar dilində *tum-//tumu-//tomu-* feli “havanın qaralmağı” anlamında işlənir ⁴⁵¹. E.Sevortyanın fikrincə, *duman* sözü *tum + an >tuman* şəklində yaranmışdır ⁴⁵².

Q.Kazımov sanskrit dilində işlənən *dhumena* “tüstü”, *dhumah* “duman” sözlərini eyniköklü hesab edir ki, bu fikirlə razılaşmamaq mümkün deyil ⁴⁵³. Qeyd edək ki, Azərbaycan dilində *od olmasa tüstü çıxmaz* frazeologizminin qarşılığı-ekvivalenti kimi türk dilində *ateş olmayan*

⁴⁵⁰ Курилович Е. Очерки по лингвистике. Москва, Издательство иностранной литературы, 1962, с. 87.

⁴⁵¹ Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. Москва, “Наука”, 1976, с. 167.

⁴⁵² Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Москва, “Наука”, 1966, с. 322-325.

⁴⁵³ Kazımov Q. Qədim sanskrit, müasir türk, rus, ingilis, ərəb və fars dillərində eyniköklü sözlər // “Sənət düşüncələri”. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitabxanası, 1997, s. 341.

yerden duman çıkmaz frazeologizmi işlədilir. Özbək dilində isə belə bir aforizm mövcuddur: *Toğ boşı tumansız bulmas, er başi xayalsız*⁴⁵⁴.

Folklor qaynaqlarında *duman* sözü ilə bağlı çoxlu nümunələr var:

*Dağ başına çən gələ,
Duman gələ, çən gələ.
Bağçamızdan üz narın,
Oynat sonra çəngələ.*
(bayatı).

Duman anlayışının ifadəsində də türk dillərində leksik diferensiallaşma mövcuddur. Məsələn, yakutlar *dumana küden*, çuvaşlar və kryaşen tatarları *teterə* deyirlər.

Yaz. Tür. “bahar fəsli”, “yay fəsli” (TRS, 691; TS, II, 1611); *Bazıları da kış oldu kışlığa, yaz oldu yaylaya vardılar* (Z.Atunkozaoğlu. “Geceler ve gündüzler”), Azərb. “bahar fəsli”: *Bu yaz başqa yazdır, bu yaz daha xoşdur. Vay o qəlbə ki, boşdur* (M.Müşfiq, ADİL, II, 473). Qeyd edək ki, müasir türk dilində *yaz* isminin “yay fəsli” mənası daha aktiv işlənir.

Digər türk dillərində: qır., qaz. *jaz* “bahar fəsli”, kar. *yaz* “yay fəsli”, tat. *yaz//yəg* “yay”, özb. *yoz* “yay fəsli”, Alt. *ças//yas* “bahar fəsli” (ATS, 55; RAS, 43), türkm. *yaaz* “bahar fəsli”, yak. *saas* “bahar fəsli”⁴⁵⁵, q.qalp. *yaz*

⁴⁵⁴ Абдурахимов М. Узбекско-русский словарь афоризмов. Ташкент, “Ўқитувчи”, 1976, с. 156.

⁴⁵⁵ Антонов Н.К. Материалы по исторической лексике якутского языка. Якутск, Якутское книжное издательство, 1971, с. 12.

“yay fəslı”⁴⁵⁶, q.balk. *caz* “bahar fəslı”, “yay fəslı” (Kar.BRS, 216), q.balk.dia. *jaz//zaz* “bahar fəslı”⁴⁵⁷. Bəzi türk dillərində *das* (*d~y*) variantına da rast gəlinir.

Yakut (saxa) dilində *sayın* sözü “yay fəslı”, noqay dialektlərində *yay* sözü “yaz fəslı” mənasını daşıyır (ESTY, IV, 74). Bu fakt sübut edir ki, *yaz* və *yay* sözlərinin kökü eynidir.

Qədim türkdilli mənbələrdə bu söz ancaq “yaz fəslı” mənasında işlənmişdir (DTS, 250; İML, 88); *Yazın qatıylansa qışın sevnür* “Əgər bahar fəslində əziyyət çəksən, qış fəslində rahat olacaqsan” (DTS, 250). Orxon-Yenisey abidələrində də həmin mənanı bildirir: *Mağa kurğan kışlap yazında oğuzğaru su taşıkdımız* “Mağı kurğanda qışlayıb yazda oğuzlara qarşı sərhədi keçdik” (“Gül Tigin”) ⁴⁵⁸. XIV əsrə aid Xorəzminin “Muhabbat-name” əsərində *yaz* sözü “yay fəslı” anlamını ifadə etmişdir ⁴⁵⁹.

M.Ergin “Kitabi-Dədə Qorqud”da *yaz* sözünün “yay” mənasında işləndiyini göstərir ⁴⁶⁰. Y.Məmmədov, düzgün olaraq, *yaz//yay* sözlərinin eyni kökün fonosemantik şaxələnməsi nəticəsində yarandığını qeyd edir

⁴⁵⁶ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Ч.1. Москва, Издательство академия наук СССР, 1951, с. 336.

⁴⁵⁷ Акбаев Ш.Х. Диалекты карачаева-балкарского языка в структурно-генетическом и ареальном освещении. Карачаевск, Издательство КЧГПУ, 1999, с. 208.

⁴⁵⁸ Рəcəбов Ə., Мəммədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, “Yazıcı”, 1983, s. 75.

⁴⁵⁹ Хорезми. Мухаббат-наме. Москва, Издательство восточной литературы, 1961, с. 213.

⁴⁶⁰ Ergin M. Dede Korkut Kitabı. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964, s. 215.

⁴⁶¹. Həqiqətən də, türk dillərində işlənən *yay* və *yaz* sözləri homogendir. Çünki *z~y* əvəzlənməsi türk dilləri üçün səciyyəvi səs keçidlərindəndir. Çox ehtimal ki, sözün praformasını **ya* şəklində olmuşdur. Samit əvəzlənməsi ilə yeni sözlərin yaranması qədim söz yaradıcılığı üsullarından biridir.

Beləliklə, *yaz* və *yay* sözləri tarixən **ya* kök morfemindən yaranmışdır. Altay (oyrot) dilinin tuba-kiji dialektində **ya* (“yay”) praformasını mühafizə olunmuşdur ⁴⁶². Azərbaycan dilinin İraq-Türkman ləhcəsində *yaz* “yay fəslisi” anlamındadır: *Yüz il yaz, Yüz il bahar, yüz il yaz* ⁴⁶³.

İlkin mənası “bahar fəslisi” olan *yaz* sözünün bəzi türk dillərində yeni məna variantı yaranaraq semantikasi genişlənmişdir. A.M.Şərbak bu sözün arxetipini **úās* (“bahar fəslisi”) formasında rekonstruksiya edir (SFTY, 196). Nostratik dilçiliyin ən istedadlı nümayəndələrindən biri olan M.V.İlliç-Svitç isə Altay dilləri üçün bu sözün praformasını **nār (>jār)* şəklində bərpa edir. Tədqiqatçı bolqar dia. *яра* “bahar fəslisi”, ukrayna *яp*, çex *jarо*, polyak *yarz* “bahar” sözləri ilə Altay dillərindəki *yaz* sözünün genetik əlaqəsi olduğunu göstərir (OSNY, II, 84). V.İ. Çinçius həmin sözü çuvaş *sor//sur* “yay”, monqol *nara* “yay”, macar *nuar*, bolqar *har*, koreya *nyerim* “yay” sözləri ilə müqayisə edərək, bu nəticəyə gəlir ki, *yar>yāz>yaz*

⁴⁶¹ Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, APİ nəşriyyatı, 1987, s. 79.

⁴⁶² Баскаков Н.А. Дialeкт черневых татар (туба-кижи). Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Москва, “Наука”, 1966, с. 119.

⁴⁶³ İraq-Türkman ləhcəsi. Bakı, “Elm”, 2004, s. 404.

praformalarında *r* samiti ilkindir ⁴⁶⁴. Çuvaş dilindəki fonetik variant rotasizm (yəni *r*-laşma) hadisəsinin nəticəsidir. Bu söz özbək dilinin çağatay şivələrində *ya:z* (“yay”) formasındadır. Tatar dilinin Orenburq şivələrində *yaz* “yay fəslı”, *yaz başı* “bahar fəslı” ⁴⁶⁵, Mişar dialektində *yaz* “yay fəslı” mənasındadır ⁴⁶⁶. Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində də *yaz* “yay” anlamındadır.

Folklor qaynaqlarında *yaz* sözünün semantikasını ilə bağlı kifayət qədər örnəklər var: *Yaza, qışa bir ağıl neyləsin; yaz qışından bəlli elər, qız qardaşından; yaz gününün yağışı, ər-arvadın savaşı* (atalar sözləri). Türk dillərində *yaz* anlayışının ifadəsində leksik diferensiallaşma da mövcuddur. məsələn, ur. *bair//bayır//bayır* “yaz fəslı”.

§ 2.2. İlkın mənanın itməsi və ya passivləşməsi, yeni mənalaraın yaranması

Semantikasını genişlənən isimlərin bir qrupunun bütün türk dillərində və ya birində ilkın mənasını itmiş və ya passivləşmişdir. İlkın, qədim məna ilə əlaqəli yeni mənalaraın yaranmışdır. Əvvəl bir mənada işlənən söz sonradan ilkın mənasını itirsə də, yeni mənalaraın qazanmışdır.

⁴⁶⁴ Цинциус В.И. Вопросы сравнительной лексикологии алтайских языков // “Проблема общности алтайских языков”. Ленинград, “Наука”, 1971, с. 80.

⁴⁶⁵ Садыкова З.Р. Говоры Оренбургских татар. Казань, Татарское книжное издательство, 1985, с. 134.

⁴⁶⁶ Махмутова Л.Т. Опыт исследования тюркских диалектов. Мишарский диалект татарского языка. Москва, “Наука”, 1978, с. 226.

**§ 2.2.1. Məişət, həyat tərzilə bağlı anlayışlar
bildirən isimlər**

Atəş. Bir çox qaynaqlarda fars dilindən alınma hesab edilsə də, əslində, nostratik söz köklərindən biridir. Yəni *atəş*, sadəcə, qədim kökün fars fonovariantıdır. Fars dilində “ocaq, od”; “tüfəng və ya topdan atış”; “işgəncə, sıxıntı” mənalarında işlənir (ƏFSL, 24; PRS, 5).

Türk dillərindəki mənalara nəzər salaq: tür. *ateş* “od, ocaq”; “yanğın”; “tonqal”; “istilik, qızdırma”; “hirs, hiddət” (TS, I, 100; TRS, 74; RTS, 524); *Ateş çıktı* “Yanğın baş verdi”; *hastenin atəşini almak* “xəstənin qızdırmasını aşağı salmaq”; *ateşten kesilmək* “özündən çıxmaq, hiddətlənmək” (TRS, 74); *Yemeyi atəşten indirdim* “Yeməyi ocaqdan götürdüm” (TS, I,100), Azərb. “od, ocaq”; “ışığısaçan bir şey, nöqtə”; “topdan və ya tüfəngdən atış, atəş”; “qızgınlıq, coşqunluq”: *Hər tərəfi atəş sarımuş, alovların təşkil etdiyi atəşin dairə dəqiqəbədəqiqə daralmaqda idi* (A.Şaiq, ADİL, I, 139), özb. *otaş* “od, alov” məcazi mənada “ürəyi yandıran hiss” (UDİL, I, 548).

Azərbaycan dilinin yazılı mənbələrində “od, ocaq”; “işgəncə, əzab, əziyyət, sıxıntı” mənalarında işlənmişdir:

*Canımızı buraxmışız atəşi-eşqə ud tək,
Ta ki, səfavü zövq ilə eşqinə yanə udumuz.*

(İ.Nəsimi).

*Ta ələm qıldırdı ahi-atəşinim, şəri edib,
Qıldı xurşidin fələk zərrik livasın nilkun.*

(M.Füzuli).

Bu sözün ilkin və əsas “od, ocaq” mənası Azər-

baycan dilində passivləşmişdir. Azərbaycan dilində “ışığı saçıyan bir şey, nöqtə”, türk dilində isə “qızdırma, hərarət”; “yanğın”; “tonqal” mənalarının mövcudluğu, *ateş//atəş* isminin hər iki dildə mənə fərqlərinin reallığını sübut edir.

Həmin fərqlərin meydana çıxması *ateş//atəş* isminin məcaziləşmə və polisemiya nəticəsində yeni mənə variantlarının yaranması ilə bağlıdır. *Atəş* sözü *od//ot* kökündən törəmişdir. Çünki qədim türk dillərində bu sözün *od* formasına nisbətən, *ot* variantı daha çox işlənmişdir. Bu sözün digər dillərdəki paralellərinə nəzər salaq: polyak, serb, rumın, macar, bolqar *vatra* “tonqal” (ESCŸY, 57), skif *atar* “od, qığılcım”, sanskrit *aqnih* “od”⁴⁶⁷, *aqni* “od, atəş, yandırmaq, od allahı” (SRS, 20), hindi *aqni* “od”⁴⁶⁸, qədim irland *aith* “soba”, “Avesta”da *ātar* “od” (ESSY, I, 92), proto-kelt **ati* “soba, kürə” (EDPC, 45), prussk **ater*, qədim hind-Avropa dil. *at(er)* “ocaq”, Balkan dil. **attras* “od parıltısı”, irland *athan* “od” (RY, I, 138), moldav *vatre* “ocaq qalanan yer”, fransız *vatre* “ocaq”, sloven **atra*, xorvat, çex dia. *vatra*, ukrayna *vatra* “od”⁴⁶⁹. Bu sözlərdəki *v* çox ehtimal ki, protetik səsdir. Çünki qədim slavyan dillərində həmin söz **atra* şəklində olmuşdur (ESSY, I, 91). Həmin sözlər də *atəş* sözünün fonovariantlarıdır. Vaxtilə türk dillərində *ota-* fel kökü “isinmək,

⁴⁶⁷ Kazımov Q. Qədim sanskrit, müasir türk, rus, ingilis, ərəb və fars dillərində eyniköklü sözlər // “Sənət düşüncələri”. Bakı, Azərbaycan Dövlət Kitabxanası, 1997, s. 339.

⁴⁶⁸ Дымшиц З.М. Грамматика языка хинди. 1. Письменность, фонетика, морфология. Москва, “Наука”, 1986, с. 53.

⁴⁶⁹ Куркина Л.В. Изоглосные связи южнославянской лексики // “Этимология”. Москва, “Наука”, 1978, с. 22.

od qalamaq” mənasında işlənmişdir (TTTSKB, I, 84). Qədim akkad dilində isə metatezaya məruz qalmışdır: *išatu* “od”⁴⁷⁰.

Qurşaq. Tür. *kuşak*: 1) “kəmər”: *Kuşağının arasından bir iri tütün tabakası çıxarılıp çobana uzattıktan sonra...-Y.K.Karaosmanoğlu*; 2) “nəsil”: *Bugünkü kuşak benim kuşağımın bir hikayesini dinlemelidir-F.R.Atay*; 3) “televiziya proqramlarında ayrılmış özəl vaxt, zaman kəsiyi”: *cizgi film kuşağı, sinema kuşağı* (TS, 10, 1268; TRS, 576; TS, II, 937); Azərb. “belbağı, kəmər”; “bel”; “coğrafi zona”: *Burada yaz zamanı qurşağa qədər ot olur* (İ.Əfəndiyev, ADİL, I, 586).

Bu isim qədim türk abidələrində işlənən *qur//kur* kökündən yaranmışdır: *qur+şaq*. Həmin *qur* sözü vaxtilə türk dillərində “kəmər, belbağı” mənasında işlənmişdir (GC, 642): *Er qurin qurşandı* “Kişi kəmərinə bağladı” (DTS, 466). A.M.Şerbak həmin kök morfemin arxetipini **kur* (“kəmər”) şəklində bərpa edir (SFTY, 194). Nostratik lüğətin müəllifi A.Dolqopolskinin bərpa etdiyi köklər arasında **gur* “qarın, bədən” morfemi var (NDic., 643). Deməli, *qarın* isminin də kökü (*qar+ın*) *qurşaq* isminin kökünə bağlıdır. Yəni qədim *kur//qur//kar//qar* kök morfemi “bel, kəmər, qarın” prasemantikalarını ifadə edən söz olmuşdur.

Kuşak//qurşaq ismi tarixi-etimoloji cəhətdən derivasiyaya uğramışdır və ilkin, qədim mənası məhz “kəmər, belbağı”dır (DTS, 468; ЭН, 44). Türk dilində intervokal mövqedə *r* samitinin reduksiyası baş vermişdir.

⁴⁷⁰ Липин Л.А. Аккадский язык. Москва, “Наука”, 1964, с. 63.

Yaranan yeni mənalar ilkin mənənin (“kəmər”) passivləşməsinə səbəb olmuşdur. *Kuşak//qurşaq* isminin kökü olan *qur* sözü hazırda “kəmər” anlamında müasir Altay, tuva (*kur*) və xakas (*xur*), karaim (*kur*) dillərində işlənir. Altay dilinin tuba-kiji dialektində də *kur* forması mühafizə olunmuşdur⁴⁷¹. V.İ.Rassadin tofalar dilində də həmin leksik vahidin işləndiyini qeyd edir⁴⁷². Müasir karaim dilində *kursa-//kurşa-* “əhatəyə almaq” felii də var. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *quşaq* sözü “kəmər” mənasında işlənmişdir: *Çaya baxsa çalımlı, çalqaraquş ərdəmlı, qur-qurama quşaqılu....* (KDQ, 85). Eposun dilində bu söz ilkin variantı olan *qur* şəklində də işlənmişdir. Qədim türk yazılı abidələrində *quşanmaq* “geyinmək, qılınc taxmaq” mənələrindədir. Türkmənlər ancaq xələtin üstündən bağlanan parça kəməre *quşak* deyirlər⁴⁷³.

Azərbaycan dilinin Cəbrayıl şivəsində *qurşax* (*q>x*) “çəpərin ortasına çəkilən qarğı, qamış”, Qazax dialektində “kiçik su arxı”; “qövsi-qüzeh, göy qurşağı” (ADDL, 158), türk dialektlərində “qadın kəməri” anlamalarını bildirir. V.V.Radlov və M.Fasmer bu sözü türk mənşəli söz kimi izah edirlər. V.V.Radlovun lüğətində “kəmər”; “paltar” mənələrində verilir (OSTN, II, 1025). M.Fasmer *qurşaq* sözünün rus və ukrayna dillərinə məhz

⁴⁷¹ Баскаков Н.А. Дialeкт черневых татар (туба-кижи). Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Москва, “Наука”, 1966, с. 132.

⁴⁷² Рассадин В.И. Фонетика и лексика тофаларского языка. Улан-Удэ, Бурятское издательство, 1971, с. 222.

⁴⁷³ Народы Средней Азии и Казахстана. Москва, Издательство АН СССР, 1963, с. 85.

türk dillərindən keçdiyini göstərir (ESRY, II, 439). H.Əsgərov *qurşaq* sözünün ilkin mənasının “qurşamaq, bağlamaq” anlayışı ilə bağlı olduğunu göstərir⁴⁷⁴. İ.M.Otarov bu sözün *qurşala-* (“kəmər bağlamaq”) felindən yarandığını ehtimal edir⁴⁷⁵.

Əksər türk dillərində *kuşak//qurşaq* isminin semantikasi genişlənsə də, türk dilində daha çox məna variantları yaranmışdır. Müasir türk dilində həmin sözün məna həcmi Azərbaycan dilindən fərqli olaraq daha çox genişlənməmişdir. Azərbaycan dilində bu sözün “kəmər” mənası passivləşmişdir.

§ 2.2.2. Yer - məkan bildirən isimlər

Eşik. Tür. “qapı ağzı, astana”; “bir şeyin başlanğıc nöqtəsi”; “dəniz dirlərində olan qabartılar”; “ruhi-psixoloji an, nöqtə” (TS, I, 471); *Yurdu harbin eşikine getirmek* (TRS, 280), Azərb. “bayır, çöl”; “bir şeyin çöl tərəfi”, “həyət-baca” (ADİL, II, 223); *Eşikdən uğultudan sonra bu səssizliyə girəndə hər ikisi elə bil dərin quyuya düşdülər* (Y.Səmədovlu. “Qətl günü”).

Digər türk dillərində aşağıdakı mənələrdədir: qaq., Sib.tat.dia., türkm., kar., qum., qaz., noq., özb., xak., q.qalp., tof., xal. “qapı”⁴⁷⁶, K.tat. “astana”, qır. “pərdə, qapı, həyət”, Alt. “qapı deşiyi”; “qapı boşluğu”, çuv. “dar-

⁴⁷⁴ Əsgərov H. Azərbaycan dilində zərgərlik leksikası. ND. Bakı, 1995, s.62.

⁴⁷⁵ Отаров И.М. Очерки карачаево-балкарской терминологии. Нальчик, “Эльбрус”, 1987, с. 30.

⁴⁷⁶ Зейналов Ф. Об одном древнем тюркском языке в среднем Иране // “Советская тюркология”. № 6. Баку, 1973, с. 74-79.

vaza”, uyğ. “qapı, astana, həyəət, binanın çıxış yeri”.

H.Vamberi *eşik* sözünün türk dillərində “açıq hava altında”; “hər şeydən kənar”; “çöl, bayır”; “mağara”, “kaha” mənalarında işləndiyini göstərmişdir. O, bu sözün *iç/iş* (“içəri”) kökündən törəndiyini ehtimal edir (ESTY, I, 397). V.Yeqorov həmin sözün mənşəyinin məlum olmadığını qeyd edir (ESCŸY, 24). B.Əhmədov *eşik* ismini etimoloji baxımdan törəmə söz kimi qəbul edir. O, *-ik* hissəsini şəkilçi, *eş* hissəsini isə *aç-* kök felinin fonovariantı hesab edir⁴⁷⁷. Ancaq bu ehtimal, həmin sözün etimoloji şərhində öz təsdiqini tapmır.

L.Budaqov bu sözün türk dillərində əsasən “saray”; “qapılar arasında keçid” mənalarında işləndiyini qeyd etmişdir (LB, I, 198). Q.Ramstedt türk dillərində işlənən *eşik* sözünün koreya dilində olan *eri* (“mal-qara saxlanan yer, ağıl”), tunqus dillərində işlənən *elvin* (“qapı”) sözləri ilə semantik bağlılığı olduğunu iddia etmişdir (ESTY, I, 398). Ə.N.Nəcipin yazdığı lüğətdə “qapı”; “həyəət” mənalarında verilir⁴⁷⁸.

H.Zərinəzadə *eşik* sözünün məna inkişafının “astana” “qapı önü” → “ön otaq” → “eşik otaq” → “eşik” (“çöl”) istiqamətində getdiyini qeyd edir. Tədqiqatçı həmin sözün fars dilində Səfəvilər dövründə “şah sarayının önü”; “qabaq otaq” mənalarında işləndiyini göstərir⁴⁷⁹. Tür-

⁴⁷⁷ Əhmədov B. Azərbaycan dili şivələrində fono-semantik söz yaradıcılığı. Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 1994, s. 88.

⁴⁷⁸ Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. Москва, “Наука”, 1979, с. 430.

⁴⁷⁹ Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər dövrü). Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962, s. 132

kologiyada *eşik* oğuz mənşəli, *qapı* isə qıpçaq mənşəli hesab olunur. XIII əsrdə F.Əttar tərəfindən yazılmış “Əsrarnamə”də *eşik* sözü “qapı” mənasında işlənmişdir⁴⁸⁰. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “qapı ağzı”; “qapı” mənələrindədir: *Oğlana qara kəpənək geydirmişlərdi, qapı eşiği üzərində ərquru qoymuşlardı ki, bu məhəldə xan Qazan yetdi* (KDQ, 51). *Eşik* sözünün ilkin mənası “qapı”dır (DTS, 185; DLT, I, 162; PDP, 366); *Şir arslan turur kör eşikdə yatur* “Bax, şir qapıda uzanıb” (DTS, 185).

Türk dillərində fərqli fonovariantlarda işlənir: türkm., uyğ. *işik*, tür.dia. *isik*, özb., qır., kar. *eşik*, noq. *esik*, qaq. *yeşik*// *eşik*, tuv., Alt. *ejik*, xak. *izik*, qaz., q.qalp., tat., Sib.tat.dia. *işek*. Ən fərqli fonetik variant çuvaş dilindədir: *alak* “qapı” (KÇRS, 4). Bu fərqlənmə (*alık*// *alak*) türk dillərindəki səciyyəvi *l*//*ş* paralelliyinə əsasən yaranmışdır. Digər bir diferensial forma sarı uyğur dilindədir: *sık* “qapı”. Ehtimal ki, bu türk dilində söz əvvəlindəki (anlautdakı) *e* saiti reduksiyaya uğramışdır.

Əbu Həyyanın lüğətində “çöl, kandar” mənasında izah olunmuşdur (ƏH, 17). E.V.Sevortyan bu sözün ilkin formasının *işik* olduğunu ehtimal edir (ESTY, I, 398). Türk dillərinin dialekt və şivələrində bu qədim sözün fərqli mənaları və fonovariantları mövcuddur: Azərb.şiv. *eşik* (Oğuz, Tovuz, Zaqatala) “həyəət, çöl”, uyğ.dia. *eşik*// *işik* “qapı” (UDS, 55), özb.şiv. *eşu*//*eşk* “qapı”⁴⁸¹, tat.dia.

⁴⁸⁰ Qəhrəmanov C. “Əsrarnamə”. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1964, s. 41.

⁴⁸¹ Шабдурахманов Ш. Карлукское наречие узбекского языка. Ташкент, “Фан”, 1983, с. 140.

işek aldı//işeq alını “həyət”⁴⁸², tür.dia. *isik* “ətraf, mühit”; “çuxur”; “təpələrin hamar hissəsi” (DS, V, 1781-1792), xak.dia. *ijik//izik*, Alt.şiv. *ejik* “qapı, darvaza, həyət” (SAAN, 41).

Yazılı mənbələrimizdə əsasən “qapı” mənasında işlənmişdir:

Saçun gösdərdəli gündüzdə leyli
Eşigündən qopar avazü vaveyl.
(Q.Bürhanəddin).

Türk dillərində *eşik* isminin semantikasi tədricən genişlənmiş və fərqli mənalar yaranmışdır. Türk xalqlarının etnoqrafik leksikasında yer tutan sözlərdən də biri “alaçıqın qapısını örtmək üçün keçə parçadan hazırlanan örtük” anlamında olan *eşik//esik//aşak* sözüdür. Həmin söz əsasən qaraqalpaq, çuvaş və qazax dillərində işlənməkdədir. N.İ.Yeqorov yazır ki, qədim türklərin düşərgələrində qurduqları çadırların girişi keçə parça ilə bağlanırdı. Buna görə də, qapı ilə onu örtən əşyanın eyni sözlə adlandırılması təbiidir. Yəni örtük bildirən söz sonradan semantik inkişaf nəticəsində qapı anlayışını əvəz etmişdir⁴⁸³. Ancaq həmin versiya həqiqəti əks etdirmir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, çuvaş dilində “at çulu” mənasında olan *aşak* sözü də var (ÇRS, 25). Əski türk dillərində *el* “qapı” sözü olmuşdur (DTS, 169). Bu kök söz akkad dilində

⁴⁸² Садькова З.Р. Говоры Оренбургских татар. Казань, Татарское книжное издательство, 1985, с. 111.

⁴⁸³ Егоров Н.И. Чувашская диалектология и этимология // “Теория и практика этимологических исследований”. Москва, “Наука”, 1985, с. 56.

işlənən *il* “qapı” sözü ilə paralellik təşkil edir. Müasir çuvaş dilində həmin kök söz qorunmuşdur. Türk dillərində tarixən //ş paralelliyi mövcud olduğundan, *eşik* ismi ilə *al* “qapı yaxınlığında yer” ismi arasında semantik bağlılıq var. Çünki həmin qədim *al* “qapı yaxınlığında yer” kök morfemi A.M.Şerbak tərəfindən monosillabik söz köklərindən biri kimi rekonstruksiya edilmişdir (SFTY, 193). Digər bir tərəfdən, şumer dilində *eş* (“deşik, qapı”) sözü işlənmişdir. Yəni sözün praforması **eş* şəklində bərpa edilə bilər.

Ocaq. Tür. *ocak* “yemək bişirmək üçün yer”; “evlərin divarlarında bacası olan yer”; “isidici alət”; “qəhvə, çay verilən yer”; “bostanlarda olan lək”; “eyni məqsəd və düşüncə ətrafında toplananların yeri”; “ev, ailə”; “nəsil”; “bəzi xəstəliklərin mənbəyi”; “yanvar ayı”, “faydalı qazıntıların çıxarıldığı yer” (TRS, 683; TS, II,1098): “yanvar ayı”: *Ocak ayını sevmem, oldum olası*-B.Felek; “od”: *Üç balıqçı güneş batarken kumların üzerine iki taştan bir ocak yaptılar ve ateş yaktılar*- Halikarnas Balıqçısı; “lək”: *Mustafa, arkasına güçlü kuvvetli bir kadın takmış, üç evleğine çizgiler, ocaklar açıyordu*-S.F.Abasıyanık; “ev, nəsil”: *Henüz temelleri atılmayan kendi ocağım kurulmadan yıkılmıştı*-A.Gündüz; “qəhvə verilən yer”: *Konuşmalar iyice kızışmaya başladığı vakit kahve ocağının önünde görünür* (TS, 10, 1488), Azərb. “evi qızdırmaq, xörək bişirmək üçün bir tərəfi açıq, qalan tərəfləri isə daşdan, kərpicdən hörülmüş kiçik tikili”; “sobanın və ya buxar qazanının yanacaq yandırılan yeri, hissəsi”; “müqəddəs yer, pir”; “doğma ev-eşik”; “bir şeyin yarandığı mənbə”: *Daxma qaranlıq idi, ancaq ocağın*

işiltisindən künc-bucağı seçmək olurdu (Ə.Vəliyev, ADİL, III, 457). Digər türk dillərində aşağıdakı mənalarda işlənir: tuv. “ocaq, tonqal”, baş. “ocaq, mərkəz” (BRS, 581), dol. “dəmir soba”⁴⁸⁴, yak. “soba”⁴⁸⁵, lob. “ocaq”, xal. “od”⁴⁸⁶, çuv. “ocaq, kürə” (ESCŸY, 58), tat.dia. “od qalanan yer”. Göründüyü kimi, bu sözün semantikasını ən çox türk dilində genişlənməmişdir.

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *ocağ* // *ucağ*//*ocax*//*ocağ* fonovariantlarındadır (ADDA, 102). Azərbaycan dilinin Meğri şivəsində *ocax* “ovsunçu”, Kürdəmir şivəsində isə “yuva” (xiyar və s. əkmək üçün çala) anlamlarındadır (ADDL, 379). Çağdaş türk dillərində *ocak*//*ocaq* isminin semantikasını genişlənməmişdir. Omonimləşmə və məcaziləşmə nəticəsində yeni mənalar yaranmışdır. Lakin bu proses müxtəlif yönəldə getdiyindən semantik diferensiasiya baş vermişdir. *Ocak*//*ocaq* isminin bu dillərdə ilkin mənası passivləşsə də, yeni məna variantları qazanmışdır. Yaranan yeni mənaların bir qismi oxşar olsa da, digər bir qismi tamamilə fərqlidir. İlkin mənası, yəni praseantikası “od qalanan çala, yer”dir. Qədim yazılı mənbələrdə “kiçik təndir”, “od qalanan çala, yer” mənalarında verilmişdir (DTS, 362-373; DLT, I, 150). “Kitabi-Dədə Qorqud”da “od qalanan yer”; “ailə”;

⁴⁸⁴ Убрятова Е.И. Язык норильских долган. Новосибирск, Издательство “Наука” Сибирское отделение, 1985, с. 62.

⁴⁸⁵ Антонов Н.К. Материалы по исторической лексике якутского языка. Якутск, Якутское книжное издательство, 1971, с. 92.

⁴⁸⁶ Зейналов Ф. Об одном древнем тюркском языке в среднем Иране // “Советская тюркология”. № 6. Баку, 1973, с. 76.

“ev”; “nəsil” mənələrindədir: *Ocağına bunca avrat gəl-məsün* (KDQ, 17); *Oğuz bəyləri at çapanda meydan qalmış. Qara mutbax tikiləndə ocaq qalmış* (KDQ, 35).

Fikrimizcə, *ocaq* ismi *ot//od* kökünə *-çaq//-caq* şəkil-çisinin artırılması yolu ilə yaranmışdır: *ot//od+çaq//caq >o+çaq//ocaq*. Yəni tarixi inkişaf nəticəsində intervokal mövqedəki *d* samiti reduksiyaya məruz qalaraq, düşmüşdür. Qədim türk abidələrinin dilində *oçak//oçuk//otçuk* tipli fonetik variantlarda işlənmişdir. Həmin mən-bələrdə *otçuk* variantının işlənməsi bu sözün *ot//od* kö-kündən yaranması ehtimalının həqiqiliyini sübut edir. Çünki *od* isminin qədim fonetik variantı **ot-dur: ot ~ od*.

O.A.Konstantinovanın məlumatına görə, barabin tatarlarının dilində *çak* sözü “yer” mənasında işlənir⁴⁸⁷. Buna görə də həmin sözün ilkin mənasının “od qalanan yer” mənasında anlaşılması daha ağılabatandır. Çünki *ocaq* qədim insanların toplandığı, qızındığı yer olmuşdur. Odlu bağlı əski inanclar da bunu təsdiq edir. V.V.Radlovun lüğətində “sacayağı”; “nəsil”; “soyadı” mənələrində verilir. V.V.Radlov digər tədqiqatçılardan fərqli olaraq, bu sözün *üç* və *ayaq* sözlərinin birləşməsindən yarandığını göstərir (OSTN, I, 1134). Ancaq həmin ehtimal inandırıcı deyil. H.Vamberi (EDTTS, 51), B.Atalay, N.Dmitriyev, V.Yeçorov və başqa bir çox dilçilər (ESTY, I, 424) həmin sözü *od//ot* sinkretik kökündən törəmə hesab edirlər. Türk dilçisi B.Atalay *ocak//ocaq* isminin ilkin formasının *otcak*

⁴⁸⁷ Константинова О.А. К характеристике лексического комплекса “очаг-жилище-народ” в тунгусо-маньчжурских, монгольских и тюркских языках // “Проблема общности алтайских языков”. Ленинград, “Наука”, 1971, с.175.

olduğunu göstərir: *otcak~ocak* (“od qalanan yer”) ⁴⁸⁸. Bu fikir də *ocaq* isminin *ot//od* kökündən yaranması ehtimalının daha məntiqli olduğunu isbatlayır.

Ocak//ocaq ismi türk dillərindən fars və rus dillərinə də keçmişdir. Fars dilində “od, ocaq”; “soba”; “tüstü borusu” mənalarında işlənir (PRS, 7). Rus dilində isə *очак* şəklində “mərkəz”; “mənbə” mənalarını bildirir. M.Fasmerin etimoloji lüğətində türk mənşəli söz kimi izah olunur (ESTY, III, 177). Orta əsrlərdə türk (osmanlı) dilində bu söz həm də hərbi termin kimi “hərbi birləşmə, korpus” mənasında işlənmişdir: *Yeniçeri ocakı* “Yanıçar dəstəsinin hərbi birləşməsi” (TRS, 683). Lakin çağdaş türk dilində həmin mənə artıq itmiş, semantik arxaizmə çevrilmişdir.

Bu söz müasir türk dillərində əsasən *ojak//ojək//oçak//oçok//oşak//ohok//ohox//uçak//ocaq//uçaq//osex//usak//odzax//odaq* formalarında işlənməkdədir. Çuvaş dilinə xas olan anlautda (söz əvvəlində) *v* protetikliyi (sonradan artırılan səs) bu sözdə də müşahidə olunur: *vuçax*. Xalac dilində də protetik səs mövcuddur: *huçak*. Orxon yazılarında *oçok* variantında işlənmişdir ⁴⁸⁹. V.M.İlliç-Svitıç *ocaq* sözünün kökü olan **ot* morfeminin nostratik mənşəli olduğunu göstərir (OSNY, II, 103-104).

Semantik genişlənmə prosesində sözün əlavə mənə çalarları qazanması polisemiya ilə nəticələnir. Məlumdur ki, omonimliyin yaranma yollarından biri də çoxmənəlilikdir. Çünki çoxmənəlilik (polisemiya) nəticəsində

⁴⁸⁸ Atalay B. Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme. İstanbul, Matbaai Ebüzziya, 1941, s. 60.

⁴⁸⁹ Tekin Talat. Orhon Türkçesi Grameri. İstanbul, Kitap Matbaası, 2003, s. 250.

sözün ilkin mənası ilə sonradan yaranan məna variantı arasında məna əlaqəsi qırıldıqda omonimlik yaranır. Sözün omonim mənalарının yaranması isə semantik genişlənmə prosesinin əsas yaranma üsullarından biridir. Yuxarıda təhlil etdiyimiz isimlərin semantikasının genişlənməsində omonimləşmə hadisəsi mühüm rol oynamışdır. Digər bir tərəfdən, eyni kök sözün fonо-semantik şaxələnməsi semantik genişlənməyə səbəb olmuşdur. Bu faktı biz *ağıl//aul, oda//otaq* sözlərinin təhlilində müşahidə etdik.

III FƏSİL

DİFERENSİALLAŞAN İSİMLƏRDƏ SEMANTİK KEÇMƏ

Məna dəyişmələrinin əsas növlərindən biri də semantik keçmədir. Semantik keçmə zamanı söz əvvəlki, qədim mənasını itirsə də, yeni məna qazanmış olur. Söz ilkin mənasından fərqlənən başqa bir məna ifadə edir.

Dil sistemində söz məna strukturunun dəyişilməsi əsasən üç planda olur: a) sözlərin məntiqi-əşyavi məzmununun dəyişməsi; b) sözlərin leksik-qrammatik əlaqələrinin dəyişməsi; v) leksik-semantik sistemdə sözlərin məna əlaqələrinin dəyişilməsi ⁴⁹⁰.

Semantik keçmə hadisəsi, hər şeydən əvvəl, yeni mənanın yaranması prosesi ilə sıx bağlıdır. Bu prosesdə sözün forması qalır və ilkin mənanın itməsi nəticəsində semantik arxaizm yaranır. Dilin daxili imkanları hesabına söz yaradıcılığının əsas vasitələrindən biri məhz semantik keçmədir. Mənanın keçməsi məna daralması və məna genişlənməsindən sonra semantik dəyişmələrin ən geniş yayılmış üçüncü növüdür.

Hər bir dildə sözlərin məna inkişafı semantik daralma və semantik genişlənmə ilə yanaşı, semantik keçmə istiqamətində də olur. Dilçilərin əksəriyyəti məna dəyişmələrinin klassifikasiyası, təsnifatı zamanı bu üç istiqamətə

⁴⁹⁰ Həsənov H. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1978, s. 10.

məti məqbul hesab edirlər.

Dilçilik ədəbiyyatlarında mənənin keçməsi prosesi “mənənin dəyişməsi” də adlanır. Əslində, mənənin daralması və genişlənməsi də mənə dəyişməsidir. Onlar arasındakı əsas fərq odur ki, mənənin daralması və ya genişlənməsi ilkin mənə əsasında baş verir. Yəni ilkin mənə ilə əlaqə itmir, semantik bağlılıq saxlanılır. Mənə keçməsində isə yeni yaranan mənə ilə ilkin mənə arasında əlaqə itir. Söz qədim mənəsindən tam fərqlənən mənə bildirməyə başlayır. Semantik keçmə əsasən çoxmənəlilik, polisemiyanın nəticəsində yaranır.

Avropa dilçisi E.Vellander yazırdı: “Mənənin keçməsi tarixi prosesdir və yalnız o zaman başa düşülür ki, real semantik proses kimi sübut olunsun”⁴⁹¹. A.Matqaziyev türk dillərində semantik dəyişmələrdən bəhs edərək (özbək dilinin materialları əsasında) semantik keçmə hadisəsini “mənənin başqa cür başa düşülməsi, mənə köçürülməsi” adlandırır. Tədqiqatçı fars mənşəli “gənc, gənc adam” anlayışlarını bildirən *cavan* və “sınaq, çətinlik” anlayışlarını bildirən *möhnət* sözlərinin müasir özbək dilində müvafiq olaraq “cavan qadın” və “iş” mənələrində işləndiyini nümunə göstərərək, bu tipli dəyişmələrə “sözün mənəsini başqa cür başa düşülməsi” adını verir⁴⁹².

M.A.İsmayılova semantik keçmə prosesinin iki istiqamətdə getdiyini qeyd edir: 1) Bu proses zamanı ilkin

⁴⁹¹ Звегинцев В.А. Семасиология. Москва, Издательство Московского университета, 1957, с. 27.

⁴⁹² Матгазиев А. Семантическое изменение слов-внутренний фактор развития языка (на материале узбекского языка) // “Советская тюркология”. № 5. Баку, 1974, с. 69.

məna ilə əlaqəsi olmayan yeni məna yaranır; 2) Bəzən isə sonra yaranan yeni məna ilkin məna əsasında formalaşır ⁴⁹³. X.Əfəndiyeva Azərbaycan və türk dillərində işlənən kök və düzəltmə fellərdə məna keçməsi prosesindən danışırkən göstərir ki, bu proses zamanı fellər ilkin mənalarından tam uzaqlaşaraq yeni məna kəsb edir. Həmin fellər öz ilkin mənalarını ədəbi dildə itirsə də, dialekt və şivələrdə, eləcə də digər türk dillərində qoruyub saxlayır ⁴⁹⁴. H. Mirzəzadə isimlərin ilk mənasından uzaqlaşaraq yeni məna kəsb etməsini söz yaradıcılığının semantik üsulu adlandırır ⁴⁹⁵.

Aparığımız tədqiqat göstərir ki, türk dillərində işlənən oxşar və eyni fonetik tərkibli isimlərin bir qrupunda məna keçməsi prosesi iki mərhələdən ibarət olmuşdur. Birinci mərhələdə, isim kökləri təkmənalılıqdan çoxmənalılığa doğru inkişaf etmişdir. Nəticədə, həmin sözlərin məna variantları yaranmışdır. İkinci mərhələdə isə, müxtəlif amillərin təsiri nəticəsində məna variantları azalmış, ilkin mənalar itmiş və lüğət tərkibini tərk etmişdir. Bu isimlərin semantik inkişafı məna keçidi ilə nəticələnmişdir.

⁴⁹³ Исмаилова М.А. Изменение значений слов в азербайджанском языке и их отражение в “толковом словаре азербайджанского языка”. КД. Баку, 1990, с. 57.

⁴⁹⁴ Əfəndiyeva X.İ. Azərbaycan və türk ədəbi dillərində kök və düzəltmə fellərin semantik diferensiasiyası. NDA. Bakı, 1997, s. 24.

⁴⁹⁵ Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 1990, s. 51.

§ 3.0.1. Məişət, həyat tərzii ilə bağlı anlayışlar bildirən isimlər

Köşk. Tür. “bağ-bağça içərisində tikilmiş iri villa, qəsr, saray” (TRS, 568); *Bozuk ve tozlu yollardan bizim köşkün önünə geldik* (O.Seyfettin, TS, II, 916), Azərb. “bağçalarda, bağlarda istirahət üçün tikilən yanları açıq tikili”; “xırda şeylər satılan, kiçik, yığcam tikili”: *Səyyahlar bağdakı köşklərin birinə çəkildilər* (ADİL, III, 118); *çiçək köşkü, qəzet köşkü, ticarət köşkü* və s.

Köşk ismi fars dilindən alınmadır. Fars dilində *kuşk* “kiosk, köşk”; “bağçalarda, bağlarda istirahət üçün tikilən yanları açıq tikili, pavilyon” mənələrindədir (PRS, 81). Fars dilindən türk və Azərbaycan dillərinə keçən *köşk* sözü yeni mənə (“qəsr, saray”) qazanmışdır. Türk dilində tədricən ilkin mənələr itmiş, sonradan yaranan mənə isə, əksinə, sabitləşmişdir. Qeyd edək ki, müasir Azərbaycan dilində *köşk* sözünün “xırda şeylər satılan, kiçik, yığcam tikili” mənəsi (*kiosk* sözünün ekvivalenti kimi) daha aktiv şəkildə işlənir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “saray” mənəsindədir: *Qız köşkdən baxırdı, daraqlığı boşaldı* (KDQ, 99). Azərbaycan dilinin Cəlilabad şivəsində “meşə” mənəsini ifadə edir: *Meşiyə diyərüg biz köşk* (ADDL, 2, 262). V.V.Radlovun lüğətində “istənilən ictimai binada sultan üçün saxlanılan yer, sultan üçün ayrılan mənzil” mənəsində verilmişdir (OSTN, II, 1306). Azərbaycan dilinin müxtəlif yazılı qaynaqlarında “qəsr, imarət” mənəsindədir:

*Qəzanın gərdişin gör kim, verib bu Şişə şəhərində,
Gəlib bir naqisü nadan yana köşkü saray, knyazə.*

(Q. Zakir).

Bu söz fars dili ilə yanaşı, rus, fransız və yunan dillərində də işlənir. Fransız dilində *kiosgue* “çardaq” mənasındadır. N.K.Dmitriyev həmin sözün əsasında rus dilində törəmə *куоскѣп* (“köşk satıcısı”) sözünün yarandığını qeyd edir ⁴⁹⁶. Türk dilində belə bir deyim var: *sırça köşkte oturan komşusuna taş atmamalı* (yəni öz eyibi olan insan başqasında eyib axtarmamalıdır).

Küpə. Tür. *küpe* “sırğa” (TRS, 581); *Kızın kulaklarında mavi küpeleri vardı* (S.F.Abasıyanık, TS, II, 949), Azərb. “su, yağ və s. tökülən müxtəlif ölçülü saxsı qab”: *Küpənin dibində bir az gərək turşu olsun* (ADİL, II, 128). Digər türk dillərində: şor. *küpe* “qoşqu ləvazimatı kimi istifadə olunan halqa”, noq. *kübi*, q.balk. *kübe* “dəmirdən düzəldilmiş zirehli geyim, zirehli köynək”, qaq. “sırğa” (QRMS, 302), tat.şiv. *kupı* “kiçik kasa, şorba tökmək üçün boşqab” ⁴⁹⁷.

Qədim türkdilli abidələrdə *küp* “saxsı qab, “bardaq” mənasında işlənmişdir (DTS, 328). Fikrimizcə, *küpe* //*küpə* həmin *küp* sözündən yaranmışdır. Buna görə də *küpə* isminin “qab” mənası daha qədimdir. “Sırğa” mənası isə sonradan yaranmışdır. Bu sözün ilkin mənası haqqında digər ehtimallar da mövcuddur. Məsələn, Z.Korkmaz həmin sözün ilkin mənasının “kiçik metal halqa” olduğunu

⁴⁹⁶ Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. Москва, Издательство восточной литературы, 1962, с. 537.

⁴⁹⁷ Хайрутдинова Т.Х. Бытовая лексика татарского языка. Казань, “Фикер”, 2000, с. 42.

qeyd edir ⁴⁹⁸. Biz *küp* sözünün *qab//kap* sözündən ablaut-fleksiya nəticəsində yarandığını ehtimal edirik: *kap//qab~küp*. Beləliklə, *qab* sözü kimi, *küp* sözü də proto *ka- “bağlamaq, örtmək” kökündən təşəkkül tapmışdır. Həmin kök də dünya dillərində bir çox sözün əsasında duran nostratik-ulu söz köklərindən biridir. Müqayisə üçün qeyd edək ki, alban dilində *küpë* “kasa” anlamındadır (Alb.ED, 205). Tarixən mənaca genişlənən bu söz ilkin mənanı (“saxsı qab”) Azərbaycan dilində mühafizə etmişdir. Türk dilində isə ilkin, qədim məna itmiş, yeni yaranan məna (“sırğa”) sabitləşmişdir. Əslində, müxtəlif türk dillərindəki “zirehli geyim”, “halqa”, “sırğa” mənaları sonradan yaranmışdır. Əski qırçaq dilində *küpe* “sırğa, qulağa taxılan halqa, zirehli geyim” mənalarında olmuşdur (TDES, 275). V.Aslanov *küpə* sözünün “sırğa” mənasında XV əsrə qədər Azərbaycan dilində işləndiyini qeyd edir ⁴⁹⁹. *Küpə* sözünün “sırğa” mənası Azərbaycan dilində yalnız dialektlərdə qalmışdır. Dialektlərdə *küfə* (p>f) şəklində işlənir (ADDL, 278): *Küfənin bahalıdır pirliyantdan olur* (Axalsxi, ADL, 292). Qədim etrusk dilində *kupe* variantında olmuşdur ⁵⁰⁰.

XIV əsrdə Əbu Həyyanın lüğətində bu söz “küpə” və “hərbi paltar” mənalarında verilmişdir (ƏH, 47). Nəzərə alaq ki, türk dillərində “paltar” mənasında olan *kep* sözü də mövcuddur. Deməli, tarixi-etimoloji cəhətdən *küp* “sax-

⁴⁹⁸ Korkmaz Z. Gramer Terimleri Sözlüğü. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010, s. 20.

⁴⁹⁹ Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. II. Bakı, “Elm”, 2003, s. 261.

⁵⁰⁰ Ağasıoğlu (Cəlilov) F. Etrusk-türk bağı. Bakı, “Qismət”, 2011, s. 173.

sı qab”, *kep* “geyim” sözləri eyni kök morfemin fonoloji inkişafı nəticəsində təşəkkül tapmışdır. *Küpə* ismi “Kitabi-Dədə Qorqud”da “sırğa” mənasındadır: *Qulağı altun küpəli, Qalın Oğuz bəylərini bir-bir atdan yıxan, Qazlıq Qoca oğlu bəy Yeynək çapar yetdi* (KDQ, 85). “Oğuznamə”də *küp* “qab” mənasındadır: *Küpə kop deyicək küp dəxi dib deyər* (“Oğuznamə”, 163). Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa” poemasında “sırğa” mənasını bildirmişdir:

Ayıdır: oğlum, bir ulu buğdan gərək;

*Küpə altunu bəzəklər dürr gərək*⁵⁰¹.

V.V.Radlovun lüğətində “sırğa” mənasında izah olunmuşdur (OSTN, II, 1515). Tədqiqatlar göstərir ki, tarixən uzun müddət *küp* və *küpə* sözləri müvazi şəkildə “küpə, qab” mənasında işlənmişdir⁵⁰². Bu fakt bir daha sübut edir ki, *küpe//küpə* isminin ilkin mənası məhz “qab” anlayışı ilə bağlıdır.

§ 3.0.2. Yer - məkan bildirən isimlər

Qoruc. Tür. *koru* “kiçik meşə” (TRS, 652); *Arkamda çam korularının parça parça neftileştirdiği yeşil bir dağ* (R.H.Karay, TS, II, 901), Azərb. “təbii-tarixi əhəmiyyəti olan bitki, heyvan və s. cinslərini qoruyub saxlamaq məqsədilə dövlət, hökumət tərəfindən xüsusi mühafizə altına alınmış yer, ərazi” (ADİL, I, 548).

Qoruc ismi *qoru-* feli ilə *-q* komponentinin birləş-

⁵⁰¹ Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş. Mustafa Zərir. “Yusif və Züleyxa”. Bakı, “Elm”, 1991, s. 16.

⁵⁰² Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, “Yazıçı”, 1983, s. 365.

məsindən yaranmışdır: *qoru+q*. Türk dilində işlənən *koru* forması daha qədimdir. Çünki “Kitabi-Dədə Qorqud”da da *qoru* şəklində işlənmişdir: *Qara təkür orada bir qoru yapdırmışdı. Uşun qoca oğlunun yolu bu qoruya uğradı* (KDQ, 134).

Koruk//qoruq sözünün ilkin mənası “feodalların, sahibkarların mühafizə olunan, qorunan yararlı torpaq sahələri” olmuşdur (DTS, 458). Qədim qırpaq dilində isə *korığ//kori* “kiçik meşə” anlamını ifadə etmişdir (TDES, 252). Bu söz Azərbaycan dilində müxtəlif dövrlərdə “əkin yeri”; “otlaq”; “istifadə edilməsi qadağan edilmiş mülkədar yerləri” mənalarında işlənmişdir. Hazırda Zaqatala şivəsində *qoruq* ismi “biçənək, ot sahəsi” mənasındadır. Qazax dialektində isə *qorux-qaytax* sözü “yasaq, qadağan” mənasında işlənir: *Sana qorux-qaytax yoxdu, harda otararsan, otar malını* (ADDL, 150).

Müasir türk dilində “turş üzüm” mənasında olan *koruk* sözü də var. Lakin Azərbaycan dilindəki *qoruq* sözü ilə türk dilindəki *koruk* sözü eyniköklü deyil. *Koruk* (“turş üzüm”) sözü türk dillərində işlənən *qora* sözünün fonetik inkişafı nəticəsində yaranmışdır. *Qora* sözü hazırda Azərbaycan dilinin şivələrində “turş üzüm”, “turş meyvə” mənalarında işlənir. Sovet hakimiyyəti illərinə qədər Qazaxıstanda varlı, zəngin adamlara məxsus dəniz və ya göl sahillərinə *korik* deyilirmiş. E.Koyçubayev türk toponimikasında işlənən *korik* sözünü “qorunan yer, otlaq” mənasında izah edir. Qazaxıstanda Korık, Korıkşar hidro-

nimləri (çay adı) mövcuddur ⁵⁰³. T.Hacıyev şumer dilində işlənən *kur* “dağ” sözü ilə monqol dillərindəki *kuruk* “xanların qəbirləri yerləşən dağlıq, təpəlik yer” sözlərini qarşılaşdırır. Türkoloq göstərir ki, həmin qəbirlər olan yerlərin üstünə qadağan qoyulmuşdur. Bu qadağan qədim totemizm inamı ilə səsləşir: totem inamı ilə yaşayanlar önlərin ruhu inciməsin deyə, onların üzərində tabu (qadağan) təyin edirmişlər. Beləliklə, *kur* (şumercə: dağ) qədim monqol və türklərdə qəbir və ya qəbrin yerləşdiyi yüksəklik mənasına genişlənmiş, sonra qəbir üstdəki tabu ilə bağlı qadağan məzmunu qazanmış və sonuncu mənası ilə bu gün *qoruq* şəklində müasir dilimizdə qalır, deməli, *qoru* feli *kur* isminin mifoloji mənasından törəmişdir ⁵⁰⁴.

Bizim fikrimizcə, *qoruq* isminin kökü qədim türk dillərində işlənən **kü-/*ko-* “qorumaq” felidir. A.M.Şerbak həmin kök morfemi **kū-* (“mühafizə etmək, qorumaq”) formasında bərpa edir (SFTY, 194). Bəzi türk dillərində *kora* “qaramalı saxlamaq üçün hasarlanmış yer”, *ko:ra-* “hasarlamaq”, *korşa-* “hasara almaq” sözlər işlənir. Bu sözlərin də etimoloji əsasında **ko-* “qorumaq” kök morfemi dayanır. Güman ki, *güd-* felinin də kökü bu qədim morfemlə bağlıdır. İctimai-siyasi quruluşun dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq *koru//qoruq* sözü Azərbaycan dilində yeni məna qazanmışdır. Eyni zamanda, türk dilində də bu sözün yeni mənası yaranmışdır.

⁵⁰³ Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, “Наука”, 1974, с. 148.

⁵⁰⁴ Hacıyev T. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında // “Azərbaycan filologiyası məsələləri”. Bakı, “Elm”, 1983, s. 33.

Kənd. Tür. *kent* “şəhər” (TRS, 553; TS, II, 838); *Kentler, kasabalar, köyler kurup yerleştiler* (Z.Atunkoza-oğlu. “Geceler ve gündüzler”), Azərb. *kənd* “əhalisi əsasən kənd təsərrüfatı ilə məşğul olan, şəhərdən kiçik yaşayış məntəqəsi”: *Yeddi kənd, üç şəhər görürəm ancaq* (B.Vahabzadə, ADİL, III, 49), qum. *qent* “kənd” (RKS, 178).

Digər türk dillərində: uyğ. *kent//kend* “kənd”, qaz. *kent* “şəhər, oturaq həyat sürənlərin məckunlaşdığı yer, boş ərazi, səhralıq, biyaban”, qır. *kent* “oturaq həyat sürənlərin yaşayış yeri, yaşayış məntəqəsi, şəhər”, türkm. *kent* “böyük qışlaq”, “kənd”. “Qədim türk lüğəti”ndə “şəhər” mənasında verilmişdir: *Beq kənddä qışladı* “Bəy qışı şəhərdə keçirdi” (DTS, 290). M.Kaşğarlının lüğətində *kend//kent* fonetik variantlarında “şəhər”; “qala” mənalarında şərh olunmuşdur. M.Kaşğarlı qeyd edir ki, həmin söz oğuz türkləri arasında “kənd” mənasını bildirmişdir. Lakin türklərin böyük bir qismi bu sözü “şəhər” mənasında işlədir (DLT, I, 344). İbn Mühənnanın lüğətində “kənd” və “şəhər” (İML, 40), Əbu Həyyanın lüğətində “kənd” (ƏH, 50), Ə.Cəfəroğlunun lüğətində isə “şəhər” (EUTS, 106) mənalarında qeyd olunmuşdur. V.V.Radlov *kənt//kent* sözünü həm “şəhər”, həm də “kənd” mənasında izah edir (OCTN, II, 1079-1080). N.A.Baskakov müasir qaraqalpaq dilində “şəhər” və “kənd” anlayışlarını bildirən *kent* sözünü İran mənşəli soğdi dilində “şəhər” mənasında olan *kanth* sözü ilə müqayisə edir⁵⁰⁵. “Türkçe sözlük”də də *kənd* sözünün soğdi dilindəki *kanth* sözündən alındığı

⁵⁰⁵ Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова // “Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков”. Ч.4. Лексика. Москва, “Наука”, 1962, с. 73.

göstərilir (TS, 10, 838). N.K.Dmitriyev bu sözün İran mənşəli olduğunu qeyd edir. Türk etimoloqu H.Eren də həmin fikri dəstəkləyir: *kent* <soğdi *knδh* “şəhər” (TDES, 231). Azərbaycan dilinin şivələrində türk dilində olduğu kimi, *kent* variantındadır (ADDA, 72). Bəzi türk dillərində işlənən *kənd* tərkibli *başkənd*//*başkent* sözü “paytaxt” anlamındadır. Orxon-Yenisey abidələrində *kend* (“şəhər”) formasında işlənmişdir: *kend uluş* “şəhər və kənd” (QTAS, 55). Müqayisə üçün qeyd edək ki, moңqol mənşəli baoan dilində *kete* “ev, ailə” mənasındadır⁵⁰⁶. “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə də İran, daha konkret desək, soğdi mənşəli hesab olunur (ESTY, VI, 44). Orta əsrlərə aid türkmən bədii qaynaqlarında *kent* sözü “oba, şəhər” məna-larını ifadə edir: *Veyran etdim yarın abat kendini; Er ayak astında oba-kent* (TKES, 171).

Türk toponimiyasında *kənd* sözü komponent kimi fəal işlənir. Çinin uyğurlar yaşayan qədim Kaşğar şəhə-rinin ikinci adı Başkənd, əski adı isə Ordu-kend olmuşdur. Eyni zamanda həmin regionda Yarkənd toponimi var. Qazaxıstanda Çimkənd (şəhər adı), Sarkand, Özbəkistanda Çimkent, Daşkənd, Qırğızıstanda Qalalkent, Şimali Qafqazda balkarlar yaşayan ərazidə Babuqent, Dağıstanda Cemi-Kent toponimləri mövcuddur. Özbəkistanın Fərqanə şəhərinin qədim adı Özkənd olmuşdur. Hətta Qırğızıstanda Kant, Qazaxıstanda Kent toponimləri var. Azərbaycanda da yer adlarında *kənd* tərkibli, komponentli çoxlu adlar mövcuddur: Mollakənd (Kürdəmir), Köhnəkənd (Laçın),

⁵⁰⁶ Тодаева Б.Х. Баоаньский язык. Москва, “Наука”, 1964, с.142.

Çaykənd (Şuşa), Babıkənd (Füzuli).

Kent//kənd isminin qədim mənbələr əsasında semantik inkişafını izlədikdə məlum olur ki, bu sözün “şəhər” mənası daha qədimdir. Sonradan isə *kent//kənd* isminin mənası genişlənmiş, müxtəlif türk dillərində “şəhər” və “kənd” mənalarında işlənməyə başlamışdır. Bəzi türk dillərində hər iki məna qalsa da, bir qismində yalnız bir məna mühafizə olunmuşdur. O cümlədən müasir türk dilində *kent//kənd* isminin qədim semantikasını (“şəhər”) mühafizə olunsada, Azərbaycan dilində məna keçməsi baş vermişdir. Qədim dövrdə “şəhər” anlayışı bildirən söz müasir dövrdə “kənd” anlayışı bildirən sözə çevrilmişdir.

Əski zamanlarda türkdilli xalqlar şəhər anlayışını ifadə etmək üçün əsasən *balık//balıq* sözündən istifadə etmişlər. Müəyyən dövrlərdə, əsasən orta əsrlərdə *qala//kala* sözü də şəhər anlamını daşımışdır. İndi də bəzi türk dillərində *qala//kala//kale* “şəhər” mənasındadır. Eyni zamanda bir çox türk dillərində və şivələrində *tura* sözü “şəhər” anlamını bildirir. Türk və Krım tatarlarının dilində kənd anlayışı *köy* sözü ilə ifadə edilir. Ümumiyyətlə, çağdaş türk dillərində ***kənd*** anlayışı əsasən *kənd//kent*, *köy*, *oba//uba*, *qışlaq//kışlaq*, *aul//avıl//ayıl* sözləri ilə ifadə olunur. Yəni türk xalqları kənd anlayışını bildirmək üçün də fərqli leksemlərdən istifadə edirlər. Tarixi qaynaqlar göstərir ki, qədim qıpçaq dilində də *kent* “şəhər” mənasında olmuşdur (TDES, 231). Bu fakt subut edir ki, *kənd//kent* sözü türk dillərində çox qədim zamanlardan işlənməyə başlamışdır. Qədim İran dillərində *kata* (<**knta*) “otaq, qazma, dəyə” sözü olmuşdur. V.V.Martınova görə, qədim slavyan sözü olan *katya* “ev, mağara”

sözü də həmin kökdəndir ⁵⁰⁷. Digər analoji leksik paralellərə baxaq: xett *kunta* “tayfa”, mansi *kēnt* “torpaq”, çeçen *kant* “adam”, yapon *kuni* “kənd”, fin-uqor dillərində: *keta* “koma, daxma, çadır”, fin *katu* “küçə”, *kannti* “diyar”, *kanta* “torpaq”, *kansa* “ölkə, xalq” mordva *kudo//kud* “ev”, komi-permyak *karta* “ev, həyəət” (KESKY, 117). Bolqar dilçisi J.Voynikov bu sözlərin kökünün eyni olduğu qənaətinə gəlir ⁵⁰⁸. Deməli, həmin sözlərin hamısı ortaq bir köklə bağlıdır. Başqa bir analoji leksik paralel yapon dilindədir. Belə ki, müasir yapon dilində *ke//kē* “kənd, doğma yer” anlamını daşıyır. Bu söz də türk dilindəki *köy* sözü ilə fono-semantik paralellik təşkil edir. Müqayisə üçün göstərək ki, fin dilində *kulä* “kənd”, eston dilində *küla* “kənd” mənasındadır. Bütün göstərdiyimiz paralel faktlar sübut edir ki, *köy* və *kənd//kent* sözlərinin mənşəyi eyni kök morfemlə bağlıdır. Qaynaqlarda mənşəyi soğdi dilinə bağlanan *kənd* sözü isə, əslində, qədim kökün fonovariantıdır. Müqayisə edək: yaqnob *kat* “kənd” ⁵⁰⁹. Bu nəticəyə gəlmək olar ki, yapon dilindəki **ke* “kənd, doğma yer” kök morfemi *kənd* və *köy* sözlərinin praförmasıdır. Yəni eyni kök morfemdən *ke//kə//kö//kü* allo-morfları nəticəsində “kənd” anlayışı bildirən sözlər təşəkkül tapmışdır.

⁵⁰⁷ Мартынов В.В. Пруско-славянские эксклюзивные изолексы // “Этимология”. Москва, “Наука”, 1985, с. 9.

⁵⁰⁸ Войников Живко Г., Войников Иван Г. Прабългарският календаропит за реконструкция. Богомилски календарни термини. Някои паралели на календарната българска народна обрядност // [http:// www. /iriston.ru/](http://www.iriston.ru/)

⁵⁰⁹ Хромов А.Л. Согдийская топонимия верховьев Зеравшана // “Топонимика Востока”. Москва, “Наука”, 1969, с. 94

Koğuş. Tür. “həbsxana, xəstəxana kimi yerlərdə olan iri otaq, palata, kamera, şöbə” (TRS, 555); *Koğuşlardan birinin penceresinden hasta bir çocuğun söylediği türkü geliyor* (R.Sofa, TS, II, 883), Azərb. “böyük ağacların içindəki boşluq”: *Ağacın geniş koğuşunda yay fəslə çayçı Mürsəl bir neçə xalça salıb çay satardı* (Ə.Əbülhəsən, ADİL, II, 80), q.qalp. “mağara”, qum., qaz., çuv. “boşluq” (ESTY, VI, 17).

Azərbaycan dilinin dialektlərində *qoğuş* ($k > q$) formasındadır: *Palut ağacının qoğuşunna üş dənə qarğa balası aldım* (ADDL, 145). M.Şirəliyev Bakı dialektində bu sözü “ağac içərisində boşluq” mənasında qeydə almışdır⁵¹⁰.

İbn Mühənnanın lüğətində “ortası boş olan” mənasında izah olunur (İML, 44). Orta əsrlərdə türk (osmanlı) dilinin müxtəlif yazılı qaynaqlarında da “içi boş olan yer” mənasında işlənmişdir (Tar.Söz., IV, 2603). Türkoloqlar bu sözün **koğ* morfemindən yarandığını göstərirlər. Türk dillərində işlənən *koba//kaba//xova* “mağara” sözü də həmin kökdəndir. Monqol dillərində *koğosun//xoosun* sözü “boş” anlamındadır (ESTY, VI, 18). Sözün prasemantikasi, çox güman ki, “boş yer” olmuşdur.

Koğuş isminin Azərbaycan dilindəki mənası daha qədimdir. Türk və qaraqalpaq dillərindəki məna sonradan yaranmışdır. Yəni həmin dillərdə *koğuş* isminin məna inkişafı semantik keçmə ilə nəticələnmişdir.

Oba. Bu söz türkdilli xalqların etnokulturoloji baxış-

⁵¹⁰ Şirəliyev M. Bakı dialekti. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1957, s. 171.

larında, mifik təfəkküründə, etnoqrafiyasında önəmli yer tutan leksemlərdən biridir. Çağdaş türk dillərində və dialektlərində müxtəlif fonetik variantlarda işlənir: uyğ. *opa*, özb.dia. *ova//uvva*, türkm. *ōba*, qır. *ovoco*, özb. *uva*, baş., tat., Sib.tat. *uba*, q.balk., noq., tür. *oba*, Alt.dia. *oboğo*, tuv. *ovā*. Türkoloji qaynaqlarda daha çox oğuz qrupu türk dillərinə aid edilir⁵¹¹. Türk xalqlarının etnoqrafiyası ilə tanışlıq sübut edir ki, *oba* leksemi bu xalqların qədim zamanlarda maldarlıqla, köçəri həyat tərzini ilə bağlı yaranmış ən qədim sözlərdən biridir. Türk dillərindən ərəb, fars, kürd dillərinə də keçmişdir.

Tür. “alaçıq”; “köçərilər və onların düşərgəsi, kiçik kənd”, “köçəri ailəsi” (TRS, 683; TS, II, 1097): *Çadırlar önündeki düzlüğe toplanmıştı oba* (M.Ahmet. “Denizci Hasan”), Azərb. “bir neçə evdən ibarət kiçik yaşayış məntəqəsi, balaca kənd”; “köçərilərin, heyvandarların müvəqqəti sakin olduqları köç yeri”: *Baharlıdan buraya gələndə elə bilirsən, şəhərdən yöndəmsiz bir obaya gəlirsən* (B.Bayramov, ADİL, III, 431), türkm. “kənd, aul”: *Şu obada qördim bir nəzli peri, Başında libası sarı qelinin* (Kətibi. “Saylanan qoşqıları”), özb.dia. “kənd”, K.tat., uyğ. “köçəri tayfaların düşərgəsi, sığınacaq”.

Fikrimizcə, *oba* isminin ilkin mənası (prasemantikası) “tayfa, qəbilə” olmuşdur və ən qədim türkdilli yazılı qaynaqlarda həmin mənada işlənmişdir (DTS, 362). Doğrudur, bu sözün ilkin mənası haqqında digər fikirlər də mövcuddur. Məsələn, türk etimoloqu H.Eren ilkin mənənin “köçəri ailəsi” olduğunu ehtimal edir (TDES, 303;

⁵¹¹ Гужев В.Г. Староосманский язык. Москва, “Наука”, 1979, с. 13.

311). “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “tayfa, qəbilə”, “tayfaların yaşadığı yer” mənalarındadır: *Məgər bir gün köprüsünün yamacında bir bölük oba qonmuş idi* (KDQ, 87). Orxon-Yenisey abidələrində *oba//opa* sözü “oymaq, qəbilə, tayfa, daş topası” anlamlarını ifadə edir. Orta əsrlərə aid türkmən yazılı qaynaqlarında “kənd, aul” mənasındadır⁵¹². M.Kaşğarlının lüğətində *oba* oğuz tayfalarının dilinə məxsus olan söz kimi “tayfa, qəbilə” mənasında verilmişdir (DLT, I, 86). L.Budaqovun lüğətində “köçəri tayfaların yaşadığı yer”; “köçəri ailəsi” mənalarında izah olunur (LB, I,108). M.Ergin bu sözü “oymaq”, “qəbilə”, “köçəri qəbiləsi”, “köçəri evi” mənalarında izah etmişdir⁵¹³. V.V.Radlovun lüğətində “köçəri tayfaların yaşayış yeri” anlamında şərh edilmişdir (OSTN, I,1157). S.Y. Malov *oba* sözünün əski türk abidələrinin dilində “daxma, qazma” mənasında da işləndiyini göstərmişdir (PDP, 172). Krımın etnotoponimiyasından bəhs edən İ.N.Lezina və A.V.Superanskaya *oba//opa//epa* sözünün XI-XII əsrlərdə qırpaqlar arasında “tayfa birliyi” anlamında işləndiyinin qeyd edirlər⁵¹⁴. Həmçinin həmin söz orta əsrlərdə türk (osmanlı) və Kiçik Asiya türkmənlərinin dilində “tayfa, nəsil” mənasında olmuşdur. Uyğur ləhcələrində *oba* sözünün derivati olan *obak* sözü “tayfa, soy, nəsil” anlayışını

⁵¹² Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. Ашхабад, “Ылым”, 1973, с. 134.

⁵¹³ Ergin M. Dede Korkut Kitabı. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964, s. 198.

⁵¹⁴ Лезина И.Н., Суперанская А.В. Об этнотопонимах Крыма // “Тюркская ономастика”, Алма-Ата, “Наука”, 1984, с. 77-88.

ifadə edir ⁵¹⁵.

Azərbaycan dilinin Qazax dialektində *ova* şəklində (*b>v*) “tayfa”; “özgə” mənalarında işlənir: *Ova ovanın itiyini bayatıynan gəzər* (ADDL, 34). *Oba* sözü türk dillərindən fars dilinə də keçmişdir. Fars dilində *obe* “çadır”; “köçəri ailəsi” mənalarındadır (PRS, 5). Ümumiyyətlə, türk xalqlarının həyatında çox qədim zamanlarda *oba* müvəqqəti yaşayış yeri kimi mövcud olmuşdur. Çünki qədim türklər hər zaman köçəri və yarımköçəri həyat tərzi sürmüşlər. Yəni *oba* leksemi türkdilli xalqların həyatında daha çox etnoqrafik anlayış kimi qəbul olunur. Bu qədim isim kökünün monqol dillərində *obağ* “tayfa, nəsil, ailə” paraleli var (ESTY, I, 400). Məlumdur ki, türk və monqol dil əlaqələrinin iki min ildən çox yaşı var. *Oba* ismi də türk və monqol dillərinin ortaq sözlərindən biridir. “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə *oba* ismi 5 mənada qeyd olunmuşdur: “yad”; “tayfaların yaşadığı yer”; “tayfa”; “köçəri ailəsi”; “alaçiq” (ESTY, I, 400).

Fikrimizcə, *oba* isminin “tayfa” mənası daha qədimdir, digər mənalar isə sonradan yaranmışdır. Həmin sözün derivatı olan *obal* sözü noqay dilində “iri ailə” anlamındadır. Müasir türk dilinin dialektlərində *oba//ova* ismi “beş-on evlik kiçik kənd”; “dükan”; “yad” mənalarında işlənir (DS, IX, 3259). Sibir tatarlarının yaşadıkları ərazidə Uba (kənd adı), Ubabaş (göl adı), Ubatal kırı, Ubaçokırı, Buryatiyada Obo, Oboto, Obo-Arşan, Xaçbilay oboo, Şandalin oboo, Adaqiliqay oboo toponiməri

⁵¹⁵ Малов С.Е. Уйгурский язык (хамийское наречие). Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1954, с. 179.

mövcuddür ⁵¹⁶.

Fikrimizcə, bu sözün ən qədim fonetik forması **opa*-dır: *opa~o:ba~oba~ova*. Həmin fonetik variant hazırda uyğur dilində mühafizə olunmuşdur. “Oğuznamə”də də *opa* formasında işlənmişdir: *Opa görsən, qaşan; yağı görsən, quşan* (“Oğuznamə”, 48). H.Eren həmin sözün orta türk dönəmində “oymaq, tayfa” mənasında işləndiyini qeyd edir (TDES, 303). *Oba* isminin mənşəyi, güman ki, bir çox qohumluq sözlərinin etimoloji əsasında duran qədim *op//ap//ab* “ana, ata, nəsil, əcdad” prasemantikalı kök morfemi ilə bağlıdır. Qədim şumer dilində *Ap* teonim kimi də işlənmişdir. C.Klausonun etimoloji lüğətində *oba* “kiçik bir ictimai qrup” mənasında izah edilir (GC, 5). Mifoloq M.Seyidovun ehtimalına görə, *oba* sözü *o* və *ba* tərkiblərindən yaranmışdır: *o* “güclü”, *ba//bar* isə “qorumaq” anlamındadır ⁵¹⁷. Lakin həmin ehtimal o qədər də inandırıcı səslənmir. Qeyd etdiyimiz kimi, Azərbaycan dilinin Qazax dialektində *oba* sözünün qədim mənası (“tayfa”) indi də işlənməkdədir. Tədricən ilkin mənadan uzaqlaşan *oba* ismi mənaca artmış, əlavə mənalar qazanmışdır. Məna genişləndikcə yeni yaranan mənalar ilkin mənəni sıxışdırmış, son nəticədə, qədim məna (“tayfa, qəbilə”) yeni mənalarla əvəz olunaraq semantik keçid yaranmışdır.

Azərbaycan ərazisində *oba* komponentli toponimlər (əsasən kənd adları) var: Əhmədoba, Uzunoba, Palçıqoba

⁵¹⁶ Саттаров Г.Ф. Монголизмы в топонимии татар // “Тюркская ономастика”, Алма-Ата, “Наука”, 1984, с. 114.

⁵¹⁷ Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, “Yazıçı”, 1983, s. 230-231.

(Xaçmaz), Kebeloba (Zaqatala), Vəlioba, Mollaoba, Türkoba (Masallı). Ümumiyyətlə, *oba* sözü türkmənşəli onomastik vahidlərdə ən çox işlənən komponentlərdən biridir. T.Əhmədovun hesablamalarına görə, Azərbaycan ərazisində *oba* coğrafi termininin iştirakı ilə düzələn 90-dan çox oykonim mövcuddur. O, oykonimlərdəki *oba* sözünü “müvəqqəti yaşayış yeri” mənasında açıqlayır⁵¹⁸. Bu söz türk dillərindən qeyri-türk dillərinə də keçmişdir: ləzgi, avar, saxur *uba* “kənd”. Türk dillərində geniş arealda yayılan *oba* sözü “tayfa, kənd, el, qəbir, müqəddəs ocaq, pir” tipli mənalar qazanaraq bu xalqların məişətində əhəmiyyətli yer tutan leksemlərdən birinə çevrilmişdir. Mənaca genişlənmə prosesindən sonra mənaca azalma baş vermiş, ilkin mənə ancaq dialektlərdə qalmışdır. *Oba* isminin semantik inkişafı əksər türk dillərində mənə keçməsi istiqamətində olmuşdur. “Tayfa, qəbilə” mənası “kənd”; “alaçıq”; “köçəri”; “müqəddəs ocaq” tipli mənalarla əvəz olunmuşdur. Qeyd edək ki, qədim türklər tarixən köçəri və yarımköçəri həyat sürdüklərinə görə, alaçıq anlayışı onların məişətində mühüm yer tutmuşdur. Türk xalqlarının alaçıqları forma cəhətdən indi də fərqlənir. Onların adlandırılması da fərqlidir. Məsələn, yakutlar qış alaçığına *balaqan*, yay alaçığına isə *urasa* deyirlər. *Oba* sözü də qədim türklərin yaşadığı, məskunlaşdığı yeri ifadə etmişdir. Beləliklə, ilkin “tayfa” mənası “yaşayış yeri, alaçıq” mənasına keçmiş, sonradan isə digər yeni mənalar (“kənd”) yaranmışdır. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *ova//uba* fonovariantlarındadır (ADDA, 184). Türk dillərində *oba* ismi

⁵¹⁸ Əhmədov T. El-obamızın adları. Bakı, “Gənclik”, 1984, s. 17.

ilə oxşar olan *ova* “coğrafi termin kimi düz yer” və *opa//oba* “kurqan, daş topası, müqəddəs ocaq” sözləri də mövcuddur. Bu sözlərin bir-biri ilə əlaqəsinin olması haqqında türkologiyada ziddiyyətli fikirlər var. Məsələn, M.Resenen bu əlaqənin şübhəli olduğunu qeyd edirdi (ESTY, I, 399). Faktlara nəzər salaq: qaq. *uva* “boş, əkilməmiş yer” (QRMS, 482), tür. *ova* “çöl, düz və geniş ərazi, sahə” (TDES, 311), özb. *uva* “dağ kənarlarında çuxurlu yer, vadi” (UDİL, I, 262). Azərbaycan dilində işlənən *ovalıq* “düz yer” sözünün kökü bir çox türk dillərində qorunan *ova* ismidir. H.Eren yazır ki, türk dilində işlənən *ova* “çöl, geniş, düz ərazi” sözü ilə *oba* “tayfa, kənd” sözünün əlaqəsi yoxdur (TDES, 303; 311). Biz də bu fikri müdafiə edirik. Ancaq digər *opa//oba* “kurqan, müqəddəs ocaq” sözünün *oba* “tayfa, nəsil” sözü ilə genetik bağlılığının olmasına heç bir şübhə etmirik. Sibirdə yaşayan türkdilli xalqların dilində *oba//opa* sözü “səcdə olunan yer, müqəddəs yer” anlamlarında işlənir⁵¹⁹. Digər türk dillərində aşağıdakı mənələrdədir: q.balk., noq. “qəbir”, kar., qır., tuv., baş. “kurqan”. Çağdaş türk dillərində bu sözdəki *oba~opa~ova* formalarında fono-semantik dəyişiklik mənə keçməsinə səbəb olmuşdur. Yəni qədim türk dillərində söz yaradıcılığı vasitələrindən olan cingiltiəşmə hadisəsi bu qədim kökdən yeni leksemlərin yaranmasına səbəb olmuşdur. *Oba* isminin bir çox türk dillərində həm də “müqəddəs ocaq, ziyarət yeri, kurqan” mənələrini bildirməsi onun semantik keçidə məruz qaldığını sübut edir. Qırçaq yazılı abidəsi hesab olunan “Kodeks Kumanikus”da *uba* “kurqan” anlamında olmuşdur.

⁵¹⁹ Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар. Казань, Издательство Казанского университета, 1977, с. 42.

Hazırda tatar dialektlərində də *uba* variantındadır ⁵²⁰. F.Q.İshakovun, A.A.Palmbaxın birgə yazdıqları “Tuva dilinin qrammatikası” əsərində türk dillərində işlənən *oba* sözü monqol dilində işlənən *ovoo* (“kurqan”) sözü ilə müqayisə olunur ⁵²¹. Bu qədim isim kökü Altay dillərində işlənən ortaq sözlərdəndir: monqol *ovoo* “kurqan, yığıntı, topa, qalaq”, *obağa* “daş yığını” (MRS, 291), *obo//ovo* “tək yüksəklik, təpə, süni şəkildə daş topalarından düzəldilmiş sərhəd işarəsi, bütpərəstlər tərəfindən yaradılmış müqəddəs ocaq, dağ ruhlarının rəmzi kimi dağ başında yaradılmış abidə” (MRS, 83), buryat *oboo* “kurqan, yığın, qalaq”, mancur *obo* “təpə, dağın başında dini ritual, ayin keçirilən yer”. V.V.Radlovun lüğətində *opa* “kurqan, qəbir üzərində daş yığını, qəbir” mənalarında verilmişdir (OSTN, I, 1157). L.Budaqov ⁵²², Q.F.Sattarov ⁵²³ bu sözü monqolizm hesab edirlər. Osetin dilində *obaw//obaj* “kurqan” sözü var. V.İ.Abayev həmin sözün türk mənşəli olduğunu qeyd edir (İESOY, II, 223-224).

§ 3.0.3. *Qohumluq bildirən isimlər*

⁵²⁰ Махмутова Л.Т. Татарский язык в его отношении к древне-письменному памятнику Codex Cumanicus по данным лексики // “Исследования по исторической диалектологии татарского языка”. Казань, Академия наук СССР Казанский филиал, 1982, с. 140.

⁵²¹ Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Москва, Издательство восточной литературы, 1961, с. 31.

⁵²² Əhmədov T. El - obamızın adları. Bakı, “Gənclik”, 1984, s. 16.

⁵²³ Саттаров Г.Ф. Монголизмы в топонимии татар // “Тюркская ономастика”. Алма-Ата, “Наука”, 1984, с. 111-120.

Baba. Türk dillərində müxtəlif fonetik variantlardır: qaz., türkm. *baba*, qaq. *boba//buba*, tür., q.balk. *baba//bava//babas*, tür.dia. *babı//buba*, uyğ. *bova//buvo//bava*, tat., Sib.tat., K.tat. *babay*, özb. *bobo*, q.qalp., lob. *bava*, xak.dia. *pova*, tof. *baaba//baabay//baabak*, ur. *babe//babi//baba//babu*, baş.dia. *bobay//babay*, kr. *babu*, özb. dia. *babay//bovə*.

Tür. “ata” (TRS, 86; TS, I, 123); *Şeyma ezilip büzüldü. Üvey babasının tepkisini düşünüyordu* (M.İnal. “Ayrı-lık benimle kaldı”); Azərb. “ata və ya ananın atası, nəvəsi olan kişi, nənənin qarşılığı” (ADİL, I, 171): *Babam sünni, nənəm şiə, dürək mən* (M.Ə.Sabir), qaq. “ata”: *Dooru, bobası, Karakaş Mihail Zaharoviç, karagöz* (S.Ekonomov. “Zavallı üuredici”).

Digər türk dillərində: tat. “baba” (Tat.RS, 51), tat.dia. “ər”; “ana və ya atanın böyük qardaşı” (TDDS, 62), uyğ. “atanın atası, baba”, uyğ.dia. “əcdad, ulu baba”⁵²⁴, özb. “baba, əcdad, qocalıq”, özb.dia. “dayı”, “qoca”⁵²⁵, ur. “dədə”, “qoca qadın” (US, 47), K.tat. “ata”, baş.dia. “dədə”, “əmi, dayı”⁵²⁶, q.qalp. “qoca, dədə” (RKar.S, 180), qaz. “dədə”⁵²⁷, xak.dia. “ata”, türkm. “dədə”; “qoca” (Turkm.RS, 62), tof. “dədə, atanın böyük qardaşı” (STR,

⁵²⁴ Малов С.Е. Уйгурские наречия Синьцзяна. Москва, Издательство восточной литературы, 1961, с. 97.

⁵²⁵ Данияров Х. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнении с узбекским литературным языком. Ташкент, “Фан”, 1975, с. 26.

⁵²⁶ Миржанова С.Ф. Южный диалект башкирского языка. Москва, “Наука”, 1979, с. 173.

⁵²⁷ Kazak tılının tusundırme sozdıqı. I Tom. Almatı, Kazak SSR Ğılım Akademiyasının baspası, 1959, s. 78.

19), kr. “ana nənə”⁵²⁸, q.balk. “dədə”, “əcdad” (Kar. BRS, 109), tür.dia. “qoca qadın” (DS, XII, 4438), Sib.tat. “qoca, yaşlı adam” (ESRDS, 104).

Baba isminin ilkin mənası “ata”dır (DTS, 76; EUTS, 29; COW, 18); *Ançulaju amrar erti sizni tözüğü anası[n] babasıñ oğlanı sevərçə* “Onlar hamısı səni, uşaqlar atasını sevən kimi sevirilər” (DTS, 76). Əbu Həyyan bu sözü “böyüyün kiçiyə və kiçiyin böyüyə müraciəti” mənasında izah edir (ƏH, 24). Vaxtilə qaqaüz dilində *bobaka* “ata, ataya müraciət” tarixizmi də olmuşdur. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “ata, dədə” mənalarında işlənmişdir: *Oğlanın babası Bayandır xanın ordusuna qarışdı* (KDQ, 21); *Xan babanın göyküsü, qadın ananın sevgisi* (KDQ, 24). Tatar dialektlərində *babay* “arvadın qardaşı”, *babaç* “qoca adam” sözləri var (TDDS, 62). N.A.Baskakov qeyd edir ki, rus dilində işlənən *Babiçev* soyadı türk mənşəli *baba* “dədə, ata” sözündən yaranmışdır⁵²⁹. V.Çinçius *baba* sözünün *ba-+(a)ba(y)* elementlərindən ibarət olduğunu göstərir⁵³⁰. Fikrimizcə, bu ehtimal inandırıcıdır. Çünki qədim şumer dilində *ba* kökü məhz “baba” mənasında işlənmişdir. Yəni bu sözün formasını **ba* şəklində bərpa etmək mümkündür. Müqayisə edək: qədim çin dilində *ba-ba* “ata” (EDOC, 153).

⁵²⁸ Шабашов А. Система терминов родства и особенности этнокультурного развития тюркоязычных народов Крыма // <http://turkolog.narod.ru/info/I202.htm>.

⁵²⁹ Baskakov N.A. Türk mənşəli rus familyaları. Bakı, “Yazıçı”, 1992, s. 242.

⁵³⁰ Цинциус В.И. К этимологии алтайских терминов родства // “Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков”. Ленинград, “Наука”, 1972, с. 35.

Ümumiyyətlə, bu tipli sözlərin mənşəyini yalnız bir dillə bağlamaq cəhdi düzgün deyil. Halbuki belə iddialar mövcuddur. Məsələn, türk etimoloqu İsmet Zeki Eyyuboglu türk dillərində işlənən *baba* “ata, dədə” sözünün mənşəyini fars dilindəki *bâbâ* sözü ilə əlaqələndirir (TDE, 61). Ancaq bu cür iddialar tamamilə əsassızdır. Belə qədim söz kökləri ulu dilin reliktidir. Digər dillərdə də bu sözün paralelləri var: rus, çex, latış, litva *baba* “yaşlı qadın” (EDSIL, 32), komi-permyak *bab* “yaşlı qadın, nənə, atanın anası” (KESKY, 35), buduq *bab* “qayınana”, italyan və digər Roman dillərində *babbo* “ata” (EDRL, 50). *Baba* ismindən müxtəlif dillərin teonimlərinin, sakral anlayışlarının ifadə olunmasında istifadə edilir. Məsələn, vaxan dilində *Bobo-diqon* “əkinçilik dünyasının atası, allahı” anlamındadır (ESVY, 98). Qazax və qırğızların da mifologiyasında *Baba Dıykan* teonimi mövcuddur⁵³¹. Ukrayna dilinin etimoloqu Y.B.Rudniçkiy rus *babay* “yaşlı kişi”, ukrayna *babay* “cin” sözlərinin türk mənşəli *baba* “ata” kökündən yarandığını qeyd edir (EDU, I, 46).

Slavyan dillərindəki *baba* “yaşlı qadın” sözü **ba* kökünün həmin dillərdəki derivatıdır. A.Preobrajenskiy də bu sözün *ba* kökündən yarandığını etiraf etsə də, əksər tədqiqatçılar kimi, onun mənşəyini uşaq dili ilə bağlayır (ESR, I,10).

Proto **ba* kökündən çoxlu qohumluq terminlərinin yaranması bu kökün qədimliyini sübut edir. Uyğur dilinin Hami ləhcəsində *bovak* sözünün “kiçik bacı, kiçik qardaş”

⁵³¹ Народы Средней Азии и Казахстана. Москва, Издательство АН СССР, 1963, с. 710.

⁵³² mənasında işlənməsi də fikrimizi bir daha təsdiq edir. Bir çox qohumluq sözləri müxtəlifsystemli dillər üçün ümumi səciyyə daşıyır və onların mənşəyi eynidir. Tür-koloji ədəbiyyatlarda çox zaman bu tipli sözlərin mənşəyini uşaq dilinin imitativi ilə bağlayırlar. *Baba, papa, apa, ata, mama, nənə, dədə* tipli sözlərin həmin yolla yarandığı güman edilir. Bəzi araşdırmalarda müxtəlif tipoloji quruluşlu dillərdə həmin sözlərin oxşar quruluşlu olması bu tip sözlərin eyni üsulla və eyni cür yaranması ilə izah edilir. N.İ.Aşmarin *baba, mama, dyadya, tyatya* tipli sözləri imitativ sözlərə aid edir ⁵³³. M.Adilov da qeyd edir ki, tədqiqatçılar bu tip sözləri beynəlmiləl sözlər hesab edirlər. Onun fikrincə, belə sözlərin beynəlmiləl xarakterli olmasına səbəb uşaqların samit səsləri məhdud şəkildə tələffüz etməsi ilə bağlıdır. Belə ki, uşaq hər hansı anlayışı ifadə etmək istəyir, buna görə də asan artikulyasiyaya əsaslanan səsləri tələffüz edir. Bu cür səslər burun (nənə, məmə, mama), dodaq (baba, bibi), dilönü (dədə, dayday) samitlərdir. Həmin samitlər müxtəlifsystemli dillərdə uşaq dilindən qohum sözlərin yaranmasına səbəb olur ⁵³⁴. Ancaq, bizim fikrimizcə, bu tipli sözlərin oxşar semantikaya və fonetik formaya malik olmalarının əsas səbəbi bu sözlərin genezisinin eyniliyi ilə, yəni bütün dillərdə bu tipli sözlərin bir kökdən yaranması ilə əlaqədardır. Fikrimizə

⁵³² Малов С.Е. Уйгурский язык (хамийское наречие). Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1954, с.142.

⁵³³ Корнилов Г.Е. Имитативы в чувашском языке. Чебоксары, Чувашское книжное издательство, 1984, с. 35.

⁵³⁴ Адilов М. О детских словах // “Вопросы тюркологии”. Баку, “Элм”, 1971, с. 320.

dəstək olaraq, qeyd edirik ki, dilçilik ədəbiyyatlarında qohumluq terminlərinin uşaq dilindən təqlid əsasında yaranması fikri son dövrlərdə tənqid olunur. N.İ.Yeqorov, N.S.Trubetskoy da bu ideyanın tərəfdarı idilər ki, qohumluq sözləri təqlid əsasında təşəkkül tapmamışdır. Çünki bu cür sözlər sosial, ictimai mahiyyət daşıyan leksemlərdir⁵³⁵. Müqayisə edək: gürcü *papa* “baba”, çan *papu* “baba”, meqrel *papu* “ulu baba”, erməni *pap* “baba”, hindi *pati* “ər”, yunan *pappos*, fransız *papa* “baba”, latın *papa* “baba”. Yəni *b//p* refleksi ilə *baba* sözü ilə *papa* sözünün eyniköklü olması ehtimal olunandır. Təsadüfi deyil ki, M.Z.Zəkiyev türk dillərində işlənən *babay* “əcdad” sözünü skif yazılarında olan *papay* “əcdad, allahların atası” sözü ilə qarşılaşdırır⁵³⁶. Əslində, bu tip sözlər uşaqların eyni səsləri təkrarlaması ilə deyil, bəşər dilinin eyni köklü olması ilə izah olunmalıdır. Həmin sözlər bir daha dünya dillərinin homogen olmasını qəti şəkildə isbat edir. Yəni müxtəlif sistemli dillərin eyni mənşəli olmasını sübut edən faktlardan biri məhz qohumluq bildirən sözlərin analogiyasıdır. Digər leksik paralellərə nəzər salaq: İran dillərində: kürd *bav* “ata”, tacik *bobo* “baba”, Dağıstan dillərində: lak *baba//bava* “ana”, arçin *buva* “ana”, ləzgi *buba* “ata”, avar *buba* “ana”, tabasaran *bab//bav* “nənə” (SSSDY, 99), hind-Avropa dillərində:

⁵³⁵ Егоров Н.И. Опыт этимологизации чувашских терминов родства и свойства. Старший брат // “Этимологические исследования по чувашскому языку”. Чебоксары, 1984, с. 29.

⁵³⁶ Закиев М.З. Об изучении древних тюрков и их языков // “Тюркское языкознание”. Ташкент, “Фан”, 1985, с. 26.

hindi *bāp//babu* “ata”⁵³⁷, alban *babë* “qadın” (Alb.ED, 13), rumin *baba* “qadın”, Nax dillərində: çeçen *bāba* “nənə”, Kartvel dillərində: gürcü *babo//babya* “nənə”, *babua* “dədə”, çan *baba* “dədə”, meqrel *baba* “ata”, svan *baba* “dədə” (ESKY, 47), Slavyan dillərində: qədim slavyan *baba* “qadın”, makedon *baba* “qoca qadın, nənə”, serb-xorvat *baba* “nənə”, “qadın”, “xala”, sloven *baba* “mamaça”, “yaşlı qadın, “nənə”, çex *baba* “yaşlı qadın”, “ərə getmiş qadın” (ESSY, I, 105-107), çin *baba* “ata” (BKRS, 30), *popo* “nənə” (BKRS, 344), Dravid dillərində: *baba* “nənə”, *bava* “ata” (DED, 328), Altay dillərində: monqol *baabay* “ata”, yapon *bōbo* “dünyasını dəyişmiş ana” (BYRS, 57), *baba* “yaşlı, qoca qadın, nənə” (BYRS, 58), oyrat *baava* “ana”⁵³⁸.

Türk dialektlərində də *babı* “qadın, yaşlı qadın” sözü işlənir (DS, II, 452). Bütün bu sözlərin kökündə, mənşəyində proto **ba* kök morfemi dayanır. Bu qədim kökdən müxtəlif sistemli dillərdə kişi və qadın xətti üzrə fərqli semantikalı sözlər təşəkkül tapmışdır. L.A.Pokrovskaya haqlı olaraq qeyd edir ki, türk dillərində olan qohumluq terminlərinin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri bu tip sözlərin həm də hörmət əlaməti olaraq müraciət forması kimi işlənməsidir⁵³⁹. Buna görə də belə sözlər türk dillərində *ağay*, *babay* şəklində müraciət kimi də

⁵³⁷ Дымшиц З.М. Грамматика языка хинди. 1. Письменность, фонетика, морфология. Москва, “Наука”, 1986, с. 57; 156.

⁵³⁸ Тодаева Б.Х. Словарь языка ойратов Синьцзяна. Элиста, Калмыцкое книжное издательство, 2001, с. 49.

⁵³⁹ Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках// “Историческое развитие лексики тюркских языков”. Москва, “Наука”, 1961, с. 80.

aktiv işlənir. Tatar dialektlərində *babay* “qayınata”, *babai* “baba, qoca” mənələrindədir. F.Cəlilov etrusk dilindəki *papa* “baba” sözünün türk dillərinə məxsus *baba* sözü olduğunu göstərir⁵⁴⁰.

Azərbaycan dilinin Qərbi Azərbaycan (İndiki Ermənistan) şivələrində və Dmanisi (Başkeçid) şivəsində *baba* sözü “ata” mənasını bildirir (ADDL, 47). Azərbaycan dialektlərində *bava* (*b>v*), *bobo*, *babay*, *boba*, *buva//bova* variantları var (ADDA, 30). Balakən şivəsində isə *bova* “ana” mənasında da işlənir: *Bovam işə gedib* (ADDL, 61). Türk dilinin Anadolu şivələrində *babo*, *bavo*, *bave* variantları da müşahidə edilir (TTTSKB, I, 99). Azərbaycan dilində işlənən *baba* termini qohumluq bildirən sözlər sistemində həm ana, həm də ata xətti üzrə “baba” anlayışını bildirir. Yalnız bəzi türk dillərində (Azərbaycan dilindən başqa) “baba” anlayışını ifadə edir⁵⁴¹. Azərbaycan xalq danışıq dilində *baba* sözü “pir, müqəddəs ocaq” mənasında da işlənir. Quba və Qusar rayonlarının ərazisində Babadağ adlı məşhur pir var. Qazaxıstanda Babatay toponimi mövcuddur.

Baba ismi türkmən dialektlərində *baba*, tatar dialektlərində *bobba*, türk (osmanlı) dilinin dialektlərində isə *baba*, *babu*, *biba*, *bibe*, özbək dilində *bobo* fonetik variantlarında işlənir. Bu söz fars dilinə də keçmişdir. Fars dilində با با “dayı”; “ata” mənələrini bildirir (PRS, 52). Uyğur dialektlərində semantik diferensiallaşmaya uğramışdır: *bava* “yaşlı adam, yaşlı qohum”, *bova* “qadın xətti

⁵⁴⁰ Ağasioğlu (Cəlilov) F. Etrusk-türk bağı. Bakı, “Qismət”, 2011, s. 173.

⁵⁴¹ Джафаров Г.Г. Термины родства в азербайджанском языке. КД. Москва, 1970, с. 44.

üzrə yaşlı qohum”⁵⁴². V.V.Radlovun lüğətində 1) “ata”; “əcdad” 2) “hörmətli qoca”; 3) “bəzi rəislərin titul adı”; 4) “baba” mənalarında qeyd olunmuşdur (OSTN, IV, 2004).

Türk dillərinin çoxunda “ata” anlayışı Azərbaycan dilində olduğu kimi *ata* sözü ilə ifadə olunur⁵⁴³. Rus dilinin dialektlərində *баба* ismi “baba”, “qoca” mənalarında işlənir. M.Fasmer bu sözün rus dilinə türk dillərindən keçdiyini qeyd edir (ESRY, I, 99). Digər dillərdə: hindi *baha* “yaşlı adam”, rumın *babakă* “ata”, moldav *babake* “dədə”, *babe* “yaşlı qadın”, *bade* “əmi, dayı”, osetin *baba* “dədə”, suaxili *babu* “dədə”. V.İ.Abayev də bu sözü uşaq dilinə aid edir (İESQY, I, 228). Azərbaycan dilinin bədii nümunələrində “yaşlı, hörmətli kişi” mənasında da işlənmişdir:

Durub cütcü baba öpdü alnımdan.

(S.Vurğun).

Uşaq mənimdir, baba,

Dəxi nədir sizlərə

(M.Ə.Sabir).

Toponimlərdə də *baba* komponentli sözlər var. Zəngilan rayonunda və Naxçıvanda Qarababa adlı yer adları mövcuddur. Qərbi Azərbaycanda Babaqışlağı (kənd), Babakişi (kənd), Babalar (kənd), Babalı (kənd) toponim-

⁵⁴² Малов С.Е. Уйгурский язык (хамийское наречие). Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1954, с. 142.

⁵⁴³ Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках // “Историческое развитие лексики тюркских языков”. Москва, “Наука”, 1961, с. 11-81.

ləri var ⁵⁴⁴. Türk dilində *baba* isminin semantikasılı ilə bağlı çoxlu atalar sözü yaranmışdır: *Baba koruk (ekşi elma, erik) yer, oğlunun dişi kamaşır; Baba malı tez tükenir, evlat gerek kazana*. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, şumer mixi yazılarında işlənən **ba* “baba” ⁵⁴⁵ kökü, çox ehtimal ki, *baba* sözünün praformasıdır. Həmin kök söz müasir çin dilində də mühafizə edilir: çin *ba* “ata” (BKRS, 30). Qeyd edək ki, çağdaş türk dillərində ata anlayışının ifadə olunmasında da leksik diferensiallaşma müşahidə edilir: Sib.tat. *çiçə, əbə, ur. beder* “ata”.

Bacı. Tür. “böyük bacı”; “xala”; “etibarlı, mərhəmətli qadın”; “dayə, bir evdə uzun müddət çalışan yaşlı xidmətçi qadın” (TRS, 87; TS, I, 125): *Tam o sırada içəri Həbeş bir bacı girdi* (B.Felek, TS, 10, 174), Azərb. “bir ata-anadan, yaxud bir atadan və ya bir anadan olan qızların bir-birinə və ya qardaşlarına olan qohumluq münasibəti”: *Ey atalar, analar, ey gəlinlər, bacılar, Az keçər, bahar kimi ürəyiniz açılar* (S.Rüstəm, ADİL, I, 211). Qədim osmanlı dilində *bacı* “təriqət şeyxlərinin arvadı” anlamında da işlənmişdir. Türk dilinin Qara dəniz şivələrində *paçi* “qız uşağı” mənasını ifadə edir (TDES, 31).

Digər türk dillərində: türkm. *bacı* “bacı”, Alt. *bada* “qardaş arvadı” ⁵⁴⁶, özb. *boja*, q.qalp. *badja*, yak. *baca* “kiçik qardaşın arvadı”, sal. *badza* “dost”, Sib.tat.

⁵⁴⁴ Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, s. 142.

⁵⁴⁵ Azərtürk T. Mixi yazılarının mənşəyi. Kimindir onlar. USA, Seattle, 2002, s.100.

⁵⁴⁶ Махмутова Л.Т. Опыт исследования тюркских диалектов. Мишарский диалект татарского языка. Москва, “Наука”, 1978, с. 79.

pidje “böyük qardaş”, *baça* “qayın, ərin qardaşı” (SDST, 42). baş. *biça* “xanım”⁵⁴⁷, xak. *piçe* “bacı”, tat. *peçke* “xala”, şor. *peçe* “böyük bacı”, ur. *biçe* “kiçik bacı”, yak. dia. *baaça* “böyük qardaş, əmi” (DSYY, 48), qır. *baca* “bacı”. Bu sözün anlautunda (əvvəlində) spesifik *b~p* əvəzlənməsi müşahidə edilir. Monqol mənşəli daqur dilində *baji* “qayın” mənasındadır⁵⁴⁸. Göründüyü kimi, türk dillərində *bacı* ismi semantik keçid nəticəsində yeni anlamlar qazanmışdır. Yaranan fonetik formalar mənə dəyişməsinə də səbəb olmuşdur. Çünki sözün ilkin mənası ancaq bacı anlayışı ilə bağlıdır. Azərbaycan dilində “bacı” anlayışını bildirən həmin söz yalnız danışq dilində hörmət əlaməti olaraq qadınlara müraciət bildirən söz kimi də işlənir. Fikrimizcə, *bacı* isminin ilkin, qədim mənası “böyük bacı”dır, *bacı* sözü *bac* sözünə *-i* şəkilçisinin artırılması ilə yaranmışdır: *bac+i*. Yəni sözün ilkin semantikasında qadın anlayışı dayanır. *Bac* qədim türk dillərində də “böyük bacı” mənasında işlənmişdir. Digər qohumluq terminləri sonradan yaranmışdır. V.V.Radlov öz lüğətində *bac* (“böyük bacı”) sözünü qeydə almışdır (OSTN, IV, 1521). Deməli, tarixi-etimoloji baxımdan *bacı* ismi düzəltmədir. *Bacı* ismi tarixən türk dillərində “qadın semantikasına üzrə” yaranan qan qohumluğu terminlərinə daxildir. Prototürk dövrünün kök morfemləri müasir türk

⁵⁴⁷ Егоров Н.И. Опыт этимологизации чувашских терминов родства и свойства. Старший брат // “Этимологические исследования по чувашскому языку”. Чебоксары, 1984, с. 9.

⁵⁴⁸ Samuel E. Martin. Dogur Mongolian Grammar. Texts and Lexicon. The Hague, Indiana University Bloomington Mouton & Go Publication, 1961, p. 118.

dillərindəki bir çox sözlərin etimoloji əsasında durur. Buna görə də tədqiqatçılar *bacı* sözünün qədim türk dillərində işlənən və *önq//öq* köklərindən törəmə *eb/ap/ob/ub* formalarından yarandığını ehtimal edirlər⁵⁴⁹. Ə.Rəcəbli isə daha maraqlı bir ehtimal irəli sürür. Onun fikrincə, *bacı* sözü, güman ki, *bac* sözündən törəmişdir, *bac* verilən deməkdir, *-ı* morfemini qəbul etdikdən sonra bu söz (*bacı*) “verilən bir şey” (məcburi şəkildə başqasına verilən bir şey) məfhumunu ifadə edir⁵⁵⁰. Bizim fikrimizcə, *bacı* sözünün kökündəki **ba* morfemi bir çox qohumluq adlarının etimoloji əsasında duran bir kök morfem olmuşdur. Çünki *ba-cı*, *ba-şa*, *ba-ca*, *ba-ba* tipli sözlərin təşəkkülü eyni kökün şəkildəşmə meyili ilə izah oluna bilər. Müqayisə edək: Slavyan dillərində: çex *batice* “*bacı*”, belarus *baçka* “*ata*”, bolqar *başa* “*ata*”, serb-xorvat *basa* “*qardaş*” (ESSY, I, 163), Altay dillərində: yapon *bāya* “*nənə*” (BYRS, 52), hind-Avropa dillərində: alban *bac* “*böyük qardaş, əmi*” (Alb.ED, 13), Dağıstan dillərində: tabasaran *baj* “*oğul*” (SSSDY, 100). Türk dialektlərində “*böyük bacı*” mənasında işlənən qədim *ba* kökü mühafizə olunmuşdur (DS, II, 446). Amerikanın ən qədim sakinlərindən olan amerindlərin dilində **pa* “*bacı*” sözü var (AED, 20-21). V.V.Radlov *bacı* sözünün türk dillərində “*bacı*”; “*xala*”; “*yaşlı qadın*” mənalarında işləndiyini göstərmişdir (OSTN, IV, 1524). Türk dillərindən fars dilinə keçən باخو (*bāci*) sözü fars dilində “*qız*”;

⁵⁴⁹ Əhmədov B. Azərbaycan dilində *öq* sözünün törəmələri // “Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər”. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1988, s. 65.

⁵⁵⁰ Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I. Bakı, “Nurlan”, 2006, s. 224.

“xanım”; “bacı” mənalarını qazanmışdır (PRS, 53). C.Dörferin məlumatına görə, tacik dilində işlənən *pačča* sözü özbək dilindən keçmişdir (TDES, 32). XV-XVI əsrlər türk (osmanlı) dilinin yazılı qaynaqlarında “bacı” mənasında işlənmişdir:

*Doğuşardır bu bacıdan bir oğlan,
Ki izinden kaçar bebr ile arslan.*

(Tar.Söz., II, 362).

Azərbaycan dilinin dialektlərində “ərin kiçik bacısı” mənasında olan *ağabacı* sözü işlənir. L.Pokrovskaya, haqlı olaraq, *baji* (“bacı”) və *baja* (“bacanaq”) sözlərini eyni kökün fonetik diferensiasiyasının nəticəsi hesab edir⁵⁵¹. *Baja/baca* “bacanaq” sözü qeyri-türk dillərindən olan, Nax dillərinə aid inquş dilində də eyni mənada işlənir. “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə *bacı* sözü monqol dilində olan *bacağan* (“qız”), mancur dillərində olan *başa* (“arvadın kiçik bacısı”) sözləri ilə müqayisə edilir (ESTR, II, 27).

Tunqus-mancur dillərinə aid olan evenk dilində *baža* “bacanaq”, “kürəkən”, monqol *baz// bazadin* “bacanaqlar” (SSTMY, I, 63), Uqor-fin dillərinə aid mokşa, erzyan dillərində *bazya*, mari dia. *bayzya* “bacanaq” (ESMY, I, 25), tatar dilinin Orenburq şivələrində *baza//baja* “bacanaq”⁵⁵² mənalarındadır. Balakən şivəsində indi də *baca* “bacanaq” anlamında işlənməkdədir. Qazax dilində

⁵⁵¹ Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках // “Историческое развитие лексики тюркских языков”. Москва, “Наука”, 1961, с. 67.

⁵⁵² Садыкова З.Р. Говоры Оренбургских татар. Казань, Татарское книжное издательство, 1985, с. 32.

baza “bacanaq” mənasındadır.

Azərbaycan dilinin şivələrində “əmi və ya dayı arvadı” mənasında olan *biçə* sözü işlənir: *Biçəm bizə gəldi* (Bərdə); *Biçəm hindi bizdədir* (ADL, I, 51). Əslində, bu söz də *bacı* sözünün fonovariantıdır. Bu söz Azərbaycan dilində ümumi “bacı” mənasında sabitləşmişdir.

Azərbaycan dilinin İraq-Türkman ləhcəsində *bacı* sözü ancaq “böyük bacı” mənasında işlənir ⁵⁵³. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində *bajı//baci* // *boci//bāci* fonovariantlarındadır (ADDA,102).

Ural-Altay və digər dil ailələrində bu sözün paralelləri var: macar *bacsi* “dayı, əmi”, udmurt dia. *beçe* “rəfiqə, bacılıq”, hindi *bahin* “bacı” ⁵⁵⁴, Slavyan dillərində: bolqar *baço* “böyük qardaş”, makedon *bače* “dayı, böyük qardaş”, serb-xorvat *bača* “qayınata”, İran dillərində: tacik *bəci* “ata xətti üzrə dayı, əmi”, *bača* “uşaq, körpə, oğlan”, Kartvel dillərində: gürcü *bico* “oğlan”, Pamir dillərində: *piççe* “böyük qardaş”, Dağıstan dillərində: tabasaran *baççi* “qardaş arvadı”, *biççi* “xala, böyük bacı”, Nax dillərində: çeçen *baza* “ata”.

Bu faktlar da göstərir ki, bu sözlər qədim **ba//*pa* kökündən yaranmış və həm türk dillərində, həm də digər dillərdə yeni mənalar qazanmışdır.

Təsadüfi deyil ki, N.İ.Yeçorov macar dilindəki *batya* “böyük qardaş, əmi”, *bacsi* “dayı”, bolqar dilindəki *baço* “dayı, böyük qardaş” sözləri ilə türk dillərindəki *bacı*

⁵⁵³ İraq-Türkman ləhcəsi. Bakı, “Elm”, 2004, s. 346.

⁵⁵⁴ Дымшиц З.М. Грамматика языка хинди. 1. Письменность, фонетика, морфология. Москва, “Наука”, 1986, с. 58.

sözünün uyğunluq təşkil etdiyini qeyd etmişdir ⁵⁵⁵. Müqayisə edək: Slavyan dillərində: makedon, bolqar *bate* “ata, böyük qardaş”⁵⁵⁶, Fin-uqor dillərində: mordov *batya* “əmi, böyük qardaş”, *bodya* “baba” (ESMY, I, 28), hindi *betā* “oğul” ⁵⁵⁷. Slavyan dillərinin etimoloqları **batya* sözünün səs təqlidi əsasında yarandığını iddia edirlər (ESSY, I, 164). Azərbaycan dilində vaxtilə işlənən *bəccə* “yəni qız xüsusiyyətli oğlan” sözü də, çox güman ki, *bacı* isminin kökü ilə ortaq mənşəyə malikdir.

Dədə. Türk dillərində *dada*//*dadak*//*dedə*//*dədə*//*tete*//*tətü* fonovariantlarındadır.

Tür. “baba” (TS, 1343; TRS, 212; RTS, 173); *Nereye gitmiş ola bilirlər dede?* (A.Mithat. “Denizci Hasan”), tür.dia. “gənc ata” (DS, IV, 1396-1397), Azərb. “ata”: *Dədəm öldü, mən də qaldım on altı-on yeddi yaşında* (ADİL, III, 56), özb. “ata”: *Qulnor ikki haftadan buyon dadasi va onasi bilan birqa xar kuni boğda işləydi* (UDİL, II, 205), türkm. “ata”, türkm.dia. “qardaş”, noq., tat.dia. “atanın balaca qardaşı”, uyğ.dia. “ata”, qaq. “baba, qoca, yaşlı adam”, “ata” ⁵⁵⁸.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “ata, dərvişlərin piri, yaşlı, hörmət mənasında yaşlı adamlara müraciət,

⁵⁵⁵ Егоров Н.И. Опыт этимологизации чувашских терминов родства и свойства. Старший брат // “Этимологические исследования по чувашскому языку”. Чебоксары, 1984, с. 24.

⁵⁵⁶ Куркина Л.В. Изоглосные связи южнославянской лексики // “Этимология”. Москва, “Наука”, 1978, с. 22.

⁵⁵⁷ Дымшиц З.М. Грамматика языка хинди. I. Письменность, фонетика, морфология. Москва, “Наука”, 1986, с. 17.

⁵⁵⁸ Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и Морфология. Москва, “Наука”, 1964, с. 24.

ləqəb” mənalarında işlənmişdir: *Hay! Dədə sultan! Tanrı bunun simizin də alsın, arığın da alsın* (KDQ, 55); *Dədə, qız qarındaşımın yoluna mən nə istərsəm verərmisən?* (KDQ, 53). *Dədə* isminin türk dillərində və dialektlərində fərqli mənaları və fonetik variantları mövcuddur: tür.dia. *dada* “körpə, uşaq”, *dadaş* “oğlan”; “cavan”; “qardaş”, özb.dia. *doda* “ata”, xal. *tata//dədə* “ata” (*d~t*), *dodo* “qadın”⁵⁵⁹, uyğ.dia. *dada* “baba”, “ata” (UDS, 43), tat.dia. *dadu* “qardaş”⁵⁶⁰, *tətə* (*d~t*) “nənə, böyük bacı, xala” (TDDS, 440), *tətə* “böyük qardaş”⁵⁶¹, *tətti//tətə//tətəy* “böyük bacı” (*d~t*) (TTDS, 440), *tütüü//tütəy* “böyük bacı”⁵⁶², çuv. *tete* “böyük qardaş”, qaq. *tətü* “ata”, s.uyg. *tete //tatan* “ana”⁵⁶³.

“Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə 9 mənada qeyd olunmuşdur: 1) “ata”; 2) “baba”; 3) “müqəddəs”; 4) “dayı”; 5) “qardaş”; 6) “böyük qardaş”; 7) “cavan adamlara müraciət”; 8) “xala”; 9) “qadınlara hörmət əlaməti olaraq müraciət” (ESTY, I, 212). Çox güman ki, *dədə* isminin ilkin mənası, yəni prasemantikası “ata” olmuşdur (DTS, 160; DLT, III, 220). Əbu Həyyanın

⁵⁵⁹ Зейналов Ф. Об одном древнем тюркском языке в среднем Иране // “Советская тюркология”. № 6. Баку, 1973, с. 74-79; Мамедов М.А. Язык халаджей. АКД. Баку, 1973, с. 7; 17.

⁵⁶⁰ Баязитова Ф.С. Говоры татар-кряшен в сравнительном освещении. Москва, “Наука”, 1986, с. 48.

⁵⁶¹ Ахатов Г.Х. О восточном диалекте татарского языка // “Вопросы диалектологии тюркских языков”. Баку, Издательство Азерб.ССР, 1958, с. 51-65.

⁵⁶² Садыкова З.Р. Говоры Оренбургских татар. Казань, Татарское книжное издательство, 1985, с. 195.

⁵⁶³ Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. Алма-Ата, Издательство АН Казахской ССР, 1957, с. 114.

lüğətində isə “baba” mənasında verilmişdir (ƏH, 33). C.Klauson da bu sözün ilkin mənasının “ata” olduğunu göstərir. O, “baba” mənasının sonradan yarandığını qeyd edir (GC, 451). N.K.Dmitriyev səhvən, qaqauz dilində olan *dədu* “qoca, baba, dayı” sözünü slavyan dillərinə aid edir⁵⁶⁴. Halbuki həmin söz müxtəlif fonovariantlarda türk dillərində də geniş işlənir və bu tipli qohumluq sözlərinin mənşəyi eynidir. Yəni belə qohumluq sözlərini hər hansı bir dil ailəsinə aid etmək qətiyyən düzgün deyil. Bu cür sözlər nostratik mənşəlidir və bütün dillər üçün universal mahiyyətlidir. Müqayisə edək: ukrayna *did* “baba, yaşlı kişi”, *dedi* “ata” (EDU, II,136), belarus *tata* “ata”, bolqar *dyado* “baba”, baoan *dede* “qoca, qoca adam”⁵⁶⁵. V.İ. Abayev osetin dilində işlənən *dada* sözünün mənşəyini uşaq nitqi ilə bağlayır (İESQY, II,115).

Rus dilində *тятя//tama* sözü “ata, dədə” anlamındadır. M.Fasmer həmin sözlə paralel olan bolqar *tato*, serb-xorvat *tata*, sloven *tata*, çex *tata*, polyak *tata*, qədim hind *tatas* “ata”, qədim prusk *tetis* “baba” sözlərinin uşaq dili ilə bağlı olaraq yarandığını göstərir (ESRY, IV, 27). Orta əsrlərdəki türkmən yazılı mənbələrində *dədə* “ata” anlamını bildirmişdir⁵⁶⁶.

Eyni zamanda digər qohum olmayan dillərdə də bu sözün paralelləri müşahidə olunur: hind *təti* “xala, bibi”, qədim hind *tatas* “ata”, fransız *tata* “xala”, keçuya *tata* //

⁵⁶⁴ Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. Москва, Издательство восточной литературы, 1962, с. 281.

⁵⁶⁵ Тодаева Б.Х. Баоаньский язык. Москва, “Наука”, 1964, с. 139.

⁵⁶⁶ Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. Ашхабад, “Ылым”, 1973, с. 91.

tayta “ata”, alman *tante* “xala, bibi”, *deite* “ata”, rumın *dadă* “böyük bacıya müraciət”, karel *toatto* “ata”, qədim kelt *tat* “ata”. Göründüyü kimi, tipoloji cəhətdən fərqlənən dillərin hamısında bu söz əsasən qohumluq anlayışı bildirir. Türk dillərində olduğu kimi, monqol dillərində də qohumluq terminləri yaş semantikasına görə diferensiallaşmışdır: baoan *du* “kiçik qardaş”. Qədim etrusk dilində *Tute* nəsil adı işlənmişdir (HDE, 203).

E.V.Sevortyan türk dillərində geniş işlənən *dada* formasını İran dillərindən alınma hesab edir. M.Resenen *də:də//de:de* isminin uşaq dilindən alındığını ehtimal edir (ESTY, II, 213). C.Qəhrəmanov XIII əsrdə yazılmış “Əsrarnamə” də *dədə* sözünün “ata”; “təriqət başçısı” mənalarında işləndiyini göstərir⁵⁶⁷.

Azərbaycan dilinin folklor nümunələrində *dədə* sözünün semantikasi (“ata”) öz əksini tapmışdır:

Əziziyəm təndirə,
Odun qala təndirə.
Dədəsizin nə həddi,
Dədəliyə tən dura.
(bayatı).

Qeyd edək ki, Azərbaycanda Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvilər dövlətləri mövcud olan vaxtlarda lələ və dədə titulu olmuşdur. Lələ dövlət başçılarında hərbi məsələləri başa salırmış, dədələr isə onları ideoloji cəhətdən hazırlayırmışlar. Yəni orta əsrlərdə *dədə* titullu şəxslər dövlət başçısının əsas məsləhətçilərindən, müşavirlərindən

⁵⁶⁷ Qəhrəmanov C. “Əsrarnamə”. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1964, s. 68.

biri olmuşdur. Cənubi Azərbaycan şivələrində bu söz “ata”, Dərbənd dialektində *dedə* “baci”, *dedey//dədəy//didəy//dedə* “ata nənə”, “ana” anlamındadır ⁵⁶⁸. Digər qeyri-türk dillərində analogi nümunələrə nəzər salaq: rumın *tata*, luv *tati* “ata”, çex *děd* “baba”, eston *taat* “ata”, latış *deds* “qoca kişi”, polyak *dziad* “yaşlı kişi” (EDSIL, 102), litva *dėde//dėdis* “əmi”, italyan *deda* “xala”. Qədim hind-Avropa mənşəli sindo-meot dillərində **da* “ana” sözü olmuşdur (İSP, 73).

“Kitabi-Dədə Qorqud”da *dadı* söz “dayə, tərbiyəçi” anlamında işlənmişdir: *Mərə, dadı, mən avçı degiləm, bəg oğlu bəgəm - həp sizə dedi* (KDQİL, 70). Bu söz də *dədə* sözü ilə fonoloji cəhətdən çox yaxındır. Azərbaycan dilində aşıq adlarının əvvəlində *dədə* sözü işlənir ki, bu zaman həmin söz “ustad, ustad aşıq” anlamındadır. Xalq içində ustad aşıqlara “dədə” deyilməsi sözün qədim titul təyinatından irəli gəlir: ailədə və onun ardınca cəmiyyətdə, dövlətdə ağsaqqal, müdrik mövqeyində dədələr dayanıbdır ⁵⁶⁹. Türk dillərində *dədə* sözü dini terminologiyaya da daxil olmuşdur. Belə ki, Türkiyədə mövcud olan alevilik təriqətçiliyində *dede* “din adamı” anlamını daşıyır.

Dağıstan dillərində də bu söz işlənir: ləzgi *dede*, xınalıq *deda*, buduq *dida*, tabasaran *duday*, rutul *did* “baba”, udin *dədə* “bibi”, saxur *dek* “ata”, *dex* “oğul”, *didey* “baba”, avar *dada* “ata”, lak *dada* “ana”, buduq *dədə* “nənə”, tabasaran *dada//daday* “ana”, ləzgi *dide* “ana”, xınalıq *dada* “ana”, darqin *dudeş* “ata” (SSSDY,

⁵⁶⁸ Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı, “Elm”, 2009, s. 314.

⁵⁶⁹ Tanrıverdiyev Ə. Azərbaycan dilində türk mənşəli toponimlər. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 1996, s. 86.

99). Udin dilində qohumluq terminlərini tədqiq edən V.Qukasyanın fikrincə, bu söz məhz türk dillərindən Dağıstan dillərinə keçmişdir⁵⁷⁰. Digər paralel faktlara baxaq: sanskrit *taata//tətə*, yapon *titi*, yunan *tata*, latın *tata*, tacik *dodo* “ata”, çin *da* “ata, əmi, dayı, bacı”, çin dia. “bacı” (BKRS, 92), çeçen *dā* “ata”, *dāda// dādin//dādē* “xala, ata”, kürd *dade* “ana”, komi-permyak *ded* “baba” (KESKY, 87), serb *deda* “baba”, nanay *dada* “xala”, inquş *dadi* “ata”, *dada* “baba”, Kartvel dillərində: **deda* “ana”: gürcü *deda* “ana”, meqrel *dida*, çan *dida* “yaşlı qadın, nənə”, svan *di* “ana”, meqrel *dade*, çan *dade//dad* “xala” (ESKY, 69; 71), rus *ded* “baba”, belarus *dzed* “baba”, hindi *dada* “baba”, *dadi* “nənə”⁵⁷¹, moldav *tate* “ata”: *d~t* (QRMS, 88), keçuya *tata* “ata”⁵⁷². S.E.Malov sarı uyğur dilindəki *tete* “ana” sözünün çin dilindən alındığını göstərir⁵⁷³.

Q.Kazımovun yazdığına görə, e.ə.IX əsrin son rübündə Mada ərazisində qeydə alınmış 28 hökmdar adından biri Tata-dır. Aramey və akkad sənədlərində Ta:ta şəklində işlənən bu ad da “ata” mənasındadır. Bəzən oğula müraciətlə işlənmişdir. E.A.Qrantovskinin İran mənşəli saydığı bu söz də Dədə sözüdür. Bu adın mağlara aid olması “ata” mənası daşımaqla yanaşı, bəzən uşaqlara da müraciətlə

⁵⁷⁰ Qukasyan V. Udin dilində qohumluq terminləri // AEA-nın “Xəbər”i. № 9. Bakı, 1961, s. 49-58.

⁵⁷¹ Дымшиц З.М. Грамматика языка хинди. 1. Письменность, фонетика, морфология. Москва, “Наука”, 1986, с. 57

⁵⁷² Каримулин А. Прототюрки и индейцы Америки. По следам одной гипотезы // [http:// http:// kitap.net.ru/ karimullin.php](http://kitap.net.ru/karimullin.php).

⁵⁷³ Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. Алма-Ата, Издательство АН Казахской ССР, 1957, с. 118.

işlədilməsi həmin sözün Dədə sözündən ibarət olduğuna şübhə yeri qoymur⁵⁷⁴. Həmin faktlar bir daha sübut edir ki, bu tip sözlərin dünya dillərində işlənmə tarixi çox qədimdir, eyni zamanda belə sözlər bütün dünya dilləri üçün ümumidir. Biz bu tipli sözləri nostratik mənşəli hesab edirik.

§ 3.0.4. Bitki adı bildirən isimlər

Tütün. tür., türkm. *tütün*, tat. *tüten*, özb. *tutun*, özb.dia. *tutun//tütin*⁵⁷⁵, q.balk. *tyutyun*, çuv. *tidim*, q.qalp. *tyutin//tyutyun*, şor., tel. *tüdiin*.

Tür. “tənbəki” və “tüstü” (TRS, 876); *Tütün koku-yorsun diye beni iter* (N.E.Adivar, TS, II, 1505), Azərb. “yarpaqlarında nikotin olan ot-bitki və həmin bitkinin yarpağı”: *Tütün ən çox papiros istehsalı üçün becərilir* (H.Qədirov, ADİL, IV, 220), özb. “tüstü”: *Uy tutunqa tuldi* (UDİL, I, 235). Digər türk dillərində: q.balk., türkm. “tüstü”, q.qalp. “tüstü” (RKar.S, 214), “tənbəki”⁵⁷⁶, uyğ.dia. “tüstü”⁵⁷⁷, şor. “tüstü” (ŞRS, 56), tat. “tüstü”, tel. “tüstü” (Tel.RS, 88). Azərbaycan dilindəki *od olmasa, tüstü olmaz* məsəli qaraqalpaq dilində *ot bolmasa, tütün bolmas* formasındadır. Göründüyü kimi, əksər türk dillərində “tüstü”, Azərbaycan dilində isə “tənbəki bitkisi”

⁵⁷⁴ Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, “Təhsil”, 2003, s. 239.

⁵⁷⁵ Данияров Х. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнении с узбекским литературным языком. Ташкент, “Фан”, 1975, с. 107.

⁵⁷⁶ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Ч.1. Москва, Издательство АН СССР, 1951, с. 388.

⁵⁷⁷ Малов С.Е. Уйгурские наречия Синьцзяна. Москва, Издательство восточной литературы, 1961, с. 163.

anlamındadır.

Tütün ismi “tüstüləmək” mənasında olan *tüt-* feli ilə *-ün* şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır: *tüt+ün*. Hazırda *tüt-* (“tüstüləmək”) feli bəzi türk dillərində, o cümlədən müasir türk dilində işlənir: *Kahvelerin içi tüten ocakla göz gözü görmez haldeydi* (S.F.Abasıyanık, TS, 10, 2022). Azərbaycan dilinin bədii qaynaqlarında və dialektlərində həmin felin işlənməsi müşahidə olunur. Türk dilində *burnumda tütemek* frazeologizmi (“darıxmaq” anlamında) işlənməkdədir. Azərbaycan dilinin İraq-Türkman ləhcəsində *tütün* “tütün”, “tüstü” mənalarındadır:

*Ha dura-dura yorulduq,
Tütüni vüzdən boğulduq;
Od yanar, tütün çıxar*⁵⁷⁸.

Fars dilində olan *dud* “tüstü” sözü də *tüt* kökünün fonetik formasıdır. Qədim dövrdə *tüt* kök morfemi həm “tüstü”, həm də “tüstüləmək” anlamlarında işlənmişdir. Yəni sinkretik kök olmuşdur. Çağdaş türkmən dilində işlənən *tot* “duman” (Türkm.RS, 641) sözü də *tüt-* feli ilə eyniköklüdür. Deməli, türkmən dilindəki həmin fakt sübut edir ki, *tot-tüt* fleksiyası ilə yeni anlamlı söz yaranmışdır. Bu hadisə də müasir türk dilləri üçün səciyyəvi olmayan, ancaq qədim dil hadisəsi olan fleksiyanın müasir türk dillərindəki reliktidir.

İlkin forma türkmən dilində mühafizə olunmuşdur. Özbək dialektlərində *tutun//tutin* “tüstü” mənasındadır. Qaraqalpaqlar isə tüstüyə *ıs* deyirlər. Çox ehtimal ki, *tütün* isminin ilkin mənası “tüstü”dür. Çünki sözün kökü *tüt-*

⁵⁷⁸ İraq-Türkman ləhcəsi. Bakı, “Elm”, 2004, s. 401.

“tüstüləmək” sözü ilə bağlıdır. “Tənbəki” mənası isə sonradan yaranmadır. Ən qədim türkdilli qaynaqlarda “tüstü” mənasında işlənmişdir (DTS, 601; İML, 79; DLT, I, 400; EUTS, 260); *Ot tütünsüz bolmas, jigit jazuqsuz bolmaz* “Od tüstüsüz, cavan günahsız olmaz” (DTS, 601).

Əbu Həyyan bu sözü “tütün” mənasında izah etmişdir (ƏH, 33). XI-XIV əsrlərdəki yazılı qaynaqlarda “tüstü” anlamında işlənmişdir: *ol suvdan tütün kontı* “su üzərində tüstü qalxdı”⁵⁷⁹. V.V.Radlovun lüğətində *tutun* (tütün) sözü “tüstü”; “tütün”; “çəkilən tənbəki” mənalarında qeyd olunmuşdur: *Tutundan korkun ataşa duşar* “Tüstüdən qorxan oda düşər”; *tutun irmek* “tənbəki (tütün) çəkmək” (OSTN, III, 1572). Orta əsrlərdəki türkmən qaynaqlarında *tütün* “tüstü” mənasında qeydə alınmışdır⁵⁸⁰.

Tütün isminin kökü olan *tüt-* komponentli müxtəlif sözlər qədim türk dillərində işlənmişdir: *tütsük* “çəkmək üçün xoş ətirli çubuq”; *tütsüklüg* “çəkmək üçün çubuğu olan”; *tütsüklük* “ətirli maddələr yandırmaq üçün qab” (QTAS, 114). Qədim qaynaqlarda *tütün* sözü “tüstü vergisi” anlamında da işlənmişdir.

İlkin mənası “tüstü” olan *tütün* isminin semantik inkişafı mənə keçməsi ilə nəticələnmişdir. Yaranan yeni mənalar ilkin, qədim mənənin tədricən passivləşməsinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan dilində *tütün* isminin qədim mənası tamamilə itmişdir. Türk dilində isə qədim mənə mühafizə olunmuşdur. Doğrudur, *tütün* isminin türk və

⁵⁷⁹ Наджип. Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. Москва-Ленинград, “Наука”, 1989, с. 197.

⁵⁸⁰ Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. Ашхабад, “БЫЛЫМ”, 1973, с. 178.

Azərbaycan dillərində əsas mənası (“tütün”) eynidir. Lakin türk dilində “tüstü” mənasının mövcudluğu semantik diferensiallaşmanın reallığını sübut edir. Müasir türk danışığı dilində həmin söz “tüstü” mənasında geniş şəkildə işlənir.

Qədim türk qaynaqlarında *tüt* (“tüstü”) \rightleftharpoons *tüt* (“tüstüləmək”) sinkretik kökü olmuşdur ⁵⁸¹. H.Həsənov *tütün* isminin əvvəllər daha geniş mənalarda (“tütün” və “tüstü”) işləndiyini, hal-hazırda isə yalnız bir mənanın mühafizə olunduğuna əsaslanaraq, Azərbaycan dilində bu sözün mənasının daraldığını qeyd edir ⁵⁸². B.Əhmədov isə yazır ki, *tütün* sözü *tüstü* sözünün öncəki şəklidir ⁵⁸³. Deməli, *tüstü* və *tütün* sözləri eynimənşəlidir. Altay dilinin qara tatar (tuba-kiji) dialektində *tütök* sözü “tüstü” mənasındadır ⁵⁸⁴.

“Oğuznamə”də *tütün* ismi “tüstü” anlamında işlənmişdir: *Dövlətlünün evi tütündən bəllüdür* (“Oğuznamə”, 103); *Tütünlü ev tonmaz* (“Oğuznamə”, 850). Türk dillərindən qonşu fars dilinə də keçmişdir. Fars dilində *tutun* “tütün” mənasını bildirir (PRS, 137). Bu sözün qədim mənası qaqauz (QRMS, 481) və uyğur (URS, 329) dillərində qalmışdır.

Beləliklə, ilkin mənası “tüstü” olan *tütün* isminin

⁵⁸¹ Кажибеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата, “Наука”, 1986, с. 197.

⁵⁸² Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, “Maarif”, 1988, s. 19.

⁵⁸³ Əhmədov B. Leksika məsələləri. Bakı, “Maarif”, 1990, с. 41.

⁵⁸⁴ Баскаков Н.А. Дialect черневых татар (туба-кижи). Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Москва, “Наука”, 1966, с. 159.

vaxtilə mənası genişlənmiş, “tüstü vergisi”; “tütün” tipli əlavə mənə variantları qazanmış, sonralar isə mənaca daralmış və nəticədə, Azərbaycan dilində semantik keçmə prosesi baş vermişdir (“tüstü”-“tütün”). Digər türk dillərində isə qədim mənə ilə yanaşı, sonra qazanılan mənə (“tütün”) saxlanmışdır.

N.K.Dmitriyev bu sözün “tüstü” mənasını daha aparıcı hesab edir⁵⁸⁵. Şimali Qafqazda balkar türklərinin yaşadığı ərazidə Tutun toponimi var. Özbək dilində *tutuni çıkmok* ifadəsi “qəzəbi aşıb-daşmaq” anlamındadır.

Türk dillərindən digər dillərə də keçmişdir: erməni *tutun*, ləzgi *tütün*, kabardin *tütən*, moldav *tutun* “tənbəki” (QRMS, 455), abxaz *tutun*, abaz *tutin*, ubıx *tutun* “tənbəki” (ESAY, I, 73). V.İ.Abayev də bu sözlərin türk mənşəli *tütün* sözü ilə yaxınlığını qeyd edir (İESoy, II, 228). M.Fasmer rus, ukrayna, belarus dillərindəki *тютюн* (“aşağı növ tənbəki”) sözünü türk mənşəli hesab edir (ESRY, IV, 138).

Şaftalı. Bu söz fars mənşəlidir, iki sözün birləşməsindən yaranmışdır: *şaft* “şirin”, *alu* “alça, gavalı” (PRS, 104). Türk dillərində “qaysı” anlamında olan fars mənşəli *zərdalu* sözündə də *alu* sözü işlənir. Dialektlərimizdə *alu* “gavalı”, *ali* “albuxara” mənalarında işlənməkdədir (ADDL, 22-23)

Çağdaş türk dillərində aşağıdakı fonovariantlardır:
şabdal//şaptal//şaftalı//şaptalu//şeftalı//şepdalı//şepdaalı
//şetdaalı.

⁵⁸⁵ Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. Москва, Издательство восточной литературы, 1962, с. 548.

Türk dillərində mənaları belədir: Azərb., tür., q.qalp., noq., türkm. “ətli və dadlı meyvəsi olan ağac növü, hülü”, q.balk. “qaysı” (TDES, 385). Göründüyü kimi, qaraçay-balkar dilində semantik keçid müşahidə olunur. Ümumiyyətlə, bir bitki adı bildirən sözün digər bitki adı bildirən sözə çevrilməsi səciyyəvi və universal semantik proseslərdəndir.

Faktlar sübut edir ki, alınma sözlər də hər hansı bir dilə daxil olduqda bir çox halda semantik dəyişikliyə uğrayır. Orta əsrlərə aid yazılı qaynaqlarımızda bu sözün işlənməsi təsdiq edir ki, *şaftalı* ismi türk dillərinə lap qədim dövrlərdən keçmiş fars alınmalarından biridir:

*Şaftalusına əl uzatdum idi, alma dedi,
Canuma gər nəzər eylər isə, uş alma dərəm.*

(Q.Bürhanəddin).

*Şaftalu deyərdi: Padişahəm,
Fıstıq ki: Əncüm içrə mahəm.
(M.Füzuli).*

§ 3.0.5. Titul adı bildirən isimlər

Ağa. Türk qohumluq terminologiyasında bu söz özünəməxsus yer tutur. Çağdaş türk dillərində fərqli fonovariantlardadır: tuv. *ax*, tür., turkm., qum., noq. *aqə*, qır. *ake*, qaz. *ake//əke*, s.uyğ. *aka//eke//a ka*, uyğ.dia. *aka//üka//ükö//iqə*, xak. *ağa*, xak.dia. *aka*, ur. *aqə//aka*, tuv. *aqə//aqı*, tuv.dia. *akka//akı*, Alt. *aqə//aka//akı*, q.qalp. *əke//aka//akka//üke//yüke*, q.qalp.dia. *ükə*, lob. *ağa//akə//axxa* “qardaş”, çuv. *aqə//akka//aki*, K.tat. *aka*, kr. *axke*, dol. *aqə*, Sib.tat. *aqə//aki//akka*, tat. *aqə*, tat.dia., şor., q.balk.

akka, türkm.dia., tür.dia. *eke*, özb. *aka//eqa//uka//oğa*, özb. dia. *ükə*, ş.yuq. *eke//oken*.

Türkoloji qaynaqlarda *ağa* isminin tarixən “yüksəlmək, qalxmaq, böyümək” mənasında olan *ağ-//ak-//aq-*feli ilə *-a* şəkilçisinin birləşməsindən yarandığı ehtimal edilir: *ağ+a*. Fikrimizcə, bu ehtimal doğrudur. Bəzi qaynaqlarda isə bu sözün **ak-* “qocalmaq” kökündən yarandığı güman edilir. Həmin fel kökü yakut dilində *aqi-*, tuva dilində *akşı-* “qocalmaq” fellərində asemantikləşmişdir. Qədim türk runik yazılarında *ay-* kök feli “yuxarı qalxmaq, yüksəlmək” anlamlarında olmuşdur (DLT, I, 93): *bulit aydi* “bulud yuxarı qalxdı” (DTS, 16). *Ağ-* “qalxmaq, yüksəlmək” feli Azərbaycan dilinin şivələrində indi də işlənməkdədir (ADDL, II, 15).

Ağa sözünün çağdaş türk dillərində diferensial mənalara aşağıdakı kimidir: tür. “cənab, varlı, hörmətli, nüfuzlu şəxs, böyük qardaş” (TRS, 27; TS, I, 20; TS, 10, 28), tür.dia. “qardaş”, “böyük qardaş”; “ata” (DS, I, 74-75), “kiçik qardaş” (DS, V, 1692), Azərb. “sahib, yiyə, hakim, seyid” (ADİL, I, 35), qaq. “böyük qardaş, böyük qohum” (QRMS, 24), turkm. “böyük qardaş, yaşlı adam, hakim, sahibkar” (STY, 15), çuv. “böyük bacı”, “yaşlı xala”; “bibi” (ÇTS, 7-8), çuv.dia. “böyük bacı”, qır. “ata, yaşlı, kişiyyə müraciət forması, əmi, dayı” (Kir.RS,14), s.uyğ. “ana”, “böyük qardaş”, “böyük bacı”, “qoca”⁵⁸⁶, uyğ. “böyük qardaş” (URS, 42), uyğ.dia. “böyük qardaş”,

⁵⁸⁶ Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. Алма-Ата, Издательство АН Казахской ССР, 1957, с. 13.

“kiçik qardaş”⁵⁸⁷, “qadın”, “arvad”; “kiçik bacı” (UDS, 119), uyğ. Sinçzyan şiv. “böyük qardaş, ata, yaşlı qohum”, “sahibkar”⁵⁸⁸, qum. “dayı, əmi”⁵⁸⁹, xak. “baba”⁵⁹⁰, xak.dia. “dədə, baba” (DXY, 22), ur. “böyük qardaş, yaşlı qohum” (US, 21), qaz. “ata” (KTS, 28), tuv. “böyük qardaş”, tuv.dia. “böyük qardaş, əmi, dayı” (ESTuv.Y, I, 83), Alt. “ata”, “böyük qardaş”, “əmi” (ATS, 22), kar. “yaşca böyük adam, qoca” (KRPS, 43), özb.dia. “kiçik qardaş”, baş. “ata”, q.qalp. “sahibkar”⁵⁹¹, “böyük qardaş”, “kiçik qardaş, kiçik bacı”, “ata” (Kar.RS, 18; 691), lob. “böyük qardaş”, “qardaş”⁵⁹², tat. “dayı”, “kişilərə müraciət” (Tat.RS, 21), xak. “baba”, K.tat. “böyük qardaş, dayı, əmi, yaşlı kişi, varlı adam, sahibkar”, kr. “arvadın balaca bacısı”, “ata və ana xətti üzrə dayı”, “kişi”⁵⁹³, dol. “ata”, tat.dia. “əmi, dayı”⁵⁹⁴, şor. “baba” (ŞRS, 15), q.balk. “baba”, “qoca” (Kar.BRS, 4), Sib.tat.dia. “böyük qardaş,

⁵⁸⁷ Малов С.Е. Уйгурский язык (хамийское наречие). Москва-Ленинград. Издательство АН СССР, 1954, с. 135-140; 188-189.

⁵⁸⁸ Малов С.Е. Уйгурские наречия Синьцзяна. Москва, Издательство восточной литературы, 1961, с. 92; 112.

⁵⁹⁰ Грамматика хакасского языка (под редак. Н.А.Баскакова). Москва, “Наука”, 1975, с. 75.

⁵⁹¹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Ч.1. Москва, Издательство АН СССР, 1951, с. 397.

⁵⁹² Малов С.Е. Лобнорский язык. Москва, Фрунзе, Издательство АН Киргизской ССР, 1956, с. 79; 83; 88.

⁵⁹³ Шабашов А. Система терминов родства и особенности этнокультурного развития тюркоязычных народов Крыма/<http://turkolog.narod.ru/info/I202.htm>

⁵⁹⁴ Ахатов Г.Х. О восточном диалекте татарского языка // “Вопросы диалектологии тюркских языков”. Баку, Издательство Азерб.ССР, 1958, с. 51-65.

əmi”, “baba” (ESRDS, 74; SDST, 15), “ata” (ESRDS, 79), türkm.dia. “böyük bacı”⁵⁹⁵, ş.yuq. “ana, qız”⁵⁹⁶, Sib.tat. “əmi”⁵⁹⁷, q.qalp.dia. “ailədə kiçik yaşlı uşaq”⁵⁹⁸, noq. “böyük qardaş” (NRS, 25).

Müasir özbək dilində bu söz *aka-eqa-uka-oğa* formalarında diferensiallaşmışdır. Fonetik fərqlənmə semantik divergeniya ilə nəticələnmişdir: *eqa* “sahibkar, varlı şəxs, yiyə, sahib”: *İt eqasını tanımayıdı*-məsəl (UDİL, I, 437); *aka* “böyük qardaş, özündən böyük kişilərə hörmət əlaməti olaraq müraciət forması” (UDİL, I, 35), *uka* “kiçik qardaş”: *U otasidan yiqırma yoşda kolib, ukalarını kiynilik bilan bokkan* (İ.Raxim. “Çin muxabbat”, UDİL, II, 270); *oğa* “yaxın, doğma insan, özündən böyüklərə müraciət forması, böyük qardaş, hakim” (UDİL, I, 560). Altay dilinin Aladaq ləhcəsində *aka//akı* “əmi, böyük qardaş”, *aqal* “dost, qardaş” (SAAN, 3) mənasındadır. Qədim türk dillərində *aka* “tayfa başçısı” anlamını da ifadə etmişdir. Çağdaş uyğur dilində *ağa-uğa* qoşa sözü “böyük və kiçik qardaşlar” mənasındadır. Bu fakt sübut edir ki, uyğur dilində də *a~u* əvəzlənməsi nəticəsində fono-semantik diferensiallaşma yaranmışdır: *ağa* “böyük qardaş”- *uğa* “kiçik qardaş”. *Ağa* ismi qədim türk abidələrinin dilində

⁵⁹⁵ Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. Ашхабад, “Ылым”, 1973, с. 42.

⁵⁹⁶ Тенишев Э.Р., Тодаева Б.Х. Язык жёлтых уйгуров. Москва, “Наука”, 1966, с. 54.

⁵⁹⁷ Ахатов Г.Х. Диалект западносибирск татар. Уфа, Башкирский государственный университет, 1963, с. 118.

⁵⁹⁸ Доспанова У. Диалектная лексика каракалпакского языка. Нукус, “Каракалпакстан”, 1980, с. 138.

əsasən “böyük qardaş” mənasını ifadə etmişdir: *Men titsu aqam arçuq bilə ayıışip* “Mən-Titsu öz böyük qardaşım Arçukla danışdım” (DTS, 48). XVI əsrə aid olan qırpaq yazılı sənədlərində *aya* “əmi, dayı” anlamında işlənmişdir⁵⁹⁹.

Vaxtilə cağatay türkcəsində *aya* “böyük qardaş”, *ayaça* “xanım” anlamında titul bildirən söz olmuşdur (COW, 5). V.V.Radlovun lüğətində “sahibkar”; “ər”; “sahib”; “allah” mənalarında verilmişdir (OSTN, I, 694-695).

L.Pokrovskaya *ağa* sözünün ilkin mənasının “kişi xətti üzrə böyük qohum” olduğunu göstərir⁶⁰⁰. Əslində isə, bu söz qədim dövrlərdə həm də “qadın xətti üzrə böyük qohum” anlayışını bildirmişdir.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “böyük qardaş, ata, sahib” mənalarındadır: *Ağam Beyrək deyərdim, ozan sana* (KDQ, 63). “Türk dillərinin etimoloji lüğəti”ndə 1) “böyük qardaş”; 2) “dayı”; 3) “ata”; 4) “ataya hörmət əlaməti olaraq müraciət”; 5) “sahibkar”; 6) “böyük”; “böyük hissə” mənalarında verilmişdir (ESTY, I, 70). Altay dillərinin materialları əsasında bu sözün etimologiyasını araşdıran V.Çinçius *ağa* sözünün **aka* formasını

⁵⁹⁹ Абдулин И.А. Протокол от 17 августа 1580 г. Каменецподольского суда на кыпчакском языке // “Исследование языка древнеписьменных памятников”. Казань, 1980, с. 51.

⁶⁰⁰ Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках // “Историческое развитие лексики тюркских языков”. Москва, “Наука”, 1961, с. 36.

daha qədim variant hesab edir ⁶⁰¹. Yenisey abidələrində *eke* “xala, bacı” ⁶⁰², Orxon abidələrində isə *eke* “böyük bacı” mənasındadır. Monqol yazılı abidələrində *eke* “ana” ⁶⁰³, qədim cağatay abidələrində *ağaçca* “xanım”, *akaça* “böyük bacı” mənasında verilir ⁶⁰⁴. Orta əsrlərdə *aqa* sözü türk, Krım tatar, noqay dillərində “hərbi rəis, fəxri titul” anlamlarında da olmuşdur (ESRDS, 74). Həmin söz Naxçıvan dialektinin bəzi şivələrində “ata”, Ağsu şivəsində isə “böyük qardaş” mənalarında işlənir. V.T.Canqıdze Azərbaycan dilinin Dmanisi (Başkeçid) şivəsində bu sözü “böyük qardaş” mənasında qeydə almışdır ⁶⁰⁵. Deməli, Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində bu sözün ən qədim mənalarından biri (“böyük qardaş”) mühafizə edilmişdir. Azərbaycan dilinin dialektlərində həmçinin *akka//qağa* tipli fonetik variantları da mövcuddur. Məsələn, Neftçala, Salyan şivələrində *akka* “böyük qohum, ata, baba”, Zəngilan şivəsində *qağa* “ata, böyük qardaş” mənalarındadır. Bu qədim sözün inkişafında *k*, *x*, *q*, *y* protetikliyi müşahidə edilir: tuv.dia. *xaka//xakay*

⁶⁰¹ Цинциус В.И. К этимологии алтайских терминов родства // “Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков”. Ленинград, “Наука”, 1972, с. 40.

⁶⁰² Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, Издательство АН Киргизской ССР, 1959, с. 179.

⁶⁰³ Поппе Н.Н. Монгольский словарь Мукаддимать Ал-Адаб. Часть I-II. Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1938, с. 152.

⁶⁰⁴ Жанпейсов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка. Алма-Ата, “Наука”, 1989, с. 174.

⁶⁰⁵ Джангидзе В.Т. Дманисский говор Казахского диалекта азербайджанской языка. Баку, Издательство АН Азербайджанской ССР, 1965, с. 103.

“böyük qardaş” (ESTuv.Y, I, 86), sal. *kaka* “böyük qardaş”, türkm. *kaka* “ata” (Türkm.RS, 380), tür.dia. *kaka* “qardaş, böyük qardaş” (DS, VIII, 2599), q.qalp. *yüke//yükə//yukə* “kiçik qardaş”⁶⁰⁶, ş.yuq. *qoqo* “böyük qardaş”⁶⁰⁷. Müasir hindi dilində də *kaka* (“əmi”) variantı var⁶⁰⁸.

XI-XII əsrlərdə ərəb və fars dillərində yazılan ədəbiyyatlarda, təfsirlərdə *aqə* sözü “böyük qardaş” mənasında işlənmişdir⁶⁰⁹. XIV-XVI əsr türk (osmanlı) yazılı qaynaqlarında aşağıdakı mənaları bildirmişdir: 1) “böyük oğul”; “böyük qardaş”: *Der-zəban-ı Həzrət mahdum-ı bürürgə manasına Nitekim Türkiyədə ağa derler*; 2) “ata”: *Ünüm anla mənim sözüm dinlə ağam Kazan, sağına baktım kaskas güldüm*; 3) “əfəndi”; “böyük”, “əmir”: *Bənim sən həm padişahımsan, həm ağam* (Tar.Söz., I, 25).

Ağa isminin müxtəlif tarixi mərhələlərdə semantik inkişafını izlədikdə, məlum olur ki, bu söz türk dillərində qohumluq terminləri sistemində həmişə “böyüklük, ucalıq, hörmət, ehtiram” bildirmişdir. Bu halı müasir türk dillərində və dialektlərində də müşahidə etmək mümkündür: tür. *ağabey* “böyük qardaş”, tür.dia. *ağababa* “ata”,

⁶⁰⁶ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Ч.1. Москва, Издательство АН СССР, 1951, с. 397.

⁶⁰⁷ Тенишев Э.Р., Тодаева Б.Х. Язык желтых уйгуров. Москва, “Наука”, 1966, с. 77.

⁶⁰⁸ Дымшиц З.М. Грамматика языка хинди. 1. Письменность, фонетика, морфология. Москва, “Наука”, 1986, с. 57.

⁶⁰⁹ Cahangirov M. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları. Bakı, “Elm”, 1989, s. 59.

ağbaba “baba”, *ağanene* “nənə”, tat.dia. *ağabey* “atanın böyük bacısı”⁶¹⁰, Azərb.dia. *ağanənə//ağainnə* “uşağın ata nənəsi”: *Atanın anasına bizdər ağanənə deyarix* (ADDL, 18), *Mən ağainnəmi görməmişəm* (ADDL, II, 13), *ağacan* “nənə”, *ağbajı* “dayı arvadı” (ADDL, II, 13-14), *ağabacı* “böyük bacı”, *ağabajı* “böyük qardaşın arvadı” (ADL, 3). *Ağa* sözü türk dillərində müxtəlif mürəkkəb tərkibli qohumluq sözlərinin yaradılmasında əsas komponentlərdən biri kimi çıxış edir. Məsələn: baş. *kaynağa* “ərin böyük qardaşı” (BRS, 313), qaz., qır., tat., tür., xak., şor. *kayn-ağa//kayınağa//qayınağa//kazınoğa* “böyük qayın”, yak. *ağa kılın* “baldız”⁶¹¹.

E.Tenişev salar dilində işlənən *agu//əku* “xala, qız” sözünün monqol mənşəli baolan dilindən keçdiyini ehtimal edir⁶¹². Halbuki, bu sözün həm tunqus-mancur, həm monqol, həm də türk dillərində kişi və qadın xətti üzrə əsasən yaşca böyük qohum semantikasını ifadə etməsi səciyyəvi leksik-semantik hadisələrdən biridir. Yəni müxtəlif türk dillərindəki fərqli semantikaların yaranması bilvasitə eyni kök morfemin fonetik modifikasiyaları ilə əlaqədardır. Bu cür hadisələri alınmalarla bağlamaq düzgün deyil. *Ağa* isminin türk dillərində aşağıdakı derivatları müşahidə edilir: uyg.dia. *aqça* “böyük qardaş, dayı”, *ağaça* “xala, arvad” (UDS, 14), tuv. *aqay* “knyaz arvadı”,

⁶¹⁰ Баязитова Ф.С. Говоры татар-кряшен в сравнительном освещении. Москва, “Наука”, 1986, с. 138.

⁶¹¹ Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках // “Историческое развитие лексики тюркских языков”. Москва, “Наука”, 1961, с. 70.

⁶¹² Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. АДД. Москва, 1969, с. 94.

şor. *ağalı* “ananın böyük bacısı, xala” (ŞRS, 13), qum. *aqav* “əmi”, Sib.tat. *aqabıt* “ata” (ESRDS, 74), uyğ. *ağaynə* “qohum”, *ağičə* “xanım, xala, hörmətli qadın” (URS, 39), q.qalp. *ağayın* “qardaş” (RKar.S, 63), K.tat. *aqay* “ər”, baş. *ağay* “qardaş”, baş.dia. *akay//ağay* “böyük qardaş”, “kişi xətti üzrə yaşlı qohum, əmi, dayı”⁶¹³, Sib. tat.dia. *aqıça* “əmi, böyük qardaş”⁶¹⁴, qaq. *aqalık* “böyük qardaşın arvadı”, qaz. *ağajan* “böyük baci”, yak. dia. *aqas//aqay* “ana” (DSYY, 39), ş.yuq. *eqeçi* “baci”, noq. *akay* “ata”, *aqay* “əmi, dayı” (NRS, 25). Digər dillərdə də *ağa* sözünün derivatları mövcuddur: udmurt *aqayzı* “ərin böyük qardaşı, qayın”, *aqaylık* “qardaşlıq” (ESUY, 52-53), evenk *akun* “böyük qardaş”, mancur *axun* “böyük qardaş”, *axunqa* “böyük oğul”.

Qeyd etdiyimiz kimi, hələ qədim dövrlərdən türk dillərində qohumluq terminləri yaşa, cinsə, böyüklük və kiçikliyə görə diferensiallaşmışdır. Orxon-Yenisey abidələrinə aid olan “Gül Tigin” abidəsində *əkə* “böyük qardaş” - *ükə* “kiçik qardaş”, “Koşo-Saydam” kitabəsində *aka* “ata” - *oqə* “ana”⁶¹⁵ mənasındadır. Müasir dövrdə də bu göstərici bir çox türk dillərində qorunur. Uyğur dilinin Hami ləhcəsində bəzi türk dillərində olduğu kimi, fonosemantik parçalanma baş vermişdir: *əkə* “böyük qardaş” -

⁶¹³ Миржанова С.Ф. Южный диалект башкирского языка. Москва, “Наука”, 1979, с. 87.

⁶¹⁴ Алишина Х.Ч. Тоболо-Иртышский диалект языка Сибирских татар. Казань, Казанский пед.ин.-та., 1994, с. 102.

⁶¹⁵ Радлов В.В. и Мелиоранский П.М. Древне - тюркские памятники в Кошо-Цайдамь. Сборник трудов орхонской экспедиции. IV. Санкт-петербургъ, Типографія императорской академіи наукъ, 1897, с. 19.

üko//uka “kiçik qardaş”⁶¹⁶.

Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində *aqa* titulu adı bildirir: *Bu sıralarda Oğuz herkese şefkat ve sevgi gösterdiğinden yaşlılar ve büyükler kendisine Oğuz Aqa adını verdiler*⁶¹⁷. Türk dillərində *ağa* “böyük qardaş” sözünün əks mənası *ini* (“kiçik qardaş”) sözü ilə ifadə olunur. *İni* “qayın, arvadın ərinin qardaşı” anlamında Azərbaycan dilinin dialektlərində (Balakən, Şəki, Zaqatala) də mühafizə olunmuşdur: *Zəhranın inisinin toyunda Bakidən gəlmişdi oxiyən* (Şəki, ADDL, II, 234). H.Zərinəzadənin qeyd etdiyi kimi, *ağa* sözü türk dillərindən fars dilinə keçmişdir⁶¹⁸. Fars dilində اق ا “böyük qardaş”; “xanın qardaşı”; “hökmran, hakim”; “başçı”; “el və qəbilə başçısı” mənələrindədir (PRS, 33). Vaxtilə Azərbaycanda xanlıqlar dövründə mülkədar, kübar, əsilli-nəsilli qadınlar “ağa” titulu daşıyırdılar. Həmin məna izlərini Azərbaycan dilində işlənən *Ağabəyim* xüsusi qadın adında görmək mümkündür. L.Budaqova görə, bu söz qədim özbək sözü olan *a:ğa//a:ka* sözü ilə sıx bağlıdır. Həmin söz qədim özbək dilində “qadın adından sonra şahzadə və ya xanın qohumu” mənasını bildirmişdir (LB, I, 60). Qədim uyğur dilində *əkə* fonovariantı “qardaş” mənasında işlənmişdir (EUTS, 6).

A.K.Borovkov “Badai al-luqat” əsərində bu sözü

⁶¹⁶ Малов С.Е. Уйгурский язык (хамийское наречие). Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1954, с. 138;188.

⁶¹⁷ Reşideddin Oğuznamesi. Oğuz Destanı. Tercüme ve Tahlili. İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1972, s. 22.

⁶¹⁸ Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər dövrü). Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962, s. 135.

“böyük qardaş”; “cənab” mənalarında qeydə almışdır ⁶¹⁹. S.Y.Malov həmin sözün *aqɑ* formasında və “böyük qardaş” mənasında qədim türk abidələrinin dilində işləndiyini qeyd etmişdir (PDP, 35). Bu söz *aza* formasında türk dillərindən rus dilinə də keçmişdir. M.Fasmer rus dilində işlənən *aza* sözünün məhz türk dillərindən alındığını göstərir. O, həmin sözü “başçı” mənasında izah edir (ESRY, I, 60). Etimoloqlar bu sözün rus dilində XVI əsrdən işləndiyini güman edirlər (EDU, I, 7). Qeyd edək ki, orta əsr rusdilli qaynaqlarda *aza//ozo* sözü həmçinin “hərbi rəis, fəxri titul” anlamlarında da qeydə alınmışdır (SRY, 20). Həmin söz, çox ehtimal ki, ruslarla orta əsrlərdə daha sıx kontaktda olan Kırım tatarlarının dilindən alınmışdır. Türk dillərindən *ağa* ismi digər slavyan dillərinə də keçmişdir: çex *aha*, bolqar *aqɑ*, polyak *aqɑ*, belarus *aqɑ*, ukrayna *aqɑ* “rəis, başçı” (EDU, I, 7-8). Bu qədim sözün dünyanın müxtəlif dillərində işlənməsinin bir səbəbi dillərarası təmasdırsa, digər səbəbi nostratik söz kimi ulu dilin relikti olaraq, fərqli fonovariantlarda və semantikada mühafizə olunmasıdır. Qədim etrusk yazılarında *Ades* “kişi tanrısı” teonimi işlənmişdir (HDE, 5). Türkoloqlar *ağa* sözünü türk və monqol dilləri üçün ortaqlar qrupuna aid edirlər ⁶²⁰. Müxtəlif dillərdə də bu söz fərqli fono-semantik variantlardadır: *baolan ağa* “böyük qardaş”, *oken* “qız”, *udeqey ai//aq’a* “böyük qardaş”, *buryat axay* “böyük qardaş”, *aka//aku//akay* “böyük qardaş, əkiz

⁶¹⁹ Боровков А.К. Бадаи ал-лугат. Словарь Тали Имани Гератского. Москва, Издательство восточной литературы, 1961, с. 42.

⁶²⁰ Kaydarov A., Sədvakasov Ğ., Talipov T. Hazirki zaman uyğur tili. I kisim. Almuta, Kazak SSR Pənlər Akademiyasının Nəşriyyatı, 1963, s. 73.

qardaş, dayı, əmi”, *exe* “ana”, *egeşe* “böyük bacı”, solon *axa//axu* “böyük qardaş”, *aka//eke//okın//okçı* “böyük bacı”, daqur *aka* “böyük qardaş”, *eke//ekçi* “böyük bacı”, evenk *akan//akay* “böyük qardaş”, *akīn* “əmi, dayı”, *axi* “arvad, qadın”, *aka* “əmi, dayı, böyük qardaş”, *aki* “ata və ya ananın kiçik qardaşı”⁶²¹, yukaqir *aka* “böyük qardaş” (HDY, 99), neqidal *aqa//axa//axay//axin* “böyük qardaş, əkiz qardaş”, *exe//eqe//exey* “böyük bacı, atanın kiçik bacısı”, nanay *āq//aqa* “böyük qardaş”, orok *aka* “böyük qardaş”, fin *akka* “qoca qadın”, çin *aqē* “böyük qardaş”, qədim monqol *aqa* “qardaş” (MED, 2), monqol *ah//ax* “qardaş”, *eke//exe* “ana”, monqol dia. *ax* “böyük qardaş”⁶²², *oxin//exin* “qız”, udmurt *aqay* “böyük qardaş” (ESUY, 52), *aka//aki* “böyük bacı” (ESUY, 66), tacik *ako* “böyük qardaş”, mancur *oke* “atanın balaca qardaşının arvadı”, evenk dia. *akn* “böyük qardaş”, *ekn* “böyük bacı”⁶²³, erzyan, mokşa *aka* “böyük bacı, xala” (ESMY, I, 11), *alka* “böyük qardaş” (ESMY, I, 14), karel *akka* “qadın, arvad”⁶²⁴, Dravid dillərində: *akka//akko* “baba, ananın atası”, *akka//akn* “böyük bacı, ana” (DED, 4), assur *axu* “qardaş, dost” (CDAL, 27), *ahatu* “bacı” (AD, 171), *ahhutu* “qardaşlıq” (AD, 186), *uqu* “əhali” (CDAL, 87), mayya

⁶²¹ Эвенкийско-русский словарь. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1958, с. 20-21.

⁶²² Тодаева Б.Х. Язык монголов Внутренней Монголии. Очерк диалектов. Москва, “Наука”, 1985, с. 25.

⁶²³ Новикова К.А. Очерки диалектов эвенкского языка. Ольский говор. Москва, Издательство АН СССР, 1960, с. 127.

⁶²⁴ Языки мира. Уральские языки. Москва, “Наука”, 1993, с. 75.

akan “əmi, dayı”, keçuya *waqe* “əmi”⁶²⁵, yəhudi *’oh* “qardaş”, arami *’aho//ah* “qardaş”, ərəb *ahun* “qardaş” (GOA, 21), İran dillərində: **ahu* “ağa”, pəhləvi *ahu* “qardaş” (ESİY, I, 101), yunan *aqos*, mancur *ago* “qardaş” (TDE, 11), akkad *aha* “bacı”, qədim hind-Ari dillərində *akka* “ana” (EWA, 3), latın *āqnātus* “kişi xətti üzrə qohum” (LRS, 50), *avus* “baba, əcdad” (LRS, 123), Ural dillərində: *ække//æge*, *aki* “atanın böyük qardaşı” (EDUL, 26). Türkologiyada bu sözün mənşəyi haqqında ziddiyyətli fikirlərə rast gəlinir. P.Şmidt *ağa* sözünü çin, C.Dörfer monqol, V.Çinçius isə tunqus-mancur mənşəli hesab edir. V.Çinçiusun fikrincə, *aka~aqa~ ağa~eke~eqe* vokativlərin qısalması, abreviaturası nəticəsində yaranmışdır. Onun qənaətinə görə, ilkin tam forma ancaq tunqus-mancur dillərində iki yaxın variantda mühafizə olunmuşdur: **akun- *ekun* (tunqus), *axun-exun>eyun* (mancur). V.Çinçiusun fikrincə, həmin söz də iki hissədən ibarətdir: *a/e-xun*: *a* “erkək”, *e* “günəş”, “dişi”, *kün* “qohum, əhali”⁶²⁶. H. Vamberi isə hesab edir ki, həmin söz “boz, gümüşü, ay” mənalarını bildirən *ak:ay* sözləri ilə də bağlıdır (ESTY, I, 70-71). Ancaq H.Vamberinin fikri, real səslənmir. Ehtimal ki, sözün qədim fonetik variantları *akka~aka~aqa* olmuşdur, *aka//akka* forması ilə *aqa//ağa* formasının semantik əsası eynidir. Ancaq tədqiqatçılar “böyük qardaş” mənalı *a:ğa* formasına nisbətən, *aka//akka* formasının

⁶²⁵ Каримулин А. Прототюрки и индейцы Америки. По следам одной гипотезы // <http://kitap.net.ru/karimullin.php>

⁶²⁶ Цинциус В.И. Алтайские термины родства и проблема их этимологии // “Проблема общности алтайских языков”. Ленинград, “Наука”, 1971, с. 44 - 45.

daha qədim olduğunu ehtimal edirlər. E.V.Sevortyan *ağa* sözünü mərkəzi mənası “qoca”; “qocalmaq” olan *ak-//ağ-* kökü ilə bağlayır, *-ka//ka* proses bildirən şəkilçilərin onlara artırılmasını həmin sözün etimologiyası üçün əsas hesab edir (ESTY, I, 70). Lakin bu ehtimal *ağa* isminin etimoloji şərhində öz təsdiqini tapmır. Bəzi dilçilər isə bu sözün kökünü ərəb dilinə bağlayırlar (Kaz.TKES, 19; KÇRS, 133). Bizim fikrimizcə, *ağa//aka //aqa* nostratik mənşəli sözlər sisteminə daxildir. Analoji dil faktları ilə sübut edirik ki, bu sözün kökü ulu dillə, yəni ilk proto dillə bağlıdır. “Avesta”da *Akaman* “şər allahı” mənasındadır. Hətta qədim Misir mifologiyasında *Aker* “yer allahı” idi. Qədim hind-Avropa dillərində *akka* “ana” sözü də olmuşdur (PIEED, 60).

S.Starostin protoaltay dilləri üçün bu kökü **āka* (“böyük qardaş”) formasında bərpa etmişdir ⁶²⁷. N.İ.Hacıyeva bu sözün qədim monqol dilində *aqa* şəklində işləndiyini qeyd edir ⁶²⁸. Dilimizdə işlənən *ağ eləmək* ifadəsindəki *ağ* sözü ərəb dilində işlənən “sözə baxmaq” mənasında olan *aq* sözü ilə əlaqələndirilir ⁶²⁹. Yəni bu sözlərin kökü eynimənşəli deyil. Apelyativ mənası “bəy”; “sahib”, “hakim”; “zadəgan”; “böyük qardaş” və s. olan *ağa* sözü Azərbaycan antroponimik vahidlər sisteminə həm yalnız türk mənşəli (Ağadadaş, Ağalar, Xanağa, Balağa və s.), həm də hibrid (Ağazadə, Əlağa,

⁶²⁷ Starostin S. Altaic etymology // [www. starling.rinet.ru.html](http://www.starling.rinet.ru.html).p.61.

⁶²⁸ Гаджиева Н.З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. Москва, “Наука”, 1979, с. 58.

⁶²⁹ Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, “Maarif”, 1988, s. 241.

Əliağa və s.) antroponimlərin tərkibində işlənmişdir⁶³⁰. Qədim atəşpərəstlik dininin kitabəsi olan “Avesta”da *ahe* sözü “yiyə, ev sahibi, cənab Allah” anlamlarını ifadə etmişdir⁶³¹. Bu sözün qədimliyini onun həm də teonim kimi işlənməsi sübut edir. Belə ki, qədim assur yazılarında *Aku* sözü “Ay allahı” anlayışını ifadə etmişdir (CDAL, 32-33). Şumer dastanı olan “Gilqamış”da Kişa sülaləsinin axırıncı rəhbərinin, başçısının adı *Aqqa* olmuşdur⁶³². Apelyativ leksikadan onomastik leksikaya keçən *ağa* ismi müstəqil ad kimi də (Ağa) işlənir. Həmin sözün tarixi inkişafının mənbələr əsasında izlənilməsi bu nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, tarixən *ağa* ismindən “kişi və qadın xətti üzrə böyük qohum” anlamlı çoxlu sözlər törəmişdir. Bu sözün “zadəgan”; “sahibkar”; “bəy”; “sahib, hakim” və digər mənalara isə sonralar yaranmışdır. Yəni tarixən qohumluq adından titul adına semantik keçid olmuşdur. Zəngin faktlar sübut edir ki, Altay dillərində *ağa* sözünün fonosemantik şaxələnməsi nəticəsində müxtəlif qohumluq sözləri yaranmışdır. Bu qədim kök söz müxtəlif dillərdə əsasən “qardaş-bacı-ata-ana-yaşlı, böyük qohum-baba, xala” semantik xətti üzrə inkişaf keçmişdir. Altay (oyrot) dilinin şimal dialektlərindən olan tatar çalkanların (kuu-kiji) dilində *aja* “qardaş”⁶³³, qara tatar (tuba-kiji) dia-

⁶³⁰ Tanrıverdiyev Ə. Azərbaycan dilində türk mənşəli antroponimlər. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 1996, s. 58.

⁶³¹ Şəfizadə V. Zərdüşt, Avesta, Azərbaycan. Bakı, “Elm”, 1996, s. 263.

⁶³² Крамер С. Шумеры. Первая цивилизация на Земле. Москва, ЗАО Центрполиграф, 2002, с. 60.

⁶³³ Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка-Диалект Лебединских татар чалканцев (куу-кижи). Москва, “Наука”, 1985, с. 134.

lektində isə *aka//aqa* “böyük qardaş, başçı”⁶³⁴ sözləri də var. E.V.Sevortyan *ağa* isminin “qadın”; “xanım” mənalarının türk dillərinə məhz monqol dillərindən keçdiyini iddia edir (ESTY, I, 70). A.Axundov *ağa* sözünün Azərbaycan dilində yeni mənalarının (“hakim, sahibkar”) fars dilindən təkrar alınmalar nəticəsində yarandığını ehtimal edir⁶³⁵. Tədqiqatlar göstərir ki, *ağa* isminin işlənmə arealı çox genişdir. Bu söz nəinki türk, monqol, tunqus-mancur dillərində (yəni Altay dillərində), eləcə də Ural dillərində müştərək işlənən bir sözdür. Yuxarıdakı faktlar göstərir ki, türk qohumluq terminologiyasında *ağa* isminin geniş işlənmə dairəsi var. Müqayisə üçün qeyd edək ki, Dağıstan dillərinə aid olan abxaz, abaz dillərində *ax//axu* “knyaz”, ubıx dilində *xu* (a reduksiyası baş verib) “knyaz, tayfa başçısı” mənalarındadır (ESAY, I, 34). Bu sözlərin də türk dillərində işlənən *ağa* sözü ilə bağlılığı şübhəsizdir. Digər paralellərə baxaq: ərəb *ax//əxi* “qardaş”, *uxtun* “bacı”, erməni *axper* “qardaş”, ingilis *akin* “qohum”, yapon *akey* “böyük qardaş”, fars *kaka* “böyük qardaş, əmi”, tabasaran *qaqa//qaqay* “ata”, qunz *axə*, xvarşin *axu* “qadın” (SSSDY, 99), akkad *ah//ahu//ahum* “qardaş”⁶³⁶, koreya *aka* “kiçik uşaq” (KED, 1080), bolqar *kaka* “böyük bacı”, daqur *akaa//ahe* “böyük qardaş”, qədim hind *akka* “ana”, monqol-xalxa *avqa* “əmi” (“ata

⁶³⁴ Баскаков Н.А. Диалект черневых татар (туба-кижи). Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Москва, “Наука”, 1966, с. 173.

⁶³⁵ Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, “Maarif”, 1988, s. 240.

⁶³⁶ Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. Москва, “Наука”, 1967, с. 210.

xətti üzrə”), xamniqan *egeçi* “böyük bacı”, *akaī* “qardaş”, saam *akka* “qadın”, şumer *aqā* “ata”⁶³⁷, komi-permyak *akka* “xaç anası”, *ak* “qadın, arvad”, karel *akka* “yaşlı qadın”, vepsk *akka* “xaç anası” (KESKY, 31), çin *agong* “baba”, *gege* “böyük qardaş”, *dage* “böyük qardaş” (BRKY, 25; 93; 154). Ehtimal ki, *gege*, *dage* sözlərindəki *g* və *d* protetik səslərdir.

Bəy. Türk dillərində fərqli fonovariantlarda işlənir: tür., qaç. *bey*, qum., qır. *biy*, türkm. *beq//beg*, yak. *bii*, uyğ. *bəq//bək*, q.qalp. *biy//beq*, ur., tuv. *beq*, şor. *piy//pəq*, q.balk. *bek*, tat. *bi*, tat.dia. *biy*, lob. *bək*, s.uyğ. *peğ*.

Tür. “ər”; “kişi” (TRS, 112); *Həyatıma son vermək istediğim gün bu gerçeği beyimin yüzüne haykıracığım* (H.R.Gürpınar, TS, I, 177), türkm. “ağa”: *Alu beg onun yanına gelende, ol Alu begin iki quzunu özünün iki oğluna alup bermek için zorluk bilen hutba okatdu*⁶³⁸, Azərb. “toyu edilən, evlənən oğlan”: *Ənvər məclisin yuxarı başında oturan və təkliyinə görə bəyə oxşamayan Əhmədə baxdı və sözə başladı* (M.Cəlal, ADİL, I, 241).

Son dövrlərdə ictimai-siyasi quruluşun dəyişməsilə əlaqədar olaraq müasir Azərbaycan dilində bu sözün kişilərə müraciət forması kimi də işlənməsi (cənab mənasında) müşahidə olunur. Digər türk dillərində aşağıdakı mənələrdədir: kar. “ağa”, qır. “varlı, kapitalist, sahibkar”, uyğ. “rəis”, tat. “knyaz”, tat.dia., şor. “knyaz, cənab”,

⁶³⁷ Azərtürk T. Mixi yazılarının mənşəyi. Kimindir onlar. USA, Seattle, 2002, s. 23.

⁶³⁸ Abu Bekr Təhrany. Akgoyunly türkmenlərinin tarixy. Aşgabat, “Miras”, 2005, s. 166.

ur. “başçı”, q.qalp. “feodal titulu”, “hakim”, “ağa, sahibkar”⁶³⁹, lob. “ağa”, s.uyğ. “rəis”, yak. “böyük qardaş, ata xətti üzrə yaşlı qohum”, q.balk. “zəngin adam”. Qeyd edək ki, müasir türk dillərində *bey* ismi kişi adlarından sonra hörmət bildirən söz kimi də geniş şəkildə işlənir. Bizim fikrimizcə, *bey//bəy* sözünün ilkin, qədim mənası “başçı, rəhbər, tayfa başçısı” olmuşdur. Həmin ilkin məna Altay dilinin şimal dialektlərindən olan qara tatar (tubakiji) dialektində mühafizə edilmişdir⁶⁴⁰. Karaim dilində *bəy//biy* sözündən düzəlmiş *biyçe//biyke* sözü “xanım, varlı qadın” mənasındadır (KRPS, 441). Qədim türk yazılı abidələrinin dilində “rəhbər”; “knyaz”; “ər”; “ağa” mənalarında işlənmişdir (DLT, I, 22): *Altı bağ bodunqa beg ertim* “Altı bağ xalqının rəhbəri idim”; *javlaq tıllıy begdan kerü jalqus tul jeg*: “acıdil əri olmaqdan, dul olmaq yaxşıdır” (DTS, 91). Tuva dilində *beq* sözü qohumluq termini kimi “ərin böyük qardaşı, qayın”⁶⁴¹, kryaşen tatarlarının dilində *bey* formasında “qayın” mənasındadır⁶⁴². Göründüyü kimi, həmin söz türk dillərində semantik keçidə məruz qalmışdır. Yəni titul adı qohumluq bildirən sözə çevrilmişdir. Macar dilində bu

⁶³⁹ Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Ч.1. Москва, Издательство АН СССР, 1951, с. 325; 326; 328.

⁶⁴⁰ Баскаков Н.А. Дialeкт черневых татар (туба-кижи). Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Москва, “Наука”, 1966, с. 108.

⁶⁴¹ Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках // “Историческое развитие лексики тюркских языков”. Москва, “Наука”, 1961, с. 70.

⁶⁴² Баязитова Ф.С. Говоры татар-кряшен в сравнительном освещении. Москва, “Наука”, 1986, с. 28.

sözün *bö* (“varlı”) paraleli var. Qırğız etimoloqu K.Seydakmatov bu sözün *bek* “knyaz” sözündən yarandığını ehtimal edir (KTKES, 52). Altay mifologiyasında *Erlük-biy* yeraltı dünyanın sahibidir. Tatar dilinin Orenburq şivələrində *bəy* kökündən törəmiş *biyem* “qayınana”, *biata* “qayınata” sözləri var⁶⁴³. Uyğur dilinin Hami ləhcəsində *bək* “rəis” anlamındadır⁶⁴⁴. Özbək şivələrində *big* fonovariantında da işlənir. Başqırd dilinin şərq dialektlərində *bay* “ər” mənasındadır⁶⁴⁵. Türkmən dilində belə bir məsəl var: *Deqmeqin qul ataama, deqerin beq ataana*⁶⁴⁶. Türk dilində *bey* və *bay* sözlərinin paralel şəkildə “cənab” (müraciət forması) kimi işlənməsi həmin sözlərin eyni mənşəli olduğunu bir daha sübut edir. Maraqlı bir müqayisə: ukrayna dilində *bax* “oğlan”, *baysak* “oğlan” sözləri mövcuddur (EDU, I, 55; 89). O.Süleymenov rus eposu ehtimal olunan “İqor polku haqqında dastan”da işlənən *buy* sözünün *bəy* sözü ilə semantik yaxınlığının olduğunu qeyd edir⁶⁴⁷. Orta əsrlərdən rus dilində işlənən *бояр// боярин* (əyan) sözü də türk mənşəli *bəy+ər* sözlərinin birləşməsindən yaranmışdır. Türk dillərindən rus dilinə həm *бай*, həm də *бек* variantları keçmişdir. A.Preobrajenskiy türk mənşəli bu sözün rus dilində *бекъ//бей//бегъ*

⁶⁴³ Садыкова З.Р. Говоры Оренбургских татар. Казань, Татарское книжное издательство, 1985, с. 140.

⁶⁴⁴ Малов С.Е. Уйгурский язык (хамийское наречие). Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1954, с. 141.

⁶⁴⁵ Максютова Н.Х. Восточный диалект башкирского языка. Москва, “Наука”, 1976, с. 163.

⁶⁴⁶ Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. Ашхабад, “Ылым”, 1973, с. 69.

⁶⁴⁷ Süleymenov O. AZ-YA. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, s. 39.

variantlarında və “ağa, rəis, türk məmurunun titulu” anlamlarında işləndiyini göstərmişdir (ESR, I, 22). Hələ XV-XVI əsrlərdə rus dilində *бек* sözü “türk məmurlarının titulu” anlayışını ifadə etmişdir (SRY, 130). Bu fakt sübut edir ki, orta əsrlərdə *bəy* sözü rus dilinə keçmişdir. N.A.Baskakov *bek* sözünün “ağa, cənab, rəis” kimi titul mənalarının yaranmasını çin dilinin təsiri ilə izah edir⁶⁴⁸. Bolqar dilində *baye* “böyük qardaş”, evenk dilində *bey* “kişi, erkək, insan” (SSTMY, I, 122) mənasındadır. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *bəy* // *bəg* variantlarında “hakim”; “şahzadə” mənalarında işlənmişdir: *Könül verib sevdiyim, Bəy yigidim Qazan* (KDQ, 78); *Bayandır xan iyirmi bəhadur sancaq bəyini Yeynəyə yoldaşlığa belə qoşdu* (KDQ, 111). Türk siyasi leksikonunda *bəy* sözünün özünəməxsus yeri vardır. Orta əsrlərdə Türkiyədə Anadolu bəylikləri adlı ərazi vahidləri yaranmışdı. XVI əsrdə Osmanlı hökmdarı Sultan Süleyman Qanuni məşhur sərkərdəsi Barbarossaya *bəylərbəyi* (komandanlar komandanı) titulu vermişdi⁶⁴⁹.

Qazaxıstanda Bayqara, Baybulak⁶⁵⁰, Türkiyədə Beyşehir, Şimali Qafqazda balkarlar yaşayan ərazidə Biy Kaçı, Biylik toponimləri var. Əski türk yazılı qaynaqlarında *bayat* “titul”, *bayat* “allah”, *baı* “varlı” mənasını bildirən sözlər

⁶⁴⁸ Баскаков Н.А. К этимологии собственных тюркских имен в русских летописях антропонимы узов (огузов) черных клобуков // “Теория и практика этимологических исследований”. Москва, “Наука”, 1985, с. 30-34.

⁶⁴⁹ Çimen Ali. Tarihi Değiştiren Askerler. İstanbul, Timaş Yayınları, 2009, s. 345.

⁶⁵⁰ Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, “Наука”, 1974, с. 46.

olmuşdur (PDP, 367). Çuvaş dilində *pui*- “varlanmaq”, Altay dilinin kumandı-kiji dialektində *bayla*-“varlanmaq”⁶⁵¹, monqol mənşəli baoan dilində *bayan* “varlı” mənasındadır. Qədim monqol dilində *baya*- “varlanmaq”, qədim tunqus dilində **bay* “varlı” sözləri işlənmişdir (MED, 8).

S.E.Malov Orxon-Yenisey yazılarında *bæg* sözünün “rəhbər, knyaz” mənalarında işləndiyini qeyd edir (PDP, 369). Qədim uyğur dilində *bæg* “şahzadə, əfəndi, kişi, ər, erkək” anlamlarında olmuşdur (EUTS, 37). Yenisey yazılarında *beq* sözü “knyaz” mənasında qeydə alınmışdır⁶⁵². Əski türk yazılarında Bæg Arslan, Bæg Taş, Bæg Təmir, Bæg Bars, Bæg Buka antroponimləri işlənmişdir. Türk dillərindən Şimali Qafqaz xalqlarının dillərinə də keçmişdir. Çeçen və inquş dillərində *bek* şəklində işlənir. Dağıstan dillərindən biri olan tabasaran dilində *bay* “oğlan” mənasındadır.

A.N.Samoyloviç türk dillərində işlənən *bar*, *bay*, *beq*, *bey* sözlərinin eyni mənadan (“varlı, zəngin“) törəndiyini göstərir⁶⁵³. Əbu Həyyan öz lüğətində yazır: “bəy-türkmənlərdə-əmiridir; qıpçaqlarda-bay” (ƏH, 27). Doğrudan da, *bəy* sözünün *bay* (“varlı”) kökündən yaranması ehtimalı ağılabatandır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində *bay* sözü arxaikləşsə də, əksər türk dillərində indi də

⁶⁵¹ Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка-Диалект кумандинцев (куманды - кижки). Москва, “Наука”, 1972, с. 205.

⁶⁵² Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, Издательство АН Киргизской ССР, 1959, с. 199.

⁶⁵³ Мусаев К.М. А.Н.Самойлович и сравнительная лексикология тюркских языков // “Советская тюркология”. № 5. Баку, 1973, с. 51.

işlənir. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *bay-//bayı-* feli “varlanmaq” anlamındadır: *Qadir Tənri verməyincə ər bayımaz* (KDQİL, 28). Q.Aydarov “Bilgə xaqan” abidəsində *bəy* sözünü “rəis”; “knyaz” mənalarında qeydə almışdır⁶⁵⁴. Qaraqalpaq dilinin dialektlərində *bay* sözü “ər, qadının həyat yoldaşı” anlamını ifadə edir⁶⁵⁵.

Fikrimizcə, tarixən ablaut hadisəsi nəticəsində *bay* ~ *bəy* əvəzlənməsi baş vermişdir. Məlumdur ki, türk dilləri aqlütinativ quruluşa malik olsa da, fleksiya əlamətləri də bu dillərdə müşahidə olunur⁶⁵⁶. Çağdaş türk dilində işlənən *bayan* (xanım) sözü də *bay* kökünün derivatıdır. Vaxtilə Azərbaycan dilində *bəyim* “bəyin arvadı” titulu da olmuşdur. Hazırda həmin söz Bəyim antroponimində mühafizə olunmuşdur⁶⁵⁷.

Evenk dilində *bay* “zənginlik, var-dövlət” anlayışını ifadə edir. Evenk dialektlərində bu qədim kök söz tamamilə yeni anlam qazanmışdır. Belə ki, evenk dialektlərində *bey* “adam, insan” mənasındadır⁶⁵⁸. Ümumiyyətlə, tunqus-mancur dillərində *beq//bey//beye* “kişi, erkək, insan, bədən” (SSTMY, I, 122) anlayışlarını bildirir. Həmçinin tunqus-mancur dillərində *beyle*, monqol dillərində

⁶⁵⁴ Айдаров Г. Язык орхонского памятника Бильге-кагана. Алма-Ата, “Наука”, 1966, с. 25.

⁶⁵⁵ Доспанова У. Дialeктная лексика каракалпакского языка. Нукус, “Каракалпакстан”, 1980, с. 35.

⁶⁵⁶ Mirzəliyeva M. Türk dillərində fleksiya // “Tədqiqələr”. Bakı, “Nurlan”, 1999, s. 165-172.

⁶⁵⁷ Тодаева Б.Х. Словарь языка ойратов Синьцзяна. Элиста, Калмыцкое книжное издательство, 2001, с. 63.

⁶⁵⁸ Новикова К.А. Очерки диалектов эвенкского языка. Ольский говор. Москва, Издательство АН СССР, 1960, с. 73.

beyl//beyle sözü “knyaz” titulunu ifadə edir. Tunqus-mancur dillərində *beyse* “knyaz” arxaizmi də var. Bu sözlərin də *bəy* kökü ilə birbaşa əlaqəsi var. XVII əsrə aid monqol abidəsi olan “Şara Tudci” əlyazmasında da *beiise* sözü “knyaz titulu” anlamında işlənmişdir ⁶⁵⁹.

Müasir Altay dilində *bay* “varlı” mənasındadır (RAS, 32). XIII əsrə qədərki türk dillərində *bayu-* (“varlanmaq”) feli işlənmişdir: *bayur bodnu*: “onların xalqı varlı oldu” (GC, 384). Bu fakt da *bay//bəy* sözlərinin tarixən homogen kök olduğunu bir daha sübut edir. Sonrakı inkişaf prosesində *bəy* isminin semantik həcmi daha da genişlənmişdir. XX əsrin əvvəllərinə qədər *bəy* sözü “zadəgan təbəqəsinə mənsub olan adam”; “oxumuş ziyalı adamlara verilən ad”; “hakim təbəqədən olan adam”; “varlı mülkədar”; “rəis”; “hakim” tipli geniş mənə variantları qazanmışdır.

Orta əsrlərdə türk (osmanlı) dilinin yazılı qaynaqlarında *bəy* ismi *beğ//bek//biğ* variantlarında aşağıdakı mənələrdə işlənmişdir:

- 1) “ər”: *Söyler eydür bu değıl benim beğüm,
Uyur iken düşte üç kez gördüğüm;*
- 2) “kiçik dövlət naziri”:
*O vaktın haseki olur dahi bek,
Bu söz gerçəkliğıne tutmagıl şək;*
- 3) “əmir, nüfuzlu, sözü keçən, varlı adam”:
*Beğünle irileşme tutğıl öğüt,
Eger ol katı tutsa sen sehl tut.*
(Tar.Söz., I, 479).

⁶⁵⁹ Шара Туджи. Монгольская летопись XVII века. Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1957, с. 195.

Bu söz V.V.Radlovun lüğətində “varlı”; “sahibkar”; “ər”; “qəhrəman” mənalarında qeyd olunmuşdur (OSTN, IV, 1421). “Bəy” apelyativi Azərbaycan dilində həm türk mənşəli (Bəylər, Bəybala, Bəyverdi, Elbəy və s.), həm də hibrid (Əlibəy, Əzizbəy və s.) antroponimlərin tərkibində işlənməkdədir ⁶⁶⁰. Azərbaycanda *bəy* tərkibli çoxlu toponimlər mövcuddur: Kərimbəyli, Əhmədbəyli (Füzuli), Məmmədbəyli (Zəngilan), Əlibəyli (Qax). Digər türk dillərində də *bəy* apelyativinin toponimlərin tərkib hissəsi kimi işlənməsi müşahidə olunur. Yəni türk toponimiyasında *bəy* leksemi fəal işlənən komponentlərdən biridir. Tatar dilində *bay//bek//bik* komponentli Atabay, Baymorat, Baybek, Bikmulla, Bikmirza antroponimləri var ⁶⁶¹. *Bey//bəy* isminin ilkin mənası müasir qaqauz dilində qalmışdır (QRMS, 78). Türk dillərindən osetin dilinə də keçmişdir. Osetin antroponimlərində *bəy//biy//bey//bi* komponentli sözlər var: Aslanbey, Albeq, Alubeq, Beksoltan ⁶⁶². Türk etnoslarının adlarında da *bey//bəy//bek* komponenti mövcuddur. Oğuzların yeddinci tayfası Bektilli adlanırdı.

F.Cəlilov yazır: “Türk dillərində *bay/ba; boy/pay/pəy*; Azərbaycan dialektlərində *bəy/bək/bay*; xəzər dilində *bak//bek* (Əl-İstəxri), qədim türk yazılarında isə *beq*

⁶⁶⁰ Tanrıverdiyev Ə. Azərbaycan dilində türk mənşəli antroponimlər. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 1996, s. 60.

⁶⁶¹ Ахметзянов М.И. Древнетатарские личные имена в родословные записях // “Исследование языка древнеписьменных памятников”. Казань, Институт языка и литературы им. Г.Ибрагимова, 1980, с. 125.

⁶⁶² Абаев В.И. Тюркские элементы в осетинской антропонимии // “Теория и практика этимологических исследований”. Москва, “Наука”, 1985, с. 24-29.

şəklində olan bu sözün arxetipini morfoloji yozuma görə, *baq* şəklində bərpa etmək lazım gəlir. Həmin söz tanrı, qəbilə, qəbilə başçısı, şəxs, kahin, qəbilənin ərazi adı kimi sözlərdə işlənmişdir. Qədim Ön Asiyada tanrı adı kimi yayılan *baq* sözünün həm bayat (DLT, II, 186), həm də bağa (Malov, 1939, 90) derivatları qədim türk yazılarında da tanrı anlamını saxlamışdır. Həmin anlamda İran və slavyan dillərinə də keçmişdir (bak, bağa, boq)⁶⁶³. Q.Kazımov Maday, Manna, mağ sözlərinin kökü olan *ma//ba* morfemi ilə *bəy* sözünün eyni mənşəli olmasını *b>m* keçidinə əsasən izah edir⁶⁶⁴. Deməli, rus dilindəki *бог* “allah” sözü *mak//bak//baq* sözünün transformasiya olunmuş formasıdır. Ümumiyyətlə, **ba* kök morfemi ən qədim söz köklərindən biridir. Bu faktı əski mifoloji qaynaqlar da təsdiq edir. Məsələn, qədim Misir mifologiyasında *ba* insanın mahiyyətini təşkil edən əsas elementlərdən biri olmuşdur⁶⁶⁵. Qədim özbək və uyğur dillərində həmin kökün derivatı olan *bayat* sözü “allah, tanrı” mənasında idi⁶⁶⁶. Türk dialektlərində “bəy” mənasında işlənən *ba* kökü mühafizə olunmuşdur (DS, II, 446). Hazırda buryat dilində *ba* kök morfemi “başçı” anlamında işlənməkdədir⁶⁶⁷.

⁶⁶³ Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, “Maarif”, 1988, s. 146.

⁶⁶⁴ Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, “Təhsil”, 2003, s. 222.

⁶⁶⁵ Мифологический словарь. Москва, “Советская энциклопедия”, 1991, с. 82.

⁶⁶⁶ Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI–XIV вв. Ашхабад, “Ылым”, 1973, с. 26.

⁶⁶⁷ Жанпейсов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка. Алма-Ата, “Наука”, 1989, с. 150.

A.Məmmədov qədim şumer dilindəki *be* “cənab, hökmdar, hakim” sözü ilə türk dillərindəki *bəy* sözünü müqayisə etmişdir. Onun məlumatına görə, türklərin əcdadları olan hunların dilində də *bəy* sözü titul mənasını bildirmişdir ⁶⁶⁸. N.A.Baskakov *bek* sözünün “ağa, cənab, knyaz” mənalarında işlənməsini Çində yaşayan türkdilli xalqların dili ilə əlaqələndirir ⁶⁶⁹. Qeyd edək ki, orta əsrlərdə Azərbaycanda mövcud olan Eldənizlər dövlətində *bəy* komponentli *atabəy*, Osmanlı imperatorluğu dövründə isə *sancaqbəyi* titulları olmuşdur.

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının qəhrəmanlarından biri olan Qazan xan da *bəylərbəyi* titulu daşıyır. Böyük Səlcuq İmperatorluğu süqut etdikdən sonra türklər yaşayan ərazilərdə otuzdan çox *bəylik* adlanan əyalət yaranmışdı. Səfəvilər dövründə Azərbaycanda *bəylərbəyiliklər* adlanan inzibati-ərazi bölgüsü var idi. Xanlıqlar dövründə Azərbaycan ərazisində *qalabəyi*, *divanbəyi* vəzifəsi təyin edilmişdi. VIII-X əsrlərdə mövcud olan Xəzər xaqanlığında *xaqanbəyi* titulu mövcud olmuşdur. Bütün bu faktlar sübut edir ki, *bəy* leksemi türk xalqlarının siyasi leksikonunda necə əhəmiyyətli yer tutmuşdur. *Bəy* sözünün bu qədər titül, vəzifə bildirən adların tərkibində komponent kimi işlənməsi həmin sözün ən qədim dövrlərdən türk xalq-

⁶⁶⁸ Məmmədov A. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar. Şumer - türk leksik paralelləri // “Azərbaycan filologiyası məsələləri”. Bakı, “Elm”, 1983, s. 19-20.

⁶⁶⁹ Баскаков Н.А. К этимологии собственных тюркских имен в русских летописях антропонимы узов (огузов) черных клобуков // “Теория и практика этимологических исследований”. Москва, “Наука”, 1985, с. 30.

larının ictimai-siyasi həyatında mühüm önəm daşmasını sübut edir. Türk tarixçisi A.Zeki Velid Toğan qeyd edir ki, XV əsrdə Arqın türkmənləri arasında *bəy* ismi hökmdar titulu ifadə edirdi. Miladdan öncə bir şivədə *bek//beg*, digər şivələrdə isə *bay//bey* formalarında işlənmişdir ⁶⁷⁰. Müqayisə üçün göstərək ki, uyğur dilinin Sinçzyan ləhcəsində *baka* “ailə” ⁶⁷¹, xalac dilində *bok* “ata” ⁶⁷² sözləri var.

XX əsrin əvvəllərindən etibarən ictimai-siyasi quruluşun dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan dilində *bəy* isminin titul mənaları itmiş, semantik keçid baş vermişdir. Digər türk dillərində də yeni mənalar yaranmışdır. Çin dilində olan *bi//pi//bo* “hökmdar, ağa” sözü də bu qədim köklə paralellik və homogenlik təşkil edir. Çünki anlautdakı (söz əvvəlindəki) *b//p* əvəzlənməsi türk dillərində də müşahidə edilir. Məsələn, şor. *piy* (ŞRS, 41). Yakut dilində *ini-bii* qoşa sözü “doğma qardaşlar” anlamındadır (SYY, I, 452).

§ 3.0.6. Yaş - cins bildirən isimlər

Qari. Türkm., q.qalp. *qarri*, tür., Alt., qaz., qır., qaq. şor. *kari*, özb. *kari*, K.tat. *karti*, uyğ. *qeri//keri*, Sib.tat. *karu*.

Tür. “kişinin həyat yoldaşı, arvad” (TRS, 515; RTS,

⁶⁷⁰ Toğan Velid Zeki Ahmet. Umumi Türk Tarihi'ne Giriş. İstanbul, Enderun Kitabevi, 1981, s. 29.

⁶⁷¹ Малов С.Е. Уйгурские наречия Синьцзяна. Москва, Издательство восточной литературы, 1961, с. 98.

⁶⁷² Мамедов М.А. Язык халаджей. АҚД. Баку, 1973, с. 13.

30); *Eve varınca karım Fadimə kapıyı açar* (TS, II, 799), Azərb. “yaşlı, qoca, yaşı ötmüş qadın”: *Ayna qarının qolundan tutaraq yanına çəkdi* (M.Ənvər, ADİL, I, 438), qağ. “kişinin həyat yoldaşı, qadın”: *Karı baktı adamına, amma kalkıverdi erindən da dedi..*(S.Ekonomov. “Zavallı üüredici”), özb. “yaşlı adam, qoca qadın, yaşlı”: *Kari bil-qanini pari bilməs-məsəl* (UDİL, II, 555), qaz. “kişinin həyat yoldaşı, arvadı, qoca, yaşlı”: *Karına tartpağanın karı sınısın* (Kaz.TKES, 122).

Digər türk dillərində aşağıdakı mənələrdədir: türkm. “qoca, yaşlı adam”, qır. “qoca, yaşlı adam”, K.tat. “nənə”, uyğ. “qoca, yaşlı”. Uyğur dialektlərində *qeri//qari//qaru* (“qoca”) (UDS, 134), qaraqalpaq dialektlərində isə *karrı//ğarri*⁶⁷³ variantlarındadır. Cənubi Azərbaycan şivələrində *qarri* forması da müşahidə edilir.

Türk dillərində bu sözlə homogen olan *kurta//kurtqa//kurtuyax//kortka* sözü aşağıdakı mənaları bildirir: tof. “arvad, qadın”, tuv. “qoca qadın”, xak. “qoca arvad, arvad”, Alt. “qoca qadın”, “yad adam” (ATS, 99), Sib.tat.dia. “qoca adam”, şor. “qoca” (ŞRS, 23), q.qalp. “qoca, qədim”.

Türk dilində *qarı* sözü ilə bağlı belə bir atalar sözü var: *El ağzına bakan karısını tez boşar*. Uyğur dilində isə başqa bir deyim mövcuddur: *Havanın güdürü var, yamğuru yok, kerinin cudunu var, canı yok*.

E.Z.Kajibəyovun mülahizəsinə görə, qədim türk dil-

⁶⁷³ Доспанова У. Дialeктная лексика каракалпакского языка. Нукус, “Каракалпакстан”, 1980, с. 140.

lərində *kar//qar* sinkretik kökü olub ⁶⁷⁴. Müasir Azərbaycan dilində bu sinkretik kökün hər iki tərəfi aseman-tikləşmişdir. *Qarı* ismi də **kar-* kökü ilə *-ı* şəkilçisinin birləşməsindən yaranmışdır: *kar//qar +ı*. Beləliklə, *kar-// qar-* feli ona isim düzəldən *-ı* şəkilçisini artırmaqla yaranmış *qarı* (“qoca qadın”) ismində, *kar//qar* ismi isə həmin ismə fel düzəldici *-ı* şəkilçisini artırmaqla əmələ gələn *qarı-* (“qocal”) felində izini saxlamışdır ⁶⁷⁵. Yəni qədim *qar-* kök feli *qarı-* felində fuziyaya məruz qalmış, kök və şəkilçi sərhədi itmişdir. İlk *kar-* “qocalmaq” kök feli Altay dilinin qara tatar dialektində mühafizə olunmuşdur ⁶⁷⁶. Qədim türk dillərində *qarı* “qoca, yaşlı adam, yaş” anlamlarında işlənmişdir: *bir qarı öküzü qumursya jemiş* “bir qoca öküzü qarışqalar yemiş”; *qarıya qarısın kim bilir* “kim qarğanın yaşını bilir?” (DTS, 426; DLT, I, 425). Qazax dilində *karı-* “qocalmaq” mənasındadır: *Attı arığanda kör, jiqitti karığanda kör-* məsəl (Kaz.TKES, 122). A.Dolqopolski bu sözün nostratik mənşəli olduğunu göstərir (NDic., 551-552).

S.E.Malov əski türk runik abidələrində *qaru kisi* sözünü “qoca, qoca adam” mənasında, *qaru-* felini isə “qocalmaq” mənasında qeydə almışdır (PDP, 412). T.Təkin də Orxon abidələrində *karı* isminin “yaşlı”, *karı-*

⁶⁷⁴ Кажибеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата, “Наука”, 1986, с. 251.

⁶⁷⁵ Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, APİ nəşriyyatı, 1987, с. 18.

⁶⁷⁶ Баскаков Н.А. Дialeкт черневых татар (туба-кижи). Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Москва, “Наука”, 1966, с. 124.

felinin isə “yaşlanmaq” anlamında işləndiyini göstərmişdir⁶⁷⁷. Çağdaş tatar dialektlərində (TDDS, 62), qaraçay-balkar və barabin tatarlarının dilində *kart* sözü “qoca”⁶⁷⁸ mənasındadır. *Qarı* sözü İbn Mühənnanın lüğətində “qocalmış kişi və ya qadın” (İML, 38), Əbu Həyyanın lüğətində “ixtiyar, qarı”; (ƏH, 43) mənalarda verilmişdir. Əski uyğur dilində “hörmətli, möhtərəm”; “yaşlı, ixtiyar” mənalarda olmuşdur (EUTS, 168).

“Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında “qoca, arvad, qoca qadın” anlamlarındadır: *Qarılar dörd dürlüdür* (KDQ, 17); *Məgər bir qoca babam, bir qarı anam var...*(KDQ, 90). “Oğuznamə”də “yaşlı, qoca” anlayışlarını ifadə edir: *Qarı qısrığa binmə* (“Oğuznamə”, 145).

Beləliklə, ilkin mənası “qoca adam” olan *qarı//karı* ismi bəzi türk dillərində yeni mənaya (“kişinin həyat yoldaşı”) keçmişdir. Qaraqalpaq dilinin şimal dialektlərində “ər” mənasında da işlənir⁶⁷⁹. Noqay və qumuq dillərində *kart-kurt* qoşa sözü “qoca qadın və qoca kişi” mənasındadır (ESTY, V, 169).

Orta əsrlərdə türk (osmanlı) dilinin yazılı abidələrinin dilində *karı* sözü “qoca”; “qədim” mənalarda olmuşdur: *Karıyı yığit eden dondur* (Tar.Söz., IV, 2296). Tarixi inkişaf prosesində *karı//qarı* ismi ilkin mənadan uzaqlaşaraq geniş mənə variantları qazanmış, sonradan isə

⁶⁷⁷ Tekin Talat. Orhon Türkçesi Grameri. 2.Baskı. İstanbul, Kitap Matbaası, 2003, s. 80.

⁶⁷⁸ Дмитриева Л.В. Язык барабинских татар // <http://philology.ru/linguistics4/dmitrieva-97>.

⁶⁷⁹ Доспанова У. Диалектная лексика каракалпакского языка. Нукус, “Каракалпакстан”, 1980, с. 140.

bir sıra türk dillərində ilkin məna itmiş, yeni mənalara (“qadın”, “arvad”) keçid baş vermişdir. Nəticədə, günümüzdəki semantik fərqlənmə yaranmışdır. Türk dillərindən Dağıstan dillərinə də keçmişdir: saxur *qariy* “qoca qadın”.

Qadın. Müasir türk dillərində müxtəlif fonetik variantlardadır: q.qalp., Sib.tat.dia., q.balk. *katın*, Alt., tür. *kadın*, baş., qaz. *katın//qatın*, tuv. *kaday*, uyğ., yak. *xotun*, kar., lob. *katun*, özb. *xotin*, K.tat. *qadın*, noq. *xatın*, qum. *katun//katın*, tat. *qatın*. Göründüyü kimi, bu qədim türk sözünün inkişafında səciyyəvi *k~q~x* əvəzlənmələri müşahidə olunur.

Tür. “kişinin həyat yoldaşı”; “xanım” (TRS, 494; TS, 1756), Azərb. “cins etibarı ilə kişinin əksi, qadın”: *Ayırım qızı şişman bir qadın idi* (A.Şaiq, ADİL, I, 390), özb. “arvad, kişinin həyat yoldaşı, cavan qız”: *Er-xotinning uruşu-doka rumolning kurişi* (UDİL, I, 334), qaz. “arvad” (Kaz.TKES, 123-124), baş. “arvad”: *Erlər ayırım qüləyt itət, katınnar ber öytən* “Kişilər ayrı gəzir, arvadlar isə bir evdədir”⁶⁸⁰.

Digər türk dillərində: uyğ. “arvad, kişinin həyat yoldaşı”, kar. “arvad, evli qadın”, qır. “qayınata”, Alt. “kişinin qarşılığı, arvad”, Sib.tat.dia. “qadın”, q.balk., noq. “arvad, qadın”, tat. “arvad”, yak. “xanım, şahzadə”; “qayınana, ərin anası”⁶⁸¹, q.qalp. “qadın, arvad” (RKar.S, 221), K.tat. “xanım”.

⁶⁸⁰ Азнабаев А.М., Псянчин В.Ш. Историческая грамматика башкирского языка. Уфа, Башкирский государственный университет, 1983, с. 61.

⁶⁸¹ Бётлингк О.Н. О языке якутов. Новосибирск, “Наука”, 1989, с. 534.

Həmin söz “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında *xatun//kadun//qadın//qadun* variantlarında “xanım”; “xanın arvadı”; “qadın”; “arvad, kişinin həyat yoldaşı” mənalarında işlənmişdir: *Bəy anamın, qadın anamın sovqatı ağrım* (KDQ, 25); *Boyu uzun Burla xatununu gətirib sığraq sürdürmək gərək – dedi* (KDQ, 38). Dastanın dilində “qadın” anlayışını bildirmək üçün *xatun kişi* birləşməsindən istifadə olunmuşdur. Özbək dialektlərində *xotun//xutun* fonovariantları mövcuddur.

Qatun//xatun//katun əsilzadə türk xanımlarının əski titullarından biri olmuşdur. Məsələn, Atabəylər dövlətinin yaradıcısı Şəmsəddin Eldənizin arvadı Möminə xatun, böyük türk fəthi Əmir Teymurun anası Təkinə xatun titulu daşıyırdı. Bu söz Yenisey yazılarında “qohum” mənasında da işlənmişdir. Çində uyğurlar yaşayan ərazidə Xotun-Tam toponimi var ⁶⁸².

A.M.Şerbak Şərqi Türkünstan ərazisində X-XIII əsrlərdə yazılmış türkdilli qaynaqlarda həmin sözün *xatin* şəklində işləndiyi qeyd edir ⁶⁸³. Türk dillərinin ilk inkişaf dövrlərində “qadın” anlayışı *dişi, dişi əhli, xatun kişi* sözləri ilə ifadə olunmuşdur.

Qeyd edək ki, müasir karaim dilində *katun kişi* “qadın” mənasındadır. Çağdaş tatar dilində bu sözlə bağlı belə bir məsəl var: *balanı yaştan, qatınını baştan*. Etimoloji araşdırmalar göstərir ki, *qadın//kadın, xatun//xatin* və

⁶⁸² Малов С.Е. Уйгурский язык (хамийское наречие). Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1954, с. 3.

⁶⁸³ Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из восточного Туркестана. Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1961, с. 42.

qayın//kayın sözlərinin kökü eynidir. Yəni həmin sözlər fono-semantik diferensiallaşmanın nəticəsində yaranmışdır. Çünki *d~y* əvəzlənməsi türk dilləri üçün çox səciyyəvidir. “Qədim türk lüğəti”ndə “xanım”, “xanın arvadı”, “ali təbəqəyə məxsus qadın” mənalarında verilmişdir (DTS, 436). Deməli, *qadın* sözünün ilkin semantikasi titul adı bildirmişdir. Əbu Həyyanın lüğətində də “xanım”, “xatun” mənasında verilmişdir (ƏH, 45). S.E.Malov türk yazılı abidələrində *qatun* sözünü “xanım” mənasında qeyd almışdır (PDP, 412). XI-XIV əsrlərə aid türk yazılı qaynaqlarında *xatun* “qadın, arvad, gəlin” anlamlarında işlənmişdir⁶⁸⁴. Qədim uyğur abidələrində *qatun* “tanınmış adamın arvadı” mənasında olmuşdur. Əski türk dillərində *kadın* həmçinin “qayınata” anlamını da daşımışdır (QTAS, 60). Həmin məna müasir qırğız dilində mühafizə edilmişdir. XVII əsrə aid monqol yazılı abidəsində *χatun* “xan arvadı”, *baya χatun* birləşməsi isə “xanın kiçik arvadı” anlayışlarını ifadə etmişdir⁶⁸⁵.

Azərbaycan dilinin Şəki dialektində *xatun* (“arvad”), Qax şivəsində isə *xatınşı* (“arvad, qadın”) sözləri işlənir: *Ərəvin bir gözəl xatını varyıdı* (Şəki); *Doqqazda xatınşılar döyüşür* (Qax, ADDL, 407). Goranboy, Tərtər şivələrində isə *xatın* komponentli *xatınbarmağı* (“üzüm növü”) sözü var. Qədim türk sözü olan *qadın//xatun//qatun* sözü apel-yativ leksikadan onomastik leksikaya da keçmişdir. Qədim türklərin məskəni olan Altay dağlarında Katun hidronimi

⁶⁸⁴ Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. Москва, “Наука”, 1979, с. 202.

⁶⁸⁵ Шара Туджи. Монгольская летопись XVII века. Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1957, с. 195.

(çay adı) var. Düzdür, bu toponimi bəzən başqa köklə də əlaqələndirirlər. Çünki Yenisey abidələrində *katun* “çay” mənasında da işlənmişdir. Qazax dilində bu sözlə bağlı belə bir deyim var: *Katın alma, kayın al*. Saxalin evenklərinin dilində *katun* 1) “rəis”; 2) “sərkərdə arvadı” anlamındadır ⁶⁸⁶. Türk toponimiyasında *kadın//xatun* tərkibli çoxlu adlar mövcuddur. Hələ XI əsrdə M. Kaşğarının lüğətində Xatun Sini toponimi verilmişdir. Azərbaycan dilində qadın adları sistemində Xatın, Xatun, Aysaxatun antroponimləri, Xatıncan, Xatınlı (Tovuz), Xatınbulaq (Füzuli) toponimləri mövcuddur ⁶⁸⁷. Qərbi Azərbaycan (indiki Ermənistan) ərazisində Aşağı Xatunarx adlı kənd adı var. Qədim xəzərlərin dilində *xatunlik* “toy mərasimi” anlamında işlənmişdir. Başqırd dilinin şərqi dialektlərində *hatın* variantındadır ⁶⁸⁸.

Ə.Dəmirçizadə *qadın* sözünün qədim variantlarından birinin *xatun* olduğunu qeyd edir ⁶⁸⁹. A.N.Kononov isə *kadın* variantını bu sözün ən qədim şəkli hesab edir ⁶⁹⁰. M.Resenen bu sözün praformasını *katun* şəklində bərpa edir ⁶⁹¹. Karlaşmanın türk dilləri tarixində ilkinliyini nəzə-

⁶⁸⁶ Булатова Н.Й. Язык сахалинских эвенков. Санкт-Петербург, Б.&К., 1999, с. 95.

⁶⁸⁷ Tanrıverdiyev Ə. Azərbaycan dilində türk mənşəli toponimlər. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 1996, s. 105.

⁶⁸⁸ Максютова Н.Х. Восточный диалект башкирского языка. Москва, “Наука”, 1976, с. 187.

⁶⁸⁹ Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı, 1979, s. 45.

⁶⁹⁰ Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1956, с. 65.

⁶⁹¹ Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркский языков. Москва, Издательство иностранной литературы, 1955, с. 71.

rə əlsəq, bu sözün *kadun//katun* formasının daha qədim olmasını ehtimal etmək olar. *Qadın//kadın//xatun* ismi türk dilləri ilə yanaşı, eləcə də monqol və tunqus-mancur dillərində də işlənir: monqol *xatan* “xanım, varlı şəxsin arvadı”, buryat *xatan* “şahzadə qadın”, evenk *katun* “cəngavər arvadı”, *kotun* “rəis arvadı”. Rəşidəddinin “Oğuznamə”sində *kadın* variantındadır: *Kadının söylədiklərini kendisinden sordular*⁶⁹². N.A.Baskakov bu sözün soğdi dilində olan *xwatun* (“çar arvadı”) sözündən alındığını qeyd edir: *xatun~katın~katun<xwatun<xwatēn* (“çar”)⁶⁹³. Q.Ramstedt isə türk *kadın* “qadın”, monqol *kadum* “ev, ailə” sözlərinin *ka* “qohum” kökündən yarıldığını göstərmişdir (ESTY, V, 214). Altay dilində *kadı* variantı da mövcuddur (ATS, 93).

L.A.Pokrovskaya qeyd edir ki, türk (osmanlı) dilində *kadın* sözünün “tanınmış nəsildən olan xanım” mənasının mövcudluğu, türk dilini qədim türk yazılı abidələrinin dili ilə yaxınlaşdırır. O, Azərbaycan dilində *qadın* sözünün mənaca məhdudlaşdığını göstərir və həmin semantik prosesi ərəb dilindən alınan *arvad* sözünün təsiri ilə izah edir⁶⁹⁴.

Q.Cəfərov bu sözün qədim türk abidələrinin dilində işlənən *qat-* (“birləşdirmək, qovuşdurmaq”) fel kökündən

⁶⁹² Rəşidəddin Oğuznamesi. Oğuz Destanı. Tercüme ve Tahlili. İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1972, s. 65.

⁶⁹³ Баскаков Н.А. Тюркская лексика в “Слове о полку Игореве”. Москва, “Наука”, 1985, с. 42.

⁶⁹⁴ Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках // “Историческое развитие лексики тюркских языков”. Москва, “Наука”, 1961, с. 58.

törəndiyini ehtimal edir ⁶⁹⁵. XIII əsrə aid olan lüğətdə İbn Mühənnə *katun* sözünü “xanım”, “bəy arvadı” mənalarında izah etmişdir (İML, 39). Beləliklə, tarixi qaynaqlar sübut edir ki, əski türk dillərində bu söz həm titul bildirmiş, həm də qohumluq termini kimi işlənmişdir. Ancaq titul adı daha qədimdir. Qədim qırpaq abidəsi “Kodeks Kumanikus”da *hatun* variantında olmuşdur ⁶⁹⁶. “Gül Tigin” yazısında *katun* formasında işlənən *qadın* ismi “xaqanın arvadı” mənasını bildirmişdir: *Türk budınığ atı, küsi yox bolmazun tiyin kanım kağanığ, ögim katunığ götürmiş tenri.....* “Türk xalqının adı, şöhrəti yox olmasın deyə, atam xaqanı, anam xatunu yüksəltmiş tanrı..” ⁶⁹⁷. Yenisey yazılarında *kadın* “qayınata, ərin və ya arvadın qohumu”, *katun* “baş hərəm” anlamında işlənmişdir ⁶⁹⁸.

T.Tekin də N.A.Baskakov kimi, Orxon abidələrində işlənən *katun* sözünün (“xatun, xaqanın arvadı”) soğdi mənşəli *khwatun* sözündən alındığını iddia edir. İlk türk yazılı qaynaqlarında bu sözün fono-semantik cəhətdən diferensiallaşması baş vermişdir: Orxon abidələri: *kadın* “qayın, qayınata” ⁶⁹⁹, Yenisey yazıları: *katun* “baş hərəm,

⁶⁹⁵ Джафаров Г.Г. Термины родства в азербайджанском языке. КД. Москва, 1970, с. 95.

⁶⁹⁶ Махмутова Л.Т. Татарский язык в его отношении к древнеписьменному памятнику Codex Cumanicus по данным лексики // “Исследования по исторической диалектологии татарского языка”. Казань, АН СССР Казанский филиал, 1982, с. 143.

⁶⁹⁷ Рəcəбов Ə., Мəммədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, “Yazıçı”, 1983, s. 73.

⁶⁹⁸ Батманов И.А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, Издательство АН Киргизской ССР, 1959, с. 63; 202.

⁶⁹⁹ Tekin Talat. Orhon Türkçesi Grameri. İstanbul, Kitap Matbaası, 2003, s. 245.

xanım”, *kadın* “qohum, ərin və ya arvadın qohumu”⁷⁰⁰. V.V.Radlov *qadın* isminin *kat* kökündən yarandığını (*kat* //*xat+ın*) ehtimal edir. O, teleut dilində *kat* sözünün “qadın” mənasında işləndiyini göstərir (OSTN, II, 277). T.A.Bertaqayev isə *xatun* sözünün *xan* kökündən törəndiyini iddia edir: *xan*>*xa+tan*>*xatun*. Tədqiqatçının fikrincə, həmin söz əvvəlcə “xanın ailəsi”, sonra isə “xan arvadı”, “xanım”, “şahzadə qadın” anlayışlarını bildirmişdir⁷⁰¹. Qeyd edək ki, Ural dillərinə aid yuxarıq dilində *qatun* “qadın, şahzadə xanım” paraleli mövcuddur (HDY, 381). N.K.Dmitriyevin qeydlərinə görə, rus dilində işlənən *кадынья* “qoca qadın” sözü məhz türk dillərindən alınmışdır⁷⁰². N.K.Antonovun ehtimalına görə, *xatun* sözü “cüt, ikili, təkrar” mənalı *xat* sözündən yaranmışdır⁷⁰³. *Qadın* sözünün kökü olan **kat* kök morfemi müxtəlif türk dillərində və dialektlərində mühafizə edilmişdir: Alt.dia. *kat/kaat* “qadın, arvad”, çul.tat. *ka:t* “qadın”, şor. *kaat* (ŞRS, 20) “qadın”, tuv. *kat* “qayınana”, *kāt* “arvad”, xak. dia. *xat//xatı* “qadın”. Göründüyü kimi, tuva dilində uzanma fonematik diferensiasiya yaratmışdır. Bu fakt bir daha sübut edir ki, *kadın//xatun* sözünün əski formalarında biri **kat* şəklində olmuşdur. Yəni *qadın* ismi tarixən

⁷⁰⁰ Батманов И. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, Издательство АН Киргизской ССР, 1959, с. 56; 63.

⁷⁰¹ Бертагаев Т.А. Об этимологии *хан~хаган*, *хатун* и об их отношении к *хат* // “Тюркологические исследования”. Москва, “Наука”, 1976, с. 49.

⁷⁰² Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. Москва, Издательство восточной литературы, 1962, с. 113.

⁷⁰³ Антонов Н.К. Материалы по исторической лексике якутского языка. Якутск, Якутское книжное издательство, 1971, с. 113.

kat+ın formasından təşəkkül tapmışdır. Qeyd edək ki, qədim uйğur dilində *ka* “qohum” sözü işlənmişdir (EUTS, 159). Deməli, *kat* forması özü də tarixi baxımdan törəmədir, *ka+t* şəklində fuziallaşmış, birikmişdir. Yəni *qadın* //*kadın* sözünün kökü olan **kat* sözü bir çox canlı adlarının etimoloji əsasında duran proto **ka* “canlı varlıq” morfemindən yaranmışdır. Həmin qədim kökdən müxtəlif-sistemli dillərdə insan və heyvan adları törəmişdir. Məsələn, yapon *kanay*, *katay* “arvad”⁷⁰⁴, gürcü *kali* “qadın, xanım”. Xatırladaq ki, qədim türk yazılı qaynaqlarında işlənən *ka//qa* “qohum” sözü bu proto kök morfemin fonovariantıdır. Həmin sözə daha çox *qa qadaş* qoşa sözünün tərkibində rast gəlmək mümkündür və *k//q* refleksinə görə, **k* anlautu daha qədimdir. Bu söz türk dillərinin əksəriyyətində “qadın” və “arvad” anlayışlarını ifadə edir. Vaxtilə *qadın* ismi titul adlarından başqa, “arvad, kişinin həyat yoldaşı” mənasını da bildirmişdir.

Azərbaycan dilinin dialektlərində həmin mənaya rast gəlmək mümkündür. Şivələrimizdə *xatun*//*xatın*//*xātun* variantlarındadır (ADDA, 42). Tunqus-mancur dillərində *katun*//*kotun*//*kutun*//*hatun*//*koton* “evin sahibəsi”, “rəis arvadı”, “xanım”, “varlı şəxsin arvadı” anlamlarındadır (SSTMY, I, 385). E.K.Pekarskiy yakut dilindəki *kılın*//*kırın* “arvadın qohumu” sözünü türk dillərindəki *kadın*, *kazın*, *kayın* sözləri ilə müqayisə edir (SYY, II, 1388). Türk dilində *qadın* isminin qədim semantikasını (“xanım”)

⁷⁰⁴ Будаев Н.М. Западные тюрки в странах Востока. Лексические параллели японского и карачаево-балкарского языков. Нальчик, 2002, с. 182;189.

qismən də olsa, mühafizə olunmuşdur. Azərbaycan dilində isə *qadın* sözünün ilkin titul mənaları (“xanım, ali təbəqəyə məxsus qadın”) itmiş və yeni mənə (“qadın”) yaranmışdır. Yəni qədim titul adından yaş-cins, qohumluq adına semantik keçid baş vermişdir. Qeyd edək ki, çağdaş türk dillərində “kişinin həyat yoldaş, arvadı” anlayışı əsasən *qarı//karı*, *arvad//arvat*, *ayal*, *bisə* (baş.), *oyox* (yak.), *üy kiji* (tel.) sözlərinin köməyi ilə ifadə edilir. Qadın anlayışı da türk dillərində fərqli leksemlərlə ifadə olunur: tat., xak. *ipçi*, uyğ. *əvçi*, qır. *epçi*.

Uşaq. Tür. *uşak* “azyaşlı oğlan və ya qız”; “oğlan”; “kişi xidmətçi” (TPC, 882); *Bu heyete bir uşak olaraq hizmet etmek benim için şereftir* (TS, II, 1519), Azərb. “körpə, övlad”: *Şeirə başlarkən uşaqdım, dostum* (S.Rüstəm, ADİL, IV, 241), türkm. “balaca bir şey” (Turkm.RS, 667), qaq. *uşak* “körpə, balaca övlad”: *Şkolaya toplanardı 12-16 uşak, her bir klasa 3-4 kişi* (S.Ekonomov. “Zavallı üüredici”), qır. *uşaq* “kiçik, balaca”: (Kir.RS, 544), özb. *uşok* “zəif, balaca, bir şeyin ovuğu”, “bala, övlad” (UDİL, II, 289), lob. *uşak* “balaca, kiçik”, uyğ. *uşşak* “kiçik”.

Fikrimizcə, *uşak//uşaq* isminin ilkin mənası “kiçik, balaca”dır. Çünki ən qədim mənbələrdə həmin mənada işlənmişdir (DTS, 617; DLT, I, 67). XI-XIV əsrlərə aid türkmən dilinə aid qaynaqlarda da bu anlamda qeydə alınmışdır⁷⁰⁵. Türkmən dilində *oqlan-uşaq* qoşa sözü “uşaqlar” mənasındadır. Göründüyü kimi, əksər türk dillərində ilkin mənə itmiş və yeni mənalar yaranmışdır. Sibir tatar-

⁷⁰⁵ Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. Ашхабад, “БЛЫМ”, 1973, с. 183.

larının dilində *uşakçı* sözü “xəbərçi adam”, “xırdaçıl adam” anlamındadır ⁷⁰⁶. Türkiyə ərazisində Uşak toponimi mövcuddur. N.A.Baskakov rus dilində işlənən Uşakov soyadının türk mənşəli *uşaq* sözündən yarandığını qeyd edir ⁷⁰⁷. V.V.Radlovun lüğətində bu söz “cavan, cavan xidmətçi, kiçik, kiçik bir şey, balacaboy” (OSTN, I, 773), L.Budaqovun lüğətində “oğul, oğlan, balaca, körpə övlad, kiçik” (LB, I, 137) mənalarında verilmişdir.

Türk dillərindən Dağıstan dillərinə də keçmişdir: rutul, tabasaran *ujaq* (SSSDY, 80). Uyğur dilinin Hami ləhcəsində *uşuk* şəklindədir ⁷⁰⁸. Qırğız etimoloqu K.Seydakmatov da *uşak* sözünün qədim türk dilində işlənən *uv-* “kiçilmək” kök morfemi ilə *-ış* şəkilçisindən yarandığını iddia edir: *uvşa-uşaq*. Onun fikrincə, *v* reduksiyaya uğramış, nəticədə, *uvşa* forması *uşak* şəklini almışdır (KTKES, 238). Bizim fikrimizcə, bu isim **uş-* “xırdalamaq, parçalamaq, kiçiltmək” felindən yaranmışdır. Əski türk dillərində həmin kök fel *uşal-//uşat-* fellərinin tərkibində işlənmişdir: *etmək uşaldı* “çörək doğrandı” (DTS, 617). Hal-hazırda müasir qırğız dilində *uşat-* feli “xırdalamaq” mənasındadır. Əgər türk dillərindəki *l//ş* paralelliyini nəzərə alsaq, qədim **ül-* “bölüşmək” feli ilə **uş-* “xırdalamaq, parçalamaq” fellərinin eyniköklü olmasına şübhəmiz yoxdur. A.Məmmədov qədim şumer dilində işlənən

⁷⁰⁶ Алишина Х.Ч. Тоболо-Иртышский диалект языка Сибирских татар. Казань, Казанский пед.ин.-т., 1994, с. 87.

⁷⁰⁷ Baskakov N. A. Türk mənşəli rus fəmiyaları. Bakı, “Yazıçı”, 1992, s. 70.

⁷⁰⁸ Малов С.Е. Уйгурский язык (хамийское наречие). Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1954, с. 189.

uş “rüşeym, əcdad, uşaq” sözünü türk dillərindəki *uşaq//usax//usak* sözü ilə müqayisə etmişdir ⁷⁰⁹.

§ 3.0.7. Heyvan adı bildirən isimlər

Dəvə. Azərb. *dəvə* “dəvə”, *düye* “inək balası”, yak., dol. *taba* “maral”, türkm. *tebe//düye* “dəvə”, *tüve* “inək balası”, qaz. *tüö* “dəvə”, uyğ. *təvə//töge//tüge* “dəvə”, tof. *tebe* “dəvə”, Alt., tel. *töö* “dəvə” (Tel.RS, 86), tür. *deve* “dəvə”, *düve* “inək balası”, q.qalp. *tüye* “dəvə”, sal. *tüvi//tövə//töyə//töe* “dəvə”, qır. *töö*, tuv. *teve*, xak. *tibe* “dəvə”, özb. *tuya*, q.balk. *teve* (TDES, 110), q.balk.dia. *tüye//teye* “dəvə” ⁷¹⁰. Göründüyü kimi, çağdaş türk dillərində bu ismin müxtəlif variantları anlam diferensiallığına səbəb olmuşdur. Deməli, Azərb. *düyə*, tür. *düye* “inək balası” sözü də *dəvə* sözü ilə eyniköklüdür. Yəni *düve//düye* fonovariantı yeni anlam qazanmışdır: “inək balası”. Bu faktlar sübut edir ki, tarixən eyni kökün fonovariantı yeni semantikaya keçmişdir. Həmin proses semantik keçmə hadisəsinin yaranma üsullarından biridir. Qədim türk dilində *tebə//tevə* “dəvə” (DTS, 546) anlamında olmuşdur. Türkmən dilçisi Z.Muxamedova bu sözün ilkin mənasının “dişi heyvan” olduğunu güman edir ⁷¹¹. Ancaq

⁷⁰⁹ Məmmədov A. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar. Şumer-türk leksik paralelləri // “Azərbaycan filologiyası məsələləri”. Bakı, “Elm”, 1983, s. 5-24.

⁷¹⁰ Акбаев Ш.Х. Диалекты карачаево-балкарского языка в структурно-генетическом и ареальном освещении. Карачаевск, Издательство КЧГПУ, 1999, с. 207.

⁷¹¹ Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. Ашхабад, “Ылым”, 1973, с. 165.

qədim mənbələrdə biz bu mənaya rast gəlmədik. Sözün “dəvə” mənası daha qədimdir, “düyə”, “dişi maral” anlamları isə semantik keçid nəticəsində yaranmışdır. Yəni eyni kök sözdən fono-semantik şaxələnmə nəticəsində bir neçə heyvan mənalı söz yaranmış, ilkin mənə itmişdir. M. Kaşğarının lüğətində *təwi* sözü “dəvəquşu” mənasında verilmişdir⁷¹². Sözün ilkin forması ən qədim türk dillərindən biri olan sarı uyğur dilində mühafizə olunmuşdur: s.uyğ. *te* “dəvə”⁷¹³. A.M.Şerbak bu sözün **tu* kök morfebindən yarandığını qeyd edir⁷¹⁴. Həmin kökdən bir çox heyvan adları törəmişdir: *teke//təkə*, *tavar//tabar*, *tayça//dayça* və s. Müqayisə edək: Azərb.dia. *dıdır* “keçi”: *b//v* refleksi (ADDL, 129), tür.şiv. *tüvür* “qısır at”. Hətta türk dilləri ilə qohum olmayan amerind dilində həmin kök morfeimdən bir neçə heyvan adı təşəkkül tapmışdır: **ta<t`üna* “antilop”, *t`o* “maral” (AED, 62). Digər faktlara baxaq: Sami dillərində *tawr* “öküz”⁷¹⁵, hind-Avropa dillərində *tavr//tavros* “öküz”⁷¹⁶, çeçen *to* “qoyun”, nivx *t`ox* “maral”, Ural dillərində *toukə//tevke//tavala* “it” (HDY, 381). Yuxarıdakı analogi faktlar sübut edir ki, *dəvə* sözünün

⁷¹² Kaşğari M. Divanü lüğət-it-türk” (Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan R. Əskər). IV. Bakı, “Ozan”, 2006, s. 349.

⁷¹³ Малов С.Е. Язык жёлтых уйгуров. Алма-Ата, Издательство АН Казахской ССР, 1957, с. 67.

⁷¹⁴ Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках // “Историческое развитие лексики тюркских языков”. Москва, “Наука”, 1961, с. 101.

⁷¹⁵ Майзель С.С. Пути развития корневого фонда семитских языков. Москва, “Наука”, 1983, с.168.

⁷¹⁶ Levin Saul. Semitic and Indo-European. Principal Etymologies. With Observations on Afro-Asiatic, V.1. Amsterdam. Philadelphia, John Benjamins Publishing Co, 1995, p. 27.

mənşəyində duran *te//tə kök morfemi nostratik söz köklərindəndir.

Əski türk yazılı kitabələrində *təbə* variantında da qeydə alınmışdır (QTAL, 50). Türkoloji qaynaqlarda *dəvə* sözü monqol və türk dilləri üçün ortaqlıq sözlərdən hesab olunur. Əksər türkoloqlar həmin sözün monqol dilinə türk dillərindən keçməsi ehtimalına üstünlük verir. Monqol dilində *temegen* (“dəvə”) şəklindədir (TDES, 111). Orta əsrlərə aid müxtəlif türkdilli yazılı qaynaqlarda *tevey//tev//tapa//tapı//deve//devey//töve* şəkillərində qeydə alınmışdır (GC, 447-448). Türk dilində belə bir atalar sözü mövcuddur: *Deve buynuz atarken kulaktan olmuş*⁷¹⁷. Yuxarıdakı faktlardan da görüldüyü kimi, bu sözün arealı Ural-Altay sərhədini aşır. Məsələn, türk *dəvə//teva//deve//taba* “dəvə, maral”, macar *taba* “dəvə”, fin *taba* “sığın”, mayya *taba* “şimal maralı”. Son zamanlarda Amerika materikinə aborigen sakinlərindən olan qədim mayyalıların dilindəki sözlərlə türk dillərindəki leksik paralelliklərin tədqiq olunması böyük maraq doğurur. Görüldüyü kimi, mayya dilindəki leksik paralel yakut və dolqan dillərindəki faktla üst-üstə düşür. Yuxarıdakı faktlar bir daha sübut edir ki, türk dillərində bəzi heyvan adları eyni kökün fonosemantik şaxələnməsi nəticəsində yaranmışdır.

Sığır. Tür. “inək”; “öküz”; “iribuynuzlu mal” (TRS, 769; TS, II, 1295), türkm. “inək, qaramal” (Turkm.RS, 603): *Bir yüz yigirmi müñ ergez qoyun, dokuz müñ baytal, on sekiz müñ baş sugur ol toyda meyilise sarp etdi*⁷¹⁸,

⁷¹⁷ Özbek - Türk Ata Sözləri və Deyimleri Sözlüğü. Taşkent, 1998, s. 53.

⁷¹⁸ Abu Bekr Tähranı. Akgoyunlu türkmenlərinin tarixi. Aşgabat, “Miras”, 2005, s. 43.

Azərb. “belşəkilli buyuzları olan maral fəsiləsindən iri kövşəyən məməli heyvan”: *Piyaləni qaldırdım, yavaş səslə: -sənin şərəfinə, -dedim, -xoşbəxt olaq, qəbilə sığırları kök, itləri itidilli olsun!* (Y.V.Çəmənzəminli, ADİL, IV, 84). Bu sözün “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə “qaramal” mənası verilsə də, müasir ədəbi dilimizdə həmin məna artıq arxaıkləşmişdir.

Türk dillərində müxtəlif fonetik variantlardadır: tür. *sığır*, tat., qaz., qum., noq., q.qalp. *siyır*, q.qalp.dia. *sığır*⁷¹⁹, qaq. *sur*, türkm. *sıqır*, kar. *suyur*, özb. *suğur*, özb.dia. *siqir*⁷²⁰, uyğ. *siyir*, baş. *hıyır*, ur. *siyir*. Azərbaycan dilinin bəzi şivələrində “meşədə yaşayan heyvan” mənasında da işlənir (ADDL, 363). M.İslamov Şəki dialektində bu sözün “naxır” mənasında işləndiyini qeyd edir⁷²¹. Azərbaycan ədəbi dilində *sığır* isminin “qaramal” mənası passivləşmişdir. Müasir tatar dilində *su siyırı* “begemont”, *siyır* “inək”, özbək dilində “inək” anlamındadır. Digər türk dillərində mənaları aşağıdakı kimidir: noq., q.qalp., baş., kar. “inək”, qaq. “iribuyuzlu mal, qaramal” (QRMS, 454), qum. “inək” (RKS, 353), uyğ. “inək, buğa, öküz”, ur. “inək”, özb.dia. “inək”. Y.Məmmədov qədim mənbələrdə təhlil etdiyimiz ismin geniş məna variantlarında işləndiyini ehtimal edir⁷²². Əslində, türk dillərinin ən qədim yazılı

⁷¹⁹ Доспанова У. Дialeктная лексика каракалпакского языка. Нукус, “Каракалпакстан”, 1980, с. 141.

⁷²⁰ Данияров Х. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнении с узбекским литературным языком. Ташкент, “Фан”, 1975, с. 25.

⁷²¹ İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1968, s. 255.

⁷²² Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, API nəşriyyatı, 1987, s. 36.

qaynaqlarında bu söz ancaq “inək” mənasında işlənmişdir. Buna görə də, *sığır* isminin ilkin mənası “inək”dir. “Qədim türk lüğəti”ndə, M.Kaşğarlının və İbn Mühənnanın lüğətlərində məhz həmin mənada verilmişdir (DTS, 481; DLT, II,79; İML, 61): *suyur buqa münrəşür* “inəklər və buğalar böyürür” (DTS, 502). “Türk dilinin etimoloji lüğəti”nin müəllifləri də *sığun* “maral” sözünün *sığır* “inək” sözündən yarandığını qeyd edirlər (ESTY, VII, 353). K.M.Musayev bu sözü qıpçaq qrupu türk dilləri üçün xarakterik olan söz hesab edir⁷²³. Ümumiyyətlə, türkoloji ədəbiyyatlarda *inək//ineq* oğuz qrupu türk dillərinə, *sığır* isə qıpçaq qrupu türk dillərinə şamil edilir. A.M.Şerbak *sığır* sözünün *sağ* - feli ilə *-ır* şəkilçisinin birləşməsindən yarandığını göstərir⁷²⁴. H.Eren də həmin fikri irəli sürür (TDES, 364). A.Dıbo Altay dilləri üçün bu sözü **segī* (“maral, antilop”), türk dilləri üçün **sigun* (“maral”) şəklində bərpa edir (SRAE, 7).

Əski türk yazılı abidələrində *sığun* “erkək maral” mənasında işlənmişdir. Hətta *sığun keyik* qoşa sözü “maral” anlamındadır. Bu abidələrdə Sığun samur toponimi də var (QTAS, 91). Beləliklə, *r~n* əvəzlənməsi *sığır-sığın* sözlərinin semantikasında fərqi yaranmasına səbəb olmuşdur. Türk dilində *sığır* “qaramal”, *sığın* “maral” mənalarındadır. Bəzi türk dillərində bu sözdə uzanma faktı da

⁷²³ Мусаев К.М. Некоторые вопросы лексико-семантической дифференциации и интеграции тюркских языков // “Тюркологические исследования”. Москва, “Наука”, 1976, с. 144.

⁷²⁴ Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках // “Историческое развитие лексики тюркских языков”. Москва, “Наука”, 1961, с. 114.

müşahidə edilir: tof. *sun*, xak., şor. *sun* “maral”. *Sığın* “maral” sözü türk dillərində *sığun//soyğun//sağun//savun* variantlarında da işlənir. Türk dillərində həmçinin *sayğak* “antilop”, *soyğun//soykun* “vəhşi keçi” sözləri də var (ESTY, VII, 355). Monqol dilində *soğu//sığı//suğu* “dişi maral” paraleli var. Qədim qıpçaq dilində *sığın* variantında işlənmişdir (TDES, 363). L.Budaqovun lüğətində “öküz” (LB, I, 701), V.V.Radlovun lüğətində “inək” (OSTN, IV, 626) mənalarında izah edilmişdir. Əski uyğur dilində *sıqun* “erkək maral, maral” anlamını daşımışdır (EUTS, 202). Məlumdur ki, yakutlar özlərini *saxa* adlandırırlar. Bu sözün də mənası “maral” deməkdir. Qədim skif yazılarında da *saka* “maral” anlamında olmuşdur. Sarı uyğur dilində *suğun* “iri buynuzlu maral növü” mənasındadır⁷²⁵.

Müasir türk dilində *sığır* isminin mənası ilə bağlı yaranmış müxtəlif sözlər işlənir. Məsələn: *sığır dili* (“bitki adı”), *sığirtmaç* (“öküzləri otaran çoban”), *sığircılık* (“öküzçülük”), *sığirdili* (“öküzdili adlanan bitkilərin ümumi adı”), *sığır gözü* (“bitki adı”). Kürdəmir rayonunda *Sığırlı* (kənd) toponimi var. Həmçinin müasir Azərbaycan dilində *sığırquyruğu* adlanan bitki növü də mövcuddur. Dialektlərimizdə qaramal, at, dəvə saxlanan yerə *sığırxana* deyilir. XIV əsrdə yazılmış Əbu Həyyanın lüğətində bu söz “inək”; “vəhşi inək” mənalarında izah edilmişdir (ƏH, 37). “Oğuznamə”də “inək” mənasını bildirmişdir: *Sabah uyxusu quzi ətidir; öylə uyxusu qoyun ətidir; axşam uyxusu sığır ətidir* (“Oğuznamə”, 125). *Sığır* sözünün ilkin mənası

⁷²⁵ Малов С.Е. Язык жёлтых уйгуров. Алма-Ата, Издательство АН Казахской ССР, 1957, с. 105.

uyğur dilində də qalmışdır (URS, 540). “Kitabi-Dədə Qorqud”da *sığır* “buğa, öküz və inək növündən olan yetişmiş mal-qara”, *sığın* “maral, dağ keçisi” anlamındadır: *Baqdı gördi ki, bir sultan simüz sığın-keyikdir* (KDQ, 54). Dastanın dilində *sığırtmac* “sığır otaran, çoban” mənasında işlənmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, *sığın* ~*sığır* sözləri eyni kökün fonetik divergensiyası nəticəsində yaranmışdır. Yəni sonor samitlərin əvəzlənməsi (*r~n*) eyni kökdən yeni leksemin yaranmasına səbəb olmuşdur. Ural-Altay və digər dillərdə bu sözün leksik paralelləri müşahidə edilir: komi-permyak *syur* “buynuz” (KESKY, 274), osetin *siko* “təkbuynuzlu”, *sion* “buynuzlu”, *su//siwæ* “buynuz” (İESQY, III, 107), *sag* “maral” (İESQY, II, 11), *surd//sird* “vəhşi heyvan, ov” (İESQY, III, 205), *sæğ//sava//seya* “keçi” (İESQY, III, 58). Ön Asiyanın qədim ölü dillərində də bu sözün paralelləri mövcuddur: akkad *šur*, qədim yəhudi *šor* “öküz”⁷²⁶. Bu paralellərdə *s//ş* refleksini nəzərə almaq lazımdır. Qədim çin dilində *si* “vəhşi camış” anlamında olmuşdur (EDOC, 479).

Yəqin ki, İber-Qafqaz dillərindən olan adıq (çərkəz) dilində *şix//şixe* “ceyran” (ESAY, I, 149) sözü də bu sözlə eyniköklüdür. Analoji faktlar qeyri-türk dillərində kifayət qədərdir: çeçen, inquş *say* “ceyran”, meqrəl *skweri* “dağ keçisi”, kabardin *saq//şix* “ceyran”, ləzgi *s'ey* “keçi”, macar *saka* “keçi”, eston *sig* “donuz”, fin *sika* “donuz”, yukaqir *saqal`o* “sığın” (HDY, 397), rus *скот* “qaramal”,

⁷²⁶ Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. Москва, “Наука”, 1967, с. 187.

çəçen *stu* “öküz”, vepsk *siqa* “donuz”, holland *stier* “öküz”, xantı dia. *sayr//sayər* “inək”⁷²⁷, hindi *sar* “öküz”⁷²⁸. Bütün bu paralel faktlar *sığın* sözünün nostratik köklərdən biri olduğunu sübut edir. Heyvan adlarının bir-birinə keçməsi səciyyəvi semantik proseslərdən biridir. V.İ. Abayev bu sözün mənşəyinin hind-Avropa dilləri əsasında izah oluna bilmədiyini qeyd edir (İESOY, III, 58). Bu türk sözü ilə paralel olan digər dil faktlarını nəzərdən keçirək: bolqar *şeqor* “öküz”, sanskrit *şakvara* “öküz”, *şikara* “buynuzlu heyvan”, yapon *sika* “maral”, skif *saka* “maral”, toxar *se* “ceyran”, mokşa-mordva *syura* “buynuz”, mari *şur* “buynuz”, udmurt *syur* “buynuz”, macar *szarv* “buynuz”, latin *servus* “maral”, ingilis *stag* (stəq) “erkək maral”, luv *siqa* “donuz”, ərəb *sur* “öküz, buğa”, qot *stiur* “öküz”, alman *stier* “öküz”. Heç şübhəsiz ki, bu sözlərin hamısı bir ortaq köklə bağlıdır. Yuxarıdakı analogi faktlar da *sığır//sığın* sözünün nostratik söz köklərindən biri olması ehtimalını daha da inandırıcı edir.

Türk dillərində oxşar və eyni fonetik tərkibli isimlərin semantik inkişafının əsas istiqamətlərindən biri olan mənə keçməsi prosesi onların lüğət tərkibinin yeni sözlərlə zənginləşməsinə səbəb olmuşdur.

Təhlil olunan isim köklərinin tarixən ilkin mənalarını itirərək yeni mənalarda işlənməsi dildaxili və dilxarici amillərlə bağlıdır. Dilin daxili ehtiyatlar hesabına yeni

⁷²⁷ Основы финно-угорского языкознания. Марийский, пермские и угорские языки. Москва, “Наука”, 1976, с. 337.

⁷²⁸ Дымшиц З.М. Грамматика языка хинди. 1. Письменность, фонетика, морфология. Москва, “Наука”, 1986, с. 52.

anlayışları adlandırmaq ehtiyacı, alınma sözlərin milli sözlərlə mübarizəsi, semantik arxaıqlaşma türk dillərində işlənən isim köklərində məna keçməsi prosesinə mühüm təsir göstərmişdir. Tədqiqata cəlb etdiyimiz faktların şərhı sübut edir ki, türk dillərində semantik keçmə prosesi çox zaman fono-semantik şaxələnmə nəticəsində yaranmışdır. Yəni yeni yaranan fonovariant özünə yeni məna qazanmışdır. Həmin proses də qədim söz yaradıcılığı üsulunun relikti kimi çıxış edir.

Statistikalar da sübut edir ki, türk dillərində işlənən isim kökləri arasındakı fərqlər nisbəti müxtəlif səviyyələrdədir. Məsələn, apardığımız statistik təhlil göstərir ki, təkcə müasir türk dilində işlənən isimlərdən 2191-i müasir Azərbaycan dilində, müasir Azərbaycan dilində işlənən isimlərdənsə 1816-sı türk dilində işlənir.

1648 isim hər iki dildə eyni və yaxın mənalarda işlənir. 182 isim bu dillərdə məna fərqlərinə malikdir. Həmin statistikaya əsasən bu nəticəyə gəlmək olar ki, müasir Azərbaycan dilinə nisbətən, müasir türk dilində ümumi isimlərin qədim mənaları daha çox mühafizə olunmuşdur. Azərbaycan dilində işlənən isimlərin semantik inkişafı daha sürətli olmuşdur

Bu statistikanı bütün türk dillərinə şamil etsək, kifayət qədər fono-semantik, leksik-semantik fərqlərin mövcudluğu sübut olunur.

NƏTİCƏ

Türk dillərində isim köklərində leksik-semantik inkişaf diferensiallaşma ilə nəticələnmişdir. Diferensiallaşma prosesi çağdaş türk dillərinin inkişafında və müstəqilləşməsində mühüm rol oynamışdır. Həmin diferensiallaşma fonetik, leksik-semantik, qrammatik səviyyələrdə getmişdir. Lakin leksik-semantik diferensiallaşma ilə fonetik diferensiallaşma daha sürətli baş vermişdir. Leksik-semantik səviyyədə gedən diferensiallaşma çağdaş türk dillərinin lüğət tərkibinin fərqlənməsinə səbəb olmuşdur.

İsim köklərinin bir çoxu tarixi-etimoloji baxımdan kök+gövdə formasında olan sözlər kimi təşəkkül tapmışdır. Yəni onların bir çoxu etimoloji cəhətdən derivasiyaya uğramış köklərdir.

Tarixən diferensiallaşma prosesi getməsinə baxmayaraq, türk dillərinin lüğət fondunda qədim türk leksik qatı (prototürk layı) əsasən mühafizə olunmuşdur. Ümumtürk leksik vahidləri bütün türk dillərində işlənir. Bu dillər eyni kökdən yaransalar da, sonradan müstəqil dillər kimi spesifik qanunauyğunluqlar əsasında inkişaf etmişdir.

Türk dillərində diferensiallaşma türk dillərinin kök dildən parçalandığı dövrlərdən (yəni bizim eradan əvvəl) başlanmışdır. Təxminən XIII-XIV əsrlərdən sonra həmin proses güclənmiş, milli dil mərhələsində ən yüksək inkişaf nöqtəsinə çatmışdır. Nəticədə isə, müstəqil, milli türk ədəbi dilləri yaranmışdır.

Diferensiallaşma həm türk ədəbi dilləri, həm də dialekt və şivələrində baş vermişdir. Bəzi hallarda isə həmin

proses Altay və Ural arealını da əhatə etmişdir. Hətta qohum olmayan dil ailələrində də semantik diferensiallaşma müşahidə olunur. Yəni semantik diferensiallaşmanın arealı bir çox halda müxtəlif sistemli dilləri də əhatə edə bilmişdir.

Məna fərqləri olan oxşar və eyni fonetik tərkibli isimləri iki qrupa ayırmaq olar: 1) Mənaları tamamilə fərqli olan isimlər; 2) Fərqli mənalara ilə yanaşı, eyni və yaxın məna çalarları olan isimlər.

Semantik diferensiallaşmaya uğrayan isimlərdə baş verən məna dəyişmələrinin dildaxili və dilxarici səbəbləri vardır.

Dildaxili səbəblər aşağıdakılardır: isimlərdə çoxmənalılığın, omonimliyin, məcaziyyənin, sinonimliyin yaranması, sinkretik köklərin parçalanması, isimlərin fonosemantik, fonomorfoloji inkişafı, alınma sözlərin təsiri.

Dilxarici səbəblərsə bunlardır: elmi-texniki tərəqqi, sosial-iqtisadi inkişaf, milli dövlətlərin yaranması, müqayisə olunan dillər arasında inteqrasiyaların vaxtilə zəifləməsi, qeyri-türk dilləri ilə kontaktların yaranması.

Müqayisə olunan isimlərin semantik inkişafı əsasən üç istiqamətdə getmişdir: 1) semantik daralma; 2) semantik genişlənmə; 3) semantik keçmə.

Digər türk dilləri ilə müqayisədə semantik daralma Azərbaycan dilində işlənən isimlərdə daha çox müşahidə olunmuşdur. Məna daralmasına məruz qalan isimlərin əksəriyyətində qədim dövrdə ad \longleftrightarrow fel omonimliyi mövcud olmuşdur. Bu fakt da bir daha sübut edir ki, prototürk dövründə sinkretik köklər üstünlük təşkil etmişdir. Sonradan isə həmin isimlərin fel mənası itmişdir.

Semantik genişlənmə türk dillərində işlənən isimlərdə ilkin mənənin saxlanması ilə yanaşı, əlavə mənaların qazanılması prosesi ilə də müşahidə olunur. Müqayisəli təhlil olunan isimlərin əlavə mənalarının yaranması onların mənaca genişlənməsinə səbəb olmuşdur. Bir qrup isimdə isə ilkin mənalar itmiş, daha geniş mənalar yaranmışdır.

Türk dillərində işlənən və mənə fərqləri olan isimlərdə semantik keçmə prosesi həm bütün türk dillərində, həm də yalnız bir dildə müşahidə olunmuşdur. Semantik keçmə zamanı ilkin mənələrdən tamamilə fərqlənən yeni mənələr yaranmışdır. İtirilmiş qədim mənələr bəzi hallarda dialekt və şivələrdə, digər türk dillərində qalmışdır.

Türk dillərinə ən çox mənə fərqləri olan isimlər məişət, həyat təzi ilə bağlı anlayışlar bildirən isimlərdir.

Semantik diferensiallaşmaya məruz qalan isimlərin əksəriyyəti xalis türk mənşəli sözlərdir. Onların işlənilməsi çox qədimdir. Mənə fərqləri olan isimlərin bir qismi isə alınmalardır. Digər bir qismi ilk ulu dildən gələn nostratik sözlərdir.

Fono-semantik ayrılma bəzi türk dillərinin öz daxilində divergensiyaya səbəb olmuşdur. Özbək dilində *ağa ~ uka~eke*, uyğur dilində *aka~uka* fono-semantik variantlarında bu vəziyyət müşahidə edilir.

Nəhayət, apardığımız tədqiqat bir daha sübut edir ki, qədim dövrlərdə semantik diferensiallaşma söz yaradıcılığının əsas üsullarından biri olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

Azərbaycan dilində:

1. Abdullayev R. Türk dillərində konversiya və ya keçid prosesləri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2011.
2. Abışov E. El-oba adlarının izi ilə. Bakı, “Nafta-Press”, 2007.
3. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, “Maarif”, 1989.
4. Ağasıoğlu (Cəlilov) F. Etrusk-türk bağı. Bakı, “Qismət”, 2011.
5. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı, “Maarif”, 1988.
6. Aslanov V. Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər. II. Bakı, “Elm”, 2003.
7. Azərbaycan dilinin tezlik lüğəti. Söz kökləri. Tərtibçilər: Mahmudov M. və başqaları. Bakı, “Elm”, 2010.
8. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı, “Elm”, 2009.
9. Azərtürk T. Mixi yazılarının mənşəyi. Kimindir onlar. USA, Seattle, 2002.
10. Bağırov Q. Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, “Maarif”, 1974.
11. Baskakov N.A. Türk mənşəli rus fəmiliaları. Bakı, “Yazıçı”, 1992.
12. Cahangirov M. Azərbaycan milli ədəbi dilinin təşəkkülü. I hissə. Bakı, “Elm”, 1978.
13. Cahangirov M. Milli təşəkkül mərhələsində Azərbaycan ədəbi dilinin aparıcı üslubları. Bakı, “Elm”,

- 1989.
14. Cavadova M. Şah İsmayıl Xətayinin leksikası (“Dəhnamə” poeması üzrə). Bakı, “Elm”, 1977.
 15. Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. Bakı, “Elm”, 1984.
 16. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslıq məsələləri. Bakı, “Bakı Universiteti” nəşriyyatı, 2001.
 17. Cəfərsoylu İ. Türk, Urartu, Alban etnolinqvistik uyğunluqları, Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2008.
 18. Cəlilov F. *Ar* morfemli sözlər // “Azərbaycan dili morfologiyasının aktual problemləri”. Bakı, ADU-nun nəşri, 1987, s. 34-39.
 19. Cəlilov F. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı, “Maarif”, 1988.
 20. Dəmirçizadə Ə. “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının dili. Bakı, API nəşriyyatı, 1959.
 21. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. Bakı, “Azərtədrisnəşr”, 1962.
 22. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə. Bakı, “Maarif”, 1979.
 23. Eyvazova R. Kişvəri “Divanı”nın dili. Bakı, “Elm”, 2005.
 24. Əfəndiyeva X.İ. Azərbaycan və türk ədəbi dillərində kök və düzəltmə fellərin semantik diferensiasiyası. NDA. Bakı, 1997.
 25. Əhmədov B. Azərbaycan dilində *öq* sözünün törəmələri // “Azərbaycan dilinin tarixi leksikasına dair tədqiqlər”. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1988, s. 64 - 66.
 26. Əhmədov B. Leksika məsələləri. Bakı, “Maarif”, 1990.

27. Əhmədov B. Azərbaycan dili şivələrində fonosemantik söz yaradıcılığı. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1994.
28. Əhmədov T. El-obamızın adları. Bakı, "Gənclik", 1984.
29. Ələkbərova E. Dilimizin ulu səsi-Dədə Qorqud abidəsi. Bakı, "Nurlan", 2007.
30. Əlizadə S. Türkmənşəli *kap* sözü və onun törəmələri // "Dilçilik coğrafiyası, tarixi dialektologiya və türk dillərinin tarixi problemi". Bakı, Azərbaycan Dövlət Universiteti nəşri, 1982, s. 50-55.
31. Əmirova G. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarında bəzi arxaik sözlər // "Filologiya məsələləri". №1. Bakı, Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun nəşriyyatı, 1994, s. 131-134.
32. Əsgərov H. Azərbaycan dilində zərgərlik leksikası. ND. Bakı, 1995.
33. Əsgərov M. Zaman formaları, adverbial fel formaları və onlar arasında funksional-semantik əlaqələr. Bakı, "Nurlan", 2002.
34. Əsgərov M. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası. Bakı, "Elm və təhsil", 2011.
35. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999.
36. Fəxrəddinqızı G. Türk dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, "Nurlan", 2010.
37. Hacıyev T. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında // "Azərbaycan filologiyası məsələləri". Bakı, "Elm", 1983, s. 25-34.
38. Hacıyev T., Vəliyev V. Azərbaycan dili tarixi. Bakı,

- “Maarif”, 1983.
39. Hacıyeva Z. İlk anadilli abidələrimizin arxaik qatının leksik-semantik xüsusiyyətləri. Bakı, “Elm”, 1997.
40. Həsənov H. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1978.
41. Həsənov H. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı, “Maarif”, 1988.
42. Xəlilov B. Azərbaycan dilində təkhecalı fellərin əsasında duran ilkin köklərin fonosemantik inkişafı. Bakı, “Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası”, 1995.
43. Xəlilov B. Fellərin ilkin kökləri. Bakı, ADPU, 1998.
44. Xəlilov B. Azərbaycan dilində fellərin fonosemantik inkişafı. DDA. Bakı, 1999.
45. Xudiyev N. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, “Maarif”, 1995.
46. İraq - Türkman ləhcəsi. Bakı, “Elm”, 2004.
47. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1968.
48. İsmayıl M. Azərbaycan tarixi. Bakı, “Maarif”, 1983.
49. İsmayıloğlu C. XI yüzilliyin tarixi-onomastik leksikası (Mahmud Kaşğarlının “Divanü-lügət-it-türk” əsəri əsasında). Bakı, “Elm”, 2008.
50. İsrəfilova R.D. Sovet dövründə Azərbaycan dili lügət tərkibinin daxili imkanlar hesabına zənginləşməsi və lügətlərdə onun əks olunması. ND. Bakı, 1971.
51. İsrəfilova R.D. Müasir Azərbaycan dilində bəzi sözlərin leksik-semantik inkişafı // Azərbaycan EA-nın “Xəbərlər”i, Ədəbiyyat, Dilçilik, İncəsənət seriyası, Bakı, 1979, s. 80- 84.
52. Kaşğari M. Divanü lügət-it-türk (Tərcümə edən və

- nəşrə hazırlayan R.Əskər). IV. Bakı, “Ozan”, 2006.
53. Kazımov Q. Qədim sanskrit, müasir türk, rus, ingilis, ərəb və fars dillərində eyniköklü sözlər // “Sənət düşüncələri”. Bakı, “Azərbaycan Dövlət Kitabxanası”, 1997, s. 333-347.
54. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, “Təhsil”, 2003.
55. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, “Elm və təhsil”, 2010.
56. Kazımov İ. Axısqa türkləri. Bakı, “Elm”, 1999.
57. Qasımov M. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları. Bakı, “Elm”, 1973.
58. Qəhrəmanov C. Əsrarnamə. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1964.
59. Qəhrəmanov C. Nəsimi “Divan”ının leksikası, Bakı, “Elm”, 1970.
60. Qəhrəmanov C., Xəlilov Ş. Mustafa Zərir. “Yusif və Züleyxa”. Bakı, “Elm”, 1991.
61. Qukasyan V. Udin dilində qohumluq terminləri // AEA-nın “Xəbərlər”i. № 9. Bakı, 1961, s. 49-58.
62. Quliyev T. Altay dillərinin qohumluğu məsələsi. Bakı, “Nurlan”, 2006.
63. Quliyev E.S. Azərbaycan dilində “meşə” və “ağac” anlayışlı sözlər haqqında // “Azərbaycan filologiyası məsələləri” (II buraxılış). Bakı, “Elm”, 1984, s.150-156.
64. Quliyev H.K. Müxtəlif sistemli dillərdə felin semantikasi. Bakı, 2000.
65. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, “Maarif”, 1985.

66. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. I hissə. Bakı, “Maarif”, 1989.
67. Mahmudova Q. Qıpçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası. Türk dillərinin frazeologiyası. II cild. Bakı, “Nurlan”, 2009.
68. Mehdiyeva S. Yazılı dastanların dili. (“Şəhriyar” dastanının materialları əsasında). Bakı, “Elm”, 1991.
69. Məhərrəmov B. Azərbaycan və türk dillərində ümumi isimlərin semantik diferensiasiyası haqqında // “Dil məsələlərinə dair tematik topla”. №3. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1997, s. 8-10.
70. Məhərrəmov B. Türk və Azərbaycan ədəbi dillərində ümumi isimlərdə mənə fərqlərinin səbəbləri // “Dil məsələlərinə dair tematik topla”. №3. Bakı, ADPU-nun nəşri, 1997, s. 39-42.
71. Məhərrəmov B. Müasir Azərbaycan və türk ədəbi dillərində semantik diferensiallaşmanın xüsusiyyətləri // “Loqos”. № 2. Bakı, “Elm”, 1998, s. 65-69.
72. Məhərrəmov B. Azərbaycan və türk ədəbi dillərində yer-məkan bildirən ümumi isimlərin semantik diferensiallaşması // “Tədqiqələr”. №4. Bakı, “Elm”, 1999, s. 145-160.
73. Məhərrəmov B. Müasir Azərbaycan və türk ədəbi dillərində qohumluq bildirən ümumi isimlərin semantik diferensiasiyası // AEA-nın aspirantlarının elmi konfransının materialları. Bakı, “Elm”, 1999, s. 190-192.
74. Məhərrəmov B. Azərbaycan və türk (osmanlı) dillərində məişət, həyat tərzi ilə bağlı anlayışlar bildirən ümumi isimlərin semantik diferensiallaşması // “Tədqiqələr”. №5. Bakı, “Elm”, 1999, s. 192-197.

75. Məhərrəmovə R. Sabirin satirik şeirlərinin leksikası. Bakı, "Elm", 1962.
76. Məhərrəmovə R. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, "Elm", 1987.
77. Məhərrəmovə R. Mirzə Ələkbər Sabirin söz dünyası. Bakı, "Nurlan", 2006.
78. Məmmədli N. Alınma terminlər. Bakı, "Elm", 1998.
79. Məmmədov A. Azərbaycan dilinin erkən tarixinə dair materiallar. Şumer-türk leksik paralelləri // "Azərbaycan filologiyası məsələləri". Bakı, "Elm", 1983, s. 5-24.
80. Məmmədov E. Azərbaycan ədəbi dilində "dirilən" arxaizmlər // "Dilçilik məsələləri". № (2)3. Bakı, "Elm", 2005, s.148-152.
81. Məmmədov İ. Azərbaycan dili semasiologiyasına giriş. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1988.
82. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. DDA. Bakı, 1993.
83. Məmmədov N. Azərbaycanın yer adları. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993.
84. Məmmədov N. Toponimika. Bakı, "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2007.
85. Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələrində adlar. Bakı, API nəşriyyatı, 1979.
86. Məmmədov Y. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, API nəşriyyatı, 1987.
87. Məmmədov Ş. Azərbaycan dilinin Yardımlı rayon şivələri. Bakı, "Təhsil", 2007.
88. Məşədiyev Q. Azərbaycan toponimlərinin tarixi-lingvistik təhlili. Bakı, "Elm və təhsil", 2010.

89. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası. Bakı, “Azərbaycan Universiteti” nəşriyyatı, 1990.
90. Mirzəliyeva M. Türk dillərinin frazeologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, “Azərbaycan Ensiklopediyası”, 1995.
91. Mirzəliyeva M. Türk dillərində fleksiya // “Tədqiqələr”. Bakı, “Nurlan”, 1999, s. 165-172.
92. Mirzəliyeva M. Türk dillərinin frazeologiyası. I cild. Bakı, “Nurlan”, 2009.
93. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, “Elm”, 1985.
94. Orucova Ş. Türk dillərində xitab. Bakı, “Nurlan”, 2007.
95. Piriyev E.R. Fars dilindən alınmaların semantik inkişafı // “Müqayisəli-tarixi türkologiyanın aktual problemləri”. Bakı, ADU nəşriyyatı, 1984, s. 87- 90.
96. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, “Yazıçı”, 1983.
97. Rəcəbov Ə. Dilçilik tarixi. Bakı, “Maarif”, 1988.
98. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili. I. Bakı, “Nurlan”, 2006.
99. Rəhimova D. Müasir fars dilində Azərbaycan-türk sözləri. ND. Bakı, 1988.
100. Sadıqova S. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində termin yaradıcılığı prosesi. Bakı, “Elm”, 2010.
101. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı, “Yazıçı”, 1983.
102. Seyidov M. Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış. Bakı, “Gənclik”, 1994.

103. Şəfizadə B. Zərdüş, Avesta, Azərbaycan. Bakı, “Elm”, 1996.
104. Şirəliyev M. Bakı dialekti. Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1957.
105. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, “Maarif”, 1968.
106. Şükürlü Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı, “Maarif”, 1993.
107. Şükürova T. Azərbaycan və özbək dillərində müstəqillik dövründə termin yaradıcılığının əsas meyilləri. Bakı, “Elm və təhsil”, 2010.
108. Tahirov İ. Dialekt leksikasında alınma sözlər. Bakı, “Nurlan”, 2004.
109. Tanrıverdiyev Ə. Azərbaycan dilində türk mənşəli toponimlər. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 1996.
110. Türk dillərinin tarixi-müqayisəli leksikologiyası məsələləri. I c. Bakı, BSU, 2001.
111. Veysəlli F. Dilçilik ensiklopediyası. I-II. Bakı, “Mütərcim”, I-2006; II-2008.
112. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, “Maarif”, 1979.
113. Yusifov M. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı, “Elm”, 1984.
114. Yusifov Y. Qədim Şərqi tarixi. Bakı, “Şərqi-Qərb”, 2007.
115. Zahidoğlu V. “Kitabi-Dədə Qorqud”un leksikası haqqında bəzi qeydlər // AMEA-nın “Xəbərlər”i, Ədəbiyyat, Dil və İncəsənət seriyası. №1-2. Bakı, 1998, s. 66-75.

116. Zeynalov F. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikasını. I hissə. Bakı, "Elm", 1974.
117. Zeynalov F. Türkologiyanın əsasları. Bakı, "Məarif", 1985.
118. Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri (Səfəvilər dövrü). Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962.

Digər türk dillərində:

119. Annanurov A. Dilin sözlük sostavı xakında. Aşqabat, Türkmen-dövlət okuvpedneşir, 1961.
120. Atalay B. Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme. İstanbul, Matbaai Ebüzziya, 1941.
121. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990.
122. Çimen Ali. Tarihi Değiştiren Askerler. İstanbul, Timaş Yayınları, 2009.
123. Diker Selahi. Türk Dili'nin Beş Bin Yılı. İstanbul, Töre, Yayın Grubu, 2000.
124. Emre Cevat Ahmet. Türkçede İsim Temelleri. İstanbul, 1943.
125. Erculasun B. Ahmet. Başlangıcından Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi. 1.Baskı. Ankara, Başer Matbaası, 2004.
126. Ergin M. Dede Korkut Kitabı. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964.
127. Ergin M. Azeri Türkçesi. İstanbul, Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1981.

128. Meherremov B. Azərbaycan-Türk Edebi Dillerinde Kullanılan Aynı Anlamalı Genel İsimlerde Semantik ve Diferansiyelleşme Prosedürünün Yönleri. “Büyük Gelecek” Dergisi, Sayı 12, Ankara, Göytürk Matbaası, 1999, s.16.
129. Özbek-Türk Ata Sözləri ve Deyimleri Sözlüğü. Taşkent, 1998.
130. Özkan A. “Erat” Sözü Hakkında // “Türk Dili”. Dil ve Edebiyat Dergisi. Sayı 552. Ankara, 1997, s. 520-524.
131. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü (Kılavuz Kitap). 2.Cilt. Ankara, Başbakanlık Basımevi, 1991.
132. Kaydarov A., Sədvakasov Ğ., Talipov T. Hazirki zaman uyğur tili. I kısım. Almuta, Kazak SSR Pənlər Akademiyasının Nəşriyyatı, 1963.
133. Kazak tılının túsındırme sözdıqı. I T. Almatı, Kazak SSR Ğılım Akademiyasının baspası. 1959.
134. Korkmaz Z. Gramer Terimleri Sözlüğü. Ankara, Türk Dil Kurumu Yayınları, 2010.
135. Reşideddin Oğuznamesi. Oğuz Destanı. Tercüme ve Tahlili. İstanbul, Ahmet Sait Matbaası, 1972.
136. Günay T. Rize İli Ağızları: İnceleme, Metinler, Sözlük. Ankara, Ankara Üniversitesi Basımevi, 1978.
137. Tekin Talat. Orhon Türkçesi Grameri. İstanbul, Kitap Matbaası, 2003.
138. Tährany Abu Bekr. Akgoyunly türkmenleriniñ taryhy. Aşgabat, Miras, 2005.
139. Tietze Andreas. Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı. (Sprachgeschichtliches und etymo-

- logisches Wörterbuch des Türkei-Türkischen). Cilt 2: F-J. Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2009.
140. Türk Dili. Aylık Fikir ve Edebiyat Dergisi. Cilt VIII. Sayı 92. Ankara, 1959.
141. Toğan Velid Zeki Ahmet. Umumi Türk Tarihi'ne Giriş. İstanbul, Enderun Kitabevi, 1981.
142. Von Gabain A. Eski Türkçenin Grameri. Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1988.
143. Yong-Söng Li. Türk Dillerinde Akrabalık Adları. İstanbul, Simurg Yayıncılık, 1999.

Rus dilində:

144. Абаев В.И. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. Москва, “Наука”, 1965.
145. Абаев В.И. Тюркские элементы в осетинской антропонимии // “Теория и практика этимологических исследований”. Москва, “Наука”, 1985, с. 24-29.
146. Абдувалиев И. Об этимологии киргизского термина *агыл* “загон для скота” // “Проблемы этимологии тюркских языков”. Алма-Ата, “Гылым”, 1990, с. 264-268.
147. Абдулин И.А. Протокол от 17 августа 1580 г. Каменецподольского суда на кыпчакском языке// “Исследование языка древнеписьменных памятников”. Казань, 1980, с. 40-65.
148. Абдурахимов М. Узбекско-русский словарь афоризмов. Ташкент, “Ўқитувчи”, 1976.

149. Абдурахманов А.А. К вопросу о методах этимологического исследования топонимов Казахстана // “Тюркская ономастика”. Алма-Ата, “Наука”, 1984, с. 120-130.
150. Адилов М. О детских словах // “Вопросы тюркологии”, Баку, “Элм”, 1971, с. 318-322.
151. Азнабаев А.М., Псянчин В.Ш. Историческая грамматика башкирского языка. Уфа, Башкирский государственный университет, 1983.
152. Акбаев Ш.Х. Фонетика диалектов карачаево-балкарского языка. Черкесск, Карачаево-Черкесское книжное издательство, 1963.
153. Акбаев Ш.Х. Диалекты карачаево-балкарского языка в структурно-генетическом и ареальном освещении. Карачаевск, Издательство КЧГУ, 1999.
154. Аракин В.Д. Тюркские лексические элементы в русских повестях и сказаниях XIII-XV вв. // “Советская тюркология”. №3. Баку, 1973, с. 28-37.
155. Арсаханов И.А. Чеченская диалектология. Грозный, Чечено-Ингушское издательство, 1969.
156. Асланов В. Историческая лексикология азербайджанского языка (проблема реконструкции). ДД. Баку, 1973.
157. Ахатов Г.Х. О восточном диалекте татарского языка // “Вопросы диалектологии тюркских языков”. Баку, Издательство Азерб. ССР, 1958, с. 51-65.
158. Ахатов Г.Х. Диалект западносибирских татар.

- Уфа, Башкирский государственный университет, 1963.
159. Ахметзянов М.И. Древнетатарские личные имена в родословных записях // “Исследование языка древнеписьменных памятников”. Казань, Институт языка и литературы им. Г.Ибрагимова, 1980, с. 124-137.
160. Айдаров Г. Язык орхонского памятника Бильге-кагана. Алма-Ата, “Наука”, 1966.
161. Алишина Х.Ч. Тоболо-Иртышский диалект языка Сибирских татар. Казань, Казанский пед. ин.-т., 1994.
162. Антонов Н.К. Материалы по исторической лексике якутского языка. Якутск, Якутское книжное издательство, 1971.
163. Бабаев К.Д. Семантические изменения тюркизмов при их заимствовании // “Советская тюркология”. № 2. Баку, 1972, с. 47-53.
164. Бажина И. К вопросу о киргизских заимствованиях в русском языке // “Советская тюркология”. №5. Баку, 1972, с. 32-46.
165. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Ч.1. Москва, Издательство АН СССР, 1951.
166. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Ч.2. Фонетика и морфология. Москва, Издательство АН СССР, 1952.
167. Баскаков Н.А. Алтайский язык. Москва, Издательство АН СССР, 1958.
168. Баскаков Н.А. Тюркские языки. Москва, Издательство восточной литературы, 1960.

169. Баскаков Н.А. Состав лексики каракалпакского языка и структура слова // “Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков”. Ч.4. Лексика, Москва, “Наука”, 1962, с. 69-73.
170. Баскаков Н.А. Диалект черневых татар (тубакижи). Северные диалекты алтайского (ойротского) языка. Москва, “Наука”, 1966.
171. Баскаков Н.А. Географическая номенклатура в топонимии Горного Алтая // “Топонимика Востока”, Москва, “Наука”, 1969, с. 64-71.
172. Баскаков Н.А. Северные диалекты Алтайского (ойротского) языка-Диалект кумандинцев (куманды - кижы). Москва, “Наука”, 1972.
173. Баскаков Н.А. О периодизации истории литературного языка “тюрки” // “Линггогеография, диалектология и история языка”, Кисинев, “Штиинца”, 1973, с. 137
174. Баскаков Н.А. Пережитки табу и тотемизма в языках народов Алтая // “Советская тюркология”. №2. Баку, 1975, с. 3-5.
175. Баскаков Н.А. Тюркизмы-социальная терминология в “Слове о полку Игореве” // “Turcologica”. Москва, “Наука”, 1976, с. 225-233.
176. Баскаков Н.А. Элемент *gül* “роза, цветок” в составе каракалпакских женских имен // “Ономастика Средней Азии”. Москва, “Наука”, 1978, с. 138-143.
177. Баскаков Н.А. Имена половцев и названия половецких племен в русских летописях //

- “Тюркская ономастика”. Алма-Ата, “Наука”, 1984, с. 48-76.
178. Баскаков Н.А. Тюркская лексика в “Слове о полку Игореве”. Москва, “Наука”, 1985.
179. Баскаков Н.А. К этимологии собственных тюркских имен в русских летописях антропонимы узов (огузов) черных клобуков // “Теория и практика этимологических исследований”. Москва, “Наука”, 1985, с. 30-34.
180. Баскаков Н.А. Северные диалекты алтайского (ойротского) языка-Диалект Лебединских татар чалканцев (куу-кижи). Москва, “Наука”, 1985.
181. Башкирская ойконимия XVI-XIX вв. Уфа, Башкирское книжное издательство, 1991.
182. Батманов И. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности. Фрунзе, Издательство АН Киргизской ССР, 1959.
183. Баязитова Ф.С. Говоры татар-кряшен в сравнительном освещении. Москва, “Наука”, 1986.
184. Бертагаев Т.А. Об этимологии *хан~хаган*, *хатун* и об их отношении к *хат* // “Тюркологические исследования”. Москва, “Наука”, 1976, с. 45-49.
185. Бётлингк О.Н. О языке якутов. Новосибирск, “Наука”, 1989.
186. Бикбулатов Н.В. Система родства у тюркоязычных народов и проблема большой семьи // “Проблемы современной тюркологии”. Алма-Ата, “Наука”, 1980, с. 369-372.

187. Болгарско-русский словарь. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1953.
188. Болдырев Р.В. Некоторые вопросы историко-этимологического изучения тюркских лексических элементов украинского языка // “Тюркизмы в восточно-славянских языках”. Москва, “Наука”, 1974, с. 44 -61.
189. Боровков А.К. Бадаи ал-лугат. Словарь Тали Имани Гератского. Москва, Издательство восточной литературы, 1961.
190. Боровков А.К. Лексика среднеазиатского тефсира XII-XIII вв. Москва, “Наука”, 1963.
191. Будаев Н.М. Западные тюрки в странах Востока. Лексические параллели японского и карачаево-балкарского языков. Нальчик, 2002.
192. Будагов Б. Тюркские топонимы Евразии. Баку, “Огуз эли”, 1997.
193. Будагов Р.А. Сравнительно-семасиологические исследования (Романские языки). Москва, Издательство Московского университета, 1963.
194. Будагов Р.А. Что такое развитие и совершенствование языка? Москва, “Наука”, 1977.
195. Булатова Н.Й. Язык сахалинских эвенков. Санкт-Петербург, Б. & К., 1999.
196. Вопросы исторического развития лексики тюркских языков. Москва, Издательство восточной литературы, 1960.
197. Владимирцов Б.Я. Сравнительная грамматика монгольского письменного языка и халхаского

- наречия: Введение и фонетика. Ленинград, Издание Ленинградского восточного института имени А.Н. Енукидзе, 1929.
198. Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лингвистики. Среднеазиатский ареал. Москва, “Наука”, 1975.
199. Гаджиева Н.З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. Москва, 1979.
200. Гамкрелидзе Т., Иванов В.В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Т. I-II. Тбилиси, Издательство Тбил. ун.-та, 1984.
201. Грамматика хакасского языка. Москва, “Наука”, 1975.
202. Гумилев Л. Древние тюрки. Москва, “Наука”, 1967.
203. Гузев В.Г. Староосманский язык. Москва, “Наука”, 1979.
204. Даль В. Толковый словарь великорусского языка. Т. I. Москва, “Русский язык”, 1978.
205. Данияров Х. Опыт изучения джекающих диалектов в сравнении с узбекским литературным языком. Ташкент, “Фан”, 1975.
206. Дымшиц З.М. Грамматика языка хинди. 1. Письменность, фонетика, морфология. Москва, “Наука”, 1986.
207. Джангидзе В.Т. Дманисский говор Казахского диалекта азербайджанской языка. Баку, Издательство АН Азербайджанской ССР, 1965.
208. Джафаров Г.Г. Термины родства в азербайджанском языке. КД. Москва, 1970.

209. Дмитриев Н.К. Грамматика кумыкского языка. Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1940.
210. Дмитриев Н.К. Грамматика башкирского языка. Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1948.
211. Дмитриев Н.К. Турецкий язык. Москва, Издательство восточной литературы, 1960.
212. Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. Москва, Издательство восточной литературы, 1962.
213. Дмитриев Н.К. Язык барабинских татар. Ленинград, “Наука”, 1981.
214. Дмитриева Л.В. Словообразование и некоторые семантические модели названий, относящихся к анатомии растений в тюркских языках // “Проблема общности алтайских языков”. Ленинград, “Наука”, 1971, с. 152-160.
215. Дмитриева Л.В. Названия растений в тюркских и других алтайских языках // “Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков”. Ленинград, “Наука”, 1972, с. 151-224.
216. Дмитриева Л.В. Из этимологий названий растений в тюркских, монгольских и тунгусо-маньчжурских языках // “Исследования в области этимологии алтайских языков”. Ленинград, “Наука”, 1979, с. 135-192.
217. Дмитриева Л.В. Этимологии географических апеллятивов в тюркских и других алтайских языках // “Алтайские этимологии”. Ленинград, “Наука”, 1984, с. 130-178.

218. Добродомов И.Г. О слове *атаман* в славянских и тюркских языках // “Теория и практика этимологических исследований”. Москва, “Наука”, 1985, с. 72-77.
219. Доспанова У. Диалектная лексика каракалпакского языка. Нукус, “Каракалпакстан”, 1980.
220. Дроздов Ю.Н. Тюркская этнонимия древне-европейских народов. Москва, 2008.
221. Дульзон А.П. Установление архетипа фонемы по межъязыковым рядам альтернатив // “Советская тюркология”. №5. Баку, 1973, с. 93-104.
222. Дьяконов И.М. Языки древней Передней Азии. Москва, “Наука”, 1967.
223. Егоров Н.И. Опыт этимологизации чувашских терминов родства и свойства. Старший брат // “Этимологические исследования по чувашскому языку”. Чебоксары, 1984, с. 3-33.
224. Егоров Н.И. Чувашская диалектология и этимология // “Теория и практика этимологических исследований”. Москва, “Наука”, 1985, с. 55-66.
225. Жанпеисов Е.Н. Этнокультурная лексика казахского языка. Алма-Ата, “Наука”, 1989.
226. Жилкумбаева А. Семантическое поле слова *ас* “пища” в тюркских языках // “Проблемы этимологии тюркских языков”. Алма-Ата, “Тылым”, 1990, с. 310-314.
227. Закиев М.З. Об изучении древних тюрков и их языков // “Тюркское языкознание”. Ташкент, “Фан”, 1985, с. 24-28.
228. Закиев М.З. Проблемы языка и происхождения

- волжских татар. Казань, Татарское книжное издательство, 1986.
229. Зейналов Ф. Об одном древнем тюркском языке в среднем Иране // “Советская тюркология”. №6. Баку, 1973, с. 74-79.
230. Звегинцев В.А. Внутренние законы развития языка. Москва, Издательство Московского университета, 1954.
231. Звегинцев В.А. Семасиология. Москва, Издательство Московского университета, 1957.
232. Иллич-Свитыч В.М. Именная акцентуация в балтийском и славянском. Москва, Издательство АН СССР, 1963.
233. Исхаков Ф.Г., Пальмбах А.А. Грамматика тувинского языка. Москва, Издательство восточной литературы, 1961.
234. Исхаков Ф.Г. Опыт сравнительного словаря современных тюркских языков // “Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков”. Т.4. Лексика. Москва, “Наука”, 1962, с. 5- 44.
235. Исмаилова М.А. Изменение значений слов в азербайджанском языке и их отражение в “толковом словаре азербайджанского языка”. КД. Баку, 1990.
236. Историческое развитие лексики тюркских языков. Москва, “Наука”, 1961.
237. Ишанкулов Ю. К истории названий плодов в узбекском языке. Ташкент, “Фан”, 1985.
238. Ишбердин Е.Ф. Историческое развитие лексики башкирского языка. Москва, “Наука”, 1986.

239. Иванов В.В. Хеттский язык. Москва, Эдиториал УРСС, 2001.
240. Кажобеков Е.З. Глагольно-именная корреляция гомогенных корней в тюркских языках. Алма-Ата, “Наука”, 1986.
241. Калмыцко-русский словарь. Москва, “Русский язык”, 1977.
242. Каранфил В.И. Бытовая лексика гагаузского языка. АКД. Баку, 2004.
243. Кайдаров А.Т., Кажобеков Е.З. Гомогенные корни и их лексико-тематическое развитие // “Советская тюркология”. №3. Баку, 1980, с. 17-23.
244. Коков Дж.Н., Шахмуразов С.О. Балкарский топонимический словарь. Нальчик, “Эльбрус”, 1970.
245. Константинова О.А. К характеристике лексического комплекса “очаг-жилище-народ” в тунгусо-маньчжурских, монгольских и тюркских языках // “Проблема общности алтайских языков”. Ленинград, “Наука”, 1971, с. 164 -174.
246. Кононов А.Н. Грамматика современного турецкого литературного языка. Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1956.
247. Кононов А.Н. К этимологии слова *огул* «сын» // “Филология и история монгольских народов”. Памяти акад. Б.Я.Владимирцова. Москва, 1958, с. 175-176.
248. Конкобаев К. Топонимия Южной Киргизии. Фрунзе, “Илим”, 1980.

249. Кормушин И.В. Лексико-семантическое развитие корня *ga* в алтайских языках // “Этимология”. Москва, “Наука”, 1979, с. 9-29.
250. Корнилов Г.К. К этимологии топонима *себоксару* // “Советская тюркология”. №2. Баку, 1972, с. 54-62.
251. Корнилов Г.Е. Имитативы в чувашском языке. Чебоксары, Чувашское книжное издательство, 1984.
252. Койчубаев Е. Краткий толковый словарь топонимов Казахстана. Алма-Ата, “Наука”, 1974.
253. Крамер С. Шумеры. Первая цивилизация на Земле. Москва, ЗАО Центрполиграф, 2002.
254. Кубачина Н.К. К этимологии слова *бай* в алтайском языке // “Советская тюркология”. №5. Баку, 1980, с. 82-96.
255. Кулиев А. Термины родства в туркменском языке. АКД. Ашхабад, 1966.
256. Кулиев Э.С. Фитонимы в азербайджанском языке (опыт историко-типологического анализа). АКД. Баку, 1987.
257. Кулиев Г.К. Семантика глагола в тюркских языках. Баку, “Элм”, 1998.
258. Кулиева К.Ф. Лексические параллели в азербайджанском языке и в восточно-анатолийских диалектах турецкого языка // “Вопросы тюркского языкознания”. Алма-Ата, “Наука”, 1985, с. 92-94.
259. Кулиева К. Древнетюркский лексический пласт Кубинско-Дербентского диалекта азербайджанского языка. Баку, “Нурлан”, 2007.

260. Куркина Л.В. Изоглосные связи южнославянской лексики // “Этимология”. Москва, “Наука”, 1978, с. 17-31.
261. Курышжанов А.К. Исследование по лексике “Тюркско-арабского словаря”. Алма-Ата, “Наука”, 1970.
262. Курилович Е. Очерки по лингвистике. Москва, Издательство иностранной литературы, 1962.
263. Кушлина Э.Н. Тюркские лексические элементы в речи русских жителей Средней Азии // “Тюркизмы в восточно-славянских языках”. Москва, “Наука”, 1974, с. 80-191.
264. Левитская Л.С. К истории кумыкской лексики // “Советская тюркология”. №3. Баку, 1973, с. 74-78.
265. Лезина И.Н., Суперанская А.В. Об этнотопонимах Крыма // “Тюркская ономастика”, Алма-Ата, “Наука”, 1984, с. 77- 88.
266. Липин Л.А. Аккадский язык. Москва, “Наука”, 1964.
267. Лыткин В.И. Древнепермский язык. Москва, Издательство АН СССР, 1952.
268. Макаев Э. Структура слова в индоевропейских и германских языках. Москва, “Наука”, 1970.
269. Максютова Н.Х. Восточный диалект башкирского языка. Москва, “Наука”, 1976.
270. Малов С.Е. Уйгурский язык (хамийское наречие). Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1954.

271. Малов С.Е. Лобнорский язык. Москва, Фрунзе, Издательство АН Киргизской ССР, 1956.
272. Малов С.Е. Язык жёлтых уйгуров. Алма-Ата, Издательство АН Казахской ССР, 1957.
273. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии. Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1959.
274. Малов С.Е. Уйгурские наречия Синьцзяна. Москва, Издательство восточного литературы, 1961.
275. Мамедова З.Б. Расширение значения слов в современном азербайджанском литературном языке. КД. Баку, 1984.
276. Мамедов Ю. Имя существительное в орхон-енисейских памятниках (в сравнении с азербайджанским языком). АКД. Баку, 1967.
277. Мамедов М.А. Язык халаджей. АКД. Баку, 1973.
278. Мартынов В.В. Прусско-славянские эксклюзивные изолексы // “Этимология”. Москва, “Наука”, 1985, с. 3-13.
279. Материалы по татарской диалектологии. Казань, Татарское книжное издательство, 1974.
280. Матгазиев А. Семантическое изменение слов-внутренний фактор развития языка (на материале узбекского языка) // “Советская тюркология”. №5. Баку, 1974, с. 65-69.
281. Махмутова Л.Т. Опыт исследования тюркских диалектов. Мишарский диалект татарского языка. Москва, “Наука”, 1978.

282. Махмутова Л.Т. Татарский язык в его отношении к древнеписьменному памятнику *Codex Cumanicus* по данным лексики // “Исследования по исторической диалектологии татарского языка”. Казань, АН СССР Казанский филиал, 1982, с. 68-154 .
283. Майзель С.С. Пути развития корневого фонда семитских языков. Москва, “Наука”, 1983.
284. Мейланова У.А. Будухско-русский словарь. Москва, “Наука”, 1984.
285. Мехтиева Т.М. Полисемия имен существительных в современном азербайджанском языке. КД. Баку, 1984.
286. Мешадиева А.Э. Формальное описание закона гармонии в тюркских языках. Баку, “Элм”, 2004.
287. Мешадиева А.Э. Сравнительно-исторический анализ причастной формы на *-gan/-an* в тюркских языках // в кн. “Избранные вопросы современной науки” (коллективная монография). Москва, “Перо”, 2011, с. 194-223
288. Мещанинов И.И. Грамматический строй урартского языка. Ч.1. Москва, Издательство АН СССР, 1958.
289. Миржанова С.Ф. Южный диалект башкирского языка. Москва, “Наука”, 1979.
290. Мифологический словарь. Москва, “Советская энциклопедия”, 1991.

291. Молчанова О.Т. К вопросу о географической терминологии и топонимии территории // “Советская тюркология”. № 6. Баку, 1972, с. 68 - 73.
292. Мухамедова З.Б. Исследования по истории туркменского языка XI-XIV вв. Ашхабад, “Ылым”, 1973.
293. Мурзаев Э.В. Словарь народных географических терминов. Москва, “Мысль”, 1984.
294. Мусаев К.М. А.Н.Самойлович и сравнительная лексикология тюркских языков // “Советская тюркология”. № 5. Баку, 1973, с. 50-57.
295. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении (западнокыпчакская группа). Москва, “Наука”, 1975.
296. Мусаев К.М. Некоторые вопросы лексико-семантической дифференциации и интеграции тюркских языков // “Тюркологические исследования”. Москва, “Наука”, 1976, с. 138-151.
297. Мусаев К.М. Лексикология тюркских языков. Москва, “Наука”, 1984.
298. Наджип Э.Н. Историко-сравнительный словарь тюркских языков XIV века. Москва, “Наука”, 1979.
299. Наджип Э.Н. Исследования по истории тюркских языков XI-XIV вв. Москва-Ленинград, “Наука”, 1989.
300. Народы Средней Азии и Казахстана. Москва, Издательство АН СССР, 1963.
301. Народы Сибири. Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1956.

302. Насилов В.М. Древне-уйгурский язык. Москва, Издательство восточной литературы, 1963.
303. Никонов В.А. Заметки по оронимии Киргизии // “Ономастика Средней Азии”. Москва, “Наука”, 1978, с. 86-107.
304. Новикова К.А. Очерки диалектов эвенкского языка. Ольский говор. Ч.1. Москва, Издательство АН СССР, 1960.
305. Номинханов Ц.Д. Термины родства в тюрко-монгольских языках // “Вопросы истории и диалектологии казахского языка”. Вып.1. Алма-Ата, 1958, с. 65-67.
306. Орузбаева В.А. Словарь Махмуда Кашгари как источник для изучения лексики // “Советская тюркология”. № 2. Баку, 1972, с. 43-46.
307. Основы финно-угорского языкознания. Марийский, пермские и угорские языки. Москва, “Наука”, 1976.
308. Отаров И.М. Профессиональная лексика карачаево-балкарского языка. Нальчик, “Эльбрус”, 1978.
309. Отаров И.М. Очерки карачаево-балкарской терминологии. Нальчик, “Эльбрус”, 1987.
310. Отаров И.М. Этимология некоторых названий пищи в карачаево-балкарском языке // “Проблемы этимологии тюркских языков”. Алма-Ата, “Гылым”, 1990, с. 127-133.
311. Пауль Н. Принципы истории языка. Москва, Издательство иностранной литературы, 1960.
312. Панфилов В.З. Гносеологические аспекты

- философских проблем языкознания. Москва, “Наука”, 1982.
313. Плотников Б.А. Основы семасиологии. Минск, “Вышэйшая школа”, 1984.
314. Покровская Л.А. Термины родства в тюркских языках // “Историческое развитие лексики тюркских языков”. Москва, “Наука”, 1961, с. 11- 81.
315. Покровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. Москва, “Наука”, 1964.
316. Покровский М.М. Избранные работы по языкознанию. Москва, Издательство АН СССР, 1959.
317. Поппе Н.Н. Дагурское наречие. Ленинград, Издательство АН СССР, 1930.
318. Поппе Н.Н. Монгольский словарь Мукад-димать Ал-Адаб. Часть I-II. Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1938.
319. Принципы и методы семантических исследований. Москва, “Наука”, 1976.
320. Радловъ В.В. и Меліоранскій П.М. Древне-тюркскіе памятники въ Кошо-Цайдамъ. Сборник трудов орхонской экспедиціи. IV. Санктпетербургъ, Типографія императорской академіи наукъ, 1897.
321. Рагимбекова Ф. Семантика падежей имен существительных в современном азербайджанском языке. АКД. Баку, 1988.

322. Рамазанов К.Т. Семантические принципы порядка компонентов парных слов в тюркских языках юго - западной группы. АДД. Баку, 1984.
323. Рамстедт Г.И. Введение в алтайское языкознание. Морфология. Москва, Издательство иностранной литературы, 1957.
324. Рассадин В.И. Фонетика и лексика тофаларского языка. Улан-Удэ, Бурятское издательство, 1971.
325. Русско-башкирский словарь. Москва, “Советская энциклопедия”, 1964.
326. Русско-чувашский словарь. Москва, “Советская энциклопедия”, 1971.
327. Русско-испанский словарь. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1948.
328. Русско-итальянский словарь. Москва, “Русский язык”, 1977.
329. Русско-карачаево-балкарский словарь. Москва, “Советская энциклопедия”, 1965.
330. Русско-казахский словарь. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1954.
331. Русско-киргизский словарь. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1957.
332. Русско-кумыкский словарь. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1960.
333. Русско-узбекский словарь. Москва, Государ-

- ственное издательство иностранных и национальных словарей, 1954.
334. Румынско-русский словарь. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1953.
335. Рясянен М. Материалы по исторической фонетике тюркский языков. Москва, Издательство иностранной литературы, 1955.
336. Садыкова З.Р. Говоры Оренбургских татар. Казань, Татарское книжное издательство, 1985.
337. Самойлович А.Н. Названия дней недели и турецких народов // “Яфетический сборник”. Т. II, № 2. Пг., 1923, с. 103.
338. Саттаров Г.Ф. Монголизмы в топонимии татар // “Тюркская ономастика”. Алма-Ата, “Наука”, 1984, с. 111-120.
339. Севортян Э.В. Аффиксы именного словообразования в азербайджанском языке. Москва, “Наука”, 1966.
340. Соттаев А.Х. Имя существительное в карачаево-балкарском языке. Нальчик, “Эльбрус”, 1968.
341. Старостин С.А. О японо-корейских акцентных соответствиях // “Сравнительно-историческое языкознание на современном этапе”. Москва, Институт славяноведения и балканистики, 1990, с. 44-47.
342. Стеблева И.В. Поэзия тюрков VI-VIII веков. Москва, “Наука”, 1965.
343. Соколов С.Н. Язык Авесты. Ленинград, Издательство Ленинградского университета, 1964.

344. Супранская А.В. Ономастический континуум // “Тюркская ономастика”. Алма-Ата, “Наука”, 1984, с. 5-12.
345. Суюнчев Х.И. Карачаево-балкарские и монгольские лексические параллели. Черкасск, Ставропольское книжное издательство, 1977.
346. Тадыкин В.Н. О некоторых топонимах горного Алтая // “Проблемы этимологии тюркских языков”. Алма-Ата, “Тылым”, 1990, с. 367-374.
347. Тенишев Э.Р., Тодаева Б.Х. Язык жёлтых уйгуров. Москва, “Наука”, 1966.
348. Тенишев Э.Р. Строй саларского языка. АДД. Москва, 1969.
349. Тенишев Э.Р. Заметки о саларской лексике // “Вопросы тюркологии”. Баку, “Елм”, 1971, с. 165-171.
350. Тенишев Э.Р. Строй сарыг-югурского языка. Москва, “Наука”, 1976.
351. Тодаева Б.Х. Дунсянский язык. Москва, Издательство восточной литературы, 1961.
352. Тодаева Б.Х. Баоаньский язык. Москва, “Наука”, 1964.
353. Тодаева Б.Х. Язык монголов Внутренней Монголии. Очерк диалектов. Москва, “Наука”, 1985.
354. Тодаева Б.Х. Словарь языка ойратов Синьцзяна. Элиста, Калмыцкое книжное издательство, 2001.
355. Трубачев О.Н. К этимологии некоторых древнейших славянских терминов родства // “Вопросы языкознания”. №2. Москва, “Наука”, 1957, с. 86-96.
356. Трубачев О.Н. История развития славянских

- терминов родства. Москва, 1958.
357. Тувинско-русский словарь. Москва, “Советская энциклопедия”, 1968.
358. Тумашева Д.Г. Диалекты сибирских татар. Казань, Издательство Казанского университета, 1977.
359. Убрятова Е.И. Язык норильских долган. Новосибирск, Издательство “Наука” Сибирское отделение, 1985.
360. Фазылов Э.И. Староузбекский язык. Хорезмийские памятники XIV века. АДД. Ташкент, 1967.
361. Фомина М.И. Современный русский язык. Лексикология. Москва, “Высшая школа”, 1990.
362. Хайрутдинова Т.Х. Бытовая лексика татарского языка. Казань, “Фикер”, 2000.
363. Хорезми. Мухаббат-наме. Издание текста, транскрипция, перевод и исследование Э.Н. Наджипа. Москва, Издательство восточной литературы, 1961, с. 34.
364. Хромов А.Л. Согдийская топонимия верховьев Зеравшана // “Топонимика Востока”. Москва, “Наука”, 1969, с. 87-99.
365. Цинциус В.И. Вопросы сравнительной лексикологии алтайских языков // “Проблема общности алтайских языков”. Ленинград, “Наука”, 1971, с. 77-88.
366. Цинциус В.И. Алтайские термины родства и проблема их этимологии // “Проблема общности алтайских языков”. Ленинград, “Наука”, 1971, с. 127-138.

367. Цинциус В.И. Задачи сравнительной лексикологии алтайских языков // “Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков”. Ленинград, “Наука”, 1972, с. 3-15.
368. Цинциус В.И. К этимологии алтайских терминов родства // “Очерки сравнительной лексикологии алтайских языков”. Ленинград, “Наука”, 1972, с. 15-71.
369. Цинциус В.И. Проблемы сравнительно-исторического изучения лексики алтайских языков // “Исследования в области этимологии алтайских языков”. Ленинград, “Наука”, 1979, с. 3-18.
370. Цинциус В.И. Негидальский язык. Ленинград, “Наука”, 1982.
371. Шаабдурахманов Ш. Карлукское наречие узбекского языка. Ташкент, “Фан”, 1983.
372. Шара Туджи. Монгольская летопись XVII века. Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1957.
373. Шмелев Д.Н. Очерки по семасиологии русского языка. Москва, “Просвещение”, 1964.
374. Шмелев Д.Н. Проблемы семантического анализа лексики. Москва, “Наука”, 1973.
375. Щербак А.М. Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из восточного Туркестана. Москва-Ленинград, Издательство АН СССР, 1961.
376. Щербак А.М. Названия домашних и диких животных в тюркских языках // “Историческое развитие лексики тюркских языков”. Москва, “Наука”, 1961, с. 82-173.
377. Щербак А.М. Грамматика староузбекского язы-

- ка. Москва-Ленинград, “Наука”, 1962 .
378. Эвенкийско-русский словарь. Москва, Государственное издательство иностранных и национальных словарей, 1958.
379. Этимологический словарь русского языка (Автор и составитель А.Н.Шанский). Т.-А. Москва, Издательство Московского государственного университета, 1963.
380. Юсупов Х.Т. Термины родства в башкирском языке // “Вопросы башкирской филологии”. Москва, 1959, с. 124-128.
381. Языки народов СССР. Тюркские языки. Т.2. Москва, “Наука”, 1966.
382. Языки мира. Уральские языки. Москва, “Наука”, 1993.
383. Ямпольский З. Древнейшие сведения о тюрках в зоне Азербайджана // “Ученые записки”. №2. Баку, 1966, с. 42.

İngilis dilində:

384. Antal L. Content, Meaning and Understanding. The Hague, Mouton and Co., 1964.
385. Erdal Marsel. A Grammar of Old Turkic. Leiden. Brill, 2004.
386. Kortland Frederik. Studies in Germanic, Indo-European and Indo-Uralic. Amsterdam-New York NY, Rodopi, 2010.
387. Levin Saul. Semitic and Indo- European. Principal Etymologies. With Observations on Afro-Asiatic. V.I. Amsterdam. Philadelphia, John Benjamins Pub-

- lishing Co, 1995.
388. On Some Chinese Loan Words in Uighur. By Han Woo Choi. Central Asiatic Journal. Volume 32. Wiesbaden, Otto Harrassowitz, 1988, p. 161-169.
389. Palmer Frank Robert. Semantics (2nd edition). Cambridge, Cambridge University Press, 1981.
390. Samuel E. Martin. Dogur Mongolian Grammar, Texts and Lexicon. The Hague, Indiana University Bloomington Mouton & Go Publication, 1961.
391. Vaughan Thomas. A Grammar of the Turkish Language. London, Menston (Yorks.) Scholar P., 1709.
392. When Words Lose Their Meaning: Constitutions and Reconstitutions of Language, Character, and Community. By James Boyd. Chicago, University of Chicago Press, 1985.

INTERNET SƏHİFƏLƏRİNDƏN:

393. Акманова Р.С. Термины родства в башкирском языке // <http://www.bashedu.ru/vestnic/2008-3/35.249>.
394. Ахметова Ш. Пицца казахов Западной Сибири: традиции и новации // <http://turkolog.narod.ru/info/N3.htm>.
395. Алымбаева Б. Юрта киргизов в прошлом и настоящем // <http://turkolog.narod.ru/info/1281.htm>.
396. Войников Живко Г., Войников Иван Г. Прабългарският календар-опит за реконструк-

ция. Богомилски календарни термини. Някои паралели на календарната българска народна обрядност // <http://www.iriston.ru/>

397. Войников Ж. Осетинские слова в других языках. Болгаро-осетинские изоглоссы // <http://www.iriston.ru/>.

398. Дмитриева Л.В. Язык барабинских татар // <http://philology.ru/linguistics4/dmitrieva-97.htm>.

399. Halloran John A. Sumerian Lexicon // <http://www.sumerian.org>.

400. Каримулин А. Прототюрки и индейцы Америки. По следам одной гипотезы // <http://kitar.net.ru/karimullin.php>.

401. Сагидуллин М.А. Тюркские топонимические универсалии Западной Сибири и Крыма // <http://turkolog.narod.ru/info/I313.htm>.

402. Starostin S. Altaic etymology // www.starling.rinet.ru.htm.

403. Шабашов А. Система терминов родства и особенности этнокультурного развития тюркоязычных народов Крыма // <http://turkolog.narod.ku/info/I202.htm>.

BƏDİİ QAYNAQLAR:

404. Atalar sözü. Bakı, “Öndər”, 2004.

405. Atunkozaoglu Z. “Geceler ve Gündüzler”. İstanbul, Milli Eğitim Basımevi, 1995.

406. Azərbaycan bayatıları. Bakı, “XXI Yeni Nəşrlər Evi”, 2004.

407. Azərbaycan masalları. Bakı, “Yazıçı”, 1982.
408. Bürhanəddin Q. “Divan”. Bakı, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1988.
409. Ekonomov S. “Zavallı üretdici”. Annatmalar. Kişinyov, 2003.
410. Emre Y. “Güldeste”. Ankara, Başbakanlık Basım-evi, 1996.
411. Füzuli M. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Yazıçı”, 1984.
412. İnal M. “Ayrılık Benimle Kaldı”. İstanbul, Timaş Yayınları, 1994.
413. Kətibi. “Saylanan qoşqıları”. Aşxabad. Türkmen dövlətneşir, 1943.
414. Koja Axmet Yasaui. “Xikmet jinak”. Almatı , “Jalın”, 1998.
415. Koşkarbaev Ş. “Söyle, Şaşeke - Ölender men poemalar jıynağı”. Alma-Ata, Kazıktın Memlekettik Birikken Baspası, 1942.
416. “Koroğlu”. Bakı. “Lider”, 2005.
417. Mithat A. “Denizci Hasan”. Ankara, Sevinç Matbaası, 1981.
418. Nəsimi İ. “Mən bu cahana sığmazam”. Bakı, “Gənclik”, 1991.
419. “Oğuznamə”. Bakı, “Yazıçı”, 1987.
420. Sabir M.Ə. “Hophopnamə”. Bakı, “Yazıçı”, 1992.
421. Səmədoğlu Y. “Qətl günü”. Bakı, “Yazıçı”, 1987.
422. Vurğun S. Əsərləri. I c., Bakı, Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1960.
423. Zakir Q. Seçilmiş əsərləri. Bakı, “Yazıçı”, 1984.

SÖZLÜK

Sözlükdə çağdaş türk dillərində və dialektlərində məna fərqləri olan isimlərin müxtəlif fonovariantları və difrensial mənaları verilmişdir. Burada türk dillərindəki isimlərin əsas (nominativ) mənaları daha çox nəzərə alınmışdır.

aba//abaa//abay//abi türkm. “ata”, şor. “ulu baba”, qır. “əmi”, “böyük qardaş”, tat. “əmi”, “böyük qardaş”, tat.dia. “əmi, dayı”, tür., xak. “böyük qardaş”

abakay//abkay//afakay Alt., xak. “arvad”, tuv. “xanım”, tat., K.tat. “xala”, çuv. “ata tərəfdən nənə”

abişka//abuşka//upaşka özb.şiv. “ər”, çuv. “ər”, baş. “günü”, “dul kişi”, qır., qaz. “qoca”

abla K.tat. “bacı”, tür. “böyük bacı”

ablın//albın tof. “dağ ruhu, dağların sahibi olan ruh”, yak. “hiyləgərlik, qəddarlıq”, tuv. “şər ruhu”, qır. “xəstəlik, qarğış”

abra//araba//arba//arava//arva//urapa tür. “mühərrikli və ya mühərriksiz hər cür nəqliyyat vasitəsi”, Azərb. “iki və ya dörd təkərli qoşqu”, çuv. “təkər”, baş. “qoşqu”

ada//atau//atav//ota qaq. “coğrafi termin kimi burun, bataqlıq”, özb.dia. “çay kənarında ada”, tür.dia. “bataqlıq yerdə olan otlaq, qamışlıq”, Azərb. “ada”

adak tür. “nəzir”, qaz. “şöhrət”, “titul”

adam Azərb. “insan”, qaq. “ər”, türkm. “insan”, “ər”, “kişi”, tür. “insan”, “ər, kişi”

adaman//ataman//odaman//utaman//uzaman K.tat. “baş çoban”, noq. “başçı”, çuv., tat. “atabaxan, dəstəbaşı”, baş. “qabaqcıl, başçı, ən qocaman adam”

adza//aci//aça//eçe//eşa çuv. “ata”, tuv. “ata”, xak. “böyük qardaş”, şor. “böyük qardaş, dayı”, qum. “xala”, Alt. “böyük qardaş”, uyğ.dia. “ana, böyük bacı, yaşlı qohum, qayınana, xala, ata, böyük bacı”, çul.tat. “ana”

ağac//ağaş//ıgış//ıyaş//yoğoç Azərb., tür., özb., tat., uyğ. “ağac”, q.qalp. “ağac, tir, şalban”, tuv., özb.şiv., noq., baş. “meşə”, şor. “ağac”, “meşə”

ağa//aka//akka//aqa//eke//uka tür. “cənab”; “sahibkar”; “qardaş”; “böyük qardaş”, Azərb. “sahib, yiyə, seyid”, baş. “dayı”, uyğ.dia., q.qalp., kar., K.tat., noq., tat., özb. “böyük qardaş”, yak. “valideyn, ata”, dol. “ata”

ağıl//ail//avla//avle//avul//aul//ayıl tür. “mal-qara saxlanılan yer”; “şəfəq, parıltı”, tür.dia. “tayfa”, Azərb. “küz, pəyə”, Alt. “yurd, mənzil”, uyğ.dia., qaz. “kənd”, çuv. “kənd”, yak. “ailə, həyəət”, qır. “kənd, düşərgə, dayanacaq”, K.tat. “həyəət, mal-heyvan saxlanan yer, ov edilən yer”

ahır//axır//akır//akur tür. “ev heyvanlarının saxlandığı yer, axur”, qır. “yem”

afa//apa//apay//api tür., tuv. “ana”, uyğ., özb.dia. “xala”, çuv. “qadın qohum”, tür.dia., uyğ.dia. “böyük bacı”, qaz. “böyük bacı”, baş. “böyük bacı, bibi”, Sib.tat. “xala, böyük bacı”, K.tat. “bacı”

al//el//əl//il//iel tür. “yad adam”; “ərazi vahidi, vilayət, rayon”; “ölkə”; “xalq”, Azərb. “ölkə”; “xalq”, qaq. “yad adam”, baş. “ölkə, dövlət”, “vətən”, “dünya, cəmiyyət”, tat., özb. “ölkə”, noq. “vətən”, türkm. “diyar”, Alt. “tayfa”

alaçığq//alaçu//alasık//alaşık//ılaşık//ulaçik tat., qır. “çadır, alaçığq”, tat.dia. “həyət”, qum. “koma”, “quru ot saxlanan saray”, kar. “köşk, çardağ”, “örtük”, qaz., baş., q.qalp. “daxma, koma”

alasa//alaşa qum., tat., kar. “at”, tür.dia. “qoyun”, Sib.tat. “alçaqboylu adam”

alaman tür.dia. “xalq”, qaz.dia. “qoşun”, özb., qır., q.qalp. “kütlə, dəstə”, uyğ. dia. “quldur dəstəsi”

alan//yalan q.qalp. “çöl, tala”, tür., qaz. “meydan, açıq, geniş ərazi”, Alt., yak. “dərə”, tat., baş., qaq. “tala”, noq., “örtülü yer”, tür.dia. “çəmən”

alay tür. “mərasim”; “dəstə”; “polk”, “zarafat”, “istehza”, Azərb., baş. “polk, hərbi hissə”

alka//halqa Azərb. “halqa”, noq. “sırğa”

an kar., qaz., noq., tat., xak. “ov”, qaz. “vəhşi heyvan”, Alt. “maral”, q.qalp. “vəhşi, yırtıcı, ov”, tuv. “heyvan”

ana//anne//ani//ene//ona//ine tuv. “dayə”, “xala”, qır. “ana, nənənin nənəsi”, qaz. “qayınana”, türkm. “ana”, “ata xətti üzrə nənə”, çuv., Azərb., uyğ., tür., tat. “ana”, sal. “qız”

anay//anyak//anak//inaax tuv. “keçi balası, ev keçisi”, yak.dia. “ayı balası”, Alt. “ev keçisinin balası”, tof. “birillik keçi, maral, inək balası”

anğar q.qalp. “çay yatağı, çaylaq”, tür. “şəlalə”

arçın//arçi çuv. “kişi”, tat.dia. “gəlini bəy evinə qədər müşayiət edən, aparın qadın”

ara Azərb. “məsafə”, yak. “yol”

aran özb.şiv. “saray”, ur. “at saxlanan yer”, qır. “xalq”, “yer”, tat., Sib.tat. “tövlə”, baş. “qaramal saxlanan yer”

aral qır. “ada”, baş. “kiçik ada”, şor. “kol, kolluq”

arça//arşa//ərjə q.qalp. “iri sandıq”, tat. “yeşik”, çuv. “sandıq”

arğalı//arğul Azərb.dia. “vəhşi dağ keçisi”, xak. “iri heyvan”

arx//ark//arık tür. “kəmər”; “tağ”; “elektrik qövsü”, Azərb. “kiçik su kanalı”

arı//arığ//aru//arqa xak. “meşə”, “ada”, tof. “sıx meşə”, yak. “ada, çəmənlik, tarla”, tuv. “dağ meşəsi”

aş//as//oş tür. “yemək, xörək”, Azərb. “plov”, çuv. “ət, buğda”, baş. “qida, yemək”, “şorba”, xak. “buğda, arpa, çörək”, xak.dia. “çörək”, yak. “yemək, məhsul, meyvə, ərzaq, çörək”, q.qalp. “yemək, ərzaq, buğda, çörək”, noq., kar. “qida, yemək, şorba”, Alt. “çörək”, uyğ. “yemək, plov”, qır. “meyvə, məhsul”, “ərzaq”, “yalnız ətdən hazırlanmış yemək”, tat. “şorba, yemək, qida”, q.balk. “yemək”, “yem”, qaq. “yemək, qida”, türkm. “plov, sıyıq, yemək”, qum. “çörək”, ur. “şorba”, Sib.tat.dia. “yemək, şorba, çörək”, şor. “arpa”, s.uyg. “yemək”; “qonaqlıq”

at//ut Azərb., çuv. “at”, yak.dia. “uzunqulaq”, qum., Alt., tuv. “axta at”

ata//ati//ede//əti//ətəy türkm.dia., Azərb., çuv. “ata”, kar., qır. “ata xətti üzrə baba, əcdad”, noq., baş. “erkək”, tür.dia. “əmi, dayı”, “böyük qardaş”, s.uyg. “nəvə”, ur. “baba”, uyğ.dia. “əmi”, q.qalp. “atanın yaşca böyük qardaşı, əmi”, qaz. “qardaş”

ateş//atəş tür. “od”; “yanğın”; “qızdırma, hərarət”; “tonqal”, Azərb. “tüfəng, top və s.-dən açılan atəş”, qaq. “oçaq, isti, yanğın, atışma”

at:ır//ayğır//ayğir//aykır yak. “öküz”, tür. “dəvə”, tür.dia. “uzunqulaq”

avlak//oğlak//olax//olak//ovlak Azərb., qır., q.qalp., özb. “keçi balası”, kar. “balaca heyvan”, şor. “oğlan, gənc adam”

aymak//aymax//oymaq//oymak yak. “nəsil, sülalə”, “yad adam”, qaz., qır. “xalq, tayfa”, Alt., tat. “ərəzi vahidi”, uyğ. “nəsil”, “xalq”, tür.dia. “bölgə”, tuv. “tayfa”, xak. “rayon, inzibati ərazi vahidi”, Sib.tat. “rayon, rayon mərkəzi”

baba//bava//boba tür. “ata”, Azərb. “atanın və ya ananın atası”, uyğ.dia. “yaşlı adam, böyük qohum”, tat.dia. “kişi, qoca adam”

bacı//biçe//bisə//piçe//pije//piqə xak. “bacı”, tat. “arvad”, qır. “böyük bacı”, lob. “ata”, baş. “arvad”, şor. “böyük bacı”, Alt.dia. “ögey ana”, q.qalp. “qız”, tür. “böyük bacı”; “dayə”; “mərhəmətli qadın”, tür.dia. “xala”, “arvad”, yak. “balaca qayının arvadı”, Azərb. “bacı”, şor. “ata xətti üzrə xala”

bağ//pağ Sib.tat., tuv. “kəmər, qurşaq”, Azərb. “bağ, düyün”, tof. “kəndir”

bair//bayır//bayur tür., tat., kar. “kiçik yoxuş”, Azərb. “çöl, həyəət”, qaq. “dağ”, K.tat., qaq. “dağ”

bala//bola lob., uyğ. “oğul”, Azərb. “uşaq”, uyğ. “ailə”

balaban tür. “kök adam”; “yırtıcı quş növü”, Azərb. “nəfəslə çalınan müsiqi aləti, tütək növü”

barsuk//borsok//bursık//porsuq//porsuk Azərb., q.qalp., çuv. “porsuq”, xak.dia. “kirpi”

başmaq//başmaq//paşmak tür. “sandal, ayaqqabı”, türkm. dia. “dəvənin pəncəsi”

bayraq//bayraq Azərb. “bayraq”, q.qalp. “bayraq, mükafat, priz”, türkm. “mükafat”

bazar//pazar Azərb., tür. “alış-veriş edilən kütləvi yer”, sal. “divar”, “şəhər”

bebe//bibi/bübü//büvi//büvü lob. “xanım”, Azərb. “atanın bacısı”, tür.dia. “böyük bacı”, “ana”, özb. “xala”, qır. “şaman qadın”

berne//bire//birna//birne//parne çuv. “hədiyyə”, tat. “gəlinin bəyə hədiyyəsi”, noq. “silah növü”

bey//bek//bəy//biy//bi Alt.dia. “nəslin başçısı”, yak. “əkiz qardaş”, tuv. “qayın”, uyğ. “rəis”, qaq., q.qalp., qır., tat. “ağa”, tür. “kişi”; “ər”; “kişilərə hörmət əlaməti bildirən müraciət forması”, Azərb. “evlənən oğlan, adaxlı”, tat.dia. “qayın”

bile//böle//bölä//pölö baş. “nəvə”, qır. “ailə üzvü”, tuv., qır. “ailə”, noq., özb. “əkiz qardaş və ya bacı”

bot//bud//put xak., baş., tat. “omba, bud”, uyğ., özb., qır. “ayaq”

boy//poy Azərb. “hündürlük, uzunluq”, qaq. “tarla, yer sahəsi, uzunluq, sahil”, uyğ., kar., qum.dia. “bədən”, türkm. “sahil”

böje//böcək//möjek Azərb., tat., tür. “qurd, həşərat”, tür.dia. “sərçə”, “ilan”, “ağcaqanad”, qaq. “tarakan”, türkm. “yırtıcı heyvan”, “canavar”

boğra//buğur//buğra//buqur//buur//bura//buura tür.dia. “şir”, qır., noq. “erkək dəvə”, tof. “maral”, tuv. “erkək maral”, türkm. “dəvə”, yak. “erkək, vəhşi çöl qoyunu, erkək maral”

budaq//budağ//budak tür. “ağacın qollarının kəsilmiş hissəsi, kötük”, Azərb. “ağacın qolu”

bük//buk//pok//pük Alt. “dağ keçidi arasında olan dərə”, çuv. “dağ aşırımını, dar dərə”, xak., tat.dia. “çəmənlik”, tuv.,

Alt.dia. “düzənlik”

buka//buğa//buqa//buua Azərb., qır. “öküz”, uyğ. “maral”
bılak//bulak//bulaq//bulok//pılıx çuv. “dağ dərəsi”, tür.
dia. “fontan”, Azərb., q.qalp. “çeşmə”, tür. “göl, nohur,
gölməçə”, tuv. “kiçik çay”, qaz. “çay”

cam//çam//jam tür. “şüşə”; “pəncərə”, Azərb. “kasa, qab”
canavar//janavar//januvar//yanuar tür. “yırtıcı heyvan,
köpək balığı”, Azərb. “qurd”, qaz., qır. “vəhşi heyvan”

car//sar//yar//yaar türkm., tat., özb. “dərə”, qum. “qaya”,
qaz. “divar”, qır., noq., Alt. “sahil”, “əyri, hündür yer”

cephə//cəphə tür. “döyüş bölgəsi”; “binanın fasadı”,
“görünən yer”, Azərb. “döyüş bölgəsi”

ceylan//ceyran//jeyran qaz., qır.dia. “vəhşi keçi”, Azərb.
“ceyran”, tür.dia. “boz rəngli at”

cild//cilt Azərb. “üz, qabıq”, tür. “dəri”

cocuq//çocuk qaq. “oğlan”, tür. “uşaq, körpə, bala”,
türkm. “donuz balası”, özb. “bala”

coya//coyak//joya qaz.dia. “qarpız, yemiş əkilən yer”,
özb., türkm. “şırım”, “lək”

çakmak//çaxmaq Azərb. “tufəngin atəş açmaq üçün əllə
çəkilən hissəsi”, tür. “alışqan”

çalama//dalama//yalama uyğ.dia. “lent”, tat. “paltar ba-
ğı”, qaz., q.qalp., özb. “bayraq”

çam//şam qaq. “küknar ağacı”, Azərb., tür. “şam ağacı”

çanq//yanq qır. “jest”, Alt. “inam”, “qanun”, “adət”, şor.
“inam”, tuv. “xarakter”

çarçab//çarşab//çarşaf//çarşav//çarşau//çoyşab//şeyşəb
tür. “yataq ağı”; “müsəlman qadınların üst örtüyü”, Azərb.
“müsəlman qadınların üst örtüyü”, çuv., qum., baş. “pər-
də”, qır. “yataq örtüyü”

çat tür. “iki yolun kəsişməsi”; “iki çayın qovuşduğu yer”, Azərb. “yarıq, çatlamış yer”

ças//jaş//yas//yaş Azərb. “ömür, yaş”, q.qalp., qır., s.uyğ. “gənc, cavan”, Alt. “gənc adam”, “dönəm, mərhələ”

çay//hay//say Azərb., xal. “çay”, Alt., uyğ., tat., baş., qaz. “qobu, dağ çayı”, q.qalp. “dərə”, özb. “çay dərəsi, dağ çayı”, qır. “çay yatağı, dayaz dərə”

çevre//çevrə tür. “ətraf, mühit”; “dairə”; “kontur”, Azərb. “yumru xətt”

çılka//jılğa//jülqe//yılqa//yılğa tür.dia. “düz ərazisi olan tarla”, uyğ., tat., baş. “çay”, noq. “dərə”, q.qalp. “su kanalı”

çoda//jota//yoda//yoto q.qalp., özb.dia. “bədən, qamət”, Alt. “ayağın aşağı hissəsi”, s.uyğ. “qoyun ayağı”, qaz., qır. “önürğa sütunu”, “dağ silsiləsi”, uyğ.dia. “qasıq”

çopra//çöpre//çüprə//gibre//şöbere çuv., tür. “xılt, çöküntü”, qum., tür. “üzüm cecəsi”, tat., kar., baş. “maya”

çosun//dohun//yosın//yosun Alt. “qayda”, “inam”, özb. “üsul”, qır., qaz. “adət”, uyğ. “obraz”

çörək//çörek tür. “hər hansı dairəvi bir şey”; “qoğal, kökə”, Azərb. “əsas qida məhsulu olan çörək”

çöp//çüp//söp//şüp tür. “zibil, zibillik”, “çirpi, bitki sapı”, Azərb. “çox xırda ağac, odun qırıntısı”, qır. “ot, quru ot”

çiya//çiyə//çiyə//siyə//şiyə kar., tat.dia. “giləmeyvə”, tat.dia. “mərsin bitkisi”, q.qalp. “gilas”, qum, qır., qaz. “al-balı”

çıt//çit tür. “sərhəd”, qaq. “anbar, qarğıdalı saxlanan yer”

çul//yol//yıl//yule//yuul xak. “çay”, sal., çuv. “bulaq”, çuv.dia. “su quyusu”

dada//dede//dədə//dədə//didey//tete tür. “baba”, Azərb.

“ata”, çuv. “böyük qardaş”, türkm.dia. “qardaş”, uyğ.dia. “əmi, dayı”, tür.dia. “böyük qardaş”, “xala”

dağ//daa//tağ//tax//tav//tau//tia//tu Azərb., qır., qaz., noq., tat., qum., uyğ., şor., tür. “dağ”, qaq., tür.dia., K.tat., kar. “meşə”, yak. “dağlıq meşə”, çuv. “yaşayış yerinin yuxarı hissəsi, şimal, qərb, təpə, yüksəklik”

daire//dairə tür. “ev, mənzil, iş yeri, idarə, palata”, Azərb. “seçki məntəqəsi, yumru xətt”

dam//tam Azərb. “evin yuxarı, örtük olan hissəsi”, qaq. “at saxlanan yer, tövlə, saray”, Sib.tat. “divar, ev, bina”

damak//damağ//tabak//tamak//tamğak türkm., uyğ., qır., qaz., noq. “yemək, qida”, Azərb. “damağ”, K.tat., özb., türkm. “boğaz”, kar., qum. “qırtlaq”

dal//tal tür., qaq., qum., q.qalp. “budaq, hissə”, sal. “ağac”, yak. “heyva ağacı”, Azərb. “arxa, arxa hissə”

dala//tala//taala q.balk. “çöl”, noq. “tala”, q.qalp. “açıq yer, sahə, çöl, həyəət”, s.uyg. “dərə”

darmon//derman//dərman Azərb. “əlac, müalicə üçün istifadə olunan kimyəvi preparat”, tür. “fiziki güc”

daru//dəri tuv., tof., türkm. “barıt”, qır., uyğ. “dərman”

darqa//tarqa tuv. “sədr, rəis”, tel. “vergi yığan”, türkm. “yelkənli qayıq idarə edən şəxs”, tof. “tayfa başçısı”

dağar//taqar//tağar tür.dia. “gildən düzəldilmiş qab”, “su qabı”, “hovuz”, Alt., uyğ.dia. “kisə”

dava Azərb. “dalaşma, müharibə”, tür. “məhkəmə”

davar//taba//tavar Azərb. “xırdabuynuzlu heyvan”, tür. “qoyun və keçi, qoyun və ya keçi sürüsü”, kar. “mal-qara, qaramal”, baş., tat. “mal”, çuv. “mal-dövlət”, “duz”

day//dayça//tay//toy Azərb. “at balası”, tuv. “at, dəvə balası”, tür. “yaşlı dəvə”, uyğ.dia., özb. “dəvə balası”

depe//tube//tubə//tepe//təpə//tupe//tüpe//tupi çuv. “göy, səma”, Azərb. “yüksəklik”, “təpə”, qum. “təpə”, yak. “kol-luq sahə, meşəlik”, yak.şiv. “diyar, vilayət”

der//çer//jer//qer//yer//yar//yir Azərb., tür. “yer, sahə”, tür. dia. “tarla”, noq., yak., uyğ. “döşmə”, s.uyğ. “alaçıq, yurd”, uyğ.dia. “ov edilən yer”, qum., türkm. “yatacaq yeri”

dere//derə//dərə tür. “vadi”; “kiçik çay”, Azərb. “çay ya-tağı”; “vadi”, qağ. “çay, dərin vadi, sel”

des//təs//tis tuv. “hasar, çəpər”, şor., xak. “vəhşi heyvan-ları ovlamaq üçün qurulmuş tələ”

deyin//diyinq//tiyen//tuyinq//tuyın tür., noq., qaz., tat. “sincab”, q.balk. “kürk”, qaz. “axça, pul”, qır. “sincab, sin-cab dərisindən olan kürk”

dəvə//deve//düye//taba//təvə//töö//tüe tür., Azərb., Sib.tat. “dəvə”, Azərb. dia. “cavan inək balası”, yak., dol. “maral”,

dəyə Azərb. “ov ovlamaq üçün müvəqqəti düzəldilmiş dal-danacaq”, yak. “alaçıq, ev”

doqan//dunma//tunma//tuğan xak., şor. “kiçik qardaş, ata xətti üzrə kiçik yaşlı qan qohumu”, türkm. “qardaş, bacı”, tuv. “kiçik qardaş və ya bacı”

don//ton//tun tür. “geyim, paltar; qadın alt paltarı”, Azərb. “uzun qadın geyimi”, türkm. “xələt”, qağ. “şalvar”

duman//tuman tür. “tüstü”, Azərb. “duman”

dügün//düyün//tügün tür. “toy”, Azərb. “ilgək”

ebe Alt. “arvad”, çuv. “dişi”, tür.dia. “nənə”, “böyük bacı”

eqin//eyin//əyin//iün Azərb. “bədən”, türkm. “bədən”, “çi-yin”, şor., uyğ. “kürək, onurğa sütunu”

eçe//eje//eye//əje//əsə//içə yak. “baba”, tür.dia. “dayı”, lob., Alt.dia. “arvad”, qır. “böyük bacı”, baş., türkm., şor.

“ana”, tuv. “ata”, çuv. “erkək”

efendi//əfəndi tür. “müraciət forması, əsilzadə”, qaq. “ağa, xanım”, Azərb.dia. “müqəddəs ocaq, müqəddəs adam”, tat. “cənab”

epçi qır. “qadın”, xak. “arvad, kişinin həyat yoldaşı”

elik//əlik//ilik xak. “dişi heyvan”, yak. “maral”, tür.dia. “dağ keçisi”, baş., Alt. “vəhşi diş keçisi”

emel//əməl tür. “arzu, dilək”, Azərb. “hərəkət, iş”

ene//ine//inekl//inək//iniq//ınax Azərb., tür., yak. “inək”, çuv. “inək, diş maral”, tof. “dişi sığın, maral”, xak. “dişi”

enqə//jinge//yanga//yengə//yenqə//yanqə//yanqa tür. “qardaş arvadı”, Azərb. “toy günü gəlinlə bəy evinə gedən qadın”, çuv. “gəlin, böyük qardaşın arvadı”, xak. “böyük qardaşın və ya böyük əminin arvadı”, tat.dia., s.uyğ. “bacı”, türkm. “xala”

er//e:r//ər//i:r Azərb. “qadının həyat yoldaşı”, tür. “kişi”, “əsgər”, çuv. “adam”, kar., qum., tuv. “erkək”, qaz., qır., noq., Alt., yak. “qəhrəman”

eren//iren//irən qaz., noq. “kişi”, Sib.tat. “oğlan”, kar. “kişi”, lob. “ər”, tür. “igid adam”, qır. “qəhrəman”

erik//ərik//ürük//örök tür. “gavalı”, Azərb., baş. “qaysı”

erkek//erkək//irkek tür., qaq., qaz., noq. “kişi”, Azərb. “erkək heyvan”, qum., q.qalp. “ər”, tuv. “erkək ayı”

erk türkm., kar., uyğ.dia. “güc”, “iradə”, tür.dia. “arzu, hüquq”, baş. “azadlıq”, “iradə”

eqin//egin//əyin Azərb. “bədən”, tür.dia. “çiyin, kürək”, “arxa tərəf”, “geyim”, qır., noq. “çiyin”

et//ət//it//ut Azərb., noq., qum, türkm., qaq. “ət”, tel., yak. “bədən”, çuv. “bədən”, “ət”

etek//ətək tür. “yubka”, Azərb. “paltarın, dağın aşağı his-

səsi”

es//eş/iş tür. “kişi və ya qadının həyat yoldaşı”, “bərabər”, q.qalp. “yoldaş, dost”, qaq. “cütlük, dost”, baş. “çütlük”
esik//eşik//isik//işek//işik tür. “qapı ağzı, astana”, Azərb. “çöl, həyəət”; “bir şeyin çöl hissəsi”, uyğ.dia. “qapı, astana”, baş. “qapı”

eyen//yeqen//yeyen//yakən Alt., xak. “bacı uşağı”, qır., q.qalp. “nəvə”, yak. “qohum”, “əkiz qardaş”, özb., türkm. “qohum uşağı”, tür. “qardaş və ya bacı uşağı”

ənsə//yençel//yense//yensə tat.dia. “çiyin”, qaz. “bədən”, türkm. dia. “arxa tərəf”, kar., çuv. “boyun”, qaq. “boyunun arxa hissəsi

gelin//gəlin//kelin//kein Azərb. “toyu edilən qız”, sal. “arvad”

gül//qül tür. “qızılgül”, Azərb. “çiçək”

günü//künü//kuma//qünü Azərb., qır., türkm. “bir kişinin bir neçə arvadı”, yak., “qibtə”, “qısqanclıq”

hala//xala//xolo tür. “bibisi, atanın bacısı”, Azərb. “xala, ananın bacısı”, xal. “dayı”

hasar tür. “zərər, ziyan”, Azərb. “divar, barı”

hin//in tür. “zağa, vəhşi heyvanların yaşadığı mağara”, Azərb. “toyuq-cücə saxlanan yer”

xoca//xuca//xuğa//hoca//kojo tür. “müəllim, molla”, qaz., özb., tat., baş., qır. “sahibkar, yiyə, sahib”

xok//xuk Alt. “quru, bərk torpaq”, qaz. “kiçik gölməçə”, türkm. “yağış və qar sularının yığıldığı çala”, qır. “dərnlilik, bataqlıq”

xoton//kodon//kotan//kutan özb. “qoyun sürüsü”, noq. “saray”, noq., uyğ., q.qalp. “heyvan ağılı”, özb.dia. “müvəqqəti yaşayış yeri”, lob. “küçə”, tuv. “aul yerləşən yer”

- iduğ//ıtık//iduk//iyık** Alt., xak. “dağ və ya çay ruhu”, yak. “qurban, qurban verilən heyvan”, tuv., qır. “müqəddəs”
- ini** türkm., uyğ., yak., lob., qum., qır., q.qalp. “kiçik qardaş”, Azərb.şiv. “qayın”, tür.dia. “qardaş”, “kiçik bacı”,
- irmek//irmaq//ırmak//yurmak** tür. “çay”, Azərb.dia. “kiçik çay, arx”, çuv. “kiçik çay”, “dərə”
- iris** tat. “lənət”, qır. “müalicə vasitəsi”, xak. “xoşbəxtlik”
- jazı//yazı** Azərb. “düz, düzəngah”, yak. “çəmənlik”, tür. “dərə”, türkm. “çöl”
- jis//yıs//yış//yuus** Alt., xak. “sıx meşə”, tat.dia. “meşə”, yak. “dağ”, “hündür yer, aşırım”, “dağ silsiləsi”
- jaka//yaka//yaxa** qır., tür.dia. “dağlıq, təpəlik yer”, uyğ., qaz. “sahil”, baş. “qadın geyimində sinə hissədən asılan bəzək əşyası”, Azərb. “paltarın yaxası”, türkm., özb. “diyar”
- jastık//yassıx//yassık//yastox** qaq. “arabanın körpü hissəsi”, tür. “döşəkçə”, “lək”, xak., yak. “baş örtüyü”, Azərb. “döşəkçə”, s.uyg. “xalça, palaz”
- jemiş//jimiş//yemeş//yemiş//yimiş** tür., baş., kar. “meyvə”, Azərb. “qovun”, Sib.tat. “giləmeyvə”, özb. “meyvə, məhsul, yemək, qida, yem, azuqə”, qaq. “giləmeyvə, kişmiş”, tuv. “məhsul, meyvə”, “toxum, çərdək”, çuv. “qida, ərzaq, meyvə, məhsul”, q.qalp. “meyvə, məhsul”, qum. “məhsul”, özb.dia. “heyvanlar üçün yem”, qır. “məhsul, meyvə, giləmeyvə”
- jurt//yurd//yurt//yurta** tür. “vətən, ölkə, yataqxana”, qaz. “alaçıq”, Azərb. “ev, kənd”, baş. “ev”, uyğ. “ölkə, vətən, bina, yaşayış yeri, tikili, ev”, q.qalp. “əhali, kütlə, ölkə, vətən”, çuv. “ev, həyat içərisində tikililəri olan daxma, koma”, xak. “mənzil”, Sib.tat. “kənd”, tuv. “ölkə”, tat.

“daxma, koma, ev, mənzil, vilayət”, ur. “şəhər, həyət”, qum. “kənd”, yak. “dayanacaq, ölkə”, s.uyğ. “ev, kənd”, lob. “xalq, ölkə”

kabak q.qalp. “şəhər”, qum., tat.dia. “darvaza, qapı”, “ev, təsərrüfat”

kaçkır//kaşkır//qoşqar baş. “it”, “canavar”, türkm. “dağ keçisi”, tat.dia. “erkək keçi”, Azərb. “erkək qoyun və ya keçi”, tür.dia. “vəhşi, çöl qoyunu”

kadın//hatun//xatun//qadın tür. “xanım, qadın”, Azərb. “kişinin qarşılığı, qadın”

karta//kert//kərtə//kirtə çuv. “çəpər, heyvanlar saxlanan yer, ağıl”, tat., baş. “çəpər”, baş. “pəyə”

kardeş//kardoş//qardaş//qardoş tür. “bacı, qardaş”, Azərb. kar., ur. “qardaş”, qaz. “balaca, kiçik bacı”, tat. “qardaş və bacı”, “qohum”, tat.dia. “qəbilə, əsil-nəsəb”, Sib. tat.dia., qum. “qohum”

karı//karrı//qarı tür. “kişinin həyat yoldaşı, arvad”, Azərb. “qoca qadın”

katpar//katmar çuv. “qaya, iri daş və ya buz parçası”, tat. “çoxləçəkli”, noq. “qat, büküş”, qır. “qat, təbəqə”

kala//kale//qala tür. “qala”; “idman meydançalarında olan qapı”, Azərb. “bürc”; “məhkəm müdafiə tikililəri və vəsi-tələri olan istehkam”, qır., baş. “şəhər”

kat//qat tür. “binanın mərtəbəsi”; “təbəqə”, Azərb. “təbə-qə”

kayak//keek//keyik//kiek/kidik//kiik//kiyik uyğ. “ceyran, dağ keçisi”, “vəhşi heyvan”, çuv. “quş, vəhşi”, baş., Alt., “vəhşi, yırtıcı heyvan”, tür., türkm. “ceyran”, qum. “canavar”, q.qalp.dia. “ceyran balası”, tat.dia. “vəhşi heyvan və ya quş”, “siçan”, baş., kar., noq. “vəhşi”, qaz.,

“vəhşi keçi”, çuv.dia. “dovşan”, “mıǵmıǵa”

kaza//keza//qaza tür. “bədbəxt hadisə”, “məhkəmə prosesində verilən hökm”, “rayon, bölgə”, Azərb. “tale”; “bədbəxt hadisə”

keçeqe//kejeqe//kiçe//kiçkə//qiçke Alt., tuv., xak., şor. “hö-rük”, qır., qaz., uyğ. “boyun ardı, ənsə”, tof. “şamanların papağına bağlanan lent”, “qədim qadın bəzəyi”

kel//kele//kəl//kələ//kəlçə Azərb. “buğa, öküz, erkək camış balası”, tür. “erkək çamış, “buğa”, qır. “inək”

kent//kənd//qent tür., qaq. “şəhər”, Azərb. “kənd”, türkm., özb.dia., uyğ.dia. “böyük qışlaq”, “kənd”

kepenek//kəpənək tür. “yapıncı”, Azərb. “kəpənək, pərvanə”

keşe//kihi//kiji//kisi//kişe//kişi//kizi tür., Alt., qaq., baş. “adam, insan”, Azərb. “cinsə qadının əksi, kişi”

kır//qır tür. “çöl”, Alt. “dağ”, “kənar yer”, q.qalp. “dağ silsiləsi”, “yüksəklik”, “sərhəd”, qaq. “tarla”, tat. “sahə, torpaq sahəsi, vəhşi”, K.tat. “dağ”, qır. “dağ silsiləsi”

kıyı//kiya tür. “sahil”, çuv., yak. “kənar”, qır. “dağ döşü, əyri yamac”

kiş//koş baş. “alaçıq”, qır. “alaçığın kiçik bir hissəsi”, tür. “sürü”, q.balk. “dayanacaq, süd ferması”

kobdıy xak., tuv. “tabut”, qaz., q.qalp. “yeşik”

koç//qoç Azərb., tür. “erkək qoyun”, qaq. “qoyun, vəhşi donuz, qaban”

koğuş tür. “həbsxana, xəstəxana kimi yerlərdə olan iri otaq”, Azərb. “ağacın içərisində boşluq”

koo//koop//qobu qaz. “dağ dərəsi”, Azərb. “çayın, gölün dərin yeri”

koll//qol Azərb. “insan bədənində çiyindən əl barmaqlarına

qədər olan hissə”, ş.yuq. “ayaq”, özb. “əl”

kol//ko:l//kul Alt. “çay, çay qolu, kanal”, s.uyğ. “qaramalın su içməsi üçün düzəldilmiş navalça”, “şay hövzəsi”, şor. “çox kiçik çay”, qır. “çay dərəsi”, qum., türkm., tat. “dərə, vadi”

koltuk//koltok/koltuk//qoltuk//qoltuq tür. “kreslo”, tür.dia. “arxa qapı”, Azərb. “döşün yanı ilə çiyin bəndinin altındakı hissəsi, qolun çiyinlə birləşdiyi çuxur”, q.qalp., noq., tat. “körfəz”, türkm., qaq., qum. “künc”

konak//konuk//qonaq//qonuq tür. “mənzil”; “ev, mülk”; “müsafir”; “dayanacaq”, Azərb. “bir yerə müvəqqəti gələn, bir yerdə müvəqqəti gecələyən adam, müsafir”

konax//konuk//koyak qır., noq., özb., sal., lob. “darı”, uyğ. “qarğıdalı”, türkm.dia. “taxıl”

kora//koro//kura//qora Azərb.dia. “ağıl, küz”, kar. “torpaq bənd, baryer”, qır., qaz. “sürü”, türkm.dia. “həyət”, qır. “qaramal saxlanan həyət”, özb., noq. “hasar”

kori//qoruq tür. “kiçik meşə”, Azərb. “dövlət tərəfindən mühafizə edilən yer”

kort//kurt//qurd Azərb. “həşərat”, “canavar”, baş. “həşərat, arı”, qaq. “yırtıcı heyvan”

kortka//kurta//kurtqa//kurtuyax//xurayax tof. “arvad, qadın”, tuv. “qoca qadın”, xak. “qoca arvad, arvad”, Alt. “qoca qadın”

koş//kus//kuş//quş tof. “Sibir xoruzu”, Azərb., xak., tuv., özb., tat., türkm., tür. “quş”, yak. “ördək”, xak.dia. “toyuq”

köç Azərb. “bir yerdən başqa yerə köçən el”, uyğ. dia. “ailə, yaxın adam, arvad”

köşe//köşə tür. “künc”, qaq. “künc, sığınacaq”

köşk tür. “qəsr, saray”, Azərb. “şey-şüy satılan kiçik tiki-

li”, qaq. “qəfəs”

kuşaq//qurşaq tür. “kəmər”; “nəsil”, Azərb. “bel”; “kəmə”; “coğrafi zona”

küpe//küpə tür. “sırğa”, Azərb. “su tökmək üçün saxsı qab”

küren//küriyen//güren tür. “sürü”, tür. şiv. “izdiham, əhali sıxlığı olan yer”, yak. “ordugah”

qayret//qeyrət Azərb. “namus”, tür. “səy, əzm”

mahal//məl//mexel tür. “yer, məkan”, Azərb. “vilayət”, baş. “vaxt”

malay//malıy//mələy tür.dia. “qulluqçu, xidmətçi”, tat. “oğul”, “şagird”, türkm.dia. “yük daşıyan”, uyğ. “işçi qüvvəsi”, baş.dia. “oğlan”

mama//mamay//mamul//mamma//məmuu Azərb. “ana”, Azərb.dia. “bibi”, “gənc və gözəl qadın”, türkm. “nənə”, özb.dia. “qayınana”, “qoca qadın”, qır., q.qalp. “qoca qadın”, türkm.dia. “yaşlı qadın”, tür. “uşaq yeməyi”, xal. “əmi”

mantar tür., qaq. “göbələk”, kar. “ağac qabığı”, “heyvanların burnunun uc hissəsi”

masa tür. “stol”; “dövlət idarələrində bölmə”; “əmlak”, Azərb. “miz, stol”

may//ma:y qum., noq. “beyin”, tür.dia. “turş süd”, baş., özb., uyğ. “yağ, piy”, tat. “sürtkü”

meşe//meşə tür., qaq. “palıd ağacı”, Azərb. “ağaclıq olan geniş sahə, ərazi, orman”

memleket//məmləkət tür. “ölkə”; “vilayət”; “şəhər”; “qəsəbə”, “düşərgə”; “məsafə”; “bir günlük yol”; “dayanacaq”, “ölkə”, Azərb. “bir xalqın yaşadığı yer, ərazi, ölkə”, özb. “hər hansı bir dövlətin ərazisi”

- merifet//mərifət* tür. “ustalıq”, Azərb. “qanacaq, tərbiyə”
- meslek//məslək* tür. “sənət, peşə”, Azərb. “əqidə”
- minder//mindər* Azərb.dia. “döşəkçə”, qaq. “divan”, qaz. dia. “qəbir daşı”, tür., türkm., qum., tat., baş. “yastıq”
- nənə//nine//ene* tür. “ana”, “nənə”, Azərb. “nənə”, tat. “ana”
- oba//opa//uba* tür. “çadır, alaçıq”; “köçəri ailəsi, Azərb. “kiçik kənd”; “köçəri düşərgəsi”, türkm.dia. “kənd”
- oba//ova//uva//uba* ur. “dağ”, tür. “düzənlik”, baş. “təpə”, Sib.tat. “yüksəklik”, özb., uyğ. “dərə”
- oçak//ocaq//ojak* tür. “lək”; “yanvar ayı”; “od”; “isidici alət”, Azərb. “ocaq”, “pir”; “doğma ev-eşik”; “sobanın yanacaq yandırılan yeri”
- oda//otak//otaq* Azərb. “otaq”; tür., qaq. “çadır, otaq”
- odun//oton* yak. “giləmeyvə”, Azərb. “odun”
- oğlak//oğlaq//oolak* Azərb. “keçi balası”, Alt.dia. “oğlan, oğul”
- oğlan//uğlan//ulan* q.qalp. “gənc”, Azərb. “qızın qarşılığı, oğlan”
- oğil//oğul//ohol//oul//ovul//ival//uul//ul* Azərb., Alt., xak. “kişi cinsindən olan övlad”, Azərb.dia. “övlad”, çuv. “uşaq, övlad”, “qardaş”, yak. “yeniyyət”, “balaca qayın”, “qulluqçu”
- oğur//oğır//uğur//u:r* Azərb. “müvəffəqiyyət”, tür.dia. “vaxt”, qum. “tale”, qaq., kar., noq. “xoşbəxtlik”, türkm. “yol”
- or//ör//ur* qır. “təpə”, qaz. “xəndək, quyu”, qum., q.balk. “yuxarı”
- oram//uram//urum* noq. “meydan”, özb. “şəhərin bir hissəsi”, tür.dia. “küçə”, “şəhər”, tat., baş. “küçə”

orda//ordu//urdu K.tat., qum., Azərb. “qoşun, hərbi birləşmə”, qır., q.qalp. “saray”, “düşərgə”, uyğ.dia. “saray”, qaz. “mərkəz”

orun//oron//orun//urun//uran//ürün qaz., qır. “yer”, “yataq yeri”, “heyvanlar üçün çəpər”, q.qalp. “yer”, qum., baş. “yataq ağı”, tür. “yataq ağı”, “məhsul”, q.balk. “qaramal saxlamaq üçün hasarlanmış yer”, Alt. “ölkə”, “dövlət”

orman//urman//vərman qaz., noq. qum., tat., qaz., “meşə”, Sib.tat. “küknar ağacı”, çuv.dia. “tala, meşədə ağacsız yer”

oy//oi//uy çuv. “çöl, meydan”, yak. “kiçik meşə”, türkm. “dayaz dərə”, tof. “kiçik çay”, lob. “dərə”, uyğ. “dərə, eniş”, “tarla”, baş. “iki dağ arasında geniş və dərin dərə”, s.uyg. “torpaq sahəsi”, “yaşayış yeri”, özb.dia. “çuxur, quyu, oyuq”

örge//örqe//örqün//ürqə Alt. “məbəd”, tat.dia. “özül”, tuv. “alaçıq”, lob. “ev”, tür.dia. “evlənənlər üçün ayrılmış xüsusi otaq”

özen//özön baş., xak., noq. “dərə”, qır. “çay”, uyğ. “çay qolu”, q.balk. “çöl”, tür.dia. “çayın ortasında quru yer”

pəyə Azərb. “daldalanmaq üçün yer”, “mal-heyvan saxlanan yer”, q.qalp. “ev”.

pul tür. “marka”, Azərb. “alqı-satqı üçün istifadə olunan əskinas, pul”

rehber//rəhbər tür. “bələdçi”, Azərb. “başçı”

saban tür. “tarlada yeri əkmək üçün istifadə olunan dəmir uclu alət, kotan”, tat. “yaz əkini”, qaz. “tarla”

sandal tür. “kiçik qayıq”, Azərb. “ayaqqabı”

sandık//sanduk//sandıq//sunduk tür. “qutu”; “seçki qutusu”, “bank”; “kassa”, Azərb. “açılıb-bağlanan qutu”, qaç.

“tabut”

sancak//sancaq//sansaq tür. “bayraq”, “gəminin sağ tərəfi”, Azərb. “bənd edən əşya, dəftərxana gərəyi”, “bəzək əşyası”

saray türkm. “heyvan bazarı”, noq., tat. “heyvan damı”, qır. “xan sarayı”

sarmay//sumay Alt., tat., baş., qaz., qır., özb. “yağ”, tür.dia. “yoğurt, turş süd”, qaz.dia. “bitki yağı”, qum., noq. “beyin”, uyğ. “maz”

savut kar., qum. “silah”, qaz., baş. “qab-qacaq”, türkm., tür.dia. “alət”

sas//yas//yaz qaq., kar., noq., qaz., özb., q.qalp. “yay fəslı”; Azərb. “bahar fəslı”

sas//saz tür. “meşə”, baş., uyğ., tat. “bataqlıq”, q.qalp. “gil”, Alt. “bataqlıq”, tat.dia., kar. “çirk”, çuv., qaz.dia. “çəmənlik”

sergi//sərgi tür. “sərgi”; “küçədə qurulmuş çadır”, Azərb. “sərgi”

su//suu//suq//suğ//suv xak., q.balk. “çay”, tür., Azərb. “su”, şor., qır. “su”, “çay”

sümük Azərb. “sümük”, tür. “burun suyu”

sırt tür. “kürək, bel”, qaz., qır. “dağ döşü”

sığır//sur//sıqır//sıgın//sıyır Azərb. “inək”, tür. “maral”

sın//sin yak. “deşik”, tür.dia. “qəbir”

sofra//süfrə tat.dia. “stol”, Azərb. “stolüstü örtük”, qaq. “üçayaqlı stol”

şabdal//şaptal//şaftalı//şaptalu//şeflalı//şepdalı Azərb., tür. “ətli və dadlı meyvəsi olan ağac növü, hülü”, q.balk. “qaysı”

taka//teke//təkə//təkəhe//deqe çuv. “qoyun”, Azərb., tür.

“erkək keçi”, Alt., qaz., qır., q.qalp. “keçi”, tuv. “vəhşi dağ keçisi”

talan tür. “ov, qənimət”, qaz. “xoşbəxtlik”

tarla//tarlau//tarlav Azərb., tür. “əkin sahəsi”, noq. “otlaq”, K.tat. “əkilməmiş torpaq”

tayqa//tayka tel. “hündür dağ”, yak. “dağ meşəsi”

tayfa tür. “gəmidə çalışan adam, matros”, “eyni iş görən adam”, “zeytun toplayan işçi”, Azərb. “bir nəsilədən, kökdən olan insan birliyi, əşirət”

taylak//taylaq qaz., noq., özb. “dəvə balası”, tür. “at və ya dəvə balası”

teker//təkər tür. “təkər, göy cisminin çevrə formasında olan səthi, velosiped”, Azərb. “təkər”

tekne//tegana//tegene//təhnə//tigene Azərb. “çörək qabı”, tür. “qayıq, daşdan və ya taxtadan düzəldilmiş geniş qab, gəminin əsas hissəsi”, qır., qaz. “böyük taxta qab”

tel tür. “saç”; “teleqram; müxtəlif materiallardan hazırlanan nazik ip”, “lif, kəmə, boru”, Azərb. “saç”

tepçi//tepsi//tepsi//tepşek tür. “podnos, sini”, “içində yemək bişirilən düz qab”, Alt. “içinə bişmiş ət qoyulan iri qab”, tel. “taxtadan düzəldilmiş iri qab”, noq., q.balk. “boşqab”

toy//tuy tür. “şənlik, ziyafət”; “qaza oxşar iri quş”, Azərb. “evlənmə mərasimi”, baş. “evlənmə mərasimi, qonaqlıq”

töbək//tübək//tübök tat. “yer altı”, “küçə”, baş. “çay döngəsi”, q.qalp. “yer, sahə”, qaz. “yarımada, kiçik çəmənlik”

törə//türə tür. “adət”, tat. “rəis, hakim”

tuk//tuğ//tuuğ tür. “bəzi quşların başındakı uzun tük, lələk”, “bayraq”, türkm., tuv. “bayraq”

tuqan//tuqun//tuqum//tivan//tuvyan kr. “qohum”, çuv.

“qardaş”, Sib.tat. “qohum ailələr birliyi”

tuun//tünğüt//tunğış//tünğış şor. “uşağı olmayan adam”, Alt., qaz. “ilk doğulan uşaq”, “ilk uşaq”

tuynuk//tönlek//tönlük yak. “pəncərə”, qır. “alaçığın yuxarı hissəsi”, uyğ. “tüstü bacası”, özb. “dam örtüyü”

tutun//tütün tür. “tüstü”, “tənbəki bitkisi”, Azərb. “yarpaqlarında nikotin olan ot-bitki və həmin bitkinin yarpağı, tənbəki”, q.qalp. “tüstü”, “tənbəki”, uyğ.dia., özb., q.balk., türkm., şor., tat., tel. “tüstü”

uçkun//uçqun tür. “qıgılcım”, Azərb. “dağıntı”

uşak//uşaq tür. “uşaq”; “kişi xidmətçi”; “oğlan”, Azərb. “azyaşlı oğlan və ya qız övlad, körpə”, türkm. “balaca bir şey”, qaq. “körpə, azyaşlı övlad”, qır. “kiçik, balaca”, özb. “zəif, balaca, bir şeyin ovuğu”, “bala, övlad”, lob. “balaca, kiçik”, uyğ. “kiçik”

uruğ//urux tuv. “kiçik qardaş, kiçik bacı”, qır., qaz., “ailə”, qum. “nəsil”, türkm. “tayfa, nəsil”

urkaç//urğaş//ırğaçı noq., q.qalp., türkm.dia. “dişi”, baş. “inək, keçi, qoyun kimi heyvanların dişi balası”, tat.dia. “qoyun”, qır. “qadın”

ulax//ulak//ulaq//vilax Azərb. “uzunqulaq”, çuv. “mal-qara”, özb. “yük daşıyan heyvan”, tat.dia. “araba”, tür. “çapar”, tür.dia. “qulluqçu, ev köməkçisi”, s.uyg. “qaramal”, uyğ.dia. “heyvan”

ulus//ulus//uluş//olus yak. “rayon, ərazi vahidi”, tür., türkm. “xalq”, Sib.tat. “kənd”, s.uyg. “adamlar”, q.qalp. “milliyət”

ürek//ürək//yürek Azərb., tür. “qəlb”, qaq. “ürək”, “qarın, mədə”

vite//ödek çuv. “at saxlanan yer, tövlə”, tuv. “ev hey-

vanları olan yer”

yaban//yabay/yavan türkm. “səhra”, baş.dia. “tarla, çöl”, qaz.dia. “qaramalın qışda saxlandığı yer”, özb.dia. “kənd”, tat.dia. “düz, düzəngah”

yaxa//yaka Azərb. “köynəyin ön hissəsi”, tür. “sahil”

yaran//yıranak çuv. “sərhəd, şırım, lək”, baş. “şırım”, noq. “dərə”

yasmak//yasmuk//jasmık//yesimuk//yosmuk sal. “yaşıl noxud”, qaz.dia. “qarğıdalı”, özb.dia. “arpa növü”, tat., tür., özb.dia. “mərçi”

yapı tür. “bina”, türkm. “adyal, örtük, qapaq, təpə”

yağı baş. “döyüş”, kar., qum., Alt. “müharibə”, uyğ.dia. “vəhşi”, türkm. “düşmən”

yayla baş. “alaçıq”, xak. “yay mənzili”, türkm., uyğ.dia. “otlaq”, qaz., qır., noq., özb., tat. “köçərilərin yay dayanaacağı”

yur kar. “antilop”, qum.dia. “vəhşi dağ keçisi”

БАБА МАГЕРРАМЛИ

ЛЕКСИКО – СЕМАНТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ ИМЕННЫХ КОРНЕЙ В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ

РЕЗЮМЕ

Монография посвящена одной из актуальных тем. В ней в сравнительном аспекте исследуются нарицательные имена существительные тюркских языков, претерпевшие фоносемантическую дифференциацию. Монография состоит из введения, трёх разделов, заключения, списка использованной литературы, источников и приложения.

Во “Введении” содержится обзор высказываний различных исследователей о смысловых изменениях, излагается суть процесса семантической дифференциации.

Первый раздел называется “*Семантическое сужение дифференцированных нарицательных существительных*”. В этом разделе объясняется процесс сужения значения существительных в тюркских языках. Указываются способы образования семантических сужений.

Второй раздел называется “*Семантическое расширение дифференцированных нарицательных существительных*”. В данном разделе рассматриваются

механизмы семантического расширения смысловых объемов существительных. Здесь же устанавливаются первоначальные значения существительных.

В результате исследования выясняется, что у однокоренных существительных путём расширения значения образовались различия. Данный процесс в сравниваемых языках протекал в разных направлениях.

Третий раздел именуется “*Семантические переносы у дифференцированных нарицательных существительных*”. Здесь осуществлен сравнительный анализ существительных, семантическое развитие которых характеризуется переносом значения. Для установления первоначальных значений существительных, подвергнутых исследованию, используются древние источники. Выявляются факторы, создающие семантические различия.

В “Заключении” обобщаются выводы, полученные в результате исследования.

В “Приложении” даются взаимные значения (в виде словника) группы нарицательных существительных, имеющих наибольшие смысловые различия в тюркских языках.

BABA MAHARRAMLİ

THE LEXICAL – SEMANTIC DEVELOPMENT OF NOUN ROOTS IN THE TURKIC LANGUAGES

ABSTRACT

The monograph is devoted to one of the actual themes. It is about the common nouns in the Turkic languages which underwent phonosemantic differentiation investigated in the comparative aspect.

The monograph consists of “The Introduction” and three chapters, “The Conclusion”, the list of used literature and “The Appendix”.

“The Introduction” contains the main process of semantic differentiation and several scientists` reviews of opinions about the semantic changes.

Chapter I is titled “*The Semantic narrowing of the differentiated common nouns*”. In this chapter the semantic narrowing of the nouns and the ways of their forming in the Turkic languages are explained.

Chapter II is titled “*The Semantic extension of the differentiated common nouns*”. In this chapter the nouns extending semantically are analysed in comparative aspect, the original (initial) meanings are reconstructed on the basis of the ancient sources.

Chapter III is titled “*The Semantic transfer of the differentiated common nouns*”. In this chapter, the semantic

differentiation of the nouns completely losing their initial meanings in the Turkic languages is analysed.

“The Conclusion” generalizes the results of the research.

“The Appendix” includes the nouns that have the most semantic distinctions in the Turkic languages.

BABA MUHARREMLİ
TÜRK DİLLERİNDE İSİM KÖKLERİNDE
SÖZLÜKSEL – ANLAMSAL GELİŞİM

ÖZET

Kitapta Türkoloji'de aktüel olan konulardan biri üzerine konuşulmaktadır. Burada anlamsal ayrışmaya maruz kalan isim kökleri araştırılmıştır. Türk dillerinde tarihen isim köklerinde sözlüksel-anlamsal gelişim ayrışmaya sebep olmuştur. Ayrışım prosesinin çağdaş Türk dillerinin gelişim ve bağımsızlığında önemli rolü olmuştur. Ayrışım sesbilimsel, sözlüksel-anlamsal, dilbilgisel seviyede devam etmiştir. Fakat sözlüksel-anlamsal ayrışmayla sesbilimsel ayrışmanın daha hızlı olduğu görülmektedir. Sözlüksel-anlamsal seviyede ayrışma çağdaş Türk dillerinin söz varlığının farklılaşmasına yol açmıştır.

Türkoloji'de kelimelerin anlamsal açıdan evrenselliği, anlam ayrışımı, anlam gelişmesinin sebepleri, yönleri üzerine karşıt düşünceler mevcuttur. Bu açıdan da Türk dillerinde kullanılan isim köklerinde mukayeseli-tarihi yönde anlam değişimlerinin öğrenilmesi yeni dil olgularının belirlenmesine neden oluyor. En eski kelime bölüklerinden olan isim köklerinde sözlüksel-anlamsal gelişimin izlenilmesi Türk dillerinin söz varlığının biçimlenme devrelerinin belirlenmesine imkan sağlıyor.

İsimler dilin temel söz varlığını eski sözlüksel bir katman olarak temsil etmektedir. Onlar kendine özgü dilbilgisel özelliklerine göre diğer kelime gruplarından

farklanıyor. Elbet ki, isimlerin anlam açısından gelişiminin öğrenilmesi Türk dillerinin söz varlığının öğrenilmesi yönünden de zorunludur. Çağdaş Türk dilleri arasında sesbilgisel ve dildilgisel farklılıklara nazaran daha fazla sözlüksel-anlamsal farklılıklar gözlemleniyor.

Değişik gelişim safhalarında aynı kaynaktan faydalanan Türk dillerinin sözlüksel-anlamsal sistemlerinde vukubulan değişimler söz varlıklarında anlam ayrışımına yol açmıştır.

İsim köklerinin bir kısmı tarihsel-budunbilimsel yönden kök+gövde biçimindeki kelimeler olarak ortaya çıkmıştır. Başka deyişle onların bir kısmı budunbilimsel açıdan türeme köklerdir.

Tarihen ayrışma sürecine maruz kalmalarına rağmen Türk dillerinin söz varlığında eski Türk sözlük katı genelde korunabilmiştir. Tüm Türk dilleri için genel olan sözcük birimlerine Türk dillerinin hepsinde rastlamak mümkündür. Bu diller aynı köke dayansalar bile, daha sonra her biri birer bağımsız dil olarak ve özgü kurallarına dayanarak gelişmiştir.

Kitap Giriş, 3 Bölüm, Sonuç, Kaynaklar ve Sözlük kısmından oluşmaktadır.

Girişte ayrı ayrı araştırmacıların anlamsal açıdan ayrışım problemiyle bağlı yapmış oldukları araştırmalar analiz olunmuş, isim köklerinin anlamca gelişmesinin temel yönleri üzerine bilgi verilmiştir. Yunanca'da *sema-sia* “anlam, düşünce”, Latin kökenli *differentia* kelimesi ise “fark, farklılık” anlamındadır. Diferansiyon süreci dil yapısının tüm alanlarını kapsar. Dillerin diferansiyonu

akraba dillerin gelişimini karakterize eden, nitelendiren lengüistik olaylardan biridir.

Diferansiyelleşme olayı toplumsal yapıya bağlı olarak akraba dillerin genel yönlerinin gittikçe ortadan kalkmasına, özel öğelerin ortaya çıkmasına ve böylece, bu dillerin birbirinden farklılaşmasıyla sonuçlanmaktadır. Ak-raba dillerin ayrılma zamanında leksik-semantik diferan-siyelleşme prosedürü daha net şekilde görülür. Bu prosedürde bilhassa ses değişimleri önem taşımıştır. Yani tarihsel gelişme sonucunda aynı kelime kökünden ses dönüşmesiyle yeni anlamlı sözcük oluşmuştur. Örneğin: *ağıl* “ahır”- *aul* “köy”, *koyun* “koyun”-*koyan* “tavşan”, *teve* “deve”- *taba* “geyik”, *aba* “baba”- *apa* “anne”- *abi* “büyük kardeş” vb.

Türk söz varlığının, söz hazinesinin temelinde duran isimler en çok anlam değişmesine uğrayan söz grup-larındandır. Eski kelime dağarcığını temsil eden aynı isim köklerinde uzun zaman süresinde anlam farklılıkları oluş-muştur.

Günümüz Türk dilleri çok yakın, akraba dillerdir. İncelemeler ispatlıyor ki, eskiden Türk dillerinde ortak ve aynı anlamda kullanılan isimlerin bir çoğunda zaman geçtikçe diferansiyelleşme – farklılaşma derinleşmiştir. Bu diferansiyelleşme olayı aşağıdaki yönlerde olmuş:

1. Anlam daralması. 2. Anlam genişlemesi. 3. Anlam kayması.

I.Bölüm “*Ayrışım Sürecine Maruz Kalmış İsimlerde Anlam Daralması*” adlanır. Bu bölümde isim köklerinde anlam açısından daralma sonucu ortaya çıkan ayrışım üzerine söz açılıyor. Anlam daralması anlam değiş-

melerinin en çok yaygınlaşmış türlerindedir. Dilbilim edebiyatlarında bu süreç “anlam özelleşmesi”, “anlam somutlaşması”, “anlam sınırlılığı” gibi de rastlanmaktadır. *Erik, yemiş, meşe, gardaş//kardeş, oğul, gonag// konak // konuk, menzil, er, gül, ot, apa, sancak, guş//kuş, ilhi//yılki, cam* isimlerinde anlam daralması vardır.

Semantik daralma eskiden pek geniş anlamda kullanılan bir kelimenin sonradan sınırlı, kısıtlı anlam yansıtmasıdır. Anlam daralması süreci bir kelimenin kavram ve anlam kapsamı açısından daralmaya uğrayarak, eskiden anlattığı şeyin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesi, bir sözcüğün genel bir anlamdan özel bir anlama geçişidir. Eskiden Türk dillerinde birçok kelimenin semantik gelişimi şu yönde olmuştur. Örneğin: *El* sözcüğü çağdaş Azeri Türkçesi`nde “halk, millet” anlamında kullanılmaktadır. Eski Türk yazıtlarında bu kelime “halk, kabile, aşiret, insanlar, topluluk, devlet” gibi geniş anlamlar taşımıştır. Türkiye Türkçesi`nde ise şu kelime *el* veya *il* biçiminde “vilayet, ülke” anlamları taşımaktadır. Tarihi gelişme sürecinde *el* kelimesi geniş anlamlarını yitirmiş, bunun sonucunda da her iki akraba dilde *el* kelimesinin anlamı daralmıştır. Yani bu kelimedede semantik değişiklik vuku bulmuş, sonuçta, şu kelimelerde anlam farkları oluşmuştur. *Canavar* kelimesi Farsça`dan bir alıntıdır. Fars dilinde şu kelimenin anlamı “canlı, hayvan”-dır. Farklı Türk dillerinde ise çok dar anlamda kullanılmaktadır. Mesela, Azeri Türkçesi`nde *canavar* kelimesi “kurt” anlamında rastlanmaktadır.

Toy. Azeri Türkçesi`nde “evlilik merasimi, töreni”, Türkçe`de ise “şenlik, ziyafet, tören” anlamındadır. Eski

Türk anıtlarında “şenlik” anlamını taşımıştır. “Dedem Korkut Kitabı”nda ise bu kelime hem “şenlik”, hem de “evlilik merasimi, töreni” anlamında kullanmıştır. Türkçe’de eski geniş anlam muhafaza edilse de, Azeri Türkçesi’nde anlam daralması oluşmuştur.

Erik. Eski Türk kaynaklarında “her türlü çekirdekli meyve, bitki, erik ağacı” anlamlarında geçer. Bu kelimenin eski ses bilimsel biçimleri *erük* ve *ürük-* tür. Aslında bu kelime eski dönemde genel olarak şeftali, erik, kaysı anlayışlarını ifade etmek için kullanılmıştır. Oysa çağdaş Azeri dilinde yalnız “sarı, tatlı, tek çekirdekli meyve” ismini anlatmaktadır. Yani anlam gelişmesi sonucunda cins adı, tür adı ile ikame edilmiştir. Çağdaş Türk dilinde ise “gavali” anlamını ifade eder. Böylece günümüz Türk dillerinde bu kelimenin anlamı daralmıştır.

Tarihsel gelişme sonucunda Türk dillerinde *kardeş*, *aş*, *don*, *kişi*, *canavar*, *toy*, *konak*, *menzil*, *otak//oda*, *sancak*, *çit*, *cam*, *el*, *mahal*, *er*, *gül*, *ot*, *erik*, *yemiş*, *meşe* vb. gibi sözcükler anlam daralması prosedürüne uğramıştır.

II. Bölüm “*Ayrılmış İsimlerde Anlam Genişlemesi*” adlanır.

Burada *araba*, *gab//kap*, *gapı//kapı*, *derman*, *düyün*, *dükân*, *sandık*, *yastıg//yastık*, *masa*, *sofra*, *tava*, *çürek*, *oğul*, *dere*, *yurd*, *memleket*, *cephe*, *edalet*, *meslek*, *yurd*, *ateş*, *gurşag*, *eşik*, *ocag* isimlerinin değişik Türk dillerinde anlam genişlemesi prosesi yorumlanıyor.

Anlam genişlemesi Türk dillerinde kullanılan isimlerde ilkel anlamın korunmasının yanı sıra ek anlamların da kazanılması süreciyle kendini göstermektedir.

Karşılaştırmalı şekilde analizi yapılan isimlerin ek anlamlarının oluşması onların anlam açısından genişlemesine neden olmuştur. Bir grup isimlerde ise ilkel anlamlar kaybolmuş, daha geniş anlamlar kazanılmıştır.

Semantik genişleme (anlam genişlemesi). Anlam genişlemesi süreci anlam kapsamı dar olan bir kelimenin, sözcüğün zamanla ilgili bulunduğu kavram alanı içinde yayılarak daha geniş, daha genel bir anlam kazanması olayıdır. Bazı örnekleri göze alalım: *Ocak* günümüz Türkçe'de “soba, ateş yakılan yer, aile, merkez, görev, iş yeri, ünlü sülale” anlamlarını ifade etmektedir. Aslında ise, eski çağlarda bu kelime yalnız “küçük tandır, ateş yakılan yer” anlamlarında kullanılmıştır. Çağdaş Azeri Türkçesi'nde de *ocak* sözcüğünün anlamı genişlemiştir. Hatta Türkçe'den farklı olarak bu kelime “kutsal, secde edilen yer” anlamını da ifade eder. Bazı dil bilimcileri bu kelimenin *od//ot* (“ateş”) ad-eylem kökünden türediğini söylemektedir. Nitekim, dil olguları da bu hipotezin, varsayımın doğru olduğunu kanıtıyor.

Günümüz Türk dillerinde *araba, kap, kapı, derman, düyün, dükkân, sandık, yastık, masa, sofrâ, tava, çörek, ağıl, dere, yurt, memleket, cephe, adalet, meslek, duman, yaz, ateş, kuşak, eşik* gibi sözcüklerde de anlam genişlemesi sonucuna bağlı olarak diferansiyelleşme oluşmuştur.

III. Bölüm ise “*Ayrılmış İsimlerde Anlam Kayması*” adlandırılmaktadır. Bu bölümde anlam değişikliğine maruz kalan isim kökleri araştırılmıştır. Burada *gorug, kend//kent, oba, ağa//aka, bey, köşk, küpe, sığır, tütün,*

garı//karı, gadın//kadın, uşag//uşak, dede, deve isimlerinde anlam açısından geçit süreci üzerine konuşuluyor.

Kaynaklarda semantik kayma veya anlam kayması terimi bazen anlam değişmesi, anlam geçmesi terimi ile de eşleştirilir. Semantik kayma sürecinde her hangi bir sözcük önceki anlamından uzaklaşarak yeni bir anlam kazanmış oluyor. Şu prosedürde tamamen yeni, farklı anlam oluşabilmektedir. Örneğin, *ağa* eski Türk anıtlarında “büyük kardeş” anlamında geçer. Çoğu Türkologlarca, şu kelimenin kökeni *ağ-* fiilidir. *Ağa* kelimesi “yükselmek, büyümek” anlamında olan *ağ-* fiilinin üzerine Türk dillerinin en eski eklerinden olan *-a* ekini almak yolu ile yapılan bir isimdir. Kıyaslayalım: Özbekçe`de *aka*, Tuvaca`da *akı*, Hakasça`da *akka* biçimlerindedir. Çoğu Türk dillerinde “büyük erkek kardeş” anlamını ifade etmektedir. Hakasça`da “dede”, Tuvaca`da “kardeş”, Çuvaşça`da “büyük kız kardeş”, “hala-teyze” anlamında kullanılmaktadır. “Dedem Korkut Kitabı”nda “büyük erkek kardeş” anlamında geçer. Şu eski kelime türlü dil gruplarında farklı biçimlerde ve anlamlarda kullanılmaktadır. Türk akrabalık kelimeleri alanında erkek ve kadın hattı ile akraba isimlerini ifade etmektedir. Çağdaş Türkçe`de “cenap”, “büyük kardeş”, Azeri Türkçesi`nde ise “hâkim, sahip” anlamında kullanılmaktadır. Görüldüğü gibi, Azeri Türkçesi`nde semantik kayma oluşmuştur. Türk dillerinde *koru, kent, koğuş, oba, bey, köşk, küpe, baba, dede, tütün, kadın, uşak* gibi isimlerde de bu olaylar gözlemlenmektedir.

Eserin “Sonuç” kısmında sonuç olarak elde edilenler genel şekilde sıralanmıştır. Burada Türk dillerinde ayrışma sürecinin Türk dillerinin bir kök dilden, yani Ana

Türkçe'den ayrıldığı dönemlerden (M.Ö.) başladığı kaydediliyor. Takribi olarak XIII.-XIV. yüzyıllardan sonra bu proses daha da güçlenmiş, ulusal dil aşamasında doruk noktasına varmıştır. Sonuçta ise bağımsız, ulusal Türk lehçeleri oluşmuştur. Ayrışımın gerek Türk edebi dilleri gerekse ağızlarında vukubulduğu, hatta bazı durumlarda Altay ve Ural bölgesini de kapsadığı görülmektedir.

Anlam farklılığı bulunan benzer ve aynı sesbilgisel terkiye sahip isimleri iki guruba ayırmak mümkündür. 1) Anlam bakımından tam farklı olan isimler; 2) farklı anlamların yanısıra, aynı ve yakın anlamları olan isimler.

Anlam ayrışımına maruz kalan isimlerde vukubulan anlam değışmeleri diliçi ve dildışı sebeplere dayanmaktadır.

Diliçi sebepler şunlardır: isimlerde çok anlamlılığın, mecazlılığın, anlamdaşlığın ortaya çıkması, durum eklerinin kaynaştığı köklerin parçalanması, isimlerin sesbiçimsel-anlamsal, sesbiçimsel-biçimbilimsel gelişimi, alıntı kelimelerin etkisi.

Dildışı sebeplere ise şunları örnek verebiliriz: bilimsel-teknolojik kalkınma, sosyal-ekonomi, ulusal devletlerin yaranması, karşılaştırılan diller arasında integrasyonun zamanında zayıflaması, Türk olmayan milletlerle ilişkilerin ortaya çıkması. Böylece, günümüz Türk dillerinde aynı isimlerde anlam farklılıkları oluşmuştur.

Karşılaştırılan isimlerin anlam açısından gelişme süreci üç yönde olmuştur: 1) anlam daralması; 2) anlam genişlemesi 3) anlam kayması

Diğer Türk dilleriyle mükayesede anlam daralması Azerice'de kullanılan isimlerde daha fazla gözlemlenmek-

tedir. Anlam daralmasına maruz kalan isimlerin büyük kısmında eski dönemlerde ad → eylem sesteşliği mevcut olmuştur. Bu olgu bir daha Ana Türkçe'de durum eklerinin kaynaştığı köklerin çok olduğunu ispatlar. Sonraki dönemlerde o isimlerin fiil anlamı kaybolmuştur.

Anlam ayrışımına maruz kalan isimlerin büyük kısmı öztürkçe kelimelerdir Onların kullandığı zaman süresi çok eskidir. Anlam farkları olan isimlerin bir kısmı alıntı kelimelerdir. Diğer az grubunu ise nostratik, yani tüm dillerde görülebilen kelimeler oluşturmaktadır. Türk dillerinde sözlüksel-anlamsal ayrışımaya uğrayan isimlerin bir kısmı kök biçimindedir, diğer bir kısmıysa türemiş kelimelerdir. Sesbilimsel-anlamsal açıdan ayrışım Türk dillerinin kendi içinde ayrışmaya sebep olmuştur. Özbekçe'de *ağa ~ uka ~ eke*, Uygurca'da *aka~uka* sesbilgisel-anlamsal biçimlerde bu ayrışım gözlemleniyor.

Türk dillerinde anlam ayrışımının hududu sadece Türk dillerini değil, Ural-Altay dillerini de içine alır. Bazan hatta akraba olmayan dil ailelerinde de anlam ayrışımına tesadüf ediliyor. Başka deyişle, anlam ayrışımı bir sıra durumlarda değişik sistemli dilleri de içine almıştır.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, yapılan araştırmalar eski dönemlerde anlam ayrışımının kelime üretiminin temel yöntemlerinden biri olduğunu tespit eder. Bu tarihsel dil prosedürü Türk dillerinin ayrıca dil niteliği kazanmasında önemli etken gözünde görülebilir. Eski Türk döneminde vukubulan semantik diferansiyelleşme sözlerin yeni anlam kazanmasını ve yeni kelimelerin oluşmasını tetiklemektedir.

Eserin “Sözlük” kısmında çağdaş Türk dillerinde anlam farklılıkları olan isimler sunulmuştur.

MÜNDƏRİCAT

ÖN SÖZ: Türk dillərində leksik-semantik diferensiallaşma tarixinə dair.....	4
İXTİSARLAR	13
GİRİŞ.....	27
I FƏSİL. DİFERENSİALLAŞAN İSİMLƏRDƏ SEMANTİK DARALMA.....	46
§1.1. Ümumi, cins məfhumu bildirən isimlərin növ məfhumu bildirən isimlərə çevrilməsi.....	51
§1.1.1. Məişət, həyat təzi ilə bağlı anlayışlar bildirən isimlər.....	51
§1.1.2. Yer-məkan bildirən isimlər.....	69
§1.1.3. Qohumuq bildirən isimlər.....	80
§1.1.4. Bitki adı bildirən isimlər.....	83
§1.1.5. Yaş-cins bildirən isimlər.....	101
§1.1.6. Heyvan adı bildirən isimlər.....	109
§1.2. Geniş mənə variantlarının itirilməsi.....	119
§1.2.1. Məişət, həyat təzi ilə bağlı anlayışlar bildirən isimlər.....	119
§1.2.2. Yer-məkan bildirən isimlər.....	139
§1.2.3. Qohumluq bildirən isimlər.....	149
§1.2.4. Bitki adı bildirən isimlər.....	163
II FƏSİL. DİFERENSİALLAŞAN İSİMLƏRDƏ SEMANTİK GENİŞLƏNMƏ.....	171
§2.1. İlk mənənin saxlanması və əlavə mənəların yaranması.....	175

§2.1.1. Məişət, həyat təzi ilə bağı anlayışlar bildirən isimlər.....	176
§2.1.2. Yer-məkan bildirən isimlər.....	202
§2.1.3. Mücərrəd anlayışlar bildirən isimlər.....	217
§2.1.4. Təbiət hadisələri bildirən isimlər.....	219
§2.2. İlk mənənin itməsi və ya passivləşməsi, yeni mənəların yaranması.....	222
§2.2.1. Məişət, həyat təzi ilə bağı anlayışlar bildirən isimlər.....	225
§2.2.2. Yer-məkan bildirən isimlər.....	230
III FƏSİL. DİFERENSİALLAŞAN İSİMLƏRDƏ SEMANTİK KEÇMƏ.....	239
§3.0.1. Məişət, həyat təzi ilə bağı anlayışlar bildirən isimlər.....	242
§3.0.2. Yer-məkan bildirən isimlər.....	245
§3.0.3. Qohumluq bildirən isimlər.....	259
§3.0.4. Bitki adı bildirən isimlər.....	279
§3.0.5. Titul adı bildirən isimlər.....	284
§3.0.6. Yaş-cins bildirən isimlər.....	310
§3.0.7. Heyvan adı bildirən isimlər.....	324
NƏTİCƏ.....	333
ƏDƏBİYYAT	336
SÖZLÜK.....	374
PE3IOME.....	397
ABSTRACT.....	399
ÖZET.....	401
MÜNDƏRİCAT.....	411

BABA MƏHƏRRƏMLİ

**TÜRK DİLLƏRİNDƏ İSİM KÖKLƏRİNDƏ
LEKSİK – SEMANTİK
İNKİŞAF**

**THE LEXICAL – SEMANTIC DEVELOPMENT OF
NOUN ROOTS IN THE TURKIC LANGUAGES**

**ЛЕКСИКО – СЕМАНТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ
ИМЕННЫХ КОРНЕЙ
В ТЮРКСКИХ ЯЗЫКАХ**

**TÜRK DİLLERİNDE İSİM KÖKLERİNDE
SÖZLÜKSEL - ANLAMSAL GELİŞİM**

Yığılmağa verilmiş
Çapa imzalanmış
Şerti çap vərəqi
Kağız formatı. Tiraj 500.

Kitab “**Elm və təhsil**” nəşriyyat – poliqrafiya
müəssisəsində çap olunmuşdur.

e-mail: elm_tehsil@box.az

Tel.: 497-16-32; 050-311-41-89

Ünvan: Bakı, İçərişəhər, 3-cü Maqomayev döngəsi, 8/4

